

وساریان نہ وسرن

احمد خان جمالی

وساریان

نہ

وسرن

احمد خان جمالی

ڪتاب: وساريان نه وسرن

ليکڪ: احمد خان جمالي

ڪمپوزنگ: مسافر ابڙو

پيڇ ميڪنگ: حيدر جوڻيجو

ٽائٽل: زاهد شيخ

پريس: الجنت پرنٽنگ پريس ڪراچي 03002334232

ڇپائي جو سال: 2010ع

تعداد: 600

قيمت: 150

ڇپائيندڙ:

ماروي پبليڪيشن ڪراچي

بي ماڙ، نيويلاڪ 2، هاڪي اسٽيڊيم،

لياقت بيرڪس، شاهراه فيصل ڪراچي، سنڌ.

رابطي لاءِ: 02135856707

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

سٽاءُ

- پنهنجي پاران 5
- يادگيريون ۽ سنڌ جي تاريخ رثوف نظاماڻي 6
- وساريان نه وسرن 15
- سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪيئن ٺهي؟ 20
- مان ڏوهي هان 24
- ڊي سي هاءِ اسڪول ۾ داخلا ۽ ”ڪجهه محسن“ 28
- گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه ۾ داخلا ڪجهه تحريڪون ۽ ڪجهه ڦڏا 32
- يحيٰ خان جي مارشل لا، پٽ ڌڻي جي ادبي ڪانفرنس ۾ نعرا 37
- مارشل لا ۽ حيدر بخش جتوئي جو استقبال 42
- ڊاڪٽر افغان جي گرفتاري ۽ شاگردن جي ڪامياب تحريڪ 46
- انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري ۾ شاگرد يونين جون چونڊون ۽ بنگال ۾ آپريشن جي خلاف پهريون احتجاج 50
- پيپلز پارٽيءَ جي پهرين حڪومت ۽ اسانجون غلطيون 55
- سائين علي مردان شاھ ”رقصر“ ۽ جان احمد ڪُھري جو افسوسناڪ قتل 59
- پير منور جي ذهني بيمقاري ۽ احساس انتقام 64
- انٽرنيشنل هاسٽل ۾ جلسو، مرحوم حفيظ قريشي جي تقرير ۽ ڦڏو 69
- سائين اشوڪ ڪمار جو افسوسناڪ موت ۽ انڊس گئس ڪمپني O.G.D.C 73
- ۾ نوڪري
- O.G.D.C ۾ ملازمت 78
- آپريشن ڪوڪا ڪولا ۽ پتو حڪومت جو خاتمو 82
- ڪجهه تلخيون، ڪجهه ناخوشگوار واقعا ۽ ڪجهه سبق 86
- نذير عباسي جي شهادت، ماڻڪ جي ”جڏاڻي“ ۽ رفيق صفي کي سزا 90
- 1972ع جا فساد ۽ سائين جي ايمر سيد سان ملاقات 94
- روڊ حادثي ۾ ڊاڪٽر واجد علوي جو انتقال، ايسوسيئيشن جون چونڊون ۽ نصرت پتو جي مان ۾ آجياڻو 98
- ڪي اي ايس سي ۾ سرگرميون 103
- شاهد حامد کي قتل ڪرڻ جو واقعو 107
- تقرير جا ”ٽڪا مٺا“ نتيجا 111
- سائين ظفر علي شاھ صاحب ۽ ڄامر صادق علي سان ملاقات 116
- سنڌ جي قومپرستن ۽ ترقي پسندن کي گذارش 121

- گهر ۽ دليون اجاڙيندڙ فساد ۽ مرحوم شير احمد نوراني جي "معصوميت" 126
- ڊفينس ۾ بنگلاديش جو الزام 131
- برتر نسل جهڙي ڪنهن به شئي جو دنيا ۾ وجود ناهي 136
- انساني فطرت جي سڀ کان وڏي آرزو قدر شناسي جي بک آهي 141
- ڪاوڙ ۽ قانون اهڙيون شيون آهن جيڪي ڪمزور تان لهنديون نه آهن ۽ طاقتور / ڏاڍي تي چڙهنديون نه آهن 146
- انسان خدا جي خوبصورت تخليق آهي 151
- ٻين جون خوشيون نظر انداز ڪري توهان خوش نٿا رهي سگهو 156
- جهالت سان خوف پيدا ٿئي ٿو ۽ علم سان اعتماد 161
- ڏکيون جان نه مڙن تان پنهنجا ٿئي 166
- هر بيوقوف نڪتچيني، مذمت ۽ شڪايت ڪرڻ جو اهل آهي 170
- اهڙو ڪوبه فلسفو نه آهي جيڪو سماج جي ڪنهن نه ڪنهن خاص طبقي جي مفادن جو بچاءُ نه ڪندو هجي 175
- هڪ دانش مند ۽ نيڪ شخص لاءِ سموري دنيا هن جي مادر وطن آهي 179
- محل ۾ رهندڙ ماڻهو ۽ جهوپڙي ۾ رهندڙ ماڻهو هڪ ٻئي کان مختلف سوچي ٿو 183
- پنهنجي خيريات سان ڪڏهن به غربت ۽ ڦٽل ڪي ختم نٿو ڪري سگهجي 187
- تقدير اهڙي عدالت آهي جنهن جي خلاف ڪابه اپيل نه ٿي ڪري سگهجي 192
- تحفظ، بچاءُ ۽ نجات فقط ٻين سان گڏ حاصل ٿي سگهي ٿي 197
- ڪو به فعل تيستائين غير اخلاقي نه آهي جيستائين هو ٻين ماڻهن لاءِ اذيت جو باعث نه ٿو بڻجي 203
- اڪيلائي جي زندگي بسر ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان يا ته ديوتا هجي يا حيوان 208
- خواهشون تيستائين ناممڪن آهن جيستائين خواهشون ڪرڻ وارو "جاندار" موجود نه هجي 212

پنهنجي پاران

ڪيترن ئي ويجهن دوستن ۽ مهربانن جي همٿائڻ تي جڏهن گهاريل حياتيءَ جون يادگيريون ”عوامي آواز“ ۾ شايع ڪرڻ جو سلسلو شروع ٿيو ته ڪيترن ئي پراڻن ساٿين اسرار ڪيو ته اهي يادگيريون ڪتابي شڪل ۾ پڻ شايع ٿيڻ گهرجن.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ”اخباري ڪالم“ جو پنهنجو انداز ۽ ”ماحول“ هوندو آهي، جڏهن ته ڪتاب يا رسالي جي پنهنجي ادبي نقاضا هوندي آهي. ڪتاب يا رسالي ۾ ڪنهن به موضوع تي لکڻ وقت ان سان ٺهڪندڙ ”مواد“ پڻ شامل ڪري ان مضمون يا موضوع کي وسعت سان وڌيڪ دلچسپ ۽ معلوماتي پڻ بڻائي سگهجي ٿو.

اخبار ۾ لکيل يادگيرين جو تعلق به جيئن ته جدا جدا واقعا سان آهي، ان ڪري ڪتابي شڪل ۾ اها ”کوٽ“ محسوس ڪرڻ قدرتي امر آهي. جڏهن ته مختلف واقعا جي باري ۾ ”لکڻين“ تي نظر ثاني ڪري لکڻي جي ٻولي وڌيڪ بهتر ڪري لکڻ جي ضرورت پڻ محسوس ڪئي ويئي آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪو به دوست لکڻين تي ڪنهن به رخ کان تنقيد ڪري ٿو ته اهو ايئن ڪرڻ ۾ ”حق“ بجانب ٿي سگهي ٿو.

يادگيرين کي ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪرائڻ جي سلسلي ۾ جن مهربانن ۽ قابل ذڪر دوستن همٿايو انهن ۾ محترم بدر ابڙو، بئريسٽر مهيسر، امداد قاضي، محمد صالح بلو، تاج مري، تاج رند ۽ مسعود احمد جمالي قابل ذڪر آهن. جڏهن ته ”وساريان نه وسرن“ کي اخباري قسطن توڙي ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪرڻ لاءِ آئون محترم زرار پيرزادي جي مدد ۽ سهڪار کي ڪڏهن به نه وساري سگهندس. اهڙي طرح آءٌ سائين حيدر جوڻيجي جو پڻ ٿورائڻو آهيان، جنهن هن ڪتاب کي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ڪيو. آءٌ عوامي آواز جي چيف ايڊيٽر محترم ڊاڪٽر جبار خٽڪ ۽ مئنيجنگ ايڊيٽر سائين خير محمد جوڻي جو پڻ شڪر گذار آهيان جن مون سان هر طرح سهڪار ڪيو.

جيئن ته ڪنهن به انسان جي زندگي ڪڏهن به ”اڪيلي“ يا ”ڌاتي“ نه هوندي آهي؛ انڪري ”ڌاتي زندگي“ جو لفظ يا تصور بي معنيٰ آهي. انسان، سماج مان شعور حاصل به ڪري ٿو ته موت ۾ سماج کي ”شعور“ ڏي به ٿو شعور وٺندڙ (Share) سان انسان جا قدم اڳتي وڌن ٿا ۽ ايئن هيءُ سماج جيئن پوءِ ٿيڻ اڳتي ئي قدم کڻندو رهندو. ان ڪري ”ماضي“ تي پڇتائڻ اجايو آهي؛ ڪنهن تي ”ميار“ ڏيڻ بيڪار آهي؛ ڪنهن سان ”شڪايت“ ڪرڻ جو ڪو به سبب نه آهي. ”انسان ۽ سماج“ کي پنهنجو ”رشتو“ سمجهڻ گهرجي. انسانن کي هڪ ٻئي سان صرف ”پيار“ ۽ ”پنهجائپ“ جو ڳانڍاپو مضبوط ڪرڻ گهرجي.

يادگيريون ۽ سنڌ جي تاريخ

هي ڪتاب ليکڪ جي يادگيرين متعلق مختلف مضمونن جو مجموعو آهي. هن ڪتاب جي هڪ ته ان لحاظ کان اهميت آهي ته سنڌيءَ ۾ سياسي موضوعن تي اڳ ۾ جيڪي ايڪٽر پيڪٽر ڪتاب شايع ٿيندا هيا اهي هاڻي ڇڻ ته ماڳيئي بند ٿي ويا آهن. ان جمود ۽ ماٺار کي ختم ڪرڻ ۾ ان جو هڪ ڪردار ٿي سگهي ٿو. ٻيو ته اهي يادگيريون اٽڪل گذريل اڌ صدي تي ٻڌل آهن. اهو سڄو عرصو سنڌ جي تاريخ جو هلچل ۽ تلاطم وارو دور رهيو آهي جنهن ۾ سياسي، سماجي ۽ معاشي لحاظ کان گهڻيون تبديليون واقع ٿيون آهن ۽ انهن جو سلسلو لاڳيتو هلندڙ آهي.

اهو جئين ته مختلف مضمونن جو مجموعو آهي ان ڪري ان ۾ اهو تسلسل نه ٿو ملي جيڪو هڪ ڪتاب جي ترتيب ۾ نظر ايندو آهي. مختلف واقعا، انهن جون جھلڪيون ۽ ليکڪ جا تبصرا ۽ خيال نظر اچن ٿا. گهڻن موقعن تي پڙهندڙ کي ان ڪري به تفصيل جي ضرورت پيش اچي ٿي ته ان موضوع تي مواد جي اثاٽ آهي. بهرحال ليکڪ جو هڪ نقطو نظر آهي جنهن کي پيش ڪيو ويو آهي.

ڪتاب کي ٽلهي ليکي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهريون حصو ليکڪ جي شاگردي واري دور متعلق آهي، ٻئي ۾ سندس نوڪري واري دور جا تجربا آهن ۽ ٽيون حصو ذاتي زندگي ۽ مختلف موضوعن ۽ شخصيتن متعلق سندس خيال آهن. ليکڪ جيتوڻيڪ اهو چئي ٿو ته سندس ڪنهن سياسي جماعت ۽ گروپ سان باقاعدي وابستگي نه رهي آهي پر شاگردي واري دور جي سندس سرگرمين مان اها خبر چڱي ريت پئي ٿي ته سندس لاڙو ڪهڙي پاسي رهيو آهي.

اهو دور دراصل سنڌ ۽ پاڪستان جي تاريخ جو هڪ هنگامه خيز دور رهيو آهي. نئين ملڪ جي ٺهڻ کانپوءِ مختلف قوتن وچ ۾ ان ڳالهه لاءِ ڇڪتاڻ جاري هئي ته ان جي سم ڪهڙي پاسي هوندي. صوبن وچ ۾ ڇڪتاڻ، ٻولي جو مسئلو، سياستدانن ۽ ڪامورا شاهي ۾ اختيارن جو مسئلو، پرڏيهي پاليسي ۽ خاص طور تي سرد جنگ جي نتيجي ۾ وجود ۾ آيل ٻن ڪئمپن ڏانهن رويو ۽ ملڪ جي نظرياتي سم اها مسئلا هئا جن هڪ ڊگهي عرصي تائين ڪنهن قسم جي آئين کي ٺهڻ نه ڏنو. ون يونٽ جو ٺهڻ، ڪاٻي ڌر ۽ ڪميونسٽن کي ڪڍڻ ۽ نيٺ ملڪ ۾ مارشل لا جو لاڳو ٿيڻ ان ڳالهه جو ثبوت هو ته بجائي رضامندي ۽ ڪجهه نقطن تي سهمت ٿيڻ جي زوري زبردستي کان ڪم ورتو ويو هو جنهن جي نتيجي ۾ هڪ مستقل ڇڪتاڻ واري ڪيفيت پيدا ٿي وئي هئي.

سنڌ ۾ ان وقت جيتوڻيڪ ڪنهن قابل ذڪر سياسي جماعت جو وجود نه هو پر مختلف واقعن ۽ تحريڪن هڪ سياسي تحريڪ کي جنم ڏنو هو. هڪ ڪراچي جي سنڌ کان عليحدگي، ون يونٽ جو قيام، پاڪستان جي ٻولين ڏانهن رياست جو نامناسب رويو ۽ سنڌ هاري ڪاميٽي جي سرگرمين کي ان سلسلي ۾ اهم ڳڻائي

سگهجي ٿو. اها ڳالهه نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي ته ان وقت پاڪستان ۽ خاص طور تي سنڌ ۾ جيڪي مذهبي ۽ ساڄي ڌر جون قوتون هيون اهي سڀ نه رڳو رياست سان گڏ ۽ ان جي مٿوقف جون حمايتي هيون بلڪ هڪ لحاظ کان اهي ڄڻ ته هران قوت جون ويري ۽ انهن خلاف صف آراءِ هيو جن رياست جي ان مٿوقف جي مخالفت پئي ڪئي ۽ پنهنجي لاءِ ڪنهن گنجائش جي گهر ڪئي ٿي. هڪ لحاظ کان ان ڳالهه کي انڪري مثبت به چئي سگهجي ٿو ته ان وقت سنڌ ۾ سياسي تنظيم جيڪا پنهنجي ابتدائي شڪل ۾ هئي ۽ هڪ صورت وٺي رهي هئي. مذهبي ۽ ساڄي ڌر جي اثرن کان بچيل رهي ۽ ان کي لازمي طور تي سيڪيولر ۽ کاپي ڌر جا بنياد ميسر ٿيا.

ان وقت پاڪستان جي سياست ۾ قومي ۽ صوبائي سطح تي صف بندي ايتري واضح نه ٿي هئي. سياسي تنظيم ملڪي سطح تي هوندي هئي ۽ عوامي نيشنل پارٽي يا عوامي ليگ وغيره صوبائي خودمختياري ۽ مظلوم ماڻهن جي مسئلن کي پاڪستان جي سياسي بيهڪ ۾ ڏسنديون ۽ ڪنڌيون هيون. ان ڪري ان دور ۾ شاگردن جي تنظيم به ملڪي سطح تي هوندي هئي جنهن جا اهم مثال ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن آهن. صوبائي سطح تي جيڪڏهن ڪن ماڻهن اهڙي ڪوشش ڪئي به ته ان کي گهڻي پذيرائي حاصل نه ٿي سگهي جيئن ليڪڪ قاضي فضل الحق جي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو ذڪر ڪيو آهي.

کاپي ڌر جي شاگرد سياست ۾ ڊي ايس ايف ۽ اين ايس ايف جو نهايت اهم ڪردار رهيو آهي. جيتوڻيڪ انهن جماعتن اندر هڪ نظرياتي چڪتاڻ موجود هئي پر انهن جي هڪ خاص ڳالهه اها هئي ته انهن جي تنظيم ملڪي سطح تي هئي ۽ انهن ڪنهن نسلي ۽ ٻولي جي فرق کانسواءِ سڄي ملڪ جي شاگردن کي هڪ گڏيل پليٽ فارم مهيا ڪيو ٿي. هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته انهن تنظيمن جي موجودگي ۾ ڪميونسٽ پارٽي ۽ نڪپ کي اهڙي ڪهڙي ضرورت پيش آئي ته انهن پهرين ضلعي سطح تي شاگرد تنظيمون قائم ڪيون ۽ پوءِ نومبر 1968ع ۾ حيدرآباد ۾ هڪ ڪنوينشن ۾ صوبائي سطح تي شاگرد تنظيم جو قيام عمل ۾ آندو ويو. ان جو ڪارڻ ممڪن آهي ته نڪپ جيڪو ڪميونسٽ ۽ قومپرستن جو هڪ گڏيل پليٽ فارم هو، ۾ قومپرستن جو وڌندڙ اثر رسوخ هو جنهن جي ڪري پاڪستان جا شاگرد صوبائي سطح تي مختلف ٽڪڙن ۾ ورهائجي ويا. اهو ئي ڪارڻ هو جو سنڌ جا قومپرست شاگرد به گهڻو عرصو ڪميونسٽن سان هڪ گڏيل پليٽ فارم تي هلي نه سگهيا ۽ جيئن ليڪڪ اسان کي ٻڌائي ٿو ته نه رڳو قومپرست شاگردن پاران جيئن سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو قيام عمل ۾ آندو ويو پر هر سياسي جماعت ان ڪوشش ۾ لڳل رهي ته شاگردن کي پنهنجي سياسي مقصدن کي اڳتي وڌائڻ لاءِ استعمال ڪجي. ڪميونسٽ پارٽي پاران گهڻو پوءِ ڊي ايس ايف کي وري جيٽارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي پر وقت سندن هٿن مان نڪري چڪو هو ۽ کاپي ڌر جا شاگرد جيڪي ان وقت تائين هڪ مؤثر قوت هئا ۽ حڪمران طبقن

لاء ڪنهن به سياسي جماعت کان وڏو چئلينج هئا مختلف ٽڪڙن ۾ ورهائجي غير مئوثر ٿي چڪا هئا. اهڙي ريت ايس اين ايف جو ڪردار به ڪميونسٽ پارٽي جي هڪ کليل پيلٽ فارم کان وڌيڪ ڪجهه نه رهيو هو.

ان سڄي صورتحال جو نتيجو اهو نڪتو ته باقي سنڌ جي جدوجهد خاص ڪري پاڻ کي ڪراچي جي شاگرد ۽ مزدور تحريڪ سان جوڙي نه سگهي. اها ڳالهه واضح طور تي نظر اچي ٿي ته ڪراچي ۾ شاگرد ۽ مزدور تحريڪ جو رخ جمهوري ۽ طغياني هو پر ان جو سنڌ جي قومي مسئلن ۽ هاري تحريڪ سان ڪو ذڪر جوڳو لاڳاپو نه هو پر ڪن حالتن ۾ ته ان لاتعلقي کي ٻنهي کي ويڙهائڻ لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويندو هو. ليڪڪ پنهنجي شاگردي واري دور جي جن واقعن جو ذڪر ڪيو آهي ان مان به اها ڳالهه پڌري پٽ آهي. نومبر 1968ع ۾ اسٽوڊنٽس ڪنوينشن ۾ امير حيدر کاظمي جي شرڪت ۽ مسعود نوراني وغيره جي گروپ پاران ان جي مخالفت کانسواءِ ان سلسلي ۾ ٻي ڪا خاص ڳالهه نه ٿي ملي. منهنجي خيال ۾ ان ڳالهه کي جيڪڏهن ان دور ۾ سمجهيو وڃي ها ته اهو ممڪن آهي ته سنڌ جي سياسي صورتحال هن وقت ڪافي مختلف هجي ها.

ائين لڳي ٿو ته ليڪڪ جوان دور ۾ شاگرد تحريڪ ۾ هڪ سرگرم ڪردار رهيو آهي. پر ساڳي وقت هڪ تشنگي جو پڻ احساس ٿئي ٿو. ليڪڪ مان اها توقع هئي ته هو پڙهندڙ کي شاگرد تحريڪ جو هڪ تفصيلي پسمنظر ۽ پيش منظر ڏيندو ۽ ان ۾ شامل ڪردارن سان تفصيلي تعارف ڪرائيندو. پر اها توقع پوري نه ٿي ٿئي ۽ هو رڳو ڪجهه جهلڪيون ڏيکارڻ تي ئي اڪتفا ڪري ٿو ۽ ڪٿي ڪٿي ته ائين لڳي ٿو ته هو پڙهندڙ کي بلڪل وچ ۾ ڇڏي ٿو ڏئي. گهڻو ڪري ائين محسوس ٿئي ٿو ته هو بجائي ان تحريڪ جو هڪ حصو هئڻ جي رڳو هڪ تماشين يا رپورٽ ڪندڙ آهي. چڙ وچڙ واقعا آهن جهڙوڪ ”گورنمينٽ ڪاليج نوابشاه ۾ داخلا ڪجهه تحريڪون ۽ ڪجهه ڦڏا“ يحيٰ جي مارشل لا پٽ ڌڻي جي ادبي ڪانفرنس ۾ نعرا ۽ مارشل لاءِ ۽ حيدر بخش جتوئي جو استقبال وغيره.

سياسي تحريڪون سماج جي وڏي حصي کي متحرڪ ڪرڻ جو باعث بڻيون آهن. ان ۾ اهڙا ماڻهو به شامل ٿي ويندا آهن جيڪي ٻي صورت ۾ شايد اهڙي ڪا پيش رفت نه ڪن. تحريڪ جو اتساهه کين متاثر ڪندو آهي ۽ ڪڏهين ڪڏهين ته اهي اڳئين صنفن ۾ نظر ايندا آهن ۽ تاريخ ۾ پنهنجو نالو بڻائي ويندا آهن. پر انهن ۾ گهڻائي اهڙن ماڻهن جي هوندي آهي جيڪي ان اڀار ۽ تحرڪ جي ماني ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ کانپوءِ روزمره واري معمول جي زندگي ڏانهن موٽي ويندا آهن. سنڌ جي شاگرد سياست ۾ موجود مختلف لاڙن جي حوالي سان ليڪڪ جو هڪ مثبت ڪردار نظر اچي ٿو. شاگرد جئين ته قومپرست سياست جو هراول جتو هئا ان ڪري ان سياست ۾ موجود فاشسٽ لاڙن جو اظهار به انهن ۾ وڌيڪ ملي ٿو. هتي ان ڳالهه کي نوٽ ڪرڻ ضروري آهي ته ون يونٽ ٽٽڻ کان اڳ، ان ڳالهه جي باوجود ته سنڌ ۾ موجود مختلف سياسي لاڙن هڪ صورت وٺڻ شروع ڪئي هئي پر اهي سڀئي لاڙ قومي تحريڪ جو حصو هئا ۽ تنظيمي ۽ شخصي لحاظ کان انهن جا

ڪي مستقل مفاد نه هئا. ون يونٽ جي ٽٽڻ ۽ خاص طور 1970ع ۾ مختلف قومپرست جماعتن جي قائم ٿيڻ کانپوءِ بندوقن جا رخ بجائي دشمن ڏانهن هئڻ جي هڪٻئي ڏانهن مڙي ويا. ڪنهن به سياسي تحريڪ جي پڄاڻي تي ان کي سنڀالڻ لاءِ جيڪڏهن ڪا معروضي قوت موجود نه هوندي آهي ته پوءِ ان کي ختم ڪرڻ لاءِ مخالف قوتون ميدان ۾ ٽپي پونديون آهن. 1983ع ۽ 1986ع واري جمهوري تحريڪن جو مثال ته نهايت واضح آهي جڏهن عوام جي سياسي شعور کي منتشر ڪرڻ ۽ ان کي ختم ڪرڻ لاءِ جيل توڙيا ويا ۽ سڄي سنڌ ۾ ڏاڙيلن کي ڦهلائي اغوائن ۽ ڏاڙن ذريعي وڇولي طبقي کي ڪاپاري ڌڪ هنيو ويو. ساڳي طرح اهو قياس ڪرڻ به ناممڪن ڪونهي ته ون يونٽ مخالف تحريڪ دوران جنهن سياسي شعور جو اظهار ٿيو هيو ۽ جنهن جي مهڙ ۾ شاگرد ئي هئا انکي تعليمي ادارن ۾ منظم دهشتگردي ۽ هٿيارن جي ڦهلاءِ وسيلي ختم ڪيو وڃي.

پنهنجين سياسي سرگرمين جي هلندي ليڪڪ هن سماج جي گهڻن غريب ۽ وچولي طبقي جي شاگردن جيان پاڻ کي به وائي تي بيٺل محسوس ڪري ٿو. هڪ پاسي سندس سماج کي بدلائڻ جا آدرش آهن جنهن جي لاءِ جيل وڃڻ تعليمي ادارن مان ريسٽيڪيٽ ٿيڻ ۽ گهر وارن کي ڏجي ۾ وجهڻ جهڙيون ڳالهائون لازمي آهن ۽ ٻئي پاسي سندس پنهنجو ذاتي ڪيريئر آهي جنهن جو حصول ان وقت ئي ممڪن آهي جڏهن هر قسم جي ڦڏي ۽ احتجاج کان پاسو ڪجي. ان ڳالهه جو احساس ليڪڪ کي ان وقت ٿئي ٿو جڏهن کيس يحيٰ خان جي مارشل لا واري دور ۾ به پيرا جيل وڃڻو پيو جنهن جي ڪري سندس تعليم جو هرج ٿئي ۽ هو اهو محسوس ڪري ٿو ته سندس گهر وارا نيٺ ڇا سوچيندا جيڪي سندس تعليم تي ايترو خرچ ڪري رهيا هئا. اها سندس ايمانداري چئبي ته هن ان ڳالهه کي ڪنهن رک رکاءِ ۽ هٻڪ کانسواءِ قبول ڪيو آهي. سندس جيل مان ٻين ڪجهه اڳواڻن سان گڏ ”لڪي“ ڏيئي نڪرڻ جو اهو ممڪن ڪارڻ لڳي ٿو.

1970ع ۾ ليڪڪ انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخل ٿئي ٿو. ليڪڪ جي لاءِ هڪ لحاظ کان اهو ان ڪري اهم هو ته هو جڻ ته سنڌ جي شاگرد سياست جي هيڊ ڪوارٽر ۾ قدم رکي رهيو هو جتي سنڌ يونيورسٽي، انجنيئرنگ ڪاليج ۽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج واقع هئا ۽ جتي اهو طئي ٿيو هو ته سنڌ جي قومپرست سياست جي سمت ڇا هوندي. اها ڳالهه ان لحاظ کان وڌيڪ اهم هئي ته ان وقت هڪ ته ون يونٽ ٽٽي چڪو هو ۽ ٻيو بنگلاديش جو جنم ٿي رهيو هو جنهن جي ڪري ملڪ ۾ سياسي قوتن جي نئين سري کان صف بندي ٿي رهي هئي. سنڌ ۾ خاص طور تي پيپلز پارٽي ۽ ڀٽو فيڪٽر قوم پرست سياست لاءِ هڪ وڏي چئلينج جي صورت ۾ سامهون آيو هو. اهو ان ڪري به اهم هو ته قومپرست سياست تنظيمي لحاظ کان پنهنجي ابتدائي دور ۾ هئي ۽ ٻيو ته ون يونٽ جي ختم ٿيڻ کانپوءِ ان وقت ڪو واضح اڇنڊا نه هو. ان صورتحال ۾ ڀٽو فيڪٽر جڻ سندن لاءِ هڪ سرپرائز هو جنهن سندن واپس بنگال ڪري ڇڏيون ۽ انهن بجائي ان کي سمجهڻ جي ماڳيئي هڪ ئي ڌڪ سان ان کي رد ڪري ڇڏيو.

ليکڪ سنڌ جي انهن اهم تعليمي ادارن ۾ جنهن صورتحال جي نشاندهي ڪري ٿو ان مان اها ڀلي پٽ خبر پئي ٿي ته قومپرست پاڻ کي حق تي سمجهي انهن ادارن جي دنيا کي ئي سڄي ڪائنات جو مرڪز سمجهي انهن جي سياست تي قبضي کي ئي سنڌ جو آڇو ۽ پنهنجو آدرش سمجهيو ٿي. هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته ڇا ان صورتحال ۾ طبقاتي سياست ڪندڙ جماعتون پنهنجي مؤقف کي سامهون آڻي سنڌ جي ماڻهن ۽ شاگردن کي ڪو متبادل ڏئي سگهيو آهن. ان سلسلي ۾ اهو چئي سگهجي ٿو ته اهڙيون ڪوششون ضرور ڪيون ويون پر انهن کي ڪا خاص ڪاميابي نه ملي سگهي. ان جو هڪ ڪارڻ ته ترقي پسند تعليمي ادارن ۾ هٿيارن کان وڌيڪ نظريي ۽ دليل تي زور ڏيندي هئي جڏهن ته انهن ادارن تي هٿياربند جتن جو قبضو هو جيڪي اهڙي ڪنهن به مداخلت کي تشدد ۽ هٿيارن ذريعي ڪڍي ڇڏيندا هئا ۽ اهڙن شاگردن کي موت يا گهرجي واٽ ڏيکاريندا هئا.

سنڌ ۾ قومپرست سياست هڪ طاقتور بليڪ هول جيان باقي سڀني سياسي لاڙن ۽ رخن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي ۽ هضم ڪندي ويئي. طبقاتي سياست ڪرڻ واريون جيڪي قوتون موجود هيون انهن بجائي پنهنجي مؤقف کي مضبوطي سان پيش ڪرڻ ۽ قومپرستي جي منفي لاڙن جي ننڍا ڪرڻ جي اها ڪوشش ڪئي ته پاڻ کي قومپرستن کان به وڏو قومپرست ثابت ڪجي. سندن سوشلزم جي سمجهائي قومپرستي کي عين سوشلزم مطابق ثابت ڪرڻ کان شروع ٿي اتي ئي ختم ٿئي ٿي. اها ڳالهه پنهنجي جاءِ تي طئي ٿيل آهي ته سياسي لحاظ کان جيڪڏهن پنهنجي مخالف جي پچ کي راند لاءِ چونڊيو وڃي ٿو ته پوءِ آخري سوپ مخالفن جي ئي ٿئي ٿي. اها ڳالهه پاڪستان جي سيڪيولر سڏائيندڙ سياسي جماعتن لاءِ به صحيح آهي جن مذهبي جماعتن جي pitch کي استعمال ڪرڻ چاهيو ۽ نتيجي ۾ نه رڳو ڪلين بولڊ ٿي ويون پر ڪانئن Do More واري گهر پڻ ٿيندي رهي. ساڳي طرح سنڌ ۾ ترقي پسند سياست به قومپرست سياست جو هڪ ڀيڻ ٿي رهجي وئي.

ڇا قومپرست جماعتن جو پيپلز پارٽي سان اختلاف ان ڪري آهي ته اها هڪ وفاقي جماعت آهي ۽ ان جو گهڻو دارو مدار پنجاب جي ووٽن تي آهي؟ جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ اهو پڇي سگهجي ٿو ته اهي جماعتون ۽ سندن اڳواڻ مختلف وقتن تي مسلم ليگ، ٻين وفاق پرست جماعتن ۽ فوجي حڪمرانن سان ڇو سهڪار ڪندا رهيا آهن؟ ان جو هڪ جواب اهو ٿي سگهي ٿو ته انهن پنهي جو مقصد خاص طور تي سنڌ مان پيپلز پارٽي جو خاتمو ڪرڻ رهيو آهي. ان سڄي صورتحال جي وري جائزي وٺڻ جي ضرورت آهي ۽ هڪ اهڙي حڪمت عملي جوڙڻ جي ضرورت آهي جيڪا ڪنهن هڪ جماعت جي مخالفت سان ٻڌل نه هجي ۽ ان جا پنهنجا آزاد طريقي سان طئي ٿيل مقصد هجن.

ليکڪ جو سياسي ڪيريئر تعليم پوري ٿيڻ کان پوءِ پڄاڻي تي پهچي ٿو ۽ هو وچولي طبقي جي ٻين نوجوانن جيان نوڪري جي ڳولا شروع ڪري ٿو. نوڪري جون پنهنجيون حدبنديون آهن. ان ۾ رهندي اهو ڪجهه نه ٿو

ڪري سگهجي جيڪو نوڪري کان ٻاهر رهي يا شاگردي واري دور ۾ ڪري سگهجي ٿو. پر پوءِ ڪرڻ واري پنهنجي لاءِ گنجائش ڪڍي وئي ٿو. ليڪڪ جو گئس ڪمپني ۾ مختصر عرصو رهيو ۽ سندس نوڪري جو اٽڪل سڄو عرصو ڪي اي ايس سي ۾ گذريو. هڪ آفيسر هئڻ جي ناتي سندس يونين سرگرمين سان ته سڌو سنئون واسطو نه رهيو پر هو آفيسرن جي پيلٽ فارم تان هڪ سرگرم ڪردار ادا ڪندو رهيو.

پاڪستان جهڙن ملڪن ۾ سرڪاري ادارن ۾ نوڪرين جو دارو مدار ان ڳالهه تي هوندو آهي ته ڪنهن قوميت لساني گروهه وغيره جي سياسي حيثيت ڪيتري مضبوط آهي. سنڌي وچولو طبقو ان سلسلي ۾ هميشه کان ئي هڪ چڪتاڻ ۽ ٽڪراءُ واري صورتحال ۾ رهيو آهي. ڪي اي ايس سي به ان چڪتاڻ کان محفوظ نه رهيو آهي. اهو ادارو ڪڏهن وفاقي حڪومت ڪڏهن صوبائي حڪومت، ڪڏهن فوج جي انتظام هيٺ رهيو آهي ۽ هاڻي نجی انتظاميه وٽ آهي. ليڪڪ اداري جي حوالي سان پنهنجا مختلف تجربا ۽ مختلف وقت تي انتظاميه سان ٽڪراءُ کي چٽيو آهي. جيتوڻيڪ ليڪڪ جو ڪنهن سياسي گروهه يا پارٽي سان ڪو واسطو نه رهيو آهي پر اسان جي سماج ۾ همت، بهادري ۽ مڙس ماڻهو ٿي بيٺه وارا گهڻا مثال ملن ٿا جنهن ۾ اڪيلو ماڻهو پنهنجي هٿن جي زور تي ڏونگر ڌارڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو. اهڙا مثال ٻين ادارن جيان ڪي اي ايس سي ۾ پڻ موجود آهن. ليڪڪ پنهنجي نوڪري ۽ پنهنجي قومي ڪمٽمينٽ ۾ هڪ توازن برقرار رکيو آهي.

ليڪڪ جي ٻين مختلف موضوعن تي لکيل مضمونن مان اها خبر پئي ٿي ته هن سرگرم سياست کان ڌار هوندي به پنهنجن پراڻن ادبي ۽ سياسي دوستن سا لاڳاپو برقرار رکيو آهي ۽ پيو ته نظرياتي لحاظ کان پنهنجو هڪ تسلسل برقرار رکيو آهي. انهن دوستن جو ذڪر ڪندي سندس انداز نظرياتي کان وڌيڪ ذاتي آهي. اهو ماڻڪ جي سلسلي ۾ به نظرياتي ٿو ۽ نذير عباسي ۽ سندس ٻارن متعلق به.

سنڌ جي قومي سياست متعلق سندس ويچار به هڪ عام وطن دوست سنڌي جيان آهن. سندس خواهش اها آهي ته اهي سڀ هڪ پيلٽ فارم تي گڏ ٿي سنڌ جي حقن لاءِ جدوجهد ڪن. پر حقيقتون گهڻيون مختلف آهن. قومپرست سياست جا مختلف لاڙا جيڪي هن وقت هڪ پختي صورت اختيار ڪري چڪا آهن ان وقت به موجود هئا جڏهن ليڪڪ شاگرد سياست ۾ هو. سنڌ ۾ هڪ عوامي جماعت جي ضرورت آهي جيڪا اهي جماعتون هڪ ٿي به پوري ٿيڻون ڪري سگهن. پيپلز پارٽي ان سلسلي ۾ هڪ آسرو ته آهي پر ان کي ان سلسلي ۾ رڳو هڪ شروعاتي مرحلو ٿي ڪري ليڪي سگهجي ٿو.

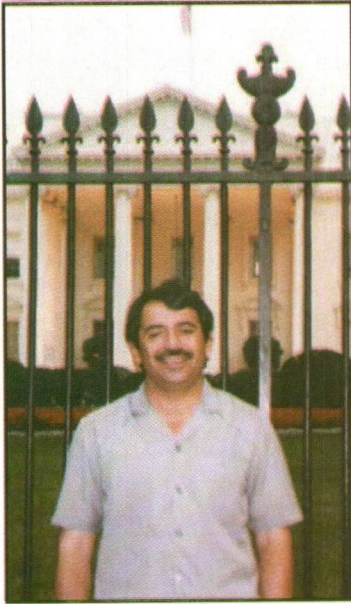
ليڪڪ سنڌ ۾ رهندڙ ٻين نسلي ۽ لساني گروهن ڏانهن هڪ منافرت ۽ رد ڪرڻ وارو رويو نه ٿو رکي. اها پنهنجي ليڪي هڪ مثبت ڳالهه آهي. اهو ان لحاظ کان اهم آهي ته هن وقت سنڌ جي قومپرست جماعتن ۾ شايد ئي سنڌ ۾ رهندڙ ٻين نسلي ۽ لساني گروهن جو ڪو ماڻهو شامل هجي. ڇا اها ڳالهه سنڌ جي قومپرستن

جي ان اسرار جي ابتڙ ناهي ته خاص طور تي اردو ڳالهائيندڙ پاڻ کي سنڌي سمجهن ۽ سنڌ سان وفادار ٿين. اهڙا گهڻا مثال موجود آهن ته اهڙا گهڻا ماڻهو جيڪي سنڌ جي قومي ڌارا ۾ شامل ٿيڻ جا خواهش مند رهيا آهن. انهن کي ”مشڪوڪ“ سمجهه رد ڪيو ويو آهي. ٽيهه چاليهه سال اڳ قومپرست جماعتن ۾ جيڪڏهن اهڙا ڪي ايڪٽر ٻيڪٽر مثال ملي ويندا هئا ته هاڻي اهي به موجود آهن. اهڙي ريت سنڌ جي قومپرست سياست هڪ لحاظ کان نسل پرستي جي ڌيڻ ۾ قاسجندي پئي وڃي. ليڪڪ جو ڪم ساراهڻ جوڳو آهي. سٺ ۽ ستر جي ڏهاڪي جي شاگرد تحريڪ سنڌ جي تاريخ جو اهم باب آهي. ليڪڪ جئين ته انجو اهم ڪردار رهيو آهي ان ڪري اهو ضروري آهي ته هو پنهنجي پڙهندڙن کي ان دور جا اڃا وڌيڪ تفصيل فراهم ڪري. ڇاڪاڻ ته جدوجهد ۾ شامل ٿيڻ سان گڏ ان کي سهيڙڻ به ضروري آهي ته جئين اهو طئي ٿي سگهي ته ايندڙ مرحلو ڪهڙو هوندو ۽ ڪهڙيون اهڙيون غلطيون جيڪي اڳ ٿيون هيون انهن کي ورجائڻ کان بچي سگهجي.

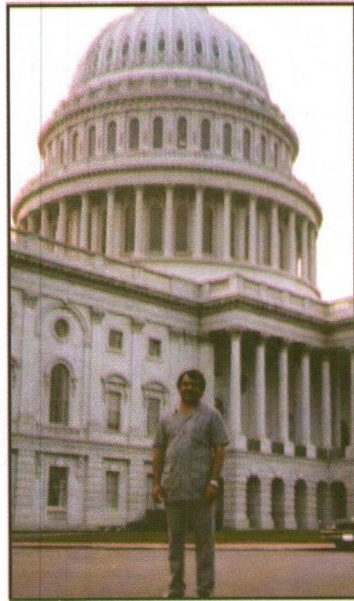
رئوف نظاماڻي

ڪراچي

وساريان نه وسرن

آمريکا: وائيت هائوس جي ٻاهران

واشنگٽن سي پارليامينٽ هائوس جي ٻاهران

نيوجرسِي، آمريکا عبدالباري پيرزادي ارشد پيرزادي سان گڏ

وساريان نه وسرن

محترمہ نصرت ڀٽو جي مان ڏنل آجياڻي

يونيورسٽي ٽيڪساس آرلنگٽن انجنيئرنگ شارٽ ڪورس جي سائين سان گڏ

وساريان نه وسرن

مختلف دورن ۾ دنيا جي مختلف کنڊن جي مختلف ملڪن ۾ جيڪي به جنگيون، تڪرار ۽ بحران ٿيندا رهيا آهن، انهن سڀني جو بنيادي سبب معاشي مفادن جو ٽڪراءُ هو. ٻي مهاڀاري جنگ جي دوران جيئن ته برطانوي بادشاهي جتي ڪٿي ڪمزور ٿي رهي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ برطانيا کي جتان ڪٿان پنهنجا ٽيٽڙ گول ڪڍڻا پيا. ننڍي کنڊ ۾ پڻ برطانوي بادشاهي پنهنجي گرفت برقرار رکڻ جي قابل نه رهي، ان ڪري وينڊي وينڊي برطانوي حڪمرانن ”ڀارت“ کي اهڙي طرح آزادي ڏني جو اڄ تائين اها هٿ ٺوڪي آزادي نه ته ننڍي کنڊ جي اصلي ۽ حقيقي تاريخي قومن ۾ آزاد هجڻ جو احساس پيدا ڪري سگهي نه ٿي اڪثريت عوام جي زندگي ۾ بهتر تبديلي اچي سگهي آهي.

”انگريز بهادر“ دراصل ننڍي کنڊ جي قومن کي آزادي نه ڏني پر انهن جو ”ورهاڱو“ ڪيو ۽ قومن جي وجود کي ڪاپاري ڇيهو رسايو. جڏهن ته فرقيواريت جو اهڙو نه بچ ڇڏيو جو اڄ تائين ان مان ”جان“ اچي نه ڪري سگهيا آهيون. انگريز سرڪار ۽ سندس اتحادي قوتن ان وقت اهو محسوس ڪيو هو ته هڪ طرف ”سوويت يونين“ هنن جي طبقاتي معاشي اثرن کي بي اثر بڻائي رهيو هو ته ٻئي طرف چين ۽ ڀارت ۾ پڻ ”آزادي“ ۽ ”سوشلزم“ جون حامي قوتون مضبوط ٿي رهيون هيون. جيڪا ڳالهه هنن کي ڏيڄاري رهي هئي. ان ڪري انهن آباديءَ ۽ آدمشماري جي لحاظ کان هن اهم خطي کي ”نفرت“ جي بنياد تي ورهايو ۽ عوام کي ويڙهايو. جيتوڻيڪ ورهاڱي واري معاهدي ۾ ڪٿي به ڪنهن به صوبي يا علائقي مان لڏپلاڻ ڪرڻ جو ذڪر نه هو پر ڇاڪاڻ ته ورهاڱي جو بنياد ئي ”نفرت“ تي هو ان ڪري خونريزي فساد ۽ لڏپلاڻ، ان ورهاڱي جو منطقي نتيجو هئا. ان کانسواءِ ڀارت جي مسلمان اقليتي صوبن ۽ علائقن سان واسطو رکندڙ ”نوابن“، سياستدانن ۽ نوڪر شاهي، هٿ وٺي به اهڙا فساد ڪرايا ته جيئن ورهاڱي جي نتيجي ۾ نئين ٺهندڙ ملڪ ۾ پنهنجا حمايتي لڏائي انهن جي مدد سان پير پختا ڪري سگهن. اهو ئي سبب آهي جو ڄاڻي وائي هنگاما ڪرائڻ جي نتيجي ۾ ”پاڪستان“ انهن لڏپلاڻ ڪندڙن ۾ يا ته اتان جا اهي چند نواب ۽ سياسي بازبگر هئا، جن جون نظرون ”اقتداري ايوانن“ ۽ ”معاشي مفادن“ ۾ ڪٽل هيون يا اهي صفا غريب، بي گهر، اڻ پڙهيل، معاشي لحاظ کان پوٽي پيل ۽ معاشي بدحالي جو شڪار خاندان هئا، جن جون اکيون مسلمان اڪثريت علائقن ۾ رهندڙ ”غير مسلم“ اقليتي جي ملڪيتن ۾ ڪٽل هيون، جڏهن ته سمجهدار، سلجهيل، بردبار ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺل مسلمانن، هر حال ۾ ڀارت ۾ ئي رهڻ کي ترجيح ڏني.

”پاڪستان“ جي وجود ۾ اچڻ کانپوءِ لڏي آيل نئين نوڪر شاهي ۽ هتان جي پراڻي اسٽيبلشمينٽ ڪجهه وقت لاءِ ته هڪٻئي کي برداشت ڪيو ۽ ”ورهائي ڪاڻڻ“ تي قناعت ڪئي پر جيئن ئي هنن جي مفادن جي ٽڪراءُ ۾ شدت آئي تيئن

ٺي لياقت علي خان کي گولي جو کاج بڻايو ويو. ان کانپوءِ ڪمزور حڪومتن ۽ مضبوط نوڪر شاهي جي راند هلندي رهي. حڪومتون ٺهنديون ۽ ڊهنديون رهيون ۽ هتان جو اصلي عوام ”تماشو“ ڏسندو رهيو.

جڏهن حاوي اسٽيلشمينٽ پنهنجن مفادن کي مستقل ۽ مضبوط ڪرڻ لاءِ ون يونٽ مڙهيو تڏهن هتان جي مقامي سياستدانن ۽ عوام جون اکيون کليون، جن ان جي مخالفت ڪئي. 1958ع ۾ سياسي حڪمت عملي تحت جڏهن قومي اسيمبلي ”ون يونٽ“ توڙڻ ۽ صوبا بحال ڪرڻ جي قرارداد منظور ڪئي ته ان اهم ڌڪ کي بي اثر ۽ بي عمل بڻائڻ لاءِ مارشل لا لڳائي وئي.

”ايوبي آپشاهي“ جي ڊگهي عرصي جي دوران سنڌ جون لکين ايڪڙ زمينون انعام ۽ نيلام ذريعي غيرن جي حوالي ڪيون ويون ۽ غيرن کي لڏائي سنڌ جي مختلف شهرن، واهڻن ۽ ڳوٺن ۾ آباد ڪري سنڌ جو نقشو ۽ ڪلچر ئي مٽايو ويو. ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ ڪارخانا لڳائڻ جي لاءِ غير مقامي ماڻهن کي رعيتون ڏئي مسلط ڪيو ويو. سنڌي زبان جي خلاف ڪات ڪهڙا استعمال ڪيا ويا ۽ سڄي سنڌ ۾ آبادي جي ”توازن“ کي ڪاپاري ڌڪ رسايو ويو. ان ناانصافي جي خلاف جن شخصيتن مرڪزي ۽ مقامي ضلعي سطح تي قائدانه ڪردار ادا ڪيو ۽ پاڻ ملهائون انهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، حيدر بخش جتوئي، شيخ اياز، جي ايم سيد، قاضي فيض محمد، ڪامريڊ سويو گيانچنداڻي، غلام محمد لغاري، ڄام ساقي، رسول بخش پليجو، نياز همايوني، حفيظ قريشي، ابراهيم جويو، رشيد ڀٽي، باقر علي شاهه، محمد عثمان ڏيپلاهي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، مولانا عبدالحق رباني، مير علي بخش ٽالپر، ڪامريڊ مير محمد ٽالپر، سيد رشيد احمد، سيد امداد محمد شاهه، ڊاڪٽر تنوير عباسي، عزيز الله جروار، غلام حسين سومرو، منير احمد ماڻڪ، امر جليل، عبدالقادر انڊڙو، رمضان شيخ، شاهه محمد دراني، حميد سنڌي، طارق اشرف، معراج محمد خان، خورشيد شيخ، ڊاڪٽر اعزاز نذير، امام علي نازش، نديم اختر، آغا غلام نبي، تاج بلوچ، تاج صحرائي، تاج محمد ابڙو، فاضل راهو، علي احمد قريشي، شوڪت سنڌي، يوسف لغاري، ڪامريڊ روچي رام، مير رسول بخش ٽالپر، اعجاز جتوئي، شميم واسطي، وسيم عثمان، شهيد نذير عباسي، مير ٿيهو، مهر حسين شاهه، لالا قادر، قموس گل خٽڪ، يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، اقبال ترين، احمد خان جمالي، قاضي محمد بخش ڌامراڻ، نذير حسين جتوئي، جمال الدين بخاري، حسن حميدي، فتح الله عثمان، محمد عاقل، عبدالڪريم گدائي، غلام محمد گرامي، رڪن الدين قاسمي، اختر بلوچ، رياض ميمڻ، قاضي غفار، علي اڪبر بروهي، علي احمد ڏوگر، نبي بخش کوسو، لال بن يوسف، احمد خان ملڪاڻي، ڊاڪٽر خير، بشير احمد ميمڻ، اشفاق ميمڻ، شاهه محمد شاهه، اسماعيل وساڻ، آفتاب ميمڻ، عزيز بنگوار، سڪندر بنگوار، آغا طارق، پارس ارشاد، رضا شفيع شيخ، عطاءُ الله شيخ، منل ڪملاڻي، جمال نقوي، عزيز ميمڻ، اقبال ميمڻ، عزيز مهرانوي، ڪمال وارش، ايوب لغاري، تاج رند، تاج مري، بدر ابڙو، عزيز سلام، اسلم لغاري، ابو بکر رند، خليل بچائي، امان

الله شيخ، امداد چانديو، ممتاز چانديو، نرنجن، بقا محمد جكرائي، سائين سچل، آغا سليم، سراج ميمڻ، حسن علي، عبدالرحمان، ارباب نور محمد پليجو، رفيق آصفي، مسعود پيرزادو، شفيق صديقي، قمر ميمڻ، ممتاز مهر، نظام الدين، ڊاڪٽر جبار خٽڪ، عزيز الله بوهيو، حنيف گهاني، هدايت منگي، عنايت منگي، الطاف سومرو، نذير چنو، عبدالحيي پليجو، غلام نبي مگسي، غلام نبي چانديو، صالح بلو، اعجاز قريشي، غلام رسول سهتو، امداد اوڍو، جاويد علي، اسلم جعفري، اشفاق جمالي، عزيز سومرو، غلام نبي مورائي، فتح ياب علي خان، غلام قادر عمرائي، غلام قادر خاصخيلي، علي مختار رضوي، حنيف پناڻ، عبدالله ورياه، انور محمود نظاماڻي، آصفا رضوي، سهيل سانگي، ڊاڪٽر ارباب، عبدالخالق زدران، اقبال جتوئي، نورالدين سرڪي، عمر خشڪ، ڊاڪٽر گهنشام پرڪاش، اوپايو خشڪ، شفيق ڪرناڻي، عبدالواحد، شير محمد مگريو، آريسر، قلندر بخش مهر، محمد بخش بلوچ، غلام حسين شر، محبوب علي، شاه مير بنگوار، قاضي عبدالخالق، مانڊل شر، مير محمد سهتو، شعيب حميدي، ابراهيم چنو، الله بچايو مرثاس، عبدالواحد بروهي، قمر شهباز، ڊاڪٽر قاسم بروهي، شير شر، عبدالله مگسي، استاد الله بخش پنيرو، عبدالحميد جتوئي، عبدالحميد جتوئي، مولا بخش خاصخيلي، امداد حسيني، پروانو پتي، علي بابا، جمال ايڙو، جمال رند، نور عباسي، عبدالخالق آزاد، سائين

عزيز الله، عبدالڪريم، بلوچ، عبدالحق عالماڻي، محمد صالح عاجز، سرفراز ميمڻ، غلام محمد ساريو، ابراهيم منشي، انور پيرزادو، حاڪي جويو، تاج جويو، حاجي محمد لاکو، ابن حيات پنهور، ڊاڪٽر عبدالقدير افغان، ايڇ ايم خوجا، پير حسام الدين راشدي، غلام مصطفيٰ شاه، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، نثار حسيني، جيڄي زرين بلوچ، بهادر ڪلوي، فتاح ملڪ، محمد بخش سومرو، تاج محمد ابڙو، تاج صحرائي، محمد يعقوب زرداري، مير منور ٽالپر، ڪرم علي ميمڻ، شمس الدين شاه، هدايت حسين، قاضي فضل، قاضي سليم اڪبر، حسين شاه بخاري، مولا بخش چانديو، مولا بخش لغاري، اسماعيل اوڍيجو، ڊاڪٽر يونس سومرو، پير مظهرالحق، ظفر اجڻ، اقبال جتوئي، شمشير حيدري، غلام مصطفيٰ پيرگڙي، قاسم پٿر، سيف بنوي، قيوم منگي، شهيد عبدالرزاق سومرو، خان محمد پنهور، مسڪين جهان خان کوسو، ڊاڪٽر تنوير شيخ، عزيز مگسي، نصرالله ميمڻ، شاه محمد بروهي، لياقت شر، آغا ظفر، نورالدين مگريو، صلاح الدين پنهور، ساغر سميجو، علي نواز ٻٽ، عبدالحيي قريشي، غلام محمد ملڪاڻي، نبي بخش سهتو، ظهير بابر لغاري، اسدالله شيخ، حميده گهانگهرو، زبيده گهانگهرو، حبيب ڏيپلاڻي، عزيز ڏيپلاڻي، فيض گهانگهرو، سيف الدين پنهور، نورالله ملڪ، نسيم ڪرل، نصرالله ملڪ، امر لعل، عاشق سومرو، احمد لغاري، رحيم بخش جعفري، عبدالفتاح "عبد"، انيتا غلام علي، آغا زاهد، علث ٿيپو، لياقت سولنگي، علي حيدر شاه، منور لغاري، عزيز ناريجو، قادر جتوئي شامل آهن.

بدقسمتيءَ سان انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ طرف آمريت پنهنجا پير پختا

ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي وئي ته ٻئي طرف سوويت يونين ۽ چين جي ڪميونسٽ پارٽين جا ”تظرياتي“ اختلاف اڀرندا رهيا جنهن جي نتيجي ۾ ڪاٻي ڌر جي گڏيل طاقت به يا ته ڏڦيڙ جو شڪار ٿي وئي يا بددلي ۽ بدگمانِي جي ور چڙهي. ڪميونسٽ پارٽي جي پرو سوويت يونين ۽ پروچائنا ڌڙن ۾ ورهائجي وڃڻ جي ڪري ”نعب“ پڻ ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي وئي. هڪ نعب ولي خان گروپ ته ٻيو نعب پاشاني گروپ. 50ع واري ڏهاڪي ۾ قاضي فضل الحق، سنڌ ۾ صوبائي سطح تي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٺاهي. جڏهن ته ڪراچيءَ ۾ ڪاٻي ڌر سان سلهاڙيل شاگرد، ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن (D.S.F) جي پليٽ فارم تان متحرڪ ڪردار ادا ڪندا رهيا. پراڻي تنظيمون ڪهڙو وقت نه هلي سگهيون. 1965ع جي صدارتي چونڊن ۾ محترم فاطمه جناح، ايوب خان جي مقابلي ۾ صدارتي چونڊن ۾ حصو ورتو. ايوب خان جي سمورين مخالف جماعتن فاطمه جناح جي حمايت ڪئي. ايوب خان، رياستي مشينري جي مدد سان چونڊن ۾ ته ڪاميابي حاصل ڪئي پر ”چونڊ مهڻو“ ايوب آفريٽ جي ڊپ ۽ دهشت کي ڪافي ڪمزور ڪري ڇڏيو.

1965ع ۾ ڀارت سان ٿيل جنگ جي نتيجي ۾ نه صرف ايوب آفريٽ وڌيڪ هيٺي ٿي پئي پر حڪمران جماعت ۾ اختلاف پڻ پيدا ٿي پيا. جڏهن ته ملڪي سطح تي پيدا ڪيل ”گهٽ“، ”ڊپ“ ۽ ناانصافين جي نتيجي ۾ وڏي پيماني تي جيڪا نفرت پيدا ٿي چڪي هئي ان کي ”زيان“ ڏئي احتجاج ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ حالتون پڇي راس ٿي چڪيون هيون.

انهن حالتن جي تقاضا هئي ته سنڌ ۾ به صوبائي سطح تي شاگردن جي هڪ اهڙي جماعت ٺهڻ گهرجي جيڪا سنڌ ۽ وفاق ۾ شامل قوميتن جي قومي حقن جي لاءِ به آواز اٿاري ته ساڳي وقت شاگردن، هارين، ڳوٺاڻن، مزدورن، ملازمن ۽ بيروزگار نوجوانن جي بنيادي حقن لاءِ پڻ عملي ۽ فعال ڪردار ادا ڪري. انهن ئي ڏينهن ۾ 4 مارچ وارو مشهور واقعو به ٿي گذريو.

ان دور ۾ حيدرآباد ۾ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن ته نوابشاهه ۾ نوابشاهه اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان ۽ ٻين شهرن ۾ پڻ ضلعي سطح تي شاگردن جون تنظيمون هيون.

ڄام ساقي، مير ٿيڀو، مهر حسين شاهه، هدايت حسين، نديم اختر ۽ عنايت ڪاشميري ان زماني ۾ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا اهم اڳواڻ به هئا ته سندن واسطو ”نعب“ ۽ ڪميونسٽ پارٽي سان پڻ هو. ڄام ساقي وارن، سڄي سنڌ جو دورو ڪيو ۽ 3 نومبر 1968ع تي حيدرآباد ۾ سنڌ اسٽوڊنٽس ڪنوينشن جو انتظام ڪيو. ان ڪنوينشن ۾ سنڌ جي مختلف شهرن مان سرگرم شاگردن جا نمائندا شريڪ ٿيا. جڏهن ته ڪراچيءَ مان پڻ شاگردن جو هڪ جتو امير حيدر ڪاظمي جي اڳواڻيءَ ۾ ان ڪنوينشن ۾ نهمان مبصر طور شريڪ ٿيو.

ان اسٽوڊنٽس ڪنوينشن ۾ انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري جي ڪجهه شاگردن مسعود نوراني جي اڳواڻيءَ ۾ امير حيدر ڪاظمي وارن جي شرڪت تي اعتراض ۽ هنگامو ڪيو پر آخرڪار اهو ڪنوينشن ڪامياب ٿيو. ان ڪنوينشن ۾

”هيمون ڪالائي“ جون تصويرون به تقسيم ڪيون ويون ته حيدر بخش جنوئي جي تصوير کان صدارت به ڪرائي وئي، جڏهن ته سائين جي ايم سيد، شيخ عبدالحميد سنڌي، اجمل خٽڪ ۽ ٻين اڳواڻن پڻ ان ڪنوينشن لاءِ پيغام موڪليا. اجمل خٽڪ جي شاعري قابل داد هئي.

ان ڪنوينشن ۾ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو بنياد به وڌو ويو ته سنڌ جي مختلف ضلعن ۽ شهرن لاءِ ڪنوينشن مقرر ڪيا ويا. ان ساڳي ڪنوينشن ۾ اهو پڻ پڌرو ڪيو ويو ته سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن، بلوچستان ۾ بلوچستان اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (B.S.O) پختونخواه ۾ پختون اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ پنجاب ۾ پنجاب اسٽوڊنٽس يونين سان سهڪار ڪندي ۽ ملڪي سطح تي جدوجهد ۾ پريور حصو وٺندي.

دراصل انهن سڀني شاگرد جماعتن جو سياسي پليٽ فارم ساڳيو ”تعب“ ئي هو.

ان ڪنوينشن ۾ ئي طئي ڪيو ويو هو ته 8 نومبر کان سڄي ملڪ ۾ ايوب امريت جي خلاف ۽ شاگردن جي مسئلن تي جدوجهد هلائي ويندي. پر 8 نومبر 1968ع کان ٻه چار ڏينهن اول ئي راولپنڊي ۾ پوليتيڪنيڪل ڪاليج جو شاگرد عبدالحميد پوليس جي هٿان مارجي پيو. ذوالفقار علي ڀٽو اول ئي ايوب خان کي ڇڏي چڪو هو ۽ هو عوام ۽ نوجوانن کي امريت جي خاتمي لاءِ للڪاري رهيو هو. عبدالحميد جي شهادت، ذوالفقار علي ڀٽو کي اهو سونهري موقعو فراهم ڪيو ۽ احتجاج جو ”اڻ ڪٽ“ سلسلو ملڪي سطح تي شروع ٿي ويو. اهڙي طرح سنڌ اسٽوڊنٽس ڪنوينشن ۾ ڪيل فيصلن مطابق سنڌ جي هر هڪ شهر ۾ شاگردن ان تحريڪ جي قيادت ڪئي. اهڙي طرح جتي ڪٿي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن به متعارف ٿي وئي. S.N.S.F جا پهريائين عهديدار هن ريت هئا.

صدر: ڄام ساقي، نائب صدر: نديم اختر، اعجاز قريشي، جنرل سيڪريٽري: مير ٿيڻو، پريس سيڪريٽري: مهر حسين شاه، جوائنٽ سيڪريٽري: شاه محمد شاه، مسعود پيرزادو، شهزادو شيخ، سوشل سيڪريٽري: عبدالحيٰ پليجو.

سنڌ اسٽوڊنٽس ڪنوينشن کي ڪامياب ڪرڻ ۾ مٿين دوستن کان سواءِ منير احمد ”ماڻڪ“ ۽ نبي بخش کوسي پڻ اهم ڪردار ادا ڪيو. ان ڪنوينشن ۾ هن مضمون جي ليکڪ کي نواب شاه ضلعي جو ڪنوينر چونڊيو ويو. هتي اها وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته ان دور ۾ سائين جي ايم سيد نظربند هو جڏهن ته ”شيخ اياز“ جيل ۾ قيد هو.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪيئن ٺهي؟

ايوبي آمريت جي خلاف سڄي ملڪ ۾ جيڪا پريور تحريڪ هلائي وئي، ان ۾ شاگرد پهرين صف ۾ هئا، جڏهن ته پيپلز پارٽي، نيشنل عوامي پارٽي، عوامي ليگ ۽ جمعيت علماء اسلام جي ليڊر شپ ملڪي توڙي مقامي سطح تي شاگردن، ملازمن، مزدورن، شهرين، هارين ۽ سڀني جمهوري قوتن جي قيادت ڪئي. ڊيموڪريٽڪ ايڪشن ڪميٽي جي اڳواڻيءَ ۾ هلندڙ هيءَ تحريڪ جڏهن پنهنجي ڪاميابيءَ جي منزل تي پهچڻ واري هئي ۽ ايوب خان سياسي جماعتن جا ڪجهه مطالب قبول به ڪيا، ”اگرٽڊ سازش“ ڪيس تان هٽ به ڪيو ته سڀني سياسي اڳواڻن کي آزاد ڪرڻ جو اعلان پڻ ڪيو پر ان جي باوجود پاڪستان جي پنهنجي حصن جي نوجوانن، مزدورن، عوام ۽ حقيقي جمهوري قوتن جدوجهد جاري رکڻ جو اعلان ڪيو. آخرڪار مجبور ٿي ايوب خان اقتدار ”عارضی طور“ يحيٰ خان جي حوالي ڪري پاڻ هڪ پاسي ٽي ويٺو. يحيٰ خان ملڪ ۾ 1969ع ۾ مارشل لا لڳائڻ جو اعلان ڪيو ۽ چونڊن ڪرائڻ ۽ اقتدار عوام جي حوالي ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

يحيٰ خان جي دور حڪومت ۾ حيدرآباد ۾ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي بنگلي تي سائين جي ايم سيد جي ڪوشش سان اينٽي ون يونٽ فرنٽ يا سنڌ متحده محاذ جي نالي سان هڪ ڪانفرنس ڪوٺائي وئي جنهن ۾ سنڌ جي سڀني سياسي اڳواڻن ۽ ماضيءَ ۾ ون يونٽ جي حمايت ڪندڙ ايوب خان سان ٻانهن بيلي رهندڙ ۽ سياست کان ڪناره ڪشي اختيار ڪري خاموش رهندڙ اڳواڻن شرڪت ڪئي ۽ ماضيءَ جي ڪيل غلطيٰ جي ”معافي“ گهري.

ان ڪنوينشن يا ڪانفرنس ۾ سائين جي ايم سيد کي ان ”محاذ“ جو ڪنوينر ۽ سنڌ نڪت جي سيڪريٽري جنرل سائين باقر علي شاھ کي سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته ون يونٽ جي خلاف سڄي سنڌ جي عوام کي متحرڪ به ڪيو ويندو ته سڀني سياسي جماعتن ۽ اڳواڻن کي پڻ ان اهم ”نقطي“ تي ”هر خيال“ بنائي گڏيل ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ ڦاٿل ڪيو ويندو ۽ اهڙي طرح حڪمرانن کي مجبور ڪيو ويندو ته اهي ”ون يونٽ“ ٽوڙڻ جو اعلان ڪن.

ان اهم ڪانفرنس ۾ اهو طئي ڪيو ويو ته ان گڏيل متحده محاذ يا اينٽي ون يونٽ فرنٽ ۾ انهن پنجن شخصيتن کي شامل نه ڪيو ويندو جن ون يونٽ ٺاهڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو هو. اهي پنج جڻا هي هئا: محمد ايوب ڪهڙو، قاضي فضل الله، پير علي محمد راشدي، غلام نبي ميمڻ ۽ قاضي محمد اڪبر.

هڪ طرف گڏيل محاذ جي قيادت سائين جي ايم سيد جي اڳواڻيءَ ۾ بااثر سياسي اڳواڻن سان رابطا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا ته ٻئي طرف يحيٰ خان عام چونڊون ڪرائڻ جي لاءِ ووٽرن جون لسٽون ٺهرائڻ جو ڪم شروع ڪرايو.

ووٽرن جون لسٽون ٺهرائڻ جي لاءِ جيڪي فارم ڇپرايا ويا هئا، اهي سنڌي زبان ۾ نه هئا، لالا قادر، انهن ڏينهن ۾ تازو ئي ”سنڌ آزاد اسٽوڊنٽس فيڊريشن“

ناهي هئي، جيڪا پيپلز پارٽي جي حمايت ڪندڙ هئي. اهڙي طرح عزيز ميمڻ پڻ ماروٽڙا اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان پيپلز پارٽي جي حمايت ڪندڙ شاگرد تنظيم جوڙي هئي.

ان مرحلي تي لالا قادر ”ووترن جون لسٽون سنڌيءَ ۾ ٺاهيو“ جي مطالبي مڃائڻ لاءِ حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ مرڻ گهڙيءَ تائين بڪ هڙتال تي ويهڻ جو اعلان ڪيو.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جون سنڌ جي ننڍن توڙي وڏن شهرن ۾ برانچون قائم ٿي چڪيون هيون، جڏهن ته سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن (ايس ايس ڪو) جون برانچون پڻ ڪافي شهرن ۾ قائم ٿي چڪيون هيون، هن تنظيم جو اڳواڻ مسعود نوراني هو، جنهن کي محترم رسول بخش پليجي ۽ سندس ساٿين جي سرپرستي ۽ حمايت حاصل هئي.

جيئن ئي لالا قادر بڪ هڙتال تي ويٺو، تيئن ئي سڄي سنڌ ۾ تحريڪ جو هڪ نئون ماحول مڄڻ لڳو. ان مرحلي تي ڪامريڊ ڄام ساقي سڀني متحرڪ ۽ فعال شاگردن تنظيم جي اڳواڻن جو گڏيل اجلاس گهرايو ۽ سڀني جماعتن جي گڏيل ”اسٽوڊنٽس هاءِ ڪمانڊ“ ٺاهي وئي ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته ”ووتر لسٽون سنڌيءَ ۾ ٺاهڻ“ جي مطالبي جي حق ۾ سڄي سنڌ ۾ هلچل به هلائي ويندي ته بڪ هڙتال به ڪئي ويندي. اسٽوڊنٽس هاءِ ڪمانڊ ان تحريڪ ۾ (1) ”ون يونٽ توڙڻ“، (2) سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرڻ جا مطالبو به شامل ڪيا. اهڙي طرح اها تحريڪ سنڌ جي اهم ٽن بنيادي نقطن جي تحريڪ بڻجي وئي.

هڪ طرف ”اسٽوڊنٽس هاءِ ڪمانڊ“ سنڌ جي مختلف شهرن جو دورو ڪري نوجوانن، شاگردن، شهرين، ڳوٺاڻن ۽ سياسي ڪارڪنن کي ان تحريڪ ۾ ڀرپور شرڪت ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ ٻئي طرف ڪيترن ئي شهرن ۾ شاگرد ”پاٽمرادو“ بڪ هڙتال تي ويهڻ جو اعلان ڪندا رهيا. حيدرآباد کان پوءِ نوابشاهه ۾ راقم سان گڏ حاجي خان جمالي ۽ ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اسماعيل وساڻ بڪ هڙتال تي ويهڻ جو اعلان ڪيو هو.

هڪ طرف سڄي سنڌ سجاڳ ٿي هن تحريڪ جو حصو بڻجي رهي هئي ته ٻئي طرف محترم سائين جي ايمر سيد اهو موقف اختيار ڪيو ته ”هن مرحلي تي چونڊن کان اڳ هن ڳالهه خيز حالتون پيدا ڪرڻ سان يحيٰ خان جي ٽولي کي اليڪشن ملتوي ڪرڻ جو بهانو ملي ويندو، ان ڪري هن موقعي تي اها تحريڪ هلائڻ ۽ افراتفر پيدا ڪرڻ اسان جي مفاد ۾ نه آهي. سائين کي اها به اميد هئي ته چونڊن جي نتيجي ۾ جيئن ته عوامي ليگ، نيشنل عوامي پارٽي، پيپلز پارٽي ۽ سندن حمايتي اڪثريت ۾ ڪامياب ٿيندا، ان ڪري انهن جي ڪاميابيءَ جي امڪانن کي نظر ۾ رکندي اها اميد ڪري سگهجي ٿي ته اهي جماعتون اسيمبلي ۽ آئين ذريعي ون يونٽ به توڙينديون ته قومي ٻولين جو مسئلو پڻ حل ڪنديون. ان ڪري ڪو به اهڙو قدم جنهن سان يحيٰ خان جي ٽولي کي چونڊون ملتوي ڪرڻ ۽ اقتدار کي ڊيگهه ڏيڻ جو وجهه ۽ بهانو ملي نه ڪٽڻ گهرجي.

سائين جي ايمر سيد جي سياسي موقف ۾ وزن هو پر جيئن ته تحريڪ هلي چڪي هئي، ان ڪري اهو موقف اختيار ڪرڻ سان سائين کي ۽ مجموعي طور تي محاذ کي سخت نقصان پهتو.

ٻئي طرف حيدر بخش جتوئي بيمار هجڻ جي باوجود ٻين جي سهاري سان بڪ هڙتالي شاگردن جي ڪيمپ تي پهچي هنن جي حق ۾ پريس ڪانفرنس ڪئي ۽ جدوجهد جي ڀرپور حمايت ڪئي. نئين طرف قاضي فيض محمد ۽ غلام محمد لغاري بڪ هڙتالي شاگردن سان شامل ٿي ويا. جڏهن ته پيپلز پارٽي ۽ اسٽوڊنٽس هاءِ ڪمانڊ ۾ شامل شاگرد تنظيمن جا حمايتي ڪارڪنن پڻ ڀرپور موٽ ڏيندا رهيا.

سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ امتحان هلندڙ هئا، علي اڪبر بروهي هنگامو ڪرائي، پيمپ ڦاڙي، امتحان جو بائيڪاٽ ڪرايو. مطلب ته تحريڪ بڪ هڙتال ڪانسواءِ احتجاج جا ٻيا طريقا پڻ اختيار ڪرڻ شروع ڪيا.

ڄام ساقي ۽ علي اڪبر بروهي کي به گرفتار ڪيو ويو. اهڙي طرح قاضي فيض محمد ۽ غلام محمد لغاري سميت بڪ هڙتال تي ويٺل اڳواڻن تي تشدد به ڪيو ويو ته ڪين گرفتار ڪري جيل ۾ موڪليو ويو.

ان تحريڪ جي نتيجي ۾ آخرڪار يحيٰ خان شاگردن جي هاءِ ڪمانڊ جا به مطالبو منظور ڪيا. يعني ون يونٽ ٽوڙڻ جو اعلان به ڪيو ته ووترن جون لسٽون سنڌي زبان ۾ شايع ڪرڻ جو اعلان پڻ ڪيو.

جيئن ته هڪ سائين جي ايمر سيد پنهنجي طور تي انهن پنجن شخصن سان پڻ مستقبل جي سياسي ڪردار جي سلسلي ۾ رابطا ڪيا جن ون يونٽ جي ٺاهڻ اهم ڪردار ادا ڪيو هو ٻيو ته سائينءَ شاگردن جي ان اهم جدوجهد جو ساٿ نه ڏنو جنهن جي نتيجي ۾ ون يونٽ ٽوڙڻ جو اعلان به ڪيو ويو ته لسٽون پڻ سنڌي زبان ۾ شايع ڪرڻ جو مطالبو پڻ تسليم ڪيو ويو، ان ڪري هڪ طرف سائين جي ايمر سيد کي ڏاڍو نقصان پهتو ته ٻئي طرف سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ سندس موقف جي حمايت ڪندڙ شاگردن S.N.S.F. "نیشنلسٽ گروپ" جي نالي سان جدا "گروپ" جوڙيو اعجاز قريشي (پروفيسر)، شاهه محمد شاهه، عبدالحيٰ پليجو، اقبال ميمڻ، امان الله شيخ ۽ ڪجهه ٻيا دوست ان گروپ جا اهم نمائندا هئا.

ٻئي طرف يوسف ٽالپر ۽ اقبال ترين وارا جيئي سنڌ محاذ جي نالي سان سياست جي ميدان ۾ لٿل هئا، جيڪي پڻ سائين جي ايمر سيد جي قيادت ۾ اعتماد رکندا هئا. ان ڪري نيشنلسٽ گروپ ۽ جيئي سنڌ محاذ جي اڳواڻن کي گڏجي "جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن" جو بنياد رکيو. اقبال ترين ۽ شاهه محمد شاهه ان تنظيم جا اڳواڻ چونڊيا ويا. ٻئي طرف لالا قادر ۽ عزيز ميمڻ به گڏجي سنڌ ماروٽڙا اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٺاهي.

يحيٰ خان چونڊون ڪرايون پر چونڊن جا نتيجا قبول نه ڪيا، بهانا بنايا. اقتدار جي منتقلي جي لاءِ رڪاوٽون ۽ شرط وڌا. آخرڪار 25 مارچ 1971ع تي اوڀر پاڪستان ۾ ملٽري آپريشن شروع ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ ڀارت سان جنگ

لڳي. اوڀر پاڪستان ”بنگلاديش“ ٿي ويو ۽ مغربي پاڪستان کي ”ٽئون پاڪستان“ ڪوٺيو ويو. هتي هيءُ اهم حقيقت نوٽ ڪرڻ گهرجي ته جيتوڻيڪ سائين جي ايم سيد، ”اسٽوڊنٽس هاءِ ڪمانڊ“ جي تحريڪ جو حصو نه بڻيو پر يحيٰ خان جڏهن ون يونٽ ٽوڙڻ جو اعلان ڪيو ته ان کي به 1958ع ۾ اسيمبليءَ جي پاس ڪيل ان قرارداد کي بنياد بنائڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو. جنهن قرارداد کي پاس ڪرائڻ ۾ سائين جي ايم سيد جي ئي سياسي حڪمت عملي ۽ فعال ڪردار هو.

اهو درست آهي ته سنڌ جي سڀني سياسي جماعتن جي سرگرم شرڪت ۽ حمايت ۽ هاءِ ڪمانڊ جي پريپورمهم جي نتيجي ۾ ”ون يونٽ ٽوڙڻ“ جو اعلان ڪيو ويو پر سڄي ڳالهه اها آهي ته ون يونٽ جي خلاف بلوچستان، پختونخواهه ۽ بنگال جون سموريون نمائنده جماعتون متفق ٿي چڪيون هيون. جڏهن ته ”پنجاب“ جي معقول سياسي قيادت پڻ ون يونٽ ٽوڙڻ لاءِ راضي ٿي چڪي هئي. يعني مجموعي طور تي سڄو ملڪ ”ون يونٽ“ ٽوڙڻ لاءِ متفق ٿي چڪو هو. ان ڪري حڪمرانن کي سنڌ جي فعال ۽ پريپور مخالف جي اڳيان گوڏا کوڙڻ ۾ ئي ”سمجهداري“ نظر آئي ۽ اهڙي طرح سنڌ جي شاگردن، نوجوانن، هارين، مزدورن، ملازمن، شهرين، شاعرن، اديبن، وڪيلن ۽ دانشورن کي متحد جدوجهد جي اهميت جو احساس ۽ اندازو به ٿيو ته کين ڪامياب ۽ سرخرو ٿيڻ به نصيب ٿيو.

”ڪاش... اهڙا موقعا ۽ مرحلا وري به نصيب ٿين!!“

مان ڏوهي هان

1971ع ۾ پاڪستان جي اڪثريت جي حصي جي جدا ٿي وڃڻ کانپوءِ اصولي طور تي باقي بچيل حصي جي چئن صوبن جي نمائنده اسيمبلي کان راءِ وٺڻ گهرجي هئي ته ڇا اهي باقي حصي کي پاڪستان جي نالي سان برقرار رکڻ گهرن ٿا؟ ڇا اهي ٻيهر ”پاڪستان“ جي نالي سان گڏيل فيڊريشن ٺاهي هلڻ ۾ راضي آهن؟ پرايڻ نه ڪيو ويو اتي اهو سوال به اٿي ٿو ته ”اهي ڪم ڪير ڪري ها؟ يا اها راءِ ڪير گهري ها؟ ان کانسواءِ جيڪڏهن وڌيڪ نه تڏهن به باقي رهيل صوبن ۾ چونڊون ٻيهر ڪرائجن ها، پر جيئن ته ملڪ تازو نئي چڪو هو اقتدار تڙ ٽڪڙ ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي حوالي ڪيو ويو هو، جنهن باقي رهيل حصي کي نه صرف ”ٽئين پاڪستان“ جو نالو ڏنو هو پر ”اهم“ سياسي جماعتن يعني ”نعب“ ۽ ”جمعيت العلماء اسلام جي قيادت کي اعتماد ۾ وٺي مملڪتي وهنوار هلائڻ جو ”مبثتي“ ۽ ”صحتمند“ ماحول جوڙيو هو، ان ڪري ڪنهن جي طرفان به ”پاڪستان“ ۾ نئين سر شامل ٿيڻ يا نه ٿيڻ يا چونڊون نئين سر ڪرائڻ جو مسئلو يا مطالبو نه اٿاريو ويو. ذوالفقار علي ڀٽي نه صرف 1973ع وارو آئين ٺهرايو پر ان آئين جي سلسلي ۾ اهم جماعتن جي حمايت پڻ حاصل ڪئي. جڏهن ته سرحد ۽ بلوچستان ۾ نعب ۽ جمعيت جي گڏيل حڪومت جو حق پڻ قبول ڪيو.

1973ع جو آئين، ان دور ۾ ”غنيمت“ هو پر ڪيترين ڌرين ان وقت به ان کي ناقص ۽ ناڪافي قرار ڏنو.

ان ماحول ۾ سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلر سيد غلام مصطفيٰ شاه، نئين آئين ٺاهڻ ۾ مکيه ڪردار ادا ڪندڙ ميمبر حفيظ پيرزادي کي ڊاڪٽريٽ جي اعزازي ڊگري ڏيڻ لاءِ دعوت ڏني. سنڌ جي گورنر هجڻ جي حيثيت سان ان وقت جي گورنر عنا ليافت علي، سنڌ جي يونيورسٽين جي چانسلر هئي، ان ڪري ان تقريب ۾ حفيظ پيرزادي سان گڏ رعنا ليافت علي پڻ شرڪت جي لاءِ آيل هئي. جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي قيادت ان تقريب جي خلاف هئي ۽ حفيظ پيرزادي کي اعزازي ڊگري ڏيڻ جي حق ۾ نه هئي پر جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان لاڳاپيل يوسف جکراڻي ۽ سندس چند ساٿي، غلام مصطفيٰ شاه جي اثر ۾ هجڻ جي ڪري ان تقريب ۾ ڪوبه احتجاج يا هنگامو ڪرڻ جي حق ۾ نه هئا. ان موقعي تي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي قيادت اهو فيصلو ڪيو هو ته ان تقريب ۾ شريڪ ٿي نه تجي. جڏهن ته S.N.S.F انجنيئرنگ ڪاليج کي يونيورسٽي جو درجو ڏيارڻ جي مطالبي جي حق ۾ تقريب کان هڪ ڏينهن اڳ ”ڪاليج“ جي حد ۾ جلسو منعقد ڪيو ويو. سائين غلام مصطفيٰ شاه، انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ٿيل ان جلسي تي به ناراضگي جو اظهار ڪيو هو ۽ جوابي جلسو ڪرائي S.N.S.F جي قيادت تي تنقيد ڪئي هئي.

ٻهرحال سنڌ يونيورسٽي ۾ جڏهن حفيظ پيرزادي کي اعزازي ڊگري ڏيڻ

جي تقريب شروع ٿي نه جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي اڳواڻن ۽ ڪارڪنن مخالفت ۾ نعري بازي شروع ڪئي. جڏهن ته پيپلز اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان لاڳاپيل شاگردن پيپلز پارٽي جي حق ۾ نعري بازي ڪئي. ان هنگاما آرائيءَ ۾ بيگم رعنا لياقت علي خان تي به هٿ ڪنيا ويا ته حفيظ پيرزادي جي خلاف پڻ نعرا لڳايا ويا. اتفاق سان اسماعيل وساڻ، حفيظ پيرزادي جي سامهون اچي ويو. حفيظ پيرزادي نعري بازي جي جواب ۾ ”مچرجي“ جڏهن اسماعيل وساڻ کي ڳار ڏني ته موت ۾ اسماعيل به کيس زوردار چماٽ وهائي ڪڍي. سڄي تقريب هنگامي جي ور چڙهي وئي. هڪ پوليس جو آفيسر دل جو دورو پوڻ سبب فوت ٿي ويو. جڏهن ته ڪجهه پوليس وارا زخمي پڻ ٿيا.

سڄي ڄامشوري ۾ تاءُ پکڙجي ويو. جڏهن ته حڪومت ٿرٿلي ۾ بڻجي وئي ۽ انڌاڏنڌ گرفتاريون ڪيون ويون. اسماعيل وساڻ، عزيز بنگوار، سڪندر بنگوار، امان الله شيخ، مولا بخش لغاري ۽ احمد خان شر گرفتار ڪيا ويا. جڏهن ته احمد خان جمالي ۽ شاھ، محمد شاھ سميت ڪيترن جا وارنٽ جاري ڪيا ويا. هاسٽلون خالي ڪرايون ويون ۽ يونيورسٽي توڙي انجنيئرنگ ۽ ميڊيڪل ڪاليج بند ڪيا ويا. خوف ۽ هراس جي ان ماحول ۾ سڀني شاگرد جماعتن جي قيادت ”غائب“ ٿي وئي هئي. ان ماحول ۾ احمد خان جمالي، نذير عباسي ۽ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي قيادت سنڌ جي مختلف شهرن جي شاگردن کي صحيح صورتحال کان آگاهه به ڪيو ته شاگردن جي آزادي، کيس ختم ڪرڻ ۽ تعليمي ادارا کوڙڻ جي لاءِ ”ميڊيا“ کي به استعمال ڪيو ته پمفليت ورهائي خوف ۽ ڊپ کي پڻ توڙڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ وال ڇاڪنگ پڻ ڪئي وئي.

هنگامي کان تقريبن ٻه هفتا پوءِ روپوشيءَ دوران جڏهن آءُ (احمد خان) مسلم ڪاليج جي هاسٽل ۾ هڪ گڏجاڻيءَ کانپوءِ پمفليت ورهائي ڄامشوري وڃڻ لاءِ اولڊ ڪيمپس ۾ پهتس ته اوچتو ئي اوچتو پوليس گهيرو ڪري ورتو. مون کي منهنجي هڪ ڪلاس فيلوا حسن زبدي سان گڏ گرفتار ڪيو. جيڪو پڻ بس جو انتظار ڪري رهيو هو. گرفتار ڪندڙ D.S.P کي مون عرض ڪيو ته ”هن کي ته ڇڏيو“ هن جو ڪهڙو قصور آهي؟ جنهن تي احسن کي ڇڏي ڏنائون باقي مون کي اتي پيرسان ئي سندن آفيس ۾ وٺي ويا. منهنجي روبرو جتي ڪٿي وائيليس تي پيغام ڏنائون ته ”اصلي مجرم“ پڪڙيو اٿئون، ان ڪري احمد خان شر کي پل آزاد ڪيو. ان وقت به مون وٽ ڪجهه پمفليت گنجي جي هيٺان موجود هئا. مون پوليس آفيسر کي ”واش روم“ استعمال ڪرڻ جو عرض ڪيو ۽ اهڙي طرح اهي پمفليت هڪ پاسي ڪيا. آڏيءَ رات جو هڪ ڪار ۾ پوئين سيٽ جي وچ ۾ ويهاري مون کي حيدرآباد جي سٽي ٿاڻي تي وٺي آيا. جتي مير محمد وساڻ، ذوالفقار علي شاھ ڄاموٽ سندن هڪ ساٿي ٻيو اول ئي موجود هئا. جڏهن ته هڪ کولي ۾ مولا بخش لغاري ته ٻيءَ کوليءَ ۾ پارس ارشاد عباسي بند هئا. مون کي جدا کوليءَ ۾ اڪيلو بند ڪري، ٿاڻي وارن کي سختيءَ سان تاڪيد ڪئي وئي ته ”هن سان ڪير به نه ملي ۽ نه ئي ڪير ڳالهائي“.

بهرحال پوليس جو هڪ سپاهي جيڪو ذات جو لاشاري هو، ان کي مون چيو ته ڏس نه ته مون وٽ پئسا آهن ته نه ٿي ڪپڙا صاف آهن ۽ نه ئي منهنجي گرفتاري جي ڪنهن کي خبر آهي. منهنجو هڪ دوست شاهد صديقي پنهنجي پيڻ کي اڪثر تلڪ چاڙهي اسڪول مان منجهند جو وٺڻ ايندو آهي. ان جي ڪار جو نمبر آهي SK-4050 ان کي منهنجي چني پهچاءِ هو توکي خرچي به ڏيندو ته منهنجي لاءِ ڪپڙا به موڪليندو ۽ ٻين دوستن کي اطلاع به ڪندو. ان سپاهي جي مدد سان اهي سڀ ڳالهيون به ٿيون ته شاهد پاڻ به اچي پري کان ڏسي هٿ لوڏي هليو ويو. مونکي به تسلي ٿي، پر پوءِ خبر پئي ته جنهن وقت مونکي گرفتار ڪيو پئي ويو ته ان وقت هڪ اخباري نمائندي مونکي به ڏسي ورتو هو. ان اها خبر اخبار ۾ هلائي ڇڏي هئي ۽ اهڙي طرح دوست اواڻي باخبر ٿي چڪا هئا. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ چالان ڪري مونکي به حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ موڪليائون. جيل ۾ اسماعيل وساڻ، سڪندر بنگوار، عزيز بنگوار، امان الله شيخ ۽ مولا بخش لغاري ۽ آءِ B ڪلاس ۾ بند هئاسين. اسان تي قتل ۽ هنگامي جا ڪيس هئا.

انهن ڏينهن ۾ مهراڻ اخبار جو ايڊيٽر سائين سردار علي شاهه به جيل ۾ هو.

جيل ۾ اسان تي هروڀرو ڪا به سختي نه هئي ۽ ماني، ٽڪي جي به تڪليف نه هئي پر ”قيد“ ته انسان جي فطرت جي خلاف آهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪير به جيل ۾ خوش ۽ مطمئن رهڻ جي دعويٰ ڪري ته پڪ سمجهندا ته يا ته اهو ”آسان“ نه آهي يا ”ڪوڙ“ ٿو ڳالهائي.

شارگرد تحريڪ جي زماني ۾ مون ڪافي دفعا جيل جي سزا يوڳي هئي، پر هن دفعي مونکي ڪي احساس ڏاڍو ستائي رهيا هئا، هڪ اهو ته ”آسان“ ان تقرب يا هنگامي ۾ ڪو حصو ئي نه ورتو هو، ٻيو ته انجنيئرنگ جي آخري سال ۾ رستيڪيٽ ڪيو ويو آهيان، جڏهن ته مون ڪو ڏوهر به نه ڪيو آهي، ٽيون ته والد ۽ ڀائر سخت پريشان هئا، جيڪي روبرو ته مونکي ڪجهه به نه چوندا هئا پر جيل جي ملاقات جي دوران آءٌ هنن جي اڳيان الائجي ڇو ڪندڙ نه ڪٿي سگهندو هوس. انهن احساسن جي دٻاءِ ۽ ان ذهني ڪيفيت ۽ پيڙا جي اثر هيٺ مون هڪ خط سائين غلام مصطفيٰ شاهه کي لکيو هو. آءٌ اقرار ٿو ڪريان ته اصولي طور تي ۽ سياسي طور تي اهو خط مونکي نه لکڻ کپندو هو پر ان خط کي مرحوم عزيز بنگوار معافي نامي جو نالو ڏئي زيادتي ڪئي آهي ۽ اهو خط شايع ڪري شايد پنهنجو پاڻ کي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. آءٌ ٻيهر اهو اعتراف ۽ اقرار ٿو ڪريان ته S.N.S.F جي اهر عهديدار جي حيثيت سان مونکي اهو خط به نه لکڻ کپندو هو پر انسان ڪڏهن ڪهڙي ذهني ڪيفيت هيٺ رهي ٿو ته ڪڏهن ڪهڙي دٻاءُ ۾ سوچي ٿو. جڏهن ته S.N.S.F جي قيادت نه ته رعنا لياقت علي (هڪ عورت) تي هٿ ڪٽڻ کي سٺي نظر سان ڏٺو ته نه ئي ان موقعي تي هنگامو ڪرڻ جي حق ۾ هئي، پر پوءِ به گرفتاري ۽ رستيڪيشن جي احساس بار بار ڏاڍو تنگ ڪيو. ڪنهن به جرم کانسواءِ قيد جو احساس!! غلط واردات ۾ ملوث ڪرڻ جو احساس!! جيتريقدر جيل

ڪاٺڻ جو تعلق آهي ته سڄي ڳالهه اها آهي ته جيل ۾ ڪير به خوش نه هو پر ان کان به وڏو سچ اهو آهي ته جيل ۾ جيترو تنگ، بيزار ۽ پريشان عزيز بنگوار هو ايترو ٻيو ڪير به نه هو. ان جو اندازو ان حقيقت مان به لڳائي سگهجي ٿو ته عزيز کي مختلف بهانن ۽ جائز ناجائز سبب جي ڪري لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي اسپتال ۾ به رهايو ويو.

بهر حال ان سلسلي ۾ گڏ قيد ڪاٺيندڙ ٻيا دوست به ايمانداريءَ سان پنهنجي راءِ ڏئي سگهن ٿا، پر جيئن ته عزيز هاڻي هن جهان ۾ نه رهيو آهي، ان ڪري سندس باري ۾ هن وقت ”صحيح“ ڳالهه ڪرڻ ۽ وڌيڪ ”سچ“ ڳالهائڻ به مناسب نه ٿيندو. عزيز بنگوار بهادر ۽ سٺو ساٿي هو، کيس پنهنجن عزيزن مان ئي ڪنهن جهيڙي ۾ اهڙو ڌڪ هنيو جو ويچار جي جسم جون هيٺيون ڌڙ ڪم نه ڪندو هو. هڪ بهادر ۽ بيباڪ قومي ڪارڪن سان اهڙي ويدن نه ٿيڻ ڪندي هئي.

مرحوم سائين امداد محمد شاهه کي جس هجي جنهن عزيز بنگوار جي هر طرح مدد ڪئي ۽ آخري وقت تائين سندس سار سنڀال لڏي.

آءٌ آخري ڀيرو عزيز بنگوار کي ڏسڻ لاءِ جڏهن ڪراچي جي سول اسپتال ۾ پهتس ته کيس ڪوما ۾ ڏسي اتي گهڻو وقت بيهڻ جي همت نه ساري سگهيس. عزيز بنگوار پنهنجين ڪڇاين ۽ ڪمزورين جو ذڪر ۽ اعتراف ڪري ”وڏ ماڻهپائي“ جو ثبوت به ڏنو ته پنهنجي تنظيم جي اڳواڻن ۽ عهديدارن جي ”جهرن“ کي بي نقاب ڪري نوجوانن ۽ ڊيس واسين کي پڻ خبردار ڪيو ته جيئن آئينده ڪير به کين ”استعمال“ نه ڪري سگهي، پر سوال اهو آهي ته ڇا اڄوڪي تحريڪي قيادت نوجوانن ۽ وطن واسين جو وڃايل اعتماد بحال ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهي آهي؟ جيڪڏهن ايئن ٿي سگهي ته پوءِ شايد عزيز جو اعتراف ضايع نه سمجهڻ گهرجي.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٿيل هنگامي جي بنيادن تي قائم ڪيل ڪيسن جي ڏوهه ۾ اسان کي حيدرآباد جيل ۾ رکيو ويو پر اسان جي خلاف ڪيس ڪراچي ۾ قائم ڪيل اسپيشل ٽربيونل ۾ هلندو هو، جنهن جو سربراھ مشهور جج احمد خان بارڪزئي هو ۽ ان کانپوءِ مقصود احمد شيخ هو.

شنوائي کان هڪ ڏينهن اڳ ريل رستي اسان کي ڪراچي سينٽرل جيل منتقل ڪندا هئا، جتان صبح جو ٽربيونل ۾ پيش ڪندا هئا. تقريبن ڇهه مهينا اسان اهي شوايون پوڳيون. ان کانپوءِ سنڌ هاءِ ڪورٽ جي طرفان اسان جي ضمانت منظور ڪئي وئي ۽ اسان آزاد ٿي آياسين.

پيپلز پارٽي جي ساڳي حڪومت اسان جي رستيڪيشن واپس ورتي. مون انجنيئرنگ جو آخري سال به فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيو. اهڙيءَ طرح اسان جي خلاف قائم ڪيل ڪيس جيئن ته سياسي هئا، ان ڪري آهستي آهستي سردخاني جي حوالي ٿيندي ٿيندي ختم ٿي ويا.

دي سي هاءِ اسڪول ۾ داخلا ۽ ”ڪجهه محسن“

سرٽيفڪيٽ مطابق منهنجي ڄم جي تاريخ 1948-12-20 آهي. بابا جون نالو الله بخش خان جمالي آهي. اسان جو اباڻو ڳوٺ گهنڊتڙ، نوابشاھ تعلقي ۾ آهي. بابا، پاڻ پڙهيل نه هئا پر کين تعليم جي اهميت جو اندازو ۽ احساس هو. ان جو اندازو ان مان به لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جي سڀني کان وڏي ڀاءُ يعني رسول بخش جمالي ان زماني ۾ سنڌي فائنل پاس ڪئي ۽ 1948ع ۾ ئي هڪ استاد جي حيثيت سان ملازمت شروع ڪئي. ان زماني ۾ اسان جي ڳوٺ جي پيرپاسي جيڪي به ڳوٺ هئا انهن ۾ ايترو پڙهيل به ڪير نه هو. بابا، ٻئي نمبر ڀاءُ محمد فائق کي به پڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کي سُنڻ ڏاندن ۽ هاري سان وڌيڪ دلچسپي هئي، جڏهن ته ٽيون نمبر ڀاءُ محمد رمضان پڻ سنڌي فائنل پاس ڪري استاد جي حيثيت سان تعليم کاتي سان سلهاڙجي ويو. چوٿين نمبر تي آءُ هوس. آءُ جڏهن سنڌيءَ جا ڇهه درجا پاس ڪري سنڌي فائنل پاس ڪرڻ جي ارادي سان ستن درجي ۾ داخل ٿيس ته ان مرحلي تي بابا سائين ۽ وڏي ڀاءُ صلاح ڪري مون کي انگريزي پڙهائڻ جو فيصلو ڪيو. نوابشاھ ۾ ان زماني ۾ ڊسٽرڪٽ ڪائونسل هاءِ اسڪول جي پڙهائي ۽ ماحول مشهور هو. سنڌ جو مياناز سپوت ۽ تعليمي ماهر محترم حاجي خان خوجا (ايڇ ايمر خوجا)، ان اسڪول جا هيڊماسٽر هئا. بابا وارن مون کي ان اسڪول ۾ داخل ڪرايو ۽ جيئن ته مون اول ئي ڇهه درجا پاس ڪيا هئا، ان ڪري مون کي پنجين ڪلاس ۾ داخل ڪرڻ جي بدران ٻيهر ڇهين ڪلاس ۾ داخل ڪيو ويو. رهائش جي سلسلي ۾ بابا ۽ ادا وارن جي هڪ مهربان دوست محمد يعقوب جتوئي جي معرفت ۽ مدد سان مون کي 68 موريءَ جي هڪ اهڙي خاندان جي شاگردن سان رهايو ويو جيڪي 4 پائر هڪ ئي وقت ساڳي اسڪول ۾ ۽ پوءِ گورنمينٽ ڪاليج نوابشاھ ۾ پڙهندا هئا.

محمد صادق، ساجن خان، محمد صديق ۽ علي بخش ذات جا ڀُٽا آهن. پلا ماڻهو آهن. هنن سان گڏ سندن هڪ سوٽ محمد ابراهيم ڇٽو پڙهندو به هو ته گڏ رهندو به هو. هنن پائرن جي وڏي ڀاءُ جون نالو الله بجايو آهي. هنن جو ننڍي ۾ ننڍو ڀاءُ الله بخش اڄڪلهه تبديلي ڄام زرعي يونيورسٽي ۾ پروفيسر آهي. ساجن خان مڪينيڪل انجنيئرنگ ۾ ايم ايس ڪئي ۽ پورٽ قاسم مان ڊائريڪٽر جي عهدي تان رٽائر ٿيا آهن. هنن جي قابل احترام والد جو نالو مينهڙو خان هو. هنن سڀني پائرن منهنجي همت افزائي ۽ مدد ڪئي ۽ هر طرح سان خيال رکيو.

دراصل نوابشاھ ۾ مير محمد حسن ٽالپر صاحب جن هڪ روشن خيال ۽ عوام دوست انسان هئا. ان خاندان سان وابسته ٻيا به پائر به پنهنجو مٿ ڀاڙ هئا. مير محمد عمر خان ٽالپر ۽ مير محمد عثمان خان ٽالپر، ٻئي پائر علم دوست به هئا ته غريب پرور انسان پڻ هئا/آهن. مير محمد عمر خان، وفات ڪري چڪا آهن. جڏهن ته مير محمد عثمان خان اڄڪلهه حيدرآباد ۾ مقيم آهن. هنن مهربان پائرن جي

صحبت ۽ ويجهڙائي ۾ مرحوم محمد يعقوب جتوئي، استاد سچڻ خان رند ۽ مرحوم محمد صالح عاجز جن به اهڙا انسان دوست ۽ بي لوٽ انسان هئا جن سان اسان سنو وقت گذاريو. انهن مهربان چئن پائرن سان تقريبن هڪ سال گذ رهيس ۽ ان کانپوءِ مرحوم محمد يعقوب جتوئي وٽ رهيس جيڪي اصل ۾ پني عاقل ۽ علي واهڻ واري پاسي جا رهواسي هئا پر انهن جونوابشاهه ۾ ڪپڙي جو ڪاروبار هو. مرحوم محمد يعقوب جن پڻ ٽالپر برادران وانگر اسان سڀني پڙهندڙ گروپ جي هر طرح مدد ۽ همت افزائي ڪندا رهيا پر پين جي پيٽ ۾ مرحوم جتوئي جا مون تي احسان وڌيڪ آهن. پنهنجي هن محسن جو ائون زندگي ۾ ٿورائتو رهندس.

مير محمد عمر خان ٽالپر، سياست ۾ پڻ دلچسپي رکندا هئا ۽ پنهنجي تر ۾ عام ماڻهن ۾ ”هر دل عزيز“ هئا. محمد يعقوب جتوئي پڻ ”نعم“ سان وابستاهو پر گهڻو سرگرم نه هو. ان هوندي به سائين عزيز الله جيڪو ان دور ۾ نعي ۾ ڪميونسٽ پارٽي جي سياست جي نمائندگي به ڪندو هو ته ساڳي وقت سنڌ هاري ڪميٽي ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي سان پڻ لهه وچڙ ۽ رابطي ۾ رهندو هو. تمام سادو ۽ پلو انسان لڳندو هو، اهو به جڏهن به نوابشاهه ايندو هو ته رات جو محمد يعقوب جتوئي مرحوم وٽ ئي ٽڪندو هو. سائين عزيز الله، مرحوم قاضي فيض محمد، سيد رشيد احمد، شهير خان بنگوار ۽ قاضي عبدالخالق سان پڻ ملندو رهندو هو.

سنڌ جو هڪ پيو انتهائي ڄاڻو ۽ وطن دوست انسان مرحوم مولوي محمد صالح عاجز پڻ مرحوم محمد يعقوب جتوئي جن وٽ ايندا هئا. هيءُ شخص ننڍي کنڊ جي ورهاڱي واري تحريڪ دوران ڪانگريس ۽ علماءِ هند سان لاڳاپيل رهيو. هيمن ڪالائي سان گڏ جيل ڪاٽيائين، جنڊ پيٽائين ۽ آخري دم تائين پنهنجي اصولن ۽ ”آدرش“ جي وڪالت ڪندو رهيو. آخر ۾ ماهوار اخبار ”صبح صادق“ پڻ ڪيندا هئا. هيءُ اهو شخص هو جنهن کي سنڌ جي تاريخ، سنڌ ۾ آباد ذاتين ۽ قبيلن توڙي سنڌ جي جاگرافي جي تمام وڏي ڄاڻ هئي. تاريخ ظاهري، تاريخ معصومي، چچنامو ۽ تاريخ جا ٻيا مستند ڪتاب کيس برزبان ياد هوندا هئا. ڪن واقعن بابت مرحوم پير حسام الدين راشدي به محمد صالح عاجز کان مدد ورتي هئي، خوش طبع، زنده دل ۽ خوددار شخص هئا. مون کي سندن وفات جو سال چڱي طرح ياد نه آهي پر لڳ ڀڳ 25 سال کن سندن وفات کي ٿيندا. حيدرآباد ۾ نياز همايوني وٽ ترسيل هئا، مرڪزي اردو بورڊ جي آفيس ۾ رات جو کين دل جو دورو پيو. اڪيلا هئا. صبح جو جڏهن نياز همايوني وٽس پهتو ته پاڻ اول ئي هن جهان کي الوداع چئي چڪا هئا.

مرحوم محمد يعقوب جتوئي وٽ رهڻ دوران منهنجي واقفيت ۽ دوستي محترم بشير احمد ميمڻ ۽ غلام قادر نظاماڻي سان ٿي. بشير احمد ميمڻ انجنيئرنگ پاس ڪرڻ کانپوءِ سنڌ سرڪار ۾ اهم عهدي تي فائز آهن. انتهائي ذهين، خوددار، محنتي ۽ غريب پرور آفيسر آهن. تعليم حاصل ڪرڻ دوران محترم مير محمد عثمان خان ٽالپر هن جي هر طرح همت افزائي ۽ مدد ڪئي. مير محمد

عثمان، پنهنجي ڳوٺ جي ڪيترن ئي شاگردن کي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ وٽ رهائش جي سهوليت ڏني پر انهن مان گهڻا تعليم اڏوري ڇڏي هليا ويا هئا. مير محمد عثمان خان پنهنجي هڪ ويجهي عزيز علي نواز تالپر کي پڻ انجنيئرنگ تائين تعليم حاصل ڪرائي جيڪو ڪجهه عرصو اڳ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ٿو.

مون کي جڏهن ڊي سي هاءِ اسڪول جي ڇهين درجي ۾ داخل ڪيو ويو ته ان وقت ان ڪلاس جو ڪلاس ٽيچر سائين ارباب علي جمالي هو. ڊي سي هاءِ اسڪول جا سمورا استاد تمام محنتي، ايماندار ۽ وقت جا پابند هئا. سڄي اسڪول جي سڀني ڪلاس جي تعليم جو معيار انتهائي شاندار ۽ اعليٰ هو.

مڙن ڇهين ڪلاس ۾ به سڄي اسڪول ۾ پهرين پوزيشن حاصل ڪئي ته ستين ڪلاس ۽ اٺين ڪلاس ۾ پڻ سڄي اسڪول ۾ پهرين نمبر آيس. پنهنجي ڪلاس جو مانيٽر به هوندو هوس ته سڄي اسڪول جي سائنس سيڪشن جو مانيٽر پڻ هوندو هوس. ان کانسواءِ شام جو سڀني ڪلاس جي رانديگر شاگردن کي ڪرڪيٽ راند جو سامان پڻ اسٽور مان ڏيڻ ۽ واپس وٺڻ لاءِ به ذميدار هوندو هوس. اسڪول جا سمورا استاد ۽ محترم مرحوم خود صاحب تمام گهڻو پائيندا هئا.

ڊي سي هاءِ اسڪول ۾ انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ جي دوران مون 1962ع ۾ سنڌي فائنل جو امتحان پڻ پاس ڪيو هو. اهو سنڌي فائنل جو آخري امتحان هو. ان کانپوءِ ايوب سرڪار ”سنڌي فائنل“ وارو امتحان ۽ نظام کي ختم ڪري ڇڏيو.

ميٽرڪ جي امتحان ۾ آءٌ سڄي اسڪول ۾ ٽيون نمبر آيس. جڏهن ته پهريون نمبر حفيظ اعواڻ ۽ ٻيو نمبر غلام بشير پيرزادو آيو هو. حفيظ اعواڻ، حيدرآباد بورڊ ۾ ٽيون نمبر حاصل ڪيو هو.

اسڪول جي تعليم جي دوران ۽ مرحوم محمد يعقوب جتوئي وٽ رهائش دوران سياسي ڪارڪنن سان واقفيت ٿيندي ٿيندي سياست سان پڻ دلچسپي ٿيندي رهي. انهن ڏينهن ۾ نوابشاھ ۾ عبدالواحد بروهي، شهمير خان بنگوار، منير احمد ”ماتڪ“، محمد ابراهيم چٽو، قمر شهباز ۽ علي محمد ڏاهري شاگرد ۽ ادبي سرگرمين ۾ نمايان هئا.

محمد يعقوب جتوئي وٽ سندن پائتيو نظام الدين جتوئي پڻ هتي تعليم حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ اچي رهيا هئا. نظام الدين تمام نهڻو، سلڇڻو، صابرين ۽ يارويس نوحان هو. هن جي اٿڻي، ويهڻي پڻ سياست سان دلچسپي رکندڙ نوحانن جهڙوڪ شفيق ڪرناڻي، طارق شيخ ۽ قاضي رضا سان هوندي هئي. نوحاني ۾ غير ملڪي شين کي ڪمپني ۾ روزگار لاءِ شموليت اختيار ڪيائين. بدقسمتيءَ سان پهرين ٽرپ ۾ مصر جي پورٽ سعيد جي ڀرسان ”ڪنهن طرح“ شپ مان ڪري پيو ۽ ڪيترن ئي عزيزن ۽ پيارن دوستن کي ”روڻاري“ ويو. هن نوحان جي اٿين ”پراسرار“ موت اڃا تائين گجھارت به بيل آهي ته ذهن تي بار پڻ آهي، ڇا ته لاجواب نوحان هو.....!!!

محمد يعقوب جتوئي جا پيا به پائتيا ذبيح الله ۽ سفي الله پڻ نوابشاهه ۾ پڙهيا ۽ وٽس رهيا. سڄي ڳالهه اها آهي ته هي نوجوان يارن جا يار آهن ۽ مهل جا مڙس ماڻهو آهن. سفي الله به سال اول جواني ۾ گذاري ويو جڏهن ته ذبيح الله پنهنجي خاندان سان خوش آهي.

محمد يعقوب جا ٿورا ڪيترا ڳائي ڪيترا ڳاڻجن!!!!

اسڪول جي تعليم جي دوران اسان ائين ڪلاس ۾ هئاسين تڏهن ئي اسان نوابشاهه ۾ فخرآدب پبليڪيشن قائم ڪئي سين. جتي پاڻ ۾ ويهي ادبي بحث به ڪندا هئاسين ته سينيئر ليکڪن جون لکڻيون ۽ شاعري به پڙهندا هئاسين ته پاڻ به ڪجهه نه ڪجهه ”تخليق“ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين.

ان سلسلي ۾ منير احمد ماڻڪ ۽ سائين استاد منظور حسين اسانجي رهنمائي ۽ همت افزائي ڪندا هئا. بشير احمد لاڙڪ، محمد صالح بلو، استاد فيض محمد، عبدالستار عمرائي، مشتاق لشاري، بشير احمد شيخ ۽ ڪجهه ٻيا دوست ان سلسلي ۾ اڳيڙا هئا.

ستين ڪلاس ۾ سائين امان الله تننيو اسانجو ڪلاس ٽيچر هو. ائين ڪلاس ۾ سائين حامد خانائي (خانواهن وارو)، نائين ڪلاس ۾ سائين صالح محمد راڻو ۽ ڏهين ڪلاس ۾ سائين محمد عاقل راهو اسانجو ڪلاس ٽيچر هئا.

سائين عمر شاهه، سائين واسديو، سائين محمد بچل ٽالپر، سائين غلام رسول، سائين پچل شاهه، سائين محمد ملوڪ، سائين شادي خان، سائين امير علي هيسبائي، سائين شوڪت بروهي، سائين مولوي جمالي، سائين غلام عباس رضوي صاحب، سائين غازي الدين، سائين فقير محمد، سائين عبدالجبار کوسو ۽ سائين آل محمد، ان دور ۾ اسڪول جا انتهائي قابل احترام استاد هئا. حقيقت ۾ ڊي سي هاءِ اسڪول جي استادن جي سموري ٽيم لاجواب هئي. جنهن جو سهرو مرحوم ايڇ ايم خوج صاحب جي سرتي هو. تعليمي معيار، راندين ۽ گلن جي نمائش ۾ هي اسڪول ان وقت جي ”مغربي پاڪستان“ ۾ قابل ستائش سمجهيو ويندو هو. ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جي محدود وسيلن جي مدد سان اهڙو معياري تعليمي ادارو هلائڻ صرف ۽ صرف خوج صاحب جو ڪمال ۽ ذاتي اثر رسوخ سان ئي ممڪن هو.

موهن لعل، ان وقت هن اسڪول جي اڪائونٽس جو انچارج هو ۽ خوج صاحب جو باعتبار شخص هو. موهن لعل جي ڪردار کي نظر انداز ڪرڻ پڻ زيادتي ٿيندي.

ان دور ۾ هر سال مغربي پاڪستان ۽ خاص ڪري سڄي سنڌ جي رانديگرن جا هاڪي، ڪرڪيٽ، ڊوڙڻ، لانگ جمپ، هاءِ جمپ ۽ مختلف جسماني راندين ۽ ڪرتبن جا مقابلا ڪرائڻ ڪا مذاق نه هئي ۽ نمايان حيثيت حاصل ڪرڻ معمولي ڳالهه نه هئي. خوج صاحب زنده باد.

گورنمينٽ ڪاليج نوابشاھ ۾ داخلا - ڪجهه تحريڪون ۽ ڪجهه ڏا

ميئرڪ امتيازي حيثيت سان پاس ڪرڻ کانپوءِ گورنمينٽ ڪاليج نوابشاھ ۾ داخلا ورتي ۽ پري انجنيئرنگ گروپ ڪنيم. محترم آصف جاھ ڪارواني ان وقت ڪاليج جو پرنسپال هو. آءُ هاسٽل ۾ رهندو هوس ۽ اسڪالر شپ پڻ ملندي هئي.

هيءُ اهو دور هو جنهن ۾ سياسي بيچيني وڌيڪ اڀرڻ لڳي. خاص ڪري ”ون يونٽ“ جي دوران ٿيندڙ ناانصافين جي خلاف پيدا ٿيل ردعمل جي نتيجي ۾ پنجابي ۽ سنڌي بنيادن تي سوچ ۽ احساس شدت اختيار ڪرڻ لڳا هئا. ايوبی آبيشاھي ۽ ون يونٽ جي خلاف عوامي اپار اڀري رهيو هو ۽ شاگردن ۾ بيچيني پکڙجي رهي هئي. ”ڪارواني“ بنيادي طور پنجابي سيشنلر هو ۽ ميرپورخاص جي ڪنهن حصي جو رهائشي هو. سني سنڌي به ڳالهائيندو هو.

نوابشاھ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي پليٽ فارم تان مون، شاھ محمد شاھ، صالح بلو ۽ ڪجهه ٻين دوستن تازو تازو سرگرم حصو وٺڻ شروع ڪيو هو. عزيز ڀنگوار به شاھپور ڄاڪرم اسڪول جي تعليم مڪمل ڪرڻ کانپوءِ گورنمينٽ ڪاليج نوابشاھ ۾ داخلا ورتي. ڪاليج جي پڙهائي سني هئي. ليڪچرر به سنا هئا. ڊاڪٽر آصف جاھ ڪارواني پڻ سنا منتظم هئا. شاگردن تي ڪنٽرول رکڻ لاءِ ڪارواني صاحب مختلف ڪلاس ۾ شاگردن تي ڪنٽرول رکڻ لاءِ پنهنجي پسند جا مانيٽر مقرر ڪيا هئا.

احتجاجي جلوس ڪڍڻ جي مسئلي تي جڏهن اسان جي جهڙپ آصف جاھ ڪارواني جي مقرر ڪيل مانيٽرن سان ٿي ته ان وقت اسان کي اهو ڏسي ڏاڍي پريشاني ٿي ته عزيز ڀنگوار به ڪارواني جي ڪيمپ مان اسان جي خلاف مزاحمت ڪري رهيو هو. ان وقت تائين اسان جي عزيز ڀنگوار سان واقفيت ۽ ويجهڙاڻپ نه هئي. اسان ٿرت ٿي شهمير خان ڀنگوار کي صورتحال کان آگاهه ڪيو. جنهن عزيز ڀنگوار ۽ سڪندر ڀنگوار کي نه صرف سمجهايو پر سنڌ سان ٿيل ناانصافين جو احساس پڻ ڏياريو ۽ کين تاڪيد ڪيو ته آئنده تحريڪ ۾ اسان سان هر طرح تعاون ڪري. عزيز ۽ سڪندر پوءِ پنهنجو پاڻ ملهائيندا رهيا.

ٻئي طرف ڪاليج ۾ پڙهندڙ پنجابي شاگرد، ڪارواني صاحب جي حمايت ۾ اسان سان وڙهڻ لاءِ تيار هئا. ايئن فضا ۾ تلخي ۽ چڪتاڻ هئي. هڪ ڏينهن ته ڪارواني صاحب ڌمڪيون ڏئي شاگردن کي ڪلاس ۾ موڪلي اسان جي ڪوشش ناڪام بڻائي پر آءُ ڪسڪي وڃي ڪينٽين ۾ وينس ۽ چند دوستن کي گڏ ڪري پهريائين وڃي ڏي سي هاءِ اسڪول جون ٻئي برانچون بند ڪرائي، شاگردن جو وڏو جلوس وٺي شهر جا ٻيا اسڪول به بند ڪرايا ۽ آخر ۾ اچي ڪاليج بند ڪرايو. اسان جي ان ڪاميابيءَ جي خلاف پنجابي شاگردن، اسان سان وڙهڻ جو پروگرام تيار

ڪيو. سڄي ڳالهه اها آهي ته ٻئي ڏينهن جڏهن اسان ڪاليج بند ڪرائڻ جو ارادو ۽ پروگرام ٺاهيو ته ان جو جواب ڏيڻ لاءِ پرنسپال جي حامي شاگردن پڻ اول ئي تياري ڪري ڇڏي هئي.

شاهه محمد شاهه، عزيز بنگوار ۽ سڪندر وارن کي به ڪڙڪ پئجي وئي هئي ته ڪاليج ۾ جهيڙو ٿيندو. هنن پنهنجي طور تي جهيڙي جو مقابلو ڪرڻ جو بندوبست به ڪيو هو. صحيح لفظ خبر ناهي ته چاهي پر عام طور تي ”ڪڙدم“ عزيز وارن پنهنجي چيلهه سان ٻڏي ڇڏيو هو ته جيئن ”بوقت ضرورت“ استعمال ڪري سگهجي. شاهه محمد شاهه ۽ عزيزان سلسلي ۾ مون کي ڪجهه به نه ٻڌايو هو. جڏهن ته اسين ڪاليج ۾ پرنسپال جي آفيس جي ٻاهران جمع ٿياسين ته ان وقت اسان چار، پنج جٿا مس هئاسين. اسان کي خبر ئي نه پئي جو پنجابي شاگرد جيڪي جسماني طور تي به اسان کان وڌيڪ سگهيا هئا ۽ اول تيار به هئا، انهن اوچتو ئي اوچتو ”پڪڙو“، ”پڪڙو“ ڪري اسان تي حملو ڪري ڏنو. عزيز بنگوار ويڇاري کي ڪيرائي سندس ئي ”ڪڙدم“ سان ڌڪ هنيا ويا. هاڪي جو هڪ پليئر هو، ان جڏهن مون ڏانهن ڊوڙ ڪئي ته ايمانداري جي ڳالهه اها آهي جو مون ڊب ۽ خوف مان کيس منهن تي اهڙي ته زوردار ٽڪ هنئي جو ذري گهٽ وڃي زمين سان لڳو هو. پر ان ڌڪ هڻڻ کانپوءِ مون پڻ ڀڄڻ ۾ عافيت سمجهي، ڇاڪاڻ جو عزيز کانسواءِ ”پنهنجن“ مان ٻيو ڪير به ڏسڻ ۾ نه آيو. بهرحال ڪاليج جي ورندي جي ٻئي پاسي شاهه محمد شاهه مليو، اسان ڏانهن ڪري عزيز کي اٿاريو، پر عزيز کي ڏاڍا ڌڪ هنيا ٿيون. ڊاڪٽر آصف جاهد پاڻ ذاتي طور تي ”ڀڄ“ ڪرائڻ ۾ شامل هيو يا نه پر ”واردات مڪمل“ ٿيڻ کانپوءِ اچي ”هٿو بچو“ ڪيائين.

ان واردات جي نتيجي ۾ سيد رشيد احمد وٽ پنهنجي ڌرين کي گهرائي آڻينده پاڻ ۾ نه وڙهڻ جي لاءِ ٻنهي ڌرين کي راضي ڪيو ويو. پر ان جڳهه تي جي نتيجي ۾ سڀني سنڌي شاگردن جون همدرديون به اسان سان ٿيون ته سياسي بحث پڻ ٿيڻ لڳا. اهڙي طرح مسئلن جي اهميت ۽ ناانصافين جي ازالِي لاءِ آواز بلند ڪرڻ جو ماحول اسان جي لاءِ وڌيڪ سازگار ٿيندو رهيو.

انهن ئي ڏينهن ۾ ذوالفقار علي ڀٽو ميدان تي نڪري آيو هو پنجاب ۾ خاص ڪري راولپنڊي ۾ شاگرد جي مارجي وڃڻ ۽ سڄي پنجاب ۾ آمريت جي خلاف اڀرندڙ جدوجهد هتي به آمريتي حمايتن کي ڪمزور به ڪيو ته تعليمي ادارن جي استادن کي به ”خاموش تماشائي“ بڻجڻ لاءِ مجبور ڪيو.

بندي ۾ ٽيڪنيڪل ڪاليج جي شاگرد عبدالحميد جي ٿيل قتل جي خلاف سڄي ملڪ جا شاگرد ميدان تي نڪري آيا. نوابشاهه ۾ هڙتال ۽ احتجاج کي روڪڻ لاءِ ڊپٽي ڪمشنر اسان کي شام جو پنهنجي آفيس ۾ گهرايو. دوستن ڏي سي وٽ وڃڻ لاءِ جيڪو وفد ٺاهيو ان ۾ مون کي اهو چئي شامل نه ڪيائون ته ”تون جذباتي آهين، ڪا بد مزگي نه ٿي پوي“. مون به دوستن جي راءِ اکين تي رکي، پر جڏهن وفد ملي، موٽي آيو ۽ ٻئي ڏينهن تي هڙتال نه ڪرڻ واري ڳالهه مڃي اچڻ جو ذڪر ڪيائون ته اسان سڀ مايوس ٿي وياسين. وفد ۾ شامل دوست به پڇتائڻ لڳا.

دراصل اول اهڙا تجربا نه ٿيل هئا ۽ شاگردن لاءِ ڏي سي وڏي ڳالهه هو. ان ڪري اهڙين اوائلي حالتن ۾ اهڙيون غلطيون ڪنهن کان به ٿي سگهن ٿيون. انڪري پنهنجو پاڻ کي ”معتبر“ ۽ وڌيڪ ”چالاڪ“ يا ”بهادر“ سمجهڻ ۽ ٻين تي الزام لڳائڻ ڪنهن به طرح مناسب ۽ درست نه آهي.

بهرحال اسان پاڻ ۾ صلاح ڪري اهو طئي ڪيو ته ”اسان تانگو پاڙي تي ڪري سڄي شهر ۾ اهو پڙهو گهمايون ته سڀاڻي عيدگاهه ۾ ساڍي ڏهين وڳي صبح جو شهيد شاگرد عبدالحميد جي غائبانه جنازي نماز ادا ڪئي ويندي. عيدگاهه، ڏي سي هاءِ اسڪول جي ويجهو آهي ۽ ساڍي ڏهين وڳي اسڪول ۾ رسيس ٿيندي آهي، ان ڪري اسان اهو تائيم رکيو ته جيئن اسڪول جي شاگردن جي شرڪت ۽ مدد سان هڙتال ڪرائي سگهون. اسان جي اها حڪمت عملي ڪامياب ٿي، سياسي جماعتن پڻ اسان سان سهڪار ڪيو.

هتي اهو ذڪر ڪرڻ مناسب ٿيندو ته جنازي نماز پڙهائڻ لاءِ جڏهن بروقت اسان کي ڪوبه مناسب ماڻهو نه مليو ته سي آءِ ڊي جي هڪ ”باريش“ اهلڪار کي غائبانه نماز پڙهائڻ لاءِ اڳيان بيهاريسين. جيئن ته ان کانپوءِ سياسي جماعتن جي قيادت هيٺ ملڪي سطح تي باقاعده احتجاجي سلسلو شروع ٿي چڪو هو. تعليمي ادارا بند ٿي چڪا هئا. ان ڪري تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ ۾ اسان کي دشواري پيش نه آئي.

ايوسي آمريت جي آخري ڏينهن ۾ ايئرمارشل نور خان کي مغربي پاڪستان ۾ تعليم جو وزير مقرر ڪيو ويو هو. انهن ڏينهن ۾ ڏي سي هاءِ اسڪول نوابشاهه جي هيڊماسٽر محترم خوج صاحب رٽائرمينٽ جي عمر کي پهچي چڪا هئا. نوابشاهه ۾ جماعت اسلامي ۽ ان جي شاگرد تنظيم جو مطالبو هو ته ”خوج صاحب کي هٽايو وڃي“. ڇاڪاڻ جو هو ”ڏهريو“ آهي. ٻئي طرف اسان جو مطالبو هو ته خوج صاحب کي ”تاحيات“ اسڪول جو هيڊ ماستر برقرار رکيو وڃي. ان ڪشمڪش جو فيصلو ڪرڻ لاءِ نور خان نوابشاهه ۾ آيو. سنڌي شاگردن جي طرفان نمائندگي لاءِ ڊپٽي ڪمشنر مون کي طلب ڪيو. جڏهن ته جمعي جي طرفان پڻ هڪ نمائندو گهرايو ويو.

مون زندگيءَ ۾ ٻن شخصن جي اکين ۾ جيڪا قدرتي ”ڌيا“ ۽ چهري ۾ جيڪو رعب ڏٺو اهو ٻئي ڪنهن جي اکين ۽ چهري ۾ نه ڏٺو آهي. هڪ نواب اڪبر خان بگٽي ۽ ٻيو ايئرمارشل نور خان. ٻنهي جي اکين ۾ اڪيون ملاهي ڳالهائڻ ڏاڍو مشڪل هو.

مون ايئرمارشل کي عرض ڪيو ته سائين اسان خوج صاحب جي حمايت ۾ آهيون ۽ هي همراھ ان جي مخالفت ۾ آهن. فيصلو اوهان جي هٿ ۾ آهي. اوهان هڪ مهرياني ڪريو. اوهان نه ته منهنجي ڳالهه مڃو ۽ نه ئي هنن جي ڳالهه قبول ڪيو. اوهان تڪليف ۽ مهرياني ڪري پاڻ اسڪول گهمي ڏسو پر اسڪول گهمڻ دوران ذهن ۾ اها ڳالهه ضرور رکندا ته هيءُ اسڪول ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جي محدود وسيلن تحت هلي رهيو آهي“. خبر ناھي ڇو ايئرمارشل منهنجي ڳالهه قبول ڪئي ۽

ٻئي ڏينهن صبح جو اسڪول گهمڻ بعد فيصلو ڪيائين ته ”خود صاحب جيستائين جيئرو رهندو، ايستائين اسڪول جو منتظم اعليٰ رهندو.“ اها اسان جي وڏي ڪاميابي هئي.

سڄي ڳالهه عرض ڪيان ته ايئر مارشل جي فيصلي کان اڳ هڪ ڏينهن جڏهن مون اسڪول بند ڪرائي خود صاحب جي حق ۾ جلوس پئي ڪڍرايو ته خود صاحب آفيس مان اٿي آيو ۽ مونکي ٻانهن مان جهلي چيائين ”بابا، پٽ تون وڙي“ ڏاڍو جذباتي آهين. خود صاحب ”ر“ جو اچار ”ڙ“ ڪيندو هو. مونکي منع ڪيائين ته ”شاگردن جي پڙهائي ۾ رخنو نه وجهه، آءٌ اسڪول ۾ رهان يا نه رهان!!“

تحرڪ ڪر ۾ ڀرپور حصو وٺڻ جي ڪري ۽ هڪ ٻن ناخوشگوار واقعن ۾ متاثر ٿيڻ جي باوجود مون پري انجنيئرنگ جي پهرين ۽ ٻئي سال ۾ ليڪ مارڪون حاصل ڪيون پر مئٽرڪ واري امتيازي حيثيت برقرار نه رکي سگهيس.

انهن ٻن سالن جي دوران هڪ ته منهنجي وڏي ڀاءُ جي هٿان پنهنجي ئي هڪ عزيز جو خون ٿي پيو هو، ٻيو ته زمين جي هڪ ٽڪري تي ايوب خان جي اڳوڻي اي ڊي سي (A.D.C) رٽائرڊ ميجر چوڌري غلام نبي ۽ سندس ماڻهن سان اسان جي عزيزن جو ”خوني“ تڪرار ٿي پيو.

سيد بشارت رسول ان وقت نوابشاهه جو ڊپٽي ڪمشنر هو. جڏهن ته ”ڊسوزا“ ايس پي هو. اهڙي طرح سول اسپتال جو انچارج سرجن پڻ هڪ ”پنجابي“ ڊاڪٽر هو جنهن جي ڪري اسان کي ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پئجي ويا. ”زيادتي به اسان سان، همراه به اسان جا مارجي ۽ ڦٽجي پيا ته گرفتار به اسان ٿياسين.“

اهڙو هڪ واقعو ڊولتپور جي پاسي به ٿيو جتي مسجد ۾ جمالي ذات جي ”پيءُ ۽ پٽ“ تي خوني حملو ڪيو ويو.

انهن ٻنهي وارداتن جي نتيجي ۾ نوابشاهه ضلعي جي سڀني پنجابي آبادگارن ۾ ڊپ چانيل هو ۽ جوابي ڪارروائي جي خوف کان گهڻي ڀاڱي وقتي ۽ عارضي طور بنيون ٻارا ڇڏي چڪا هئا.

آخرڪار گورنر موسيٰ خان جي معرفت مير محمد مراد خان جمالي ۽ سڪندر حيات خان کي فيصلو ڪرڻ لاءِ منٿ ڪري راضي ڪيائون. اسان ان موقعي تي انهن حالتن ۾ فيصلي جي حق ۾ نه هئاسين پر بااثر ماڻهن جي مداخلت جي نتيجي ۾ ڏنڊ، چٽيون ۽ معاوضي ڏيڻ جا فيصلو ڪري حالتن کي ”مانو“ ڪيو ويو. ان زماني ۾ اسان وٽ اتي جي هڪ چڪي به هوندي هئي ته کاڌي پيئي ۽ عام واهي جي شين جو دوڪان پڻ هوندو هو. جڏهن ته مال متاع پڻ هوندو هو. پر پنهنجو ٻني ٻارو نه هو. اسان جي ڪنهن سان به دشمني يا چڪتاڻ نه هئي. اوطاق تي به اوج ۽ رونق هوندي هئي. مهمان توڙي مسافر به اسان وٽ اچي رهڻ کي ترجيح ڏيندا هئا جيڪا اسان جي خوشقسمتي ۽ خوش بختي هئي.

پر بدقسمتي سان منهنجي وڏي ڀاءُ جي هٿان پنهنجي ئي هڪ عزيز جو قتل ٿي پيو، ان ڪري ڪجهه آزمائش ۽ ڏکيو وقت ڏسڻو پيو.

آء رات جو اوطاق تي پنهنجي ڀاءُ سان گڏ رهندو هوس، پر ويجهي دشمني جي نتيجي ۾ ڊپ لڳندو هو، عمر به ننڍي هئي.

مزي جي ڳالهه اها آهي ته جنهن رات ان ”خون“ جي سلسلي ۾ فيصلو ٿي رهيو هو ته ”مقتول“ جو وڏو ڀاءُ مغرب کان پوءِ مون وٽ آيو ۽ اچي چيائين ته ”تون به فيصلي جي لاءِ اوطاق تي هل“. مون کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو ڇاڪاڻ جو وڏن جي فيصلي ۾ منهنجي شرڪت جي نه ته ڪا ضرورت هئي نه ئي اهميت هئي ۽ نه ئي وري هن همراھ کي مون ڏانهن موڪلڻ جي ڳالهه مون کي سمجهه ۾ آئي. آءُ ڊڄي ويس ۽ ڪوبه جواب ڏيڻ جي بدران هن سان گڏ هلڻ شروع ڪيم. ان وقت مون کي وري ڪاوڙ مان اهو چيائين ته ”اڳيان ٿي هل“. مغرب کانپوءِ اوندهه ٿي چڪي هئي، مون دل ٿي دل ۾ چيو ته ”اڄ ڪم پورو آهي“، ”پڪ مون کي ماريندو“، ”اجهو ٿو مٽي وارو ڏندو وهائي“ وغيره وغيره. دراصل اهڙي موقعي تي فيصلو نه چاهيندڙ ايئن ئي ڪندا آهن پر خبر ناهي ته هن الاتجي ڇو مون کي ڪوبه ڌڪ نه هنيو. اوطاق تي پهچي ٿڌو ساهه ڀريم.

بهر حال راجو ٿو فيصلو ٿي چڪو هو. پاڻ ۾ کير ڪندڙ ٿيڻ لاءِ ٻئي ڌريون فيصلو قبول ڪري چڪيون هيون، پر آءُ اڄ به ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته ”هن همراھ آخري ڇا سوچي مون کي ڪوبه نقصان نه پهچايو؟“

يحيٰ خان جي مارشل لا، پٽ ڌڻي جي ادبي ڪانفرنس ۾ نعرا

سنڌ يونيورسٽي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشورو جي شاگردن 4 مارچ 1967ع تي احتجاج ۽ مزاحمت ڪري لڳڻي ايوبي آمريت جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل گهٽ ۽ پوست کي به ٽوڙيو ته آپيشاهي جي پاليل نوڪر شاهي کي پڻ چٽلينج ڪيو.

ان دور ۾ سنڌي ادبي سنگت به نه صرف پنهنجو پاڻ کي زندهه رکندي آئي پر ماحول جي مٿان ۾ چٽنگ پڻ ڏکائيندي رهي. 60 واري ڏهاڪي ۾ تخليق ٿيندڙ مزاحمتي ادب ۽ شاعري شاگردن، دانشورن، وڪيلن، نوجوانن ۽ حساس ذهن رکندڙ حلقن کي جهنگهڙي به رهي هئي ته ڪجهه ڪرڻ لاءِ اتساهه پيدا ڪري ميدان ۽ ماحول پڻ تيار ڪري رهي هئي. ”روح رهاڻ“ جو ڪردار ۽ ”سنڌي شام“ ملهائڻ جي شعوري ڪوشش ڪري مجموعي طور تي سنڌ جي مختلف حلقن ۽ حصن کي متحد پڻ ڪري رهي هئي.

اڄ جي دور ۾ ته جنگ، مذهبي ۽ لساني فرقيواريت کي ”نندن“ عام آهي پر 1965ع واري جنگي جنون جي ماحول ۾ ”اياز“ خواهڙو ڪردار ۽ ”ببانگ ڏهل“ اهڙي شاعري ڪرڻ، ڪا مذاق نه هئي ”سامهون آ نارائڻ شيام“ ”ڪيئن بدوق ڪٿان، مان“ جهڙا شعر لکي ”اياز“ نه صرف سنڌ ۽ پاڪستان ۾ پر ننڍي کنڊ ۽ دنيا ۾ ٿرڻو مڃائي ڇڏيو ۽ پنهنجو پاڻ کي ”باغي“ سمجهڻ ۽ سڏڻ ۾ فخر محسوس ڪيو. حيدر بخش جوڻي، نياز همايوني، ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ تاج بلوچ سميت سنڌ جي سڀني شاعرن، اديبن ۽ دانشورن جيڪو ڪردار 60 واري ڏهاڪي ۾ ادا ڪيو. اهو ڪردار اسانجي جدوجهد جو شاندار رڪارڊ به ته انسان دوست ۽ ترقي پسند لاڙي جي عڪاسي ڪندڙ پڻ آهي. سنڌ جي ادب ۽ شاعري ۾ ”رجعتي رجحان“ نه هجڻ جي برابر آهي.

1967ع ۽ ان کانپوءِ حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي عرس جي موقعي تي سرڪار جي طرفان جيڪا ادبي ڪانفرنس ٿيندي هئي، ان ۾ سنڌ يونيورسٽي، انجنيئرنگ ڪاليج ۽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي شاگردن جو هڪ ”جٿو“ ضرور شرڪت ڪندو هو ۽ ان ڪانفرنس ۾ جيئن سنڌ وٽ پوئو ٿوڙيو، سنڌي ٻولي قومي ٻولي ۽ سياسي قيدي آزاد ڪيو جهڙا نعرا هڻي، ادبي ڪانفرنس کي ”گرمائي“ ته سرڪاري نمائندن کي ”چيڙائي“ ڪانفرنس ۽ ”ميلي“ جو ماحول ئي تبديل ڪري ڇڏيندو هو.

يحيٰ خان جي تازي مارشل لا جي دهشت جي ماحول ۾ جڏهن ”پٽ ڌڻي“ جي ميلي جو موقعو آيو ته ان وقت به سنڌ يونيورسٽي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري جي شاگردن جو جٿو شعوري طور تي تيار ڪري ”پنهنجي پراڻي رسم“ کي جاري رکڻ جي نيت سان پٽ ڌڻي جي مزار جي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۾ حاضر ٿيو. ڪانفرنس جيڏي مهل پنهنجي عروج تي هئي ته ”جوڌن جوانن“ جي هن جٿي به

پنهنجي "زنده هجڻ" ۽ مزاحمت ڪرڻ جو ثبوت ڏيڻ لاءِ ان دور جا مشهور "رائج نعرا" ورجايا 9 شاگرد گرفتار ڪيا ويا پر ميلي جي ماحول جي معرفت يحيٰ خان جي مارشل لاجي دهشت کي چئلينج ڪري شاگردن بينل پاڻيءَ ۾ پهريون زوردار پٿر اڇلايو. جنهن مجموعي طور تي سنڌ جي نوجوانن، ساڃاهه وند ڌرين ۽ عوام کي "جدوجهد جاري رکڻ" جو پيغام ڏنو.

شاگردن جي ان جڻي ۾ ڄام ساقِي پڻ شامل هو پر هو گرفتار نه ٿيو ۽ ڪنهن طرح "ڪسڪي" ويو ۽ پيادل هالا پهتو. جتان سواريءَ ۾ نوابشاهه آيو. گرفتار ٿيل 9 شاگردن جا نالا هن وقت ياد نه آهن پر اول مختلف وقتن تي ان واقعي حوالي سان رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن.

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ انهن شاگردن کي آزاد ڪيو ويو هو. ڄام ساقِي جي خلاف ان وقت به گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري ڪيل هئا ۽ هوروپوش هو.

پٽ شاهه جي ادبي ڪانفرنس ۾ شاگردن کي گرفتار ڪرڻ جي خبر جيئن اسان کي نوابشاهه ۾ پهتي ته ٻئي ڏينهن تي مون هٿ سان ننڍا ننڍا "پمفليت" ٺاهيا جن تي:

(1) جيئي سنڌ - ون يونٽ توڙيو.

(2) سنڌ ٻولي - قومي ٻولي.

(3) گرفتار شاگرد آزاد ڪيو.

(4) مارشل لا ختم ڪيو.

جا مطالبو لکيا. صبح کان کان شام تائين تڪڙ ۾ سوين پمفليت هٿ سان لکيا.

پمفليت لکڻ کانپوءِ اهو سوال سامهون آيو ته اهي ورهائجن ڪٿي ۽ ڪيئن؟؟ شام جو آءٌ اهي پمفليت ڪٿي، ڊاڪٽر خير محمد جوڻي وٽ ويس جنهن هيءُ مشڪل اسان ڪٿي، اسان صلاح ڪئي ته اهي پمفليت ڪنهن طرح گورنمينٽ ڪاليج جي ڪمرن ۾، پوسٽ آفيس جي ڊپن ۾ ۽ لائبريري ۾ ورهائجن ته جيئن شاگردن ۽ عوام تائين به پهچن ته سرڪار ۽ انتظاميا جي هٿ به چڙهن ۽ کين خبر پوي ته اسان مارشل لا ۾ به مڙن وارا نه آهيون. شام جو گورنمينٽ ڪاليج پهتاسين ته سامهون ئي چوڪيدار اسان کي ڏسي ورتو. مون ڊاڪٽر خير کي چيو ته تون ان هماره، کي "ڪچهري" ۾ مصروف رک ته باقي ڪم آءٌ پاڻ لاهي ٿو اچان.

ڊاڪٽر خير "ننڍي هوندي کان ئي ڪچهريءَ جو "ڪوڏيو" آهي. ان ڪري هن کي ان سلسلي ۾ ڪا دقت پيش نه آئي پر بعد ۾ ڊاڪٽر خير محمد ٻڌايو ته ڪچهري جي معاملي ۾ اهو چوڪيدار "مون کان به ٻه هٿ اڳتي آهي...!!"

اتان واپس ٿي، اک ٿٽ سان اچي پوسٽ آفيس جي ڊپن ۾ پمفليت وڌا ۽ اهڙي طرح اخبارون پڙهڻ جي بهاني سان گهڻا گهر ۾ انتظاميا طرفان قائم ڪيل لائبريري ۾ به پمفليت رکيا.

انهن ڏينهن ۾ آءٌ نوابشاهه جي غريب آباد پاڙي ۾ مهريان مرحوم محمد يعقوب جوڻي جي جاءِ تي رهندو هوس.

ٻئي ڏينهن صبح جو سوڀر وري هٿ سان وڌيڪ پمفليت لکڻ جي ”ڪرت“ شروع ڪيم. شام جو پمفليت ڪڍي ورهائڻ لاءِ نڪتس ته خيال آيو، اڃا گرمي آهي. ڏوهي کان ڪپڙا ڪڍي پوءِ اچي پمفليت ڪٿان. اهو سوچي پمفليت واپس رکي ٻاهر نڪتس ۽ اڃا ”سيٺ پارسي“ واري چوراهي تي گلزار مسجد وٽ پهتس ته پوليس اچي گرفتار ڪيو ۽ چوڻ لڳا ته ”صبح کان پيا توکي ڳوليون“ ٿاڻي تي پهتس ته خبر پئي ته هماراھ اول ئي ڳوٺان منهنجي وڏي ڀاءُ کي منهنجي بدلي ۾ گرفتار ڪري آيا هئا. اهڙي طرح سڪندر بنگوار جي بدلي ۾ سندس ڀاءُ عاشق کي ۽ شايد عزيز بنگوار ۽ هڪ، ٻه ٻين دوستن کي اول ئي ٿاڻي تي وٺي آيا هئا. شاهه محمد شاهه ڏينهن ٻن کان نوابشاهه ۾ نه هو. ان ڪري فوري طور تي ته گرفتار نه ٿي سگهيو پر پوءِ ”سائين“ کي به وٺي آيا.

سڀني انڪار ڪيو ته ”اسان اهي پرڃا نه ته لکيا آهن نه ئي ورهيا آهن. ممڪن آهي ته ڄامشوري جي شاگردن هتي اچي اهو ڪم ڪيو هجي.“ قاضي محمد بخش ڏامراه چيو ته ”گهٽ ۾ گهٽ اسان سان ته سڄي ڳالهه ڪريو ته جيئن اسان پوءِ ان لحاظ سان انتظاميا سان به ڳالهايون ۽ کين مطمئن ڪيون.“ شاهه محمد شاهه پنهنجائپ ۽ نيڪ نيتي سان کلندي قاضي صاحب کي چيو ته ”اهو ڪم جمالي جو آهي.“

ٻه رڃا صلعي جي ڊپٽي ڪمشنر جيڪو شايد اخلاق احمد يا اخلاق حسين هو، ان ڪيپٽن ”گل“ ۽ خود صاحب تي مشتمل ڪميٽي ٺاهي وئي ته اهي ”گرفتار مجرمين کان ٻين سان ڪاغذ تي اهي مطالبو لکرائي ڏسندا ته انهن مان ڪنهن جا هٿ اکر ملن ٿا يا نه ملن.

جيئن ته مون اهي پمفليت ٽڪڙ ۾ سادي رف ڪاغذ تي لکيا هئا. جڏهن ته ڪميٽي جي اڳيان صاف سٿري ڪاغذ تي آرام سان اکر مٽائي، سٺا ڪري لکيا. دراصل ڪميٽي جا ميمبر به ڀلا هئا. ڏي سي اخلاق صاحب جي گهر واري سنڌي چٽا هئي. فوجي آفيسر ڪيپٽن ”گل“ پاڻ پٺاڻ هو. خود صاحب ته هونئن ئي ”گريٽ“ هو. ان ڪري ڪميٽي اسان کي بي قصور قرار ڏيئي آزاد ڪري ڇڏيو.

نوابشاهه ۾ ۽ خاص ڪري گورنمينٽ ڪاليج ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران اسان جي ذهن تي تحريڪ جو ”جنون“ هوندو هو. آءٌ ڪڏهن محمد يعقوب وٽ رهندو هوس ته ڪڏهن عيدگاهه جي ٻن ڪمرن واري جاءِ ۾ رهندو هوس جتي استاد سڄڻ رند رهندو هو. عيدگاهه جا اهي ڪمرا اسانجي تحريڪ جو مرڪز هئا. شاهه محمد شاهه سڪرنڊ روڊ تي سائين امداد محمد شاهه وٽ رهندو هو، جيڪو پڻ عيدگاهه کي تمام ويجهو آهي. آءٌ ۽ شاهه محمد شاهه پنهنجين پراڻين قميصن ۾ نه جا پڻ ۽ ٽاريون پري، آمريت ۽ ون يونٽ جا بوتا به ٺاهيندا هئاسين جيڪي احتجاجي جلوس جي دوران ساڙيندا هئاسين.

تقريبن هر روز ڪونه ڪو جلوس ڪڍندا هئاسين يا ڪونه ڪو ڦڏو ضرور ٿيندو هو ۽ ان جو پهريون نزلو مون تي ڪرندو هو. سائين قاضي فيض محمد، سيد رشيد صاحب، سائين امداد محمد شاهه، قاضي محمد بخش ڏامراه، عبدالفتاح

ميمڻ، غلام نبي شيخ، سائين ناصر شاھ، شاھنواز قريشي ۽ تحريڪ سان واسطو ۽ ھمدرد ريڪنڊر وڪيل ۽ شھري اسان جي مدد ڪندا هئا.

ھونئن ته سکر سينٽرل جيل، حيدرآباد جيل ۽ ڪراچي جيل ۾ بہ ٻہ دفعا ڇهن، ڇهن مهينن تائين قيد ۾ رهيو آهيان پر نوابشاھ ۾ لاتعداد دفعا ”لاڪپ“ ۽ جيل پوڳيا آهن. بہ — چار دفعا ته ائين بہ ٿيو جو سائين امداد محمد شاھ جي ذاتي ضمانت تي آزاد ٿي، سائين جا ٿورا مڃي، سائين جي رھائش مان اڃا ٻاھر ئي مس نڪرندو هوس ته وري ڪو نہ ڪو الزام هتي گرفتار ڪيو ويندو هو.

مونکي ياد آهي ته هڪ دفعي قاضي محمد دامراھ جي جاءِ تي هڪ سي آءِ ڊي واري سائين کي چيو ته ”هن چوڪر جي اسان کي ڪا بہ خبر نٿي پوي، اسان غريب آباد وڃون ٿا ته اتي موجود هوندو آهي ۽ اڃا اوهان وٽ مس پهچندا آهيو ته وري اتي حاضر هوندو آهي. اهڙي طرح وري رشيد صاحب ۽ شاھنواز قريشي جي جاءِ ته بہ اسان کان اڳ ئي موجود هوندو آهي، هي اسان جي لاءِ مستقل مٿي جو سور آهي. ڇاڪاڻ جو مٿيان آفيسر هن جي ۽ شاھ محمد شاھ جي چر پر ۽ سرگرمي بابت اسان کان بار بار پڇا ڪندا آهن“ هڪ ڀيري آءُ تازو سکر سينٽرل جيل مان آزاد ٿي آيس ۽ صبح جو گورنمينٽ ڪاليج ڏانهن پئي ويس، جتي امتحان هلندڙ هئا. مونکي خبر نہ پئي ته اوچتو پٺيان نوابشاھ جي ايس پي عبدالرحيم رئيساڻي اچي گاڏي بيهاري ۽ انتهائي پنهنجائپ مان پڇيائين ته ”ڪيڏانهن ٿو وڃي؟“ مون کيس جواب ڏنو ته امتحان ڏيڻ ڪاليج ٿو وڃان. هن کي منهنجي جواب تي يقين نہ آيو پر چيائين ته گاڏي ۾ ويهه ته توکي ڪاليج پهچايون ٿا. مون ڏاڍو لهرايو پر اهڙي انداز ۽ طريقي سان پاڻ سان گڏ ويهاريائين جو آءُ پريشان ٿي ويس. ويهڻ کانپوءِ چيائين ”تون وري ڪهڙا امتحان ڏيندين؟ پڪ ڪاليج بند ڪرائڻ يا ڪو نہ ڪو ڦڏو ڪرڻ ويندو هوندين توهان جا مسئلا بہ نہ ٿا کٽن.“ اهي ڳالهيون ڪري پاڻ سان گڏ سندس آفيس ۾ آئي ويهاريائين ۽ منجهند جو هڪ ٻجي امتحان جي تائيم پوري ٿيڻ کانپوءِ گهر واپس وڃڻ جي اجازت ڏنائين.

ڏي سي هاءِ اسڪول نوابشاھ ۾ محمد ملوڪ جي نالي سان اسان جو هڪ استاد هوندو هو، ڊرائينگ جو استاد هو. پڃري بہ کڻندو هو ته جسماني ڪسرت بہ ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي خيالن ۾ ٻڌل بہ هوندو هو ته ڪڏهن ڪڏهن پري کان کلي ڪيڪاريندو ۽ زور سان ڳالهائيندو هو، ڀلو استاد هو. هڪ دفعي غلام بشير پيرزادي کي ”سائي“ ٿي پئي ۽ هو هفتو کن ڪلاس ۾ نہ اچي سگهيو. جڏهن هفتي کانپوءِ غلام بشير ڪلاس ۾ آيو ته سائين غير حاضريءَ جو سبب پڇيس. هن کيس حقيقت ٻڌائي پر سائين ملوڪ هڪ ڏنڊي هن کي هٿڻ شروع ڪئي ته ٻيءَ ڏنڊي مونکي، ايئن واري واري سان ٻنهي کي مار ڏنائين. مون سائين کي چيو ته سائين مونکي ڇاجي سزا ڏنو؟ چائين ته ”هن سان گڏ ويهڻ جي سزا!!“

جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندو هوس ۽ تحريڪن ۾ ڀرپور حصو وٺندو هوس ته هرڪو ذاتي طور سڃاڻندو بہ هو. ٽي چار ڀيرا ايئن بہ ٿيو جو سامهون ايندي سائين ملوڪ صاحب چيو ”اڙي، احمد خان اڃا ٻاھر پيو قرين ڇا؟“

اوهان يقين ڪندا ته سائين جي ايئن چوڻ کانپوءِ هڪ ڪلاڪ جي اندر گرفتار ڪري ويندا هئا. ايئن هڪ يا ٻه دفعا نه پر ٽي، چار دفعا ٿيو. خبر ناهي ته اهو اتفاق ڪيئن ٿيندو هو.

هڪ ڀيري سائين ملوڪ صاحب، شاگردن کي چيو ته اهي گهران طوطو ناهي اچن. هرڪو شاگرد صبح جو ڪاغذ تي طوطي جي ڊرائنگ ناهي آيو. سائين هڪ شاگرد کي اردو ۾ چيو ”تم ني اڇا طوطا بنايا هي، ليڪن اگر به بند پر هوتا تو اور پي اڇا لگتا.“ اتفاق سان چوڪرو پنجابي هو، ان ڪري پريشان ٿي سوچڻ لڳو ته ”بند تي طوطو ڪيئن ٺهندو!!“.

سائين ملوڪ اڃا به حيات آهي ۽ باقاعدي پڇري ڪٽڻ جي پريڪٽس ڪندو آهي!!

مارشل لاءِ حيدر بخش جتوئي جو استقبال

پريور عوامي جدوجهد کان مجبور ٿي اقتدار، يحيٰ خان جي حوالي ڪرڻ لاءِ ايوب خان جيڪا آخري تقرير ڪئي هئي، ان ۾ هن صحت جي ناسازي جي بنياد تي ”عارضي“ طور اقتدار يحيٰ خان جي حوالي ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته فوجي حڪمرانن جڏهن به اقتدار تي قبضو ڪيو آهي ته هميشه ”عارضي وقت“ لاءِ ۽ ”حالتن کان“ مجبور ٿي اهو قدم کنيو آهي. جڏهن ته ان سان گڏوگڏ حالتن جي سازگار ٿيڻ سان ئي عام چونڊون ڪرائي اقتدار عوام جي نمائندن جي حوالي ڪرڻ جو ”عزم“ پڻ ورجائيندا آهن. سندن اهڙن جملن ۽ لفظن مان ئي صاف پڌرو هوندو آهي ته اهي ”ڪو چڱو ڪم نه ڪري رهيا آهن“ ڪيترا نه ”ويچارا“ آهن اسان جا حڪمران!!

1969ع ۾ يحيٰ خان اقتدار سنڀاليو ته عوام ۽ سياسي جماعتن سان واعدو به ڪيا ته رابطا به رکيا. مارشل لا جي شروعاتي ڏينهن ۾ ئي ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري ۽ باقر علي شاهه، نوابشاھه اچڻ جو پروگرام رٿيو. ريل رستي جيئن ئي هي اڳواڻ نوابشاھه پهتا ته اول ئي ڪافي شاگرد، هاري ۽ سياسي ڪارڪن اسٽيشن تي پهچي چڪا هئا. ماڻهن جو سٺو تعداد ڏسي اسان وٺي نعره باري ڪئي. يحيٰ جي مارشل لا جي خلاف ڪنهن به شهر ۾ اهو پهريون جلوس هو جنهن ۾ جيئي سنڌ، ون يونٽ ٽوڙيو، سنڌي ٻولي قومي ٻولي، انعام ۽ نيلا ۾ ڏنل زمينون واپس ڪيو ۽ مارشل لا ختم ڪيو جا نعرا لڳايا ويا. جلوس اسٽيشن کان شروع ٿيو ۽ لياقت مارڪيٽ کان ٿيندو اچي سيد رشيد احمد جي رهائش تي پهتو. سڄي رستي ۾ نعرا هڻندا رهياسين. رستي ۾ موجود دوڪاندارن جي چهرن تي ڊپ ۽ خوف چائنجي ويو هو. ڇاڪاڻ جو مارشل لا جي خلاف ان دور ۾ ائين اهڙا نعرا هڻڻ ڪا معمولي ڳالهه نه هئي.

جتوئي صاحب وارا گڏجاڻي ڪري واپس هليا ويا ته ٻئي ڏينهن ئي مونڪي شاهه محمد شاهه، شاهه مير بنگوار، قاضي عبدالخالق، مير محمد سهتي، عزيز بنگوار ۽ سڪندر بنگوار کي گرفتار ڪيائون. جڏهن ته ڪامريڊ جتوئي، غلام محمد لغاري، باقر علي شاهه، غلام نبي شيخ ۽ سيد رشيد احمد جي گرفتاريءَ جا وارنت جاري ڪيا ويا.

ٻن ڏينهن اندر ڪامريڊ لغاري کي به گرفتار ڪري آيا. جڏهن ته سيد رشيد احمد جي طبيعت انهن ڏينهن ۾ نيڪ نه هئي ۽ اهي اسپتال ۾ هئا.

محترم سائين جي ايم سيد انهن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ جي هڪ هٽل ۾ شيخ مجيب الرحمان جي ماڻ ۾ آجياڻو ڏنو هو. حيدر بخش جتوئي جيئن ئي ان آجياڻي مان ٻاهر نڪتو ته کيس گرفتار ڪري نوابشاھه وٺي آيا. تقريبن اڌي رات جو جتوئي صاحب کي نوابشاھه ٿاڻي تي وٺي آيا. جتوئي صاحب کوليءَ ۾ پير رکڻ سان وڏي واڪ ”جيئي سنڌ“ جو سلام ڪيو.

اسان 9 جڙان ننڍي کولي ۾ بند هئاسين. سڀ اٿي سائين جتوئي صاحب سان ملياسين. جتوئي صاحب بيمار به رهندا هئا ته لاڳيتو ڊگهو سفر ڪرائي وٺي اچڻ جي ڪري ٿڪل به هئا. ڪجهه دير حال احوال ڪرڻ کانپوءِ جتوئي صاحب به کوليءَ ۾ هڪ پاسي لپتي پيو پر کيس نند نه پئي آئي، کيس ڪنگهه به هئي. مون کين عرض ڪيو ته ”سائين جيئن ته اوهان ٿڪل به آهيو. اجازت هجي ته پيرن کي زور ڏيان.“ جتوئي صاحب چيو ته ”نه بابا مونکي زورن ڏيارڻ جي عادت نه آهي.“

خير سان سڄ اڀريو ته مذاق ۾ اک هڻندي ڪامريڊ لغاري اسان کي مخاطب ٿيندي چيو ته ”اوهان نعرا هڻي ٻاراڻي ڪئي ۽ هاڻي ڏسو ته ڪامريڊ جتوئي کي ڪيڏي نه تڪليف پئي ٿئي.“ لغاري صاحب اڃا هو حملو پوروئي مس ڪيو ته جتوئي صاحب جواب ڏنو ته ”نه بابا، نوجوانن جيڪو ڪيو آهي، اهو درست آهي، هنن کي مايوس نه ڪيو.“

نوابشاهه لوڪل بورڊ جي آفيس ۾ قائم ڪيل ”فوجي عدالت“ ۾ پيش ڪرڻ لاءِ پوليس جي گاڏيءَ ۾ هيٺائي ۽ بيماري جي ڪري باباءِ سنڌ چڙهي نه پئي سگهيو. ٻن چئن دوستن جي سهاري سان کين پوليس گاڏي/ترڪ ۾ ويهاريو سين. لوڪل بورڊ آفيس جي ٻاهران ساڳي پوليس ترڪ مان ڊي ايس پي پاڻ جڏهن جتوئي صاحب کي پنهنجي ڪلهي جو سهارو ڏئي پئي لائڻو ته اهو ڊي ايس پي به پنهنجي اکين جا لڙڪ نه روڪي سگهيو. مونکي ياد آهي ته ان موقعي تي ڪنهن ڊي ايس پي کي چيو هو ته سائين اهي فوجي اوهان کي ڏسي نه وٺن ۽ ناراض نه ٿي وڃن، تنهن تي ڊي ايس پي ورائيو هو ته ”هنن همراهن لاءِ نوڪري وڃي ته وڃڻ ڏينس.“ ان ڊي ايس پي جونالوچڱي طرح ياد نه آهي پر شايد جهان شاهه هو جيڪو شڪارپور يا سکر جي پاسي جو رهواسي هو.

فوجي عدالت، مونکي شاهه محمد شاهه کي، عزيز بنگوار ۽ سڪندر کي، شهمير خان، قاضي خالق ۽ مير محمد سهتي مان ڪن کي سال-سال جي ته ڪن کي ڇهن ڇهن مهينن جي سخت پورهئي سان سزا به ڏني ته ڏنڊ طور رقم ڀرڻ جي سزا پڻ ڏني. جڏهن ته جتوئي صاحب، لغاري صاحب، باقر شاهه، سيد رشيد احمد ۽ غلام نبي شيخ وارن کي صرف ڏنڊ ڀرڻ جي سزا ڏني.

سزا ڏيڻ کانپوءِ شاهه محمد شاهه کي حيدرآباد جيل موڪليائون جڏهن ته اسان کي سکر سينٽرل جيل روانو ڪيائون. منظور حسين پنهور ان وقت سکر سينٽرل جيل جو سپرنٽينڊنٽ هو. ”پورو انگريز“ هو.

سکر پهچڻ سان اسان کي جيل جا ڪپڙا پارايائون ۽ عام قيدين سان رهائايون. روزانو هٿ سان غاليجن ٺاهيندڙ قيدين سان ڪم سڪڻ تي لڳايائون. سکر جيل سخت يعني ”گرم جيل“ طور مشهور هو. ڪافي ڏينهن گذرڻ کانپوءِ سائين باقر علي شاهه جي مدد سان اسان جي ڊيوٽي جيل جي اسڪول ۾ قيدين کي پڙهائڻ تي لڳايائون. اسان اُتي هڪ اڌ ملندڙ اخبار پڙهي، وري وڃي پنهنجا پنهنجا ڪپڙا ڌوئيندا هئاسين. جيل جي پنهنجي هڪ نرالي دنيا آهي جتي جيل انتظاميا ڪجهه قيدين کي پاڻ سان گڏ ملائي، باقي قيدين تي ڪنٽرول برقرار رکندي آهي.

جیل ۾ نشیدار شین جو واهپو به عام آهي ته عبادت ڪندڙ قيدي به ڪوڙ آهن. هرڪو ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان پنهنجو پاڻ کي مطمئن ڪرڻ ۾ مصروف رهڻ جي ڪوشش ۾ هوندو آهي يا پنهنجي ذهن کي ”مفلوج“ رکي حقيقت کان فرار ٿيڻ جا جتن ڪندو آهي.

ڪجهه مهينن کان پوءِ اسان کي آزاد ڪيو ويو ۽ ڏنڊ جي رقم پڻ ختم ڪئي وئي.

ايوبي دور ۾ بلوچستان ۾ فوجي آپريشن جي دوران ڪيترن ئي بلوچ سردارن، نوابن ۽ قومي ڪارڪنن سان ڦهر ڪيا ويا هئا. نواب نوروز خان جي اکين آڏو سندس بهادر پٽن کي حيدرآباد ۽ سکر جي جيلن ۾ ڦاسيون ڏنيون ويون، جنهن تي نواب افسوس ڪرڻ جي بجاءِ ”فخر“ جو اظهار ڪيو ۽ پيرسنيءَ ۾ پاڻ به جيل ئي کائڻين. حيدرآباد جيل ۾ جن حلائي ۽ قابل فخر فرزندن سان سوري سڃاڻي وئي، انهن سورهن جا جنازه مير رسول بخش ٽالپر پاڻ بلوچستان کڻائي ويو هو ۽ تڏي تي به ترسيو هو. اهوئي سبب آهي جو بلوچستان جو اڄوڪو نسل به مير رسول بخش جي اڄوڪي نسل جي به عزت ڪندو آهي.

نوروز خان، خير بخش خان مري، عطاءُ الله مينگل، غوث بخش بزنجو، شير محمد مري (جنرل شيروف)، گل خان نصير ۽ اڪبر خان بگٽي ان وقت به بلوچستان جا اهم اڳواڻ هئا. سکر جيل ۾ اسان جي ملاقات بلوچستان جي هڪ اڳواڻ مير پسند خان سان ٿي، جنهن کي پڻ ايوبي آمريت عمر قيد جي سزا ڏني هئي. سندس سڄي نوجواني جيل ۾ گذري چڪي هئي ۽ ان وقت سندس عمر 50 سالن کان وڌيڪ نه هئي. جيل ۾ ملاقات دوران سندس ڳالهين مان اندازو ٿيندو ته هو بلوچستان جي مشهور اڳواڻن کان ڪجهه ڪجهه ناراض هو.

اسان جي آزاد ٿيڻ کان ڪجهه ڏينهن پوءِ مير پسند خان کي به آزاد ڪيو ويو پر اها پڻ خبر پئي ته آزاد ٿيڻ کان چند ڏينهن يا مهينا پوءِ کيس قتل ڪيو ويو!! خبر ناهي ڇو؟... هاءِ زندگي!!

جيئن ته انٽر سائنس پري انجنيئرنگ ۾ پاس ڪرڻ کانپوءِ انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشورو ۾ داخلا لاءِ مون به درخواست فارم جمع ڪرايو هو. آءٌ ميرت تي داخلا جي لاءِ چونڊجي به ويو هوس پر جيل ۾ هجڻ جي ڪري نه ته انٽرويو ڏيڻ لاءِ حاضري سگهيس ته نه ئي وري ڪا پوئواري ڪري سگهيس نه ئي بروقت آزاد ٿي سگهيس ان ڪري آزاد ٿيڻ کانپوءِ مجبورن گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه ۾ ئي B.Sc ۾ داخلا ورتيم. B.Sc ۾ داخلا وٺڻ کانپوءِ باقاعدي سان ڪلاس ته ضرور اٿيندو ڪندو هوس پر دلچسپي گهٽجي وئي هئي. ڇاڪاڻ جو انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا جي مئٽر لسٽ ۾ اچڻ جي باوجود جيل ۾ هجڻ جي ڪري نه صرف داخلا کان محروم ٿي ويس پر هڪ سال ضايع به ٿي ويو. جڏهن ته مستقبل پڻ ”غير يقيني“ محسوس ٿيڻ لڳو. اهو احساس الڳ ستائيندو هو ته بابا ۽ ڀائر خاص ڪري وڏو ڀاءُ جيڪو مالي مدد ڪندو هو، هو منهنجي باري ۾ ڇا سوچيندو هوندو!! مزي جي ڳالهه اها آهي ته ايندڙ ٻئي سال وري به جڏهن انجنيئرنگ

ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ لاءِ ٻيهر فارم ڀريو ۽ اُن سال به ميرٿ لسٽ ۾ نالو شامل هو ته ان وقت وري ”ووترلسٽون سنڌي ۽ ۾ ڇپرائڻ ۽ ون يونٽ ٽوڙڻ واري ڪامياب تحريڪ جي سلسلي ۾ حيدرآباد ۾ بڪ هٽال تي وينل دوستن سان گڏ ۽ نوابشاهه ۾ سڀني کان اول بڪ هٽال تي ويهڻ جي ڪري گرفتار ڪري وري به سکر سينٽرل جيل ۾ موڪليائون.

پر هن واري مون مسعود احمد پيرزادي کي جيڪو انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پڙهندو به هو ته سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو سرگرم اڳوڻو پڻ هو ته ساڳي وقت ڊاڪٽر عبدالقدير افغان جو پيارو شاگرد به هو، ان کي خط لکي حقيقت کان آگاهه ڪيم. مسعود پيرزادي، رفيق صفي منشي ۽ آغا زاهد گڏجي ڊاڪٽر افغان صاحب وٽ ويا ۽ کين سڄي حقيقت کان آگاهه ڪيائون. ڊاڪٽر افغان هنن دوستن کي چيو ته ”پرواهه نه آهي، چئوس ته فڪر نه ڪري ۽ جڏهن به آزاد ٿئي ته اچي مون سان ملي ۽ مون کي درخواست لکي ڏي.“

اتفاق سان داخلا جي آخري تاريخ ختم ٿيڻ کان هڪ ڏينهن اڳ آءٌ آزاد ٿيس ۽ وڃي داخلا لاءِ پيش ٿيس. اهڙي طرح انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري ۾ داخلا حاصل ڪيم. ڊاڪٽر افغان، خبر ناهي ته الائجي ڪيترن خاندانن جي اهڙيءَ طرح مدد ڪئي هوندي. سچ پچ ته ڊاڪٽر عبدالقدير افغان جهڙا انسان دوست ۽ غريب پرور انسان ڪٿي؟

قربان علي خاصخيلي نوابشاهه جي غريب خاندان جو فرزند هو هن انٽرسائنس سٽين مارڪن سان پاس ڪئي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ ۾ ڪا به رڪاوٽ نه هئس پر مالي لحاظ کان غربت جي ڪري انجنيئرنگ ڪاليج ۾ فارم ٿي نه پريائين ۽ ايئن B.Sc. جو آخري سال به نوابشاهه ڪاليج مان جڏهن پاس ڪيائين ته ان وقت سندس مامي سندس مالي مدد ڪرڻ جو واعدو ڪيو پر ان وقت تائين انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا وٺڻ جي لاءِ فارم ڀرڻ جي تاريخ به گذري چڪي هئي ته انٽرويو جي لاءِ پڻ ليٽر جاري ٿي چڪا هئا ۽ ٻئي ڏينهن تي انٽرويو شروع ٿيڻ وارا هئا. يعني انٽرويو کان صرف هڪ رات پهريائين قربان اچي مون وٽ پهتو ۽ سمورو حال احوال ڪيائين. آءٌ، رفيق صفي ۽ مسعود پيرزادي کي ساڻ وٺي شام جو ئي ڊاڪٽر صاحب جي رهائش تي وياسين ۽ کيس سڄي حقيقت عرض ڪئي سين. ان وقت B.Sc. جي شاگردن لاءِ به انجنيئرنگ ۾ داخلا لاءِ جدا سيشن رکيل هونديون هيون.

ڊاڪٽر افغان چيو ته ”بابا، خير آهي، ڇوڪر کي چوندا ته هٿ سان درخواست لکي، صبح جو آفيس ۾ انٽرويو لاءِ مون وٽ اچي.“

قربان خاصخيلي اڄ هڪ تجربڪار انجنيئر آهي.

اسان نه ته قومي يا صوبائي اسيمبليءَ جا ميمبر هئاسين، نه نه ئي وزير هئاسين، نه ته سردار هئاسين ته نه ئي بيوروڪريٽ هئاسين ۽ نه ئي وري قربان خاصخيلي ڪو بااثر ماڻهو هو، پر ان هوندي به ڊاڪٽر افغان جو ڪردار ڏسو! بيشڪ ڊاڪٽر افغان اهڙن سوين خاندانن جو سچو مهربان ۽ محسن ٿي گذريو آهي.

ڊاڪٽر افغان جي گرفتاري ۽ شاگردن جي ڪامياب تحريڪ

ڊاڪٽر A.Q.K. Afghan انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري جو هڪ اهڙو سنڌ دوست ۽ غريب پرور پرنسپال هو جـ ڪو آمريت جي چانو ۾ پلجندڙ نوڪر شاهي جي اکين ۾ هميشه چيندو رهندو هو. ڳجهين ايجنسين جا عملدار به سائين جي خلاف هئا ته غير مقامي بيورو ڪريت به ڊاڪٽر افغان جي پاليسين تي ناراض ۽ خائف رهندا هئا. ڊاڪٽر صاحب جي هڪ خوبي اها به هئي ته هو ڪنهن به گڏجاڻي ۾ پنهنجي پاليسين جو بيانگ ڏهل دفاع به ڪندا هئا جيڪا ڳالهه سنڌ دشمن ڌرين کي نه وڻندي هئي. اهوئي سبب آهي جو ڊاڪٽر افغان کي ان اهم جاءِ تان هٽائڻ لاءِ وقت بوقت پروپيگنڊا به ڪئي ويندي هئي ته مٿس الزام پڻ مڙهيا ويندا هئا.

يحيٰ خان جي مارشل لا جو فائدو وٺندي انهن ساڳين قوتن هن پيري ڊاڪٽر افغان تي ”ماضي بعيد“ ۾ ڪيل نام نهاد بدعنوانين جا الزم لڳائي ڪيس گرفتار ڪري حيدرآباد جيل موڪليو. جيئن ئي هيءَ خبر سنڌ يونيورسٽي، انجنيئرنگ ڪاليج ۽ ميڊيڪل ڪاليج ڄامشوري سميت سنڌ جي مختلف شهرن جي شاگردن ۽ قومي ڪارڪنن تائين پهتي، تيئن ئي ان جي خلاف مزاحمتي جدوجهد شروع ٿي وئي. مختلف شاگرد تنظيمن جا عهديدار، اڳواڻ ۽ حمايتي هن اهم مسئلي تي گڏجي عملي ميدان ۾ نڪري آيا. سڄي سنڌ ۾ ڪٿي احتجاجي مظاهرا ٿيڻ لڳا ته ڪٿي بڪ هڙتالون ٿيڻ لڳيون. مختلف سياسي جماعتن ۽ وطن دوست قوتن پڻ هن تحريڪ ۾ بهرو ورتو پر شاگردن هن هلچل کي سوڀارو بنائڻ ۾ رهنمائي وارو ڪردار ادا ڪيو.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري جا شاگرد وڏي انگ ۾ واري واري سان هر روز بڪ هڙتال تي ويهندا رهيا. فوجي اهلڪار کين هر روز عدالت لڳائي فورن سزائون ڏئي جيل موڪليندا رهيا ۽ اهو سلسلو بدستور ڪاميابيءَ تائين جاري رهيو.

اسان ڪجهه دوستن بڪ هڙتال تي ويهڻ جي بدران ”حيدر چوڪ“ تي گڏ ٿي زوردار نعرين باري ڪئي ۽ جيئن ئي احتجاج ڪري ڪڍڻ پڻ ٿيڻ لڳا سڀن ته مختلف گهٽين مان گرفتار ڪيا ويا سڀن. اسان جي گروپ ۾ آءٌ، مير ٿييو، ڊاڪٽر ممتاز مهر ۽ اسيد سومرو گرفتار ٿياسين، جڏهن ته ٻيا دوست ”ڪسڪڻ“ ۾ ڪامياب ٿي ويا. فوجي عدالت ٻئي ڏينهن تي ئي سزا ٻڌائي اسان کي ڪراچي جيل موڪلي ڇڏيو.

انهن ڏينهن ۾ آغا زاهد، مسعود پيرزادو، رفيق صفي، عبدالرحيم سمون، اشفاق صني، جميل الرحمان پنهور، شفيق صديقي، يعقوب علي زرداري، سائين بخش لغاري، محمد عيسيٰ حمالي، سليمان چانڊيو، الله اويابو خشڪ، غلام نبي موزائي، روشن پنهور، شفيق حيدر موسوي، دوست محمد چانڊيو، حافظ نثار، منير

عمرائي، پير منور، عبدالغني درس، طفيل ميمڻ، الطاف پيو، جمال بجارائي، اقبال ترين، فيروز صديقي، علي محمد هيسباڻي، ڪرم علي ميمڻ، معين ميمڻ، آفتاب ميمڻ، غلام محمد ملڪاڻي، شفيق انصاري، علي نواز لاشاري ۽ عبدالعليم قريشي انجنيئرنگ ڪاليج جا سرگرم شاگرد هئا. جڏهن ته ڊاڪٽر اسماعيل اوڊيجو، ڊاڪٽر يونس سومرو، ڊاڪٽر ارباب کهاوڙ، ميڊيڪل ڪاليج جا نمايان شاگرد هئا.

اهڙي طرح عبدالڪريم انصاري، رحيم بخش جعفري، تاج رند، شفيق صديقي، يوسف جڪراڻي، مختيار سهرهياڻي، رفيق ٽالپر، قاضي سليم اڪبر، سهيل سانگي، عزيز بنگوار، سڪندر بنگوار، مدد علي سنڌي، علي اڪبر بروهي، رفيق کوسو، عبدالحميد جمالي، ڊولا بخش لغاري، غلام محمد ساريو، احمد خان ملڪاڻي، نديم اختر، ايوب ڏامراه، رحيم بخش جمالي، رسول بخش بلوچ، قلمي بخش رند، دريا خان ڏاهري ۽ گل محمد عمرائي جو شمار سنڌ يونيورسٽي جي مشهور شاگردن ۾ ٿيندو هو.

ڪراچي سينٽرل جيل ۾ آءِ، مير ٿيپو ۽ حيدرآباد جو مهر علي شاهه، ساڳي ڪولي ۾ رهنداسين. جڏهن ته ڊاڪٽر ارباب کهاوڙ، نذير عباسي شهيد، عبدالخالق بلوچ، ڊاڪٽر رشيد حسن خان ۽ ٻيا ڪافي دوست جيل جي ٻين بئڪرن ۾ رهندا هئا. ڪراچي جو جيل ٻين جيلن جي ڀيٽ ۾ ”نرم“ جيل سمجهيو ويندو هو. عبدالخالق بلوچ جو واسطو بي ايس او سان هو، پر اهو به جيئن ته انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري ۾ ئي پڙهندو هو، ڇاڪاڻ جو انهن ڏينهن ۾ بلوچستان ۾ انجنيئرنگ ۽ ميڊيڪل ڪاليج هڪ به نه هوندو هو ۽ بلوچستان جي شاگردن لاءِ سنڌ جي ادارن ۾ سڃاتو رکيل هونديون هيون. ان ڪري عبدالخالق بلوچ به ڊاڪٽر افغان جي آزادي واري تحريڪ ۾ اسان سان گڏ هو. گهڻو ڪري هر روز هن جي لاءِ ماني لياريءَ مان سندس گهران ايندي هئي جيڪا گڏجي کائيندا هئاسين. جيل ۾ قيد دوران ئي نذير عباسي سان ڪافي ڪچهريون ٿينديون هيون. نذيران وقت ماروڙا اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان لاڳاپيل هو، پر اسان جي صحبت، خاص ڪري مير ٿيپي جي بحث ۽ مباحثي کان متاثر ٿي جيل ۾ ئي S.N.S.F ۾ شامل ٿي ويو هو.

هن جيل ۾ ئي لال بخش رند اسان کي ڪجهه ڪتاب پڙهڻ لاءِ موڪليا هئا. جيڪي انقلابي ڪردار متعلق ۽ سوشلسٽ نظريي بابت هئا.

ڪراچيءَ ۾ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ٻه ڌڙا سرگرم هئا. هڪ ڌڙي جو نظرياتي اڳواڻ ڊاڪٽر رشيد حسن خان هو، جيڪو انهن ڏينهن ۾ ڪراچي جيل ۾ هو. جڏهن ته ٻيو گروپ امير حيدر ڪاظمي جي اڳواڻي ۾ سرگرم هو.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري، سنڌ يونيورسٽي، لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۽ زرعي ڪاليج ٽنڊو ڄام جي گرفتار ڪيل شاگردن مان ڪيترن شاگردن کي بدين جي ناراجيل ۾ ته ڪيترن کي حيدرآباد جيل ۾ ته ڪن شاگردن کي خيرپور، سکر ۽ ڪراچي جي جيلن ۾ بند ڪيو ويو.

هڪ طرف شاگردن جي جدوجهد جاري هئي ته ٻئي طرف جڏهن مارشل لا اختياري وارن کي به احساس ٿيو ته ڊاڪٽر افغان تي لڳايل الزامن ۾ ڪوبه وزن نه آهي ته انهن ڊاڪٽر افغان کي آزاد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

گرفتار ڪيل شاگردن کي جيئن ته فوجي عدالتن جي طرفان سزائون ڏنل هيون، ان ڪري اختياري وارن اها پاليسي اختيار ڪئي ته سڀني سزا يافته شاگردن کان سادي ڪاغذ تي اهو لکائي وٺو ته ٻيهر هواهڙي حرڪت نه ڪندا ۽ سندن سزا معاف ڪئي وڃي.

تحريڪ جي شروعات ۽ قيادت ڪندڙ سزا يافته نارا جيل ۽ حيدرآباد جيل ۾ قيد شاگرد اڳواڻن پاڻ ۾ صلاح ڪري اختياري وارن جو شرط قبول ڪيو ۽ آزاد ٿي ويا.

تحريڪ جي قيادت ڪندڙ شاگرد اڳواڻن مختلف جيلن ۾ قيد ڪائيندڙ شاگردن کي به نياپا موڪليا ته اهي به ايئن ڪن ۽ آزاد ٿي جيل کان ٻاهر اچن.

ڪراچي جي جيل ۾ عبدالخالق بلوچ، مون ۽ ٻين گرفتار شاگردن، تحريڪ جي شروعات ۽ قيادت ڪندڙ اڳواڻن جي چوڻ تي عمل ڪيو جڏهن ته مير ٿيبي، ڊاڪٽر ارباب ۽ نذير عباسي اختياري وارن جي طرفان لکي ڏيڻ وارو شرط قبول نه ڪيو.

سياسي لحاظ کان مير ٿيبي وارن جو موقف درست هو. هنن چورايو هو ته اختياري وارا نه لکي ڏيڻ جي صورت ۾ به آزاد ڪندا، ان ڪري لکي ڏيڻ ”ڪمزوري“ سمجهي ويندي. واقعي ايئن ئي ٿيو، ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هي دوست به آزاد ڪيا ويا. هي دوست سياسي ۽ نظرياتي لحاظ کان وڌيڪ پختا ثابت ٿيا.

حقيقت اها آهي ته جيڪي به نوجوان ۽ سياسي ڪارڪن، سياست ۾ سرگرم حصو وٺن ٿا، انهن کي سياست، مختلف سياسي تنظيمن، سياسي اڳواڻن ۽ خاص طور تي جنهن ”نظريي“ سان وابستگ ٿين ٿا، ان بابت لٽريچر پڙهڻ تمام ضروري آهي. تحريڪن جي باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي ذهني لحاظ کان پختو ڪرڻ انتهائي ضروري آهي. ٻي صورت ۾ هو ڪوبه ڪردار ”مستقل مزاجي“ سان ادا نه ڪري سگهندا، غلطيون ڪندا، ڪمزورين، ڪڇاين ۽ ڪوتاهين جي ور چڙهي ويندا جنهن جي نتيجي ۾ نه ته نوجوانن ۽ عوام جو اعتماد حاصل ڪري سگهندا ته نه ئي پاڻ سماج ۾ ڪا قابل ذڪر جاءِ والاري سگهندا.

”شارت ڪٽ“ ليڊر شپ جا شوقين ۽ سستي شهرت جا بُڪيا نوجوان نه صرف سماجي ۽ معاشرتي ڪڇاين جو شڪار ٿي وڃن ٿا، پر حڪومتي ادارن جي ”قندن“ ۾ پڻ سولاهيءَ سان ڦاسي پون ٿا.

سڄي ڳالهه اها آهي ته اسان وٽ جيترا ”ليڊر“ آهن، اوترا رضاڪار ۽ ورڪر نه آهن. اسان کي ايترو اڳواڻن جي ضرورت نه آهي. اسان کي رضاڪارن ۽ مخلص نظرياتي ڪارڪنن ۽ ورڪرن جي ضرورت آهي. اڃا به درست ڳالهه اها ٿيندي ته اسان جي نظرياتي ۽ سڄي سياسي قيادت رضاڪارن ۽ ورڪرن مان ئي اڀرڻ کپي. انهن مان ئي چونڊجڻ گهرجي.

هن تي ”جمندي ئي جام“ ٿيڻ جي روش آهي، ڊگهي قد جو فائدو وٺي نعرا هڻن

يا عين تقرير ڪرڻ جي موقعي تي اچي جذباتي تقرير ڪرڻ جا پيمانا رائج ڪيا ويا آهن. پمفليت لکڻ، ورهائڻ، وال ڇاڪنگ ڪرڻ، عوام ۽ نوجوانن سان مسلسل رابطي ۾ رهڻ ۽ هنن جي ئي بنيادي ۽ اهم مسئلن تي سڃاڻي ۽ ايمانداريءَ سان عملي جدوجهد ڪرڻ کانسواءِ جيڪا به ”هوائي“ قيادت اڀاري وئي آهي، ان مجموعي طور تي سنڌ جي شاگردن، نوجوانن، ليکڪن، ڳوٺاڻن توڙي شهرين ۽ سياسي ڪارڪنن کي ”ورهائي“، تقسيم درتقسيم ڪري ڪو به فعال ڪردار ادا ڪرڻ جي قابل ئي نه ڇڏيو آهي!!

گڏيل مسئلن تي گڏجي جدوجهد هلائڻ ۾ ڀلا ڪهڙي ڳالهه مانع آهي؟؟ اها افسوسناڪ حقيقت آهي ته اسان وٽ هڪٻئي جي خلاف پروپيگنڊا ڪرڻ کي ئي ”تحريڪ“ سمجهيو وڃي ٿو. هڪٻئي جي تنظيم کي ٽوڙڻ ۾ ئي پنهنجي ڪاميابي نظر اچي ٿي. اختلاف راءِ کي ”دشمني“ ۽ هڪٻئي سان نفرت ڪرڻ جو بنياد بنايو وڃي ٿو. اهڙي سبب آهي جو اسان ڪا به اهڙي متبادل قيادت نه پيدا ڪري سگهيا آهيون جنهن جو مثال ڏئي سگهجي يا جنهن مان نوجوان نسل اتساهه (Inspire) حاصل ڪري سگهي.

ڪنهن به تحريڪ لاءِ ”تنظيم“ ضروري آهي. تنظيم جي لاءِ نظرياتي تعليم ضروري آهي. عمل کان سواءِ نظريي جي ڪا به اهميت نه آهي. انقلابي نظرياتي جماعت جي قيادت کانسواءِ ٺلهي نيريماڙي آخر ڪهڙي ڪم جي؟؟ چوندا آهن ته تعليم حاصل ڪرڻ جو وڏو مقصد عمل جي قوت کي بيدار ڪرڻ هوندو آهي.

انهن سڀني تلخ حقيقتن جي باوجود اسان کي مايوس نه ٿيڻ گهرجي. ”غلطيون ۽ تجربا ئي اهڙيون شيون آهن جيڪي انسان جي تربيت ڪن ٿا“. اسان اهڙي معاشري ۾ رهون ٿا جتي هر پاسي ”ٽانصافي“ ڪرڻ ڪنڊو بيني آهي ۽ ”ٽانصافي“ تشدد جي سڀ کان شديد صورت آهي. ان ڪري هر هنڌ ٿيندڙ شديد ترين تشدد جو شڪار ٿيندڙ نوجوانن ۽ عوام کي متحد ڪرڻ ڏانهن اسان کي ئي ”متوجهه“ ٿيڻو آهي.

اسان بار بار انهيءَ سڃاڻي ۾ يقين رکون ٿا، ته سڀ ماڻهو هڪ ئي حيثيت سان پيدا ڪيا ويا آهن. ان ڪري انصاف هر جاءِ تي ۽ هر وقت ٿيڻ کپي پوءِ اها جاءِ مندرهجي يا موسم اونهارجي جي ئي چو نه هجي.

انگر سول، هڪ جاءِ تي چيو آهي ته ”سرهائي سڀ کان وڏي سنائي، دليل بهترين ڏيائي، انصاف افضل ترين عبادت، انسانيت اعليٰ ترين مذهب ۽ پيار اُتار امام آهي“. ان ڪري پاڻ کي به عملي زندگيءَ ۾ اهڙوئي رويو اختيار ڪرڻ گهرجي ته جيئن وقت ۽ حالتن جي تقاضا مطابق پنهنجو پاڻ کي ان قابل بڻائي سگهون. ”لاڙيا“ ۽ ”ڏاڍو“ ڪلچر يا قبضا ۽ پتاخوريءَ جا نتيجا ته اسان ڏسي چڪا آهيون. هڪ ٻئي جي خلاف پروپيگنڊا ۽ فتواڻون ٻڌي ٻڌي ٿڪجي پيا آهيون. اچو ته هاڻي ايمانداري، مخلصي ۽ سڃاڻيءَ سان پنهنجو احتساب پاڻ ڪيون ۽ اهڙي طرح عوام، نوجوانن، سڀني ديس واسين ۽ سياسي ڪارڪنن جو اعتماد حاصل ڪريون.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري ۾ شاگرد يونين جون چونڊون ۽ بنگال ۾ آپريشن جي خلاف پهريون احتجاج

ايوبي آپشاهي جي دور ۾ ”ون يونٽي نظام“ جي تحت پاڪستان جي ايسٽيبلشمينٽ نه صرف پنهنجو پاڻ کي وڌيڪ مضبوط ڪيو پر ”مستقل مفاد“ قوت جي حيثيت سان پاڪستان جي سياسي نظام ۽ انتظامي سيٽ اپ ۾ مستقل ڪردار ادا ڪرڻ جو بنياد پڻ وڌو.

اصلي ۽ تاريخي قومي وحدتن کي ختم ڪري ون يونٽي نظام ۾ نه صرف ننڍين قومن سان ويساهه گهاتي ڪري سائن ”گهڻ رخي“ ناانصافيون ڪيون ويون ۽ سندن ”وجود“ کي ڪاپاري ڌڪ هنيا ويا پر بنگال جهڙي گهڻائي واري قوم سان پڻ ”ماتيحي“ ماءُ وارو سلوڪ ڪيو ويو.

حالتون ڪهڙيون به هجن ۽ ظلم ڪيترو به هجي پر سماج کي ۽ انساني شعور کي روڪڻ ڪنهن جي وس جي ڳالهه نه آهي. اهو تاريخ جو سبق آهي پر آمرن کي تاريخ جو سبق صرف سندن موت کان پوءِ ئي ياد ايندو آهي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ”آمرن“ ۽ جنگجو ظالمن کي ”تاريخ“ ۽ ”عوام“ جي پيٽ ۾ ”جاگرافي“ سان وڌيڪ دلچسپي هوندي آهي.

هڪ طرف ايوبي آمريت کي بلوچستان جي جبلن ۾ للڪاريو ويو هو ته ٻئي طرف سنڌ ۾ سنڌي ادبي سنگت، روح رهاڻ ”بزم صوفيا ۽ سنڌ“ ۽ سنڌ هاري ڪميٽي پنهنجو پاڻ ملهائي رهيا هئا. جڏهن ته مختلف سياسي ۽ قومي ڪارڪن پڻ ڪنهن نه ڪنهن طرح ”سماج“ کي لوڏي رهيا هئا.

سنڌ جي حساس ۽ جذباتي حصن ۽ حلقن ۾ قومي جبر ۽ ناانصافين جي خلاف تيزي سان ”لاوا“ پڇي رهيو هو.

4_ مارچ 1967ع جو واقعو، ان ”لاوا“ جو پهريون ڀيرو اظهار هو. جنهن ۾ سنڌ يونيورسٽي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج جي شاگردن سنڌ تي مڙهيل مضبوط نوڪر شاهي کي چيلينج ڪيو هو. ان مزاحمتي جدوجهد ۾ جن اڳواڻن ڀرپور ۽ قائدانه ڪردار ادا ڪيو هو انهن ۾ مجيب پيرزادو ۽ مسعود نوراني شامل هئا. جيڪي ان وقت انجنيئرنگ ڪاليج اسٽوڊنٽس يونين جا چونڊيل صدر ۽ جنرل سيڪريٽري هئا. اهڙي طرح يوسف لغاري، ڄام ساقي ۽ ٻيا اڳواڻ سنڌ يونيورسٽي جي شاگردن جي نمائندگي ڪري رهيا هئا. جڏهن ته ٻئي پاسي ان دور ۾ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڻ ڪامل راجپر، ان وقت جي پرنسپال ڪرنل ”نجيب“ کي هاڪي سان ڌڪ هنيا هئا.

حقيقت اها آهي ته ڪرنل نجيب، لياقت ميڊيڪل ڪاليج قائم ڪرڻ ۽ ان کي سٺو مستحڪم ۽ معياري تعليمي ادارو ٺاهڻ ۾ اهم ۽ ساراهه جوڳو ڪردار ڪيو هو. پر ”آمريني گهٽ“ ۽ سختين توڙي پابندين جي نتيجي ۾ اهو ان وقت تڏڻ

واقعو پيش آيو جنهن خوف ۽ ڏهڪاءُ کي توڙڻ جو مثبتي ڪردار ادا ڪيو پر ان هوندي به جنرل نجيب جي مجموعي ڪردار ۽ ذاتي دلچسپي جو قدر نه ڪرڻ پڻ ناانصافي ٿيندي ۽ اهو واقعو نه ٿئي ها ته وڌيڪ بهتر هو.

1970ع ۾ جڏهن آءِ انجنيئرنگ جي پهرين سال ۾ داخل ٿيس ته ان وقت پڻ اسٽوڊنٽس يونين جون چونڊون ٿيڻ واريون هيون. اهو يحيٰ خان جو دور هو ۽ ون يونٽ ٽٽي چڪو هو.

ڊاڪٽر عبدالقدير افغان، ان وقت ڪاليج جو پرنسپال هو. رفيق صفي، آغا زاهد، مسعود پيرزادو، اشفاق صفي، جميل الرحمان پنهور، جميل گل شيخ، منير عمرائي، الطاف پيو، نعيم پناڻ، يعقوب علي زرداري، فيروز صديقي، ظفر شيخ، حافظ نثار، عبدالرحمان، شفيق صديقي، اقبال ترين ۽ طفيل ميمڻ. ان وقت ڪاليج جا سرگرم شاگرد هئا.

جيتوڻيڪ انهن ڏينهن ۾ آغا زاهد ۽ رفيق صفي پاڻ ۾ سٺا دوست به هئا ته ٻئي جڻا ڊاڪٽر افغان کي ڏاڏا پيارا به هئا، پر اسٽوڊنٽس يونين جي صدارت جي عهدي لاءِ ٻئي دوست هڪٻئي جي آمهون سامهون مقابلي جي لاءِ بيهي رهيا. ٻئي سٺا ۽ مشهور مقرر هئا. رفيق صفي ۽ اشفاق صفي ٻئي ڀائر سڄي پاڪستان ۾ ٿيندڙ تقريري مقابلن ۾ ڪيترائي ڀيرا پهريون ۽ بيونمبر حاصل ڪندا رهيا هئا. ٻئي لاجواب اسپيڪر به هئا ته سٺا دليل به ڏيندا هئا ته سندن لهجو، انداز ۽ "باڊي لينگويج" پڻ لاجواب هئا. ٻئي طرف آغا زاهد به گهٽ نه هو. انتهائي ذهين، سٺو مقرر، جذباتي ۽ انگريزي ۾ شاعري پڻ ڪندو هو. آغا زاهد تنظيمي لحاظ کان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان واسطو رکندو هو، جڏهن ته رفيق صفي، ڪنهن به شاگرد تنظيم سان واسطو هجڻ جي بدران ان وقت جي سڀني شاگرد تنظيم جي اڳواڻن ۽ عهديدارن سان هڪجهڙي دوستي رکندو رهيو.

مسعود پيرزادو تنظيمي لحاظ کان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان واسطو هو پر اسٽوڊنٽس يونين جي صدارت لاءِ هو رفيق صفي جي حمايت ۾ هو. دراصل مٿي جيڪي به نالا لکيل آهن، اهي سڀ پن، دوست اميدوار جي بيهڻ جي ڪري پاڻ ۾ به ورهائجي ويا هئا پر انهن دوستن مان اڪثريت جي حمايت آغا زاهد کي حاصل هئي. مسعود پيرزادي جو ڪاليج جي شاگردن ۾ سٺو اثر هو پر جيئن ته انهن ڏينهن ۾ سندس والد محترم حڪيم محمد محاذ سخت بيمار هو ۽ ڪراچي ۾ زير علاج هو، انڪري مسعود، اليڪشن مهم ۾ گهڻو وقت نه ڏئي سگهيو ان کانسواءِ "هالا" جي شاگردن جو گروپ جيڪو "هالائي گروپ" جي نالي سان به مشهور هو ته تنظيمي لحاظ کان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان واسطو به هو، اهو سڄو گروپ پڻ آغا زاهد جي حق ۾ مهم هلائي رهيو هو. ڪرم علي ميمڻ ۽ معين ميمڻ ان وقت هالائي گروپ جي قيادت ڪري رهيا هئا.

انجنيئرنگ ڪاليج جي تاريخ ۾ اها انتهائي سخت مقابلي واري ۽ ڏاڍي دلچسپ چونڊ هئي.

ڊاڪٽر افغان، سندس ئي ٻنهي هڪ جهڙن پيارن شاگردن جي طرفان

هڪٻئي جي مقابلي ۾ بيهڻ جي ڪري خوش نه هو پر هن ان سلسلي ۾ ڪا به مداخلت نه ڪئي. آخرڪار چونڊن واري ڏينهن نتيجا ظاهر ٿيا ته آغا زاهد لڳ ڀڳ 50 ووٽن تان ڪٿي استوڊنٽس يونين جو صدر چونڊجي آيو ۽ رفيق صفي هارائي ويو. استوڊنٽس يونين جون چونڊون هر سال ٿينديون هيون ۽ عهديدار هڪ سال جي لاءِ چونڊيا ويندا هئا. اهو دور به جيئن ته تحريڪن جو ئي دور هو ان ڪري جتي آغا زاهد ۽ سندس ڪامياب ٽيم هر هڪ تحريڪ ۾ حصو ورتو اتي هارائڻ جي باوجود رفيق صفي پڻ هميشه ڀرپور ڪردار ادا ڪندو رهيو.

آغا زاهد ۽ رفيق صفي وارن جوانجنيئرنگ ۾ اهو آخري سال هو. ٻئي سال جڏهن وري استوڊنٽس يونين جي چونڊن جو وقت آيو ته مون کي S.N.S.F جي قيادت ۽ ٻين دوستن نائب صدارت جي عهدي لاءِ اميدوار بيهڻ جي لاءِ همٿايو. ان وقت انجنيئرنگ جي ٻئي سال ۾ داخل ٿيو هوس. جڏهن چونڊن جي لاءِ فارم ڀرڻ جو وقت آيو ته صدارت جي لاءِ محمد عيسيٰ جمالي ۽ فقير علي محمد هيستائي، نائب صدر لاءِ مون، سردار الطاف پيو، طيفل احمد ميمڻ ۽ عبدالغني درس، جنرل سيڪريٽري جي لاءِ دوست محمد چانڊيو ۽ روشن پنهور فارم ڀريا. جڏهن ته ٻين عهدن لاءِ عبدالعليم قريشي ۽ امين سولنگي پڻ حصو ورتو.

ان سر سيد هاسٽل جي روم نمبر 87 ۾ رهندو هوس. هڪ ڏينهن منجهند جو طفيل ميمڻ پنهنجا ڇاپيل ڪارڊ ڪٿي منهنجي ڪمري ۾ آيو ۽ اچي چيائين ته ”جمالي صاحب هي ڏسو مون اوهان جي مقابلي ۾ ڪارڊ به ڇپايا آهن پر جيئن ته مون کي خبر پئي آهي ته اوهان اسڪول جي زماني کان ئي تحريڪن ۾ سرگرم حصو وٺندڙ رهيا آهيو ۽ ڪافي جيل ۾ سختيون به سٺيون اٿون، ان ڪري هي ڪارڊ اوهان جي اڳيان ڦاڙي رهيو آهيان ۽ اهڙي طرح اوهان جو مقابلو ڪرڻ جي بدران اوهان جي حق ۾ هٿ ڪئي رهيو آهيان.“ مون سندس ٿورا مڃيا ۽ ان کانپوءِ سدائين لاءِ دوست بڻجي وياسين. هتي اهو ٻڌائيندو هلان ته طفيل ميمڻ ان کان اڳ مسلم ڪاليج حيدرآباد جي استوڊنٽس يونين ۾ سيڪريٽري جنرل جي عهدي تي ڪاميابي حاصل ڪري چڪو هو. ان ڪري انجنيئرنگ ڪاليج ۾ به سندس چڱي ”ڄاڻ“ سڃاڻ هئي. اهڙي طرح عبدالغني درس پڻ منهنجي حمايت ۾ هٿ ڪيو.

سردار الطاف پيو، تنظيمي لحاظ کان اسان سان گڏ S.N.S.F ۾ شامل هو. هو انجنيئرنگ جي ٽين سال ۾ هو ۽ هر حال ۾ چونڊن ۾ حصو وٺڻ لاءِ ضد تي بيهي رهيو. مون کيس ڏاڍو چيو ته هٿ ڪئي وڃي ته جيئن ان بنا مقابلي اچي سگهان ۽ هو به هروڀرو هارائڻ ۽ ناڪاميءَ جي ”داغ“ کان بچي وڃي. ڪيترن دوستن جڏهن کيس سمجهايو ته چيائين ته جيڪڏهن ايندڙ سال حمايت ڪرڻ جو واعدو جمالي ڪري ته پوءِ ان هٿ ڪندس. مون کيس ورندي ڏني ته اهڙي قسم جي مستقبل جي ”ٽيڪيڊاري“ وارو واعدو پنهنجو ”وڙ“ نه آهي. اهو نه مون کي سونهي ٿو ته نه ئي توهان کي ۽ نه ئي وري اهڙي قسم جا ”وڙيڪا واعدا“ پنهنجي تنظيم ۽ سوچ وٽان آهن.

الطاف پيو، سچ پچ ته ڏاڍو مٺڙو ماڻهو هو. ڪوئيٽا جو نعيم پٺاڻ جيڪو

نظرياتي لحاظ کان به اسان جوئي ساڻي هو پر الطاف پيوان جي اثر ۽ دوستي ۾ وڌيڪ هو ۽ اهو ڪاميابي جي خوشنهيءَ ۾ مبتلا هو.

بهرحال چونڊن واري ڏينهن نتيجا آيا ته مونکي 361 ووٽ مليا جڏهن ته سردار الطاف پيو کي 159 ووٽ مليا. مونکي پنهنجي ڪاميابي تي ايتري خوشي نه ٿي جيترو ڏک الطاف جي هارائڻ تي ٿيو. ڇاڪاڻ جو مجموعي طور تي سچ پچ ته الطاف پيو ڏاڍو چڱو ماڻهو هو.

اسٽوڊنٽس يونين جي پين عهديدارن ۾ فقير علي محمد صدر ۽ روشن پنهور جنرل سيڪريٽري علي نواز لاشاري، جوائنٽ سيڪريٽري ۽ عبدالعليم قريشي پبلستي سيڪريٽري چونڊجي آيا.

علي محمد هيساڻي، تحريڪن ۾ سرگرم حصو وٺندڙ نه هو پر ”شرافت“ هن جو اميج هئي. جڏهن ته هن جي مقابلي ۾ بيهندڙ محمد عيسيٰ جمالي جو ذاتي اميج ته ڀلو هو پر ”سندس گروپ“ جو اميج ڦڙائي جهيڙاڪ ۽ تڪراري هو. محمد عيسيٰ پنهنجي گروپ جي اميج ۽ پرويگنڊا ڪيل ”ساڪ“ جي ڪري هاريو. نه ته سچ پچ محمد عيسيٰ جمالي ذاتي طور نه صرف شريف، ڀلو بردبار ۽ سمجهدار هو پر ”مهل جو مڙس ماڻهو“ پڻ هو.

جنرل سيڪريٽري جي پوسٽ لاءِ جيئي سنڌ وارن دوستن جي طرفان دوست محمد چانڊيو اميدوار هو، جنهن جي مقابلي ۾ پيپلز اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان روشن پنهور اميدوار هو.

انهن ڏينهن ۾ شاگرد جماعتن يا سياسي جماعتن اسٽوڊنٽس يونين جي چونڊن ۾ مداخلت ڪرڻ جو سلسلو اڃا شروع نه ڪيو هو ۽ نه ئي وري مختلف شاگرد جماعتن سان وابستيا اميدوار يا ڪارڪن هڪٻئي کان چرڪندا يا پري پڄندا هئا. ڏاڍو سنو ۽ دوستائو ماحول هوندو هو. برداشت ۽ سهپ به هئي ته هڪ ٻئي جي لاءِ عزت ۽ احترام به هوندو هو.

دوست محمد چانڊئي ۽ روشن پنهور ۾ به سٺو مقابلو ٿئي ها پر روشن پنهور، اسان S.N.S.F وارن ۽ خاص ڪري مون کي ڏاڍو مجبور ڪيو ته اسان سندس حمايت ڪريون. مسعود پيرزادي جو والد محترم اڃا تائين بيمار هئا ۽ هو ان جي تيمارداري ۽ سار سنڀال لاءِ اڪثر ڪراچيءَ ۾ هوندو هو پر ان تي ايترو ته بار وڌائون جو به دفعا سيڙجي اچي مونکي به سندس ڀارت ڪري ويو ته ٻين دوستن کي به روشن پنهور جي حمايت لاءِ چئي ويو. اهڙي طرح روشن پنهور سيڪريٽري جنرل ڪامياب ٿيو. هي چونڊون مارچ 1971ع جي آخر ۾ ٿيون هيون. اتفاق اهو ٿيو جو انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشورو اسٽوڊنٽس يونين جون چونڊون مڪمل ٿيڻ کان به ٿي ڏينهن پوءِ يعني 25 مارچ تي يحيٰ خان مشرقي پاڪستان ۾ ”ملٽري آپريشن“ شروع ڪري ڏنو.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشورو ۽ سنڌ يونيورسٽي جي شاگردن کي اهو اعزاز ۽ فخر حاصل آهي ته بنگال جي خلاف فوجي آپريشن جي مخالفت ۾ سڄي ملڪ ۾ پهريون جلوس انهن ئي ڪڍيو هو.

سياسي اعتبار کان نه ته علي محمد هيسباڻي ته نه ئي وري روشن پنهور ۾ اهي ڏاڏا هئا جو اهي ان آپريشن جي مخالفت ۾ احتجاجي جلوس ڪڍڻ جي همت ڪن، ان جو اندازو ۽ احساس هجڻ جي ڪري مون ٻئي ڏينهن تي ئي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ڪلاس جو بائيڪاٽ ڪرائي، احتجاجي جلوس ڪڍيو ۽ ان جلوس جي مدد سان اچي سنڌ يونيورسٽي به بند ڪرائي ۽ جلوس ڪڍيو. جنهن ۾ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي دوستن تقريرون ڪيون.

ڪاليج ۽ يونيورسٽي بند ڪرائي ۽ جلوس مان فارغ ٿي جڏهن آءٌ سر سيد هاسٽل وڃي رهيو هوس ته ان وقت مير ٿيپو، مون سان گڏ هو. ان وقت روشن پنهور، ڊاڪٽر افغان صاحب جي گاڏي (پڪ اپ) ۾ اچي پهتو ۽ چيائين ته ”توڪي ڊاڪٽر افغان سڏي ٿو.“ مون کيس چيو ته اوهان هلو آءٌ اڃان ٿو.

آءٌ جڏهن ڊاڪٽر افغان جي آفيس ۾ پهتس ته ان وقت ڊاڪٽر ايس ايم قريشي به وٽس ويٺو هو. ڊاڪٽر افغان پنهنجي ڪمري ۾ هڪ ”لڪڻ“ رکندو هو. منهنجون نظرون ڊاڪٽر افغان جي بدران ان لڪڻ ۾ هيون. ڊاڪٽر صاحب ڏاڍو ناراض ٿيو چيائين ”چورا، توڪي خبر آهي ته تون ڇا پيو ڪرين؟“

ڊاڪٽر صاحب ڏاڍي ڇنڊ ڪڍي پر ڏاڍو پريشان هو. واقعي ٿيو به ايئن جو اڌ ڪلاڪ جي اندر، فوج سڄي ڪيمپس کي گهيري ۾ آئي ڇڏيو. ملٽري جون گاڏيون يونيورسٽي ۽ ڪاليج جي رستن تي گشت ڪرڻ لڳيون. اهڙي ماٺ ۽ خاموشي جڻ راکاس گهمي ويو هجي، ڊاڪٽر افغان مون کي ڏاڍو پائيندو هو. انجنيئرنگ ڪاليج ۾ داخلا کانپوءِ نه صرف منهنجي ڪاليج جي ۽ هاسٽل جي في معاف ڪيائين پر مالي مدد طور ”برسري“ پڻ منظور ڪيائين.

وقت بوقت سائين وٽ شاگردن جا مسئلا کڻي ويندو هوس ته انتهائي پيار ۽ پنهنجائپ سان ٻڌندو به هو ته مدد به ڪندو هو. هڪ دفعي ڪاليج جي استادن جي گڏجاڻيءَ ۾ منهنجي نالي اهو به چيائين ته ”هي واحد شاگرد آهي جيڪو مون وٽ ڪڏهن به پنهنجي ڏاڻي ڪم يا فائدي لاءِ نه آيو آهي.“ مون کي اول ان ڳالهه جو احساس ٿي نه هو پر پوءِ محسوس ڪيم ته ”وڏن ماڻهن جي ذهن ۾ ماڻهن جي ماڻهي لاءِ ڪهڙا نه پختا معيار آهن.“ ڊاڪٽر افغان واقعي ”گريٽ انسان“ هو.

پيپلز پارٽيءَ جي پهرين حڪومت ۽ اسانجون غلطيون

مشرقي پاڪستان جي ”بنگلاديش“ ۾ تبديل ٿيڻ کانپوءِ پاڪستان جي شڪست کاڌل اسٽيبلشمينٽ مجبورن اقتدار ذوالفقار ڀٽي جي حوالي ڪيو. ممڪن آهي ته ان وقت بين الاقوامي طاقتون ڀٽ پاڪستان جي باقي حصي کي برقرار رکڻ چاهينديون هجن ۽ جيئن ته هر لحاظ کان ان وقت ذوالفقار علي ڀٽي کان وڌيڪ موزون، بااثر ۽ باصلاحيت شخصيت ٻي ڪا به نه هئي ۽ ملڪ جي مغرب حصي ۾ مجموعي طور تي ٻن وڏن صوبن ۾ به ان جماعت جا ٽي چونڊيل نمائندا وڌيڪ هئا، ان ڪري اقتدار ڀٽو جي حوالي ڪرڻ سان اسٽيبلشمينٽ به پنهنجي ”ڪل“ بچائڻ ۽ ”بدنامي“ کي ڌوڻ لاءِ مجبورن اهو قدم کنيو هيو پر ان حقيقت ۾ به ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته ان وقت، عين ان مرحلي تي ڪنهن به ٻي سياسي جماعت يا شخصيت جي طرفان اقتدار ڀٽي جي حوالي ڪرڻ جي مخالفت يا متبادل تجويز سامهون نه آئي..

ان وقت ملڪ ۾ ڪو آئين به نه هو ۽ نه اهڙو ڪو متبادل عارضي طريقو اهڙين حالتن لاءِ طئي ڪيل هو. ان ڪري حالتن جي مجبوري ۽ آئين جي نه هجڻ جي ڪري ذوالفقار علي ڀٽو کي ملڪ جو مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيڻو پيو. اها ان وقت حالتن جي مجبوري هئي ۽ صحيح معنيٰ ۾ اهو ان وقت ”نظريه ضرورت“ هو. ان ڪري جيڪي سياسي اڳواڻ يا ڀٽو جا مخالف اڄ تائين بار بار ڀٽو کي سول مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيڻ جو ”طعنو“ ڏين ٿا، اهي ان وقت جي حقيقت کان يا ته آگاهه نه آهن يا ”ڀٽو مخالف“ تعصب پرستي جو شڪار آهن.

ذوالفقار علي ڀٽي جڏهن نعت ۽ جمعيت العلماء اسلام کي سرحد ۽ بلوچستان ۾ حڪومت ڏاهڻ جي دعوت ڏني ۽ جڏهن آئين ٺهرائي، ان وقت جي سڀني سياسي جماعتن جو سهڪار حاصل ڪيو ۽ اهڙي طرح مجموعي طور تي صحتمند ۽ ترقي پسند رخ هلڻ جو تاثر پيدا ڪيو ته ان وقت ئي ”هار کاڌل“ اسٽيبلشمينٽ وري ٻيهر پنهنجا پريڪيٽڙ شروع ڪيا.

حقيقت اها آهي ته مستقل مفاد اسٽيبلشمينٽ ان وقت مجبورن اقتدار ته پيپلز پارٽي جي حوالي ڪيو پر اها پ پ، نعت ۽ جمعيت العلماء اسلام جهڙين اسٽيبلشمينٽ مخالف سياسي ڌرين کي آخر ڇو ڪيئن ۽ ڪيستائين قبول ڪري ها؟

اسٽيبلشمينٽ سياسي، فوجي ۽ انتظامي لحاظ کان شڪست نه کاڌي هئي پر ان جي ”ڪاوڙ“ ۽ ”ناراضگي“ ۾ وڌيڪ شدت پيدا ٿي وئي هئي. دراصل اوڀر پاڪستان ۾ کاڌل شڪست جي اصل ۽ حقيقي سببن کي قبول ڪرڻ جي بدران مستقل مفاد اسٽيبلشمينٽ انهن سياسي قوتن تي وڌيڪ ڌمڪيل ۽ ڪاوڙيل هئي جن کي عوام جي پنهنجي به حاصل هئي ته انهن جو سياسي ڪردار به مجموعي طور تي ”اسٽيبلشمينٽ مخالف“ رهندو پئي آيو. ان ڪري هن کي پ پ، نعت، علماء

اسلام جو هڪ ٻئي سان سهڪار هضم نه پئي ٿيو ۽ نه ئي سرحد ۽ بلوچستان ۾ انهن سياسي جماعتن جو اقتدار پسند پئي آيو جن ماضيءَ ۾ ساڳي اسٽيبلشمينٽ جي حرڪتن ۽ سياست ۾ مداخلت جي مزاحمت پئي ڪئي.

حقيقت اها آهي ته ٿورو وقت ساھ ڪڍڻ کان پوءِ ۽ پنهنجين صنفن کي ٻيهر نئين سر منظم ڪرڻ کانپوءِ ساڳي اسٽيبلشمينٽ پنهنجن مستقل مفادن جي حفاظت لاءِ پيپلز پارٽي جي وفاقي حڪومت ۽ صوبائي حڪومتن ۾ مداخلت ڪرڻ شروع ڪئي.

عبدالصمد خان اڄڪڙي، حيات محمد شيرپاڻو، اسدالله مينگل ۽ ٻين اڳواڻن جا گجھارتي انداز ۾ ٿيل قتل، ان وقت جي زخمي ٿيل، ناراض، خفا ۽ پلانڊ وٺڻ لاءِ وقت جو انتظار ڪندڙ اسٽيبلشمينٽ جي ڪارروائي ڪئي نه به هجن تڏهن به انهن اهم سياسي قتلن جي لاءِ پيپلز پارٽيءَ جي ”ساڪ“ کي ڪاپاري ڌڪ به لڳا ته بلوچستان ۽ سرحد جي صوبائي حڪومتن ۽ اتحادي جماعتن سان سندس ”تعلقات“ کي پڻ ڪمزور ڪيو. جڏهن ته ملڪ جي سموري صحتمند عام راءِ پڻ پيپلز پارٽيءَ جي ڪردار ۽ ساڪ تي آڱريون ڪڍڻ شروع ڪيون. ظاهر آهي ته اهو سمورو ماحول انهن قوتن جي ڪوشش سان جوڙيو ويو جيڪي قوميتن کي قومي حق يا صوبائي خودمختياري ڏيڻ جي راهه ۾ رڪاوٽ به هيون ته ساڳي وقت پنهنجن مستقل مفادن تان هٽ ڪڍڻ لاءِ ڪنهن قيمت تي راضي ٿيڻ لاءِ تيار نه هيون.

ممڪن آهي ته ذوالفقار علي ڀٽو، نعي ۽ علماءِ اسلام جون حڪومت ختم ڪرڻ ۽ بلوچستان ۾ فوجي آپريشن ڪرڻ جي ”غلطي“ پنهنجي طور تي ڪئي هجي پر پوءِ هڪ مرحلي تي جڏهن هن فوجون واپس گهرائڻ لاءِ فوجي قيادت تي زور ڀريو ته ان قيادت ڀٽو جا اهي آرڊر مڃڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو هو. اهي راز ته هاڻي راز نه رهيا آهن. ان ڪري ايئن چئي سگهجي ٿو ته پ، نعي ۽ علماءِ اسلام کي مستقل مفاد گجهين قوتن، مختلف حيلن ۽ حرفتن سان پاڻ ۾ به ويڙهايو ته منجهن غلط فهميون به پيدا ڪيون.

ذوالفقار علي ڀٽي کي ”جاگيردار“ قرار ڏئي يا ”انتقام“ وٺڻ وارو وڏيرو قرار ڏئي نه صرف هن جي ”شخصيت“ سان ناانصافي ڪئي پئي وڃي پر ”تاريخ جي هڪ اهم ڪردار“ جي ڪردار ڪشي پڻ ڪئي پئي وڃي.

ڇا ذوالفقار علي ڀٽو جي سياسي سوچ، سندس ذهني قابليت ۽ ڄاڻ ۽ سندس عوام سان ٿيل ڪميٽمينٽ سان عملي طور سڄو ٿي ناتو نڀائڻ يا عالمي سطح تي پنهنجو پاڻ ملهائڻ ڪنهن جاگيردار يا وڏيري جي وس جي ڳالهه آهي؟

ذوالفقار علي ڀٽو، تاريخ جو هڪ اهڙو ماڻهو هو جيڪو پنهنجي وقت کان گهڻو اڳتي به هو ته شعوري طور تي تاريخي ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ به ذهني طور تيار هو. ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان ثابت ڪيو ته هو هڪ فلاسافر به هو ته تاريخدان به هو. سياستدان به هو ته جان قربان ڪندڙ سقراط به هو ته هڪ آدرشي انسان به هو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ان وقت واقعي اهڙيون سياسي قوتون به موجود

هيون جن ڄاڻائي يا اڻ ڄاڻائي ۾ نه صرف پيپلز پارٽي جي حڪومت کي ڪمزور ڪرڻ ۾ حصو ورتو پر نڪي، علماء اسلام ۽ پ پ پ ۾ غلط فهميون پيدا ڪري صحتمند سياسي قوتن کي پڻ ڪمزور ڪري سڏي يا اڻ سڏي طرح ”رجعتي قوتن“ ۽ مستقل مفاد ”طاقتن جي لاءِ راهه هموار ڪئي.

ان وقت ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته نه صرف پيپلز پارٽي، نڪي ۽ جمعيت العلماء اسلام جي اتحاد جي وڌيڪ سگهارو بنائڻ ۾ شعوري ڪردار ادا ڪجي ها پر پين سڀني سڪيورل، قومپرست، ترقي پسند ۽ عوام دوست قوتن جي طرفان پڻ ان اتحاد کي بچائڻ ۽ اجا به وڌيڪ مضبوط ڪرڻ ڏانهن ڌيان ڏجي ها ۽ اهڙي طرح وسيع بنيادن تي هڪ وڌيڪ صحتمند ۽ سگهارو اتحاد جوڙي مستقل مفاد قوتن ۽ رجعتي ڌرين جي مستقل رستا روڪ ڪجي ها.

ان سلسلي ۾ غوث بخش بزنجي جو سياسي موقف ۽ ڪردار ڪافي بهتر هو پر ان وقت ان طرف سنجيدگيءَ سان سوچڻ، عمل ڪرڻ ۽ معاون سگهارو اتحاد جوڙڻ جي بدران نه صرف ڀٽو جي خلاف فتوائون ڏنيون ويون پر غوث بخش بزنجو کي به باباءِ بلوچستان جي بدران ”باباءِ مذاڪرات“ جا لقب ڏنا ويا.

نڪي جي قيادت پڻ ان سلسلي ۾ ان موقعي تي اهڙو ”معاون“ ۽ مددگار ماحول جوڙڻ جي بدران اهڙو رويو اختيار ڪيو جيڪو مستقل مفاد قوتن کي ”سوٽ“ ڪري رهيو هو. جڏهن ته بدقسمتيءَ سان نڪي ۾ شامل ڪميونسٽ ڪامريڊن پڻ ان وقت نه ته صحيح تجزيو ڪيو ته نه ئي سهڪاري قوتن کي تعاون ڪرڻ لاءِ مثبت ۽ موثر ڪردار ادا ڪيو.

رجعتي قوتن ۽ مستقل مفاد طاقتن گڏجي جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي جي خلاف ”سياسي ميدان“ گرم ڪيو ۽ سامراج جي سرپرستيءَ ۾ جڏهن ڊالر تحريڪ هلڻ لڳي ته عين ان موقعي تي ”ڪامريڊن“ ۽ ترقي پسند قوتن جون اکيون کليون پر ان وقت تائين ڪافي دير ٿي چڪي هئي. ان کانپوءِ عوام دوست جمهوري، سيڪيورل ۽ ترقي پسند قوتن جو ڪردار ۽ رويو ڪافي بدلاجي چڪو هو پر ان وقت تائين بال هنن جي هٿن مان نڪري چڪو هو. سڄي ڳالهه اها آهي ته ذوالفقار علي ڀٽي جي جماعت ۽ حڪومت کي ختم ڪرڻ سان ملڪ جي سڀني عوام دوست، ترقي پسند ۽ سيڪيورل قوتن کي جيڪو ڪاپاري ڌڪ لڳو، ان جو ”ڪينو“ اسان اڄ تائين لوڙي رهيا آهيون. هن وقت جيڪي حالتون آهن، اهي ان غلطيءَ ۽ ان سياسي ڪردار جو نتيجو آهن جيڪا سڀني عوام دوست، جمهوري، سيڪيورل، قوم پرست ۽ ترقي پسند قوتن جي قيادت پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو هڻي ڪئي هئي.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي به ”ڀٽو مخالفت“ ۾ استعمال ڪيو ويو ته جيئن سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي به ”مهم جوئي“ ۽ مخالفت ۾ مصروف رکيو ويو. جڏهن ته بلوچستان اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ۽ پختون اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ پڻ اختلاف ۽ ڌار پڄي ويا ۽ اهي تنظيمون پڻ ڪمزور ٿينديون رهيون. سڄي ڳالهه اها آهي ته مختلف جماعتن جي قيادت ان وقت انهن ناخوشگوار واقعن جي باري ۾ اهو اندازو نه لڳائي سگهي ته ”اهي واقعا“ آخر ڪير

ڪرائي رهيا آهن يا صحتمند سياسي جماعتن ۾ اختلاف ڪير پيدا ڪري رهيا آهن؟ ۽ انهن اختلافن ۽ ناخوشگوار واقعن جو فائدو ڪنهن کي حاصل ٿي رهيو آهي؟؟

ذوالفقار علي ڀٽو جي آخري اليڪشن جي دوران ناخوشگوار واقعن ۽ ان کانپوءِ ضياءَ الحق جي طرفان اقتدار تي قبضو ڪرڻ کانپوءِ سڀني سياسي قوتن ۽ ڪامريڊن ڀٽي جي باري ۾ پنهنجو موقف تبديل ڪري خود ئي اقرار ڪيو ته انهن جو ماضيءَ ۾ اختيار ڪيل موقف درست نه هو. پر ان وقت ملڪ جو مستقبل ٻين اهڙين طاقتور ڌرين ۽ مستقل مفاد قوتن جي هٿن ۾ اچي چڪو هو جيڪي اڄ ڏينهن تائين عوام دوست، جمهوري، سڪيورل، قومپرست ۽ ترقي پسند قوتن جي راهه ۾ مختلف طريقن سان رڪاوٽون پيدا ڪري رهيون آهن.

ذوالفقار علي ڀٽو جي پهرين اقتداري دور ۾ جڏهن سنڌ ۾ به پيپلز پارٽي جي صوبائي حڪومت قائم ٿي هئي ته ان وقت S.N.S.F پڻ پيپلز پارٽي جي مخالفت ڪرڻ واري پراڻي لاڙي کي بدستور جاري رکيو. چڱي طرح باد نه آهي پر ان وقت الامحجي چوانجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري جي پهرين سال ۾ داخلا لاءِ مقرر ڪيل سڀتن مان 80 سيٽون گهٽائڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. ظاهر آهي ته اهو سٺو يا صحيح فيصلو نه هو. جن ڏينهن ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو هو، انهن ڏينهن ۾ ”عید“ پڻ اچڻ واري هئي. اسان سوچيو ته ڇاڪاڻ ته پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ۾ اها پهرين عید ٿيندي ان ڪري اها ڪڏهن به نه چاهيندي ته ان اهم موقعي تي ڪنهن تعليمي اداري ۾ شاگردن جي طرفان بڪ هڙتال ڪئي وڃي.

اسان اهو سوچي شاگردن کي واري واري سان بڪ هڙتال تي ويهارڻ جو فيصلو ڪيو. تحريڪ جي حق ۾ شاگردن جي جنرل باڊي جا اجلاس ٿيندا رهيا. ”مهراڻ“ اخبار ان وقت پيپلز پارٽيءَ جي مخالف اخبار هئي. ان اخبار هڪ ڏينهن اها هيڊنگ لڳائي ته ”اسي خاندانن جو قتل عام برداشت نه ڪيو ويندو“.

اسان اهي هيڊنگس پڙهي ڏاڍو خوش ٿيندا هئاسين جڏهن ته مهراڻ اخبار اسان جي اهڙي رپورٽ حمايت صرف ”بغض معاويه“ ۾ ڪندي هئي. پيپلز پارٽي جي حڪومت گهٽايل سيٽون عید کان اڳ بحال ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ اسان جي تحريڪ ۽ حڪمت عملي ڪامياب ٿي.

پر جيڪڏهن وسيع بنيادن تي ملڪي سطح تي سموريون قوم پرست، عوام دوست، جمهوري، سڪيورل ۽ ترقي پسند قوتون گڏجي سڀني صوبن ۽ وفاق ۾ پ.پ.ن. ۽ علما اسلام جي اتحاد جي حمايت به ڪن ها ته کين آئين کي اڃا به وڌيڪ جمهوري، وفاقي ۽ عوام دوست بنائڻ لاءِ سڀني اسيمبلي جي ميمبرن تي دٻاءُ به وجهندا رهن ها ۽ اهڙي طرح رجعتي، عوام دشمن ۽ مستقل مفاد طاقت جي رستارو ڪندا رهن ها ته اڄ اسان کي هي ڏينهن نه ڏسڻا پون ها ۽ نه ئي سگههه ٿي سياسي اڳواڻ ۽ ڪامريڊ ايئن موت ماريا وڃن ها!!

سائين علي مردان شاه ”رقصر“ ۽ جان احمد گهري جو افسوسناڪ قتل

1971ع ۾ ڊسمبر جي 16 تاريخ تي بنگلاديش وجود ۾ آيو ۽ 20 ڊسمبر تي ذوالفقار علي ڀٽو ”نئين پاڪستان“ جي چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر طور اقتدار سنڀاليو.

بنگلاديش جي آزادي جي دوران هڪ طرف جماعت اسلامي جي ذيلي تنظيمين جن ۾ گهڻائي بهارين جي هئي. ”الشمس“ ۽ البدر جي نالي سان مغربي پاڪستان جي فوج سان هر طرح جو سهڪار ڪيو. جڏهن ته ”مڪتي باهني“ جي نالي سان قائم ڪيل ويڙهاڪ تنظيم بنگلاديش جي آزادي ۾ مکيه ڪردار ادا ڪيو. اوڀر پاڪستان ۾ پاڪستاني فوج جي قيادت ڪندڙ جنرل نيازي ڀارتي فوج جي فاتح ڪمانڊر جنرل اروڙا جي اڳيان جڏهن هٿيار ڦٽا ڪيا ته اهو منظور انتهائي عبرتناڪ هو.

عوامي ليگ ڪميونسٽ پارٽي، نيشنل عوامي پارٽي ۽ ٻين جماعتن جيتوڻيڪ بنگلاديش جي نوجوانن ۽ عوام کي پرامن رهڻ ۽ تشدد کان پاسو ڪرڻ جون اپيلون ڪيون پر ان جي باوجود انتقام جي آڱ ۾ جلندڙ مڪتي باهني جي ويڙهاڪن، خاص ڪري ”قادر صديقي“ ڪيترن ئي ”آزادي مخالف“ ۽ پاڪستان آرمي سان سهڪار ڪندڙ بهارين کي بيرحميءَ سان قتل ڪري ڇڏيو.

هڪ طرف ”بهارين“ پنهنجو پاڻ کي سڄو ۽ پڪو پاڪستاني قرار ڏيندي ”نئين پاڪستان“ منتقل ڪرڻ لاءِ واپلا ڪئي ته ٻئي طرف بنگلاديش سرڪار پڻ ”ان مٿي جي سور“ مان چند ڇڏائڻ لاءِ پاڪستاني قيادت تي زور ڀريو. جڏهن ته پاڪستان ۾ جماعت اسلامي ۽ هڪ متعصب لساني ٽولي پڻ هاءِ گهوڙا مچائي ڏني ته ”انهن بهارين کي پاڪستاني هجڻ جي سزا ڏني پئي وڃي“.

اوڀر پاڪستان جو حصو پاڪستان جو اڪثريتي علائقو هو. اهي بهاري پاڪستان ٺهڻ وقت ڀارت جي بهار صوبي مان سنوان سڌا مشرقي پاڪستان ۾ وڃي آباد ٿيا هئا. يعني هنن پاڪستان جو هيءُ حصو ڏنو ئي ڪو نه هو ۽ نه ئي سندن واسطو ڪنهن طرف پاڪستان جي هن حصي سان هو ان ڪري اهي هن حصي جا رهواسي يا شهري هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ ۾ آخر ڪيئن درست تسليم ڪجن؟؟ ان کانسواءِ پنهنجي مرضيءَ سان بهار مان لڏي بنگال ۾ آباد ٿيڻ کانپوءِ هر طرح سان هنن جو اهو فرض هو ته اهي اتان جي رهواسين سان گڏجي رهن ها. بنگال جي مفادن کي پنهنجو مفاد سمجهن ها ۽ سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ معاشرتي لحاظ کان پنهنجون وفاداريون اتان جي حقيقي ۽ درست سياسي قوتن سان جوڙي رکن ها يا گهٽ ۾ گهٽ خاموش رهن ها پر هنن اتان جي اڪثريتي عوام جي نمائندگي ڪندڙ جماعتن جي بدران ”پاڪ آرمي“ جي آپريشن ڪندڙ اهلڪارن

سان "وفاداري" ڪرڻ کي ترجيح ڏني. يعني هنن اتان جي ڌرتي ۽ عوام سان جڙڻ جي بدران هو ۾ لتڪيل حملا ڪندڙ گروه سان ٻانهن ٻيلي ٿيڻ جي روش اختيار ڪري پنهنجي لاءِ پاڻ "ڪيمپن ۾ رهڻ" جون حالتون پيدا ڪيون.

ذوالفقار علي ڀٽو جي حڪومت تي ان وقت چئن پاسن کان دٻاءُ هو ته سندس حڪومت ڪيئن به ڪري ڌرتي کان اڪڙيل انهن اجنبِي خاندانن کي پاڪستان گهراي ۽ پاڪستان ۾ آباد ڪرڻ جي آڙ ۾ سنڌ ۾ گهر ٺهرائي آباد ڪري.

ظاهر آهي ته سنڌ جي سڀني وطن دوست ۽ انصاف پسند قوتن "انهن مطالبن" ۽ دٻاءُ جي مخالفت ۽ مزاحمت ڪئي. سڄي سنڌ ۾ "بهاري نه ڪپن" جا نعرا لڳندا ۽ احتجاج ٿيندا رهيا.

انهن ئي حالتن ۾ آئين ٺهيو، منظور به ٿيو پر جڏهن ان وقت سنڌ جي صوبائي اسيمبلي ۽ سرڪار سنڌي زبان جي سلسلي ۾ ٺهراءُ بحال ڪيو ته مختلف سياسي ۽ لساني ڌرين ۽ گجهين قوتن گڏجي سنڌ ۾ ٻوليءَ جا فساد ڪرايا. انهن فسادن ۾ نه صرف ڪيترائي ڪوٺڙ قربان ٿيا پر سنڌ ۾ لساني بنيادن تي نفرت پڻ وڌيڪ شدت اختيار ڪئي جيڪا مستقبل جي لاءِ وڌيڪ هاجيڪار ثابت ٿي.

پيپلز پارٽي جي هن پهرين حڪومت ۾ تعليمي ادارن مان فارغ ٿيندڙ نوجوانن کي وڏي تعداد ۾ مختلف وفاقي توڙي صوبائي ادارن ۾ روزگار جو حق ملڻ شروع ٿيو. جيئن ته سنڌ جون سموريون اهم شاگرد جماعتون سلجھيل، تجربڪار ۽ بردبار ڪيڊر کان محروم ٿي رهيون هيون ۽ اهو خال شهرت چاهيندڙ، جوشيلن ۽ لائڙين والارڻ شروع ڪيو هو، ان ڪري شاگرد جماعتن ۽ ڪارڪنن جي وچ ۾ پڻ هڪٻئي جي لاءِ "رقابت" ۽ "دشمني" جو ماحول پلجڻ لڳو.

بنگلاديش ۾ هار کاڌل اسٽيبلشمينٽ جي نئين حڪمت عملي تحت ايجنسین نه صرف شاگرد ۽ سياسي جماعتن ۾ مداخلت شروع ڪئي پر منفي غير صحتمند ۽ غير سياسي لاڙن کي سگهارو بنائڻ ۾ خاص دلچسپي ورتي.

يوسف جڪراڻي ۽ اسرار سرڪي به ان دور ۾ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اهم اڳواڻ ليکيا ويندا هئا. يوسف جڪراڻي، ان وقت سائين غلام مصطفيٰ شاهه کي به ويجهو هو ته سنڌ جي ان وقت جي وڏي وزير سان به ڪنهن نه ڪنهن طرح سندس رابطو ۽ واسطو هو.

بدقسمتيءَ سان اها تلخ حقيقت هئي ته يوسف جڪراڻي جي قيادت ۾ شاگردن جو هڪ اهڙو گروپ ان وقت جيئي سنڌ سان لاڳاپيل هو، جنهن کان عام شاگرد چرڪندا هئا ۽ پري پڇندا هئا.

اهڙي طرح شاگردن جو هڪ ٻيو اهڙوئي گروپ وري انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پير منور جي سربراهيءَ ۾ موجود هو. جنهن کان پڻ عام شاگرد ٽهندا ۽ ڊڄندا هئا. وڏي بدقسمتي اها هئي جو مٿي بيان ڪيل ٻئي گروپ هڪٻئي جا "مخالف" هئا.

انهن ڏينهن ۾ ڊاڪٽر افغان کي اسلام آباد ۾ وفاقي سيڪريٽري طور بدلي ڪيو ويو هو ۽ سندس جاءِ تي ڊاڪٽر اي ايف عباسي صاحب

(A.F. Abbasi) صاحب ڪاليج جو پرنسپال هو. ڊاڪٽر عباسي پڻ تمام لائق، محنتي ۽ ايماندار انسان هو.

هڪ ڏينهن انجنيئرنگ ڪاليج جي امتحانن جي تاريخ يا رزلٽ جي سلسلي ۾ ڪاليج جي شاگردن، ڪاليج ۾ جنرل باڊي گهرائي هئي. ان جنرل باڊيءَ ۾ ڪنهن معمولي ڳالهه تان غازي بروهي ۽ سائين شاهنواز شاھ جي وچ ۾ تلخ ڪلامي ٿي پئي. غازي بروهي جو تعلق پير منور وارن سان هو. جڏهن ته سائين شاهنواز شاھ جو واسطو يوسف جڪراڻي سان هو. ان تلخي جي نتيجي ۾ ٻنهي گروهن جي وچ ۾ ”انا“ جو مسئلو پيدا ٿي

پيو.

ڪاليج ۾ ٿيل جهڙپ جي خبر جڏهن يوسف جڪراڻي کي پئي ته هو باهه ٿي ويو ۽ چند دوستن سان اچي ڪاليج پهتو. ان دوران سڀ شاگرد ٿڙي پڪڙي ويا هئا. يوسف ڪاليج جي ڪينٽين ۾ به آيو پر اتي به سندس ”متحارب“ گروپ جو ڪوبه سرگرم شاگرد موجود نه هو. ڪينٽين کان ٻاهر نڪتو ته سندس نظر غني درس تي پئي جيڪو ان وقت ڪاليج جي اسٽوڊنٽس يونين جو جنرل سيڪريٽري هو. غني درس جي دوستي ته ضرور پير منور گروپ جي ڪجهه سائين سان هئي پر هو اهڙي فسادِي ماحول ۽ جهڳڙن کان پري ڀڄندڙ هو.

يوسف جڪراڻي غني درس تي فائز ڪيا، پر هو ڪافي پري هو. اتفاق سان ڊاڪٽر عباسي به ان وقت ڪاليج اچي رهيو هو. جنهن غني درس کي ڪار ۾ ويهاري، ڪار کي ڀڄائي، پاڻ کي به ته غني درس کي به ڀڄايو. ڇاڪاڻ جو ان دوران يوسف جڪراڻي ڪار تي به فائز ڪري رهيو هو.

ان کانپوءِ يوسف جڪراڻي، سر سيد هاسٽل ۾ غازي بروهي جي ڪمري تي آيو. پر غازي ان وقت هاسٽل ۾ نه هو. آءٌ به ان وقت سر سيد هاسٽل ۾ ئي رهندو هوس. يوسف سان به سٺي دعا سلام هئي ته پير منور وارن سان به سٺا تعلقات هئا. مون يوسف جڪراڻي کي هٿ ٻڌي چيو ته ”يوسف اوهان کي سنڌ جو قسم آهي ته ايئن نه ڪيو ۽ پاڻ ۾ نه وڙهو.“ پر جيئن ته يوسف ان وقت سخت ڪاوڙ ۾ هو ان ڪري منهنجي ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري هاسٽل مان هليو ويو.

تاءُ واري ان ماحول ۾ هاڻي ٻئي گروپ ٽولي، ٽولي ٺاهي هلندا هئا. ڪوشش اها هئي ته هڪٻئي جي سامهون نه اچن ۽ ايئن ڪافي ڏينهن بلڪه مهينا گذري ويا. پير منور، عيسيٰ جمالي ۽ سائين بخش لغاري وارا جڏهن انجنيئرنگ ڪاليج مان پاس ڪري وڃي نوڪرين سان لڳا ۽ يوسف جڪراڻي پڻ جڏهن يونيورسٽي مان آخري سال جي امتحان مان فارغ ٿيو ته هڪ رات يوسف جڪراڻي، اسرار سرڪي، شاهنواز شاھ ۽ سندس سائين رات جو انٽرنيشنل هاسٽل جي ان ڪمري ۾ وڃي فائرننگ ڪئي جنهن ۾ سندن مخالف گروپ سان واسطو رکندڙ علي مردان شاھ، جان احمد کهرو ۽ عبدالحميد جمالي ۽ سندس ٻيا ڪجهه دوست ويٺل هئا. فائرننگ جي نتيجي ۾ علي مردان شاھ ۽ جان احمد کهرو گذاري ويا جڏهن ته عبدالحميد جمالي سخت زخمي ٿيو. جنهن کي پيٽ ۾ گولي لڳي هئي.

رات جو وقت هو ۽ ڪافي رات گذري چڪي هئي، انجنيئرنگ ڪاليج جو شاگرد آفتاب ميمڻ ان وقت انٽرنيشنل هاسٽل ۾ رهندو هو. اهو پڇندو پڇندو مون وٽ سر سيد هاسٽل آيو ۽ سڄي ڳالهه ٻڌايائين. علي نواز ڪلهوڙو ان وقت انٽرنيشنل هاسٽل جو ”پرو ووسٽ“ هو.

مون سائين پير مظهر الحق کي فون ڪئي، سڄي افسوسناڪ صورتحال کان آگاهه ڪيو ۽ کيس فورن ايمبولينس، انٽرنيشنل هاسٽل ۾ موڪلڻ ۽ رت جو انتظام ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. پير مظهر الحق ان وقت سنڌ يونيورسٽي جي هاسٽلن جو انچارج هو يا غلام مصطفيٰ شاه جو پي آرا هو. اسان به لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشورو اسپتال پهتائين ته پير مظهر به اتي موجود هو. ڏاڍو غمگين ۽ پريشان هو. مون کي چيائين ته ”تو کي ڪيترو چوندو هوس ته هنن ٻنهي ڌرين جو ٺاهه ڪراءِ“.

سائين پير مظهر جي ڳالهه ته پنهنجي جاءِ تي درست پر ان ماحول ۾ منهنجي ڪير به ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو، ڇا ڪجي.

سڄي يونيورسٽي ۽ ڪاليج جو مجموعي ماحول ”اڏاس“ ۽ ”ڌڪارو“ هو. سڀني جي زبان مان اهو جملو پئي نڪتو ته ”ايئن نه ٿئي ها ته بهتر هو!!“ سائين علي مردان شاه، نوان جتوئي جو رهواسي هو، خوبصورت، جذباتي ۽ عجيب نوجوان هو. پيپلز پارٽي جو حمايتي هوندو هو. مون وٽ اڪثر هاسٽل ۾ ايندو هو. هڪ دفعي بهارين جي مسئلي کي چيائين ته احمد خان دل چوي ٿي ته ”بهارين جي پهرين جهاز کي آءُ پاڻ بم سان اڏايان“، ”ٻڌاءِ ته ان لاءِ ڇا ڪيان“.

شاعر به هو، سندس تخلص رقص هو. سندس ٻيو هڪ پاءُ هو جيڪو ڪجهه ڪجهه ”محبذب“ قسم جو محسوس ٿيندو هو.

سائين علي مردان شاه جو والد جڏهن ڄامشوري سندس ”خاموش جسم“ کڻڻ لاءِ آيو ته ڏاڍو ڏک ڪيائين ۽ غلام مصطفيٰ شاه کي ڏوراپا ڏنائين. علي مردان شاه جي والد، معاوضو وٺڻ کان به انڪار ڪيو هو ۽ چيائين ته ”منهنجو پُٽ شهيد آهي“. علي مردان شاه جو والد بيشڪ بهادر ۽ هڪ سٺو ”پيءُ“ هو. علي مردان شاه پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ دفن آهي. اڄ مٿس ميلا به لڳن پيا ته سندس شاعري به ڳائجي پئي.

علي احمد کهرو، دادو جو رهواسي هو، ماءُ پيءُ جو اڪيلو پُٽ هو. غريب خاندان سان سندس واسطو هو. غربت به ايتري جو ڪاليج ۽ هاسٽل جا خرچ به نه پري سگهندو هو. جيئن ته علي مردان شاه به تعليم دادو ۾ حاصل ڪئي هئي، ان ڪري ٻنهي جي پاڻ ۾ سٺي دوستي هئي. هن افسوسناڪ واقعي سڄي سنڌ، خاص طور تي شاگرد تحريڪ کي ”جمهورِي“ وڌو.

تنظيمي لحاظ کان عبدالمجيد جمالي جو واسطو به جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان هو پر سندس دوستي علي مردان شاه وارن سان به هئي ته هو شاگردن جي پاڻ ۾ وڙهڻ جي پٺڌاري خلاف هو. پر ان حملي ۾ پاڻ به زخمي ٿي پيو. مون کي ياد آهي ته اسپتال مان فارغ ٿيڻ ۽ ڪجهه صحتياب ٿيڻ کانپوءِ

هڪ ڏينهن آءٌ ۽ عبدالمجيد گڏجي ڪراچي آياسين. ڇاڪاڻ ته آءٌ حفيظ پيرزادي واري ڪيس ۾ ضمانت تي آزاد هئاسين پر پوءِ به وقت بوقت ٽربيونل ۾ شنوائِي ٿي وڃڻو پوندو هو. اسان جڏهن ڪراچي پهتاسين ته عبدالمجيد جمالي چيو ته ”سائين جي ايمر سيد کي سلام ڪندا هلون“.

اسان جڏهن حيدر منزل پهتاسين ۽ سائين سان رسمي حال احوال ڪياسين ته ڳالهين جي دوران سائينءَ، مجيد کي چيو ته ”پاڻ ۾ ٺهي وڃو“، ڀلا وڌيڪ نه ته ”شاهنواز شاه سان ٺهي وڃو“. مجيد جمالي، سائين جي ان خواهش جي موت ۾ خاموش رهيو پر ملاقات کانپوءِ ٻاهر اچي ڏک ڪيائين.

ان وقت اهي افواهه پڻ هليا هئا ته جيڪڏهن ان رات اها واردات نه ٿئي ها ۽ ايئن اهو جهيڙو ختم ٿي وڃي ها ته ڪجهه ڏينهن اندر، يوسف جڪراڻي کي ڊي آيس پي جا آرڊر ملڻ وارا هئا. ان خبر يا افواهه ۾ ڪيتري صداقت هئي، ان سلسلي ۾ وڌيڪ ڪا به ڄاڻ يا پڪ نه آهي.

بهرحال، ان دردناڪ واردات جي نتيجي ۾ ڪيس به داخل ٿيا ته گرفتاريون به ٿيون پر نتيجو ڪوبه نه نڪتو. ڪيس ”ڪهاڙخاني“ جي حوالي ٿي ويا، انصاف اڏامي ويو. علي مردان شاه ۽ جان احمد جي والدين جي ”آميدن“ جا ڏيڻا اڳهامي ويا پر قتل جي اها واردات دوستن کي به روئاريندي رهندي ته مجرمين کي پڻ پڇتاءُ ۽ پشيمانيءَ جي احساس هيٺ هميشه تڙپائيندي رهندي.

علي مردان شاه جو پهڪندڙ چهرو ۽ جان احمد ڪهري جو معصوم خاموش چهرو اڄ به جڏهن اکين اڳيان ايندو آهي ته سچ پچ ته سندن ”ابدي جدائي“ تي يقين به نه ايندو آهي ته دل به ڏاڍي ماندي ۽ وباڪل وباڪل ٿي پوندي آهي.

ڏسو ته انجنيئرنگ ڪاليج ۾ معمولي تلخي ڪنهن جي ڪنهن جي وچ ۾ ٿي ته ان جو هاءِ ڌاريندڙ نزلو وري ڪنهن تي ڪريو؟!

ان ڪري ”نفرت“، ”انتقام“ ۽ ”انا“ بدران سهڻ، محبت، پنهنجائپ ۽ درگذر ڪرڻ ۾ ڪيڏو نه مزو آهي. ڪيڏو نه سڪون آهي!! ڪاش انسان منفي احساسن کي اپارڻ جي بدران انسان جي مثبت ۽ انسان دوست جذبن کي وڌيڪ طاقتور بنائڻ جي اهميت جو احساس ڪري!!

پير منور جي ذهني بيقراري ۽ احساس انتقام

ڪجهه ماڻهن جو خيال هو ته جيڪڏهن پير منورالحق، سائين بخش لغاري ۽ محمد عيسيٰ جمالي، اڃا ان وقت به انجنيئرنگ ڪاليج ۾ هجن ها ته شايد محمد يوسف جڪراڻي گروپ کي علي مردان شاه وارن تي ايئن حملو ڪرڻ جي همت نه ٿئي ها ته ڪن ماڻهن جو وري اهو چوڻ هو ته اسرار سرڪي وارا به جيئن ته يونيورسٽي مان فارغ ٿيڻ وارا هئا، ان ڪري کين سندن ”گروهي انا“ ان لاءِ مجبور ڪري رهي هئي ته هتان وڃڻ کان اڳ ”پلانڊ“ ضرور وٺجي. ان ڪري يوسف جڪراڻي تي به اسرار جو دٻاءُ هو.

بهرحال حقيقت ڪجهه به هجي پر ان واردات نه صرف گهر اجاڙيا پر ڪيتريون ڏيون پڻ ويران ڪري ڇڏيون. يونيورسٽي ۾ اهڙي قسم جي اها واردات پنهنجي ”توعيت“ جي پهرئين واردات هئي.

پير منورالحق کي انجنيئرنگ پاس ڪرڻ کان پوءِ پ جي حڪومت ۾ پاڪستان مشين ٽول فيڪٽري ڪراچي ۾ سروس ملي. اها فيڪٽري چين جي مدد سان قائم ڪيل آهي. پير منور ڪنهن ڪورس جي سلسلي ۾ انهن ڏينهن ۾ اداري جي طرفان چين ويل هو ته پٺيان اهو دردناڪ واقعو پيش آيو.

هڪ ڏينهن آءٌ هاسٽل ۾ پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هيس ته پير منور اچي ظاهر ٿيو. ڪافي ڳالهون ڪرڻ کان پوءِ چيائين ته ”آءٌ توکي سمجهندار ۽ سلجهيل سمجهندو آهيان، مون کي صحيح صلاح ڏي ته مان ڇا ڪيان؟“ مون کيس چيو ته ”اوهان حڪم ڪيو، ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ ان تي چيائين ته ”آرات ٿي چين مان واپس آيو آهيان، مون کي ننڊ به نٿي اچي ته ڪا ڳالهه سمجه ۾ به نٿي اچي. منهنجا پيارا دوست علي مردان شاه ۽ جان احمد ائين نڌڻڪا سمجهي ماري ويا آهن. جهيڙو غازي بروهي جي ڪري ٿيو، پر انهن ڪجهه به نه ڪيو ۽ نه ئي انهن ۾ ڪا اميد آهي. منهنجي دل چوي ٿي ته آءٌ پنهنجن دوستن جو پلانڊ ڪيان. اها ڳالهه ڪرڻ دوران آءٌ پير منور جي چهر ۾ نه ڏسي سگهيس، سندس منهن جي ڪيفيت آءٌ بيان نٿو ڪري سگهان. وڌيڪ چيائين ته ”تو کي سياڻو سمجهي، تووڻ آيو آهيان، ٻڌاء ته آءٌ ڇا ڪيان؟“

ان وقت تڙي ڪڙي سنئون سڌو کيس جواب ڏيڻ جي بدران مون کيس عرض ڪيو ته ”سائين، اوهان بيشڪ پلانڊ ڪيو، پراهو به سوچيو ته پلانڊ در پلانڊ جو سلسلو آخر ڪٿي وڃي دنگ ڪندو؟“ ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته سائين علي مردان شاه ۽ جان احمد کي ائين قتل ڪرڻ انتهائي ڏکوئيندڙ ۽ افسوسناڪ آهي ۽ اوهان توڙي اسان اهڙن سندن دوستن کان محروم ڪيا ويا آهيون، پر آءٌ اوهان کي ڪڏهن به اها صلاح نه ڏيندس ته اوهان ”پلانڊ“ ڪيو يا اها ساڳي روش اختيار ڪيو جيڪا اوهان جي مخالفن اختيار ڪئي. پلا آخر ان سلسلي جو ڪٿي ته ڇيهه ٿيڻ کپي. آخر اهو سلسلو ڪيستائين هلندو؟

منهنجي دليل جي موت ۾ پير صاحب وٽ چوڻ لاءِ ته ڪوبه جوابي دليل نه هو. پر پوءِ به ٻيهر چيائين ته ”مون کي صلاح ڏي ته مان ڇا ڪيان؟“ ”آءٌ پلانڊ ڪرڻ لاءِ آيو آهيان“.

پير منور جي ذهني ”هورا-ڪورا“ ۽ اندر ۾ ”متل مانڌاڻ“ واقعي کيس پریشان ڪري رهي هئي ۽ ”احساس انتقام“ کيس بيچين ڪري رهيو هو. تقريباً ٻن تن ڪلاڪن جي انڌ-مانڌ کان پوءِ چيائين ته مون سان گڏجي حيدرآباد هل، اسڪوٽر تي ويهاري سڌو سولجر بازار ۾ هٿيارن جي هڪ دوڪان تي آئي بيهار بائين. اشارو ڪري چيائين ته ڏس اها منهنجي بندوق آهي، جيڪا ان مقصد لاءِ صاف پيو ڪرايان ته جيئن پلانڊ ڪري سگهان. مون ٻيهر کيس چيو ته ”آءٌ اوهان کي اهڙي صلاح ڪڏهن به نه ڏيندس“. ان کان پوءِ پير منور مون کي قاضي سليم اڪبر وٽ وٺي آيو ۽ هن کي ڏک ۽ ميار جي انداز ۾ چيائين ته ”آءٌ جمالي کي سياڻو سمجهندو آهيان پر هيءُ مون کي صلاح نٿو ڏي“. مون قاضي سليم اڪبر کي سڄي ڳالهه ٻڌائي. قاضي سليم اڪبر، قاضي محمد اڪبر جو فرزند هو، تمام ڀلوڙ انسان هو. ترقي پسند سوچ جو مالڪ هو ۽ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان وابستہ هو. سليم اڪبر وارا ۽ پير منور وارا پاڻ ۾ مائٽ به ٿين. بهرحال سليم اڪبر سڄي ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ پير کي چيو ته ”جمالي توکي صحيح ٿو چوي.“ ۽ تون اها پلانڊ وٺڻ واري واٽ نه وٺ“.

قاضي سليم اڪبر ۽ مون ويهي تسلي سان پير منور کي سمجهايو ۽ ٿڌو ڪيو. پير، اسان سان ڪوبه واعدو نه نه ڪيو پر خاموش رهيو. آخر مغرب کان پوءِ مون کانئس موڪلايو ته اکين مان ڳوڙها اچي ويس ۽ چيائين ”احمد خان، آءٌ قيامت جي دينهن علي مردان شاھ جي اڳيان ڪهڙو ڪنڌ ڪڍندس؟“ ان تي قاضي سليم ڏاڍو سمجهايس آخرڪار کانئس موڪلايم.

اڃ اهو اطمينان آهي ته آخرڪار پير منور به سمجهداري کان ڪم ورتو ۽ پلانڊ وٺڻ واري واٽ نه ورتائين.

سڄي ڳالهه اها آهي ته پير منور الحق انتهائي ”جذباتي“ ۽ حساس ماڻهو آهي جنهن کي سنڀالڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

هاڻي اچون ٿا، ان ساڳي واقعي جي ٻئي پاسي ڏانهن محمد يوسف جکراڻي، ڏاڍو جذباتي به هوندو هو ته دوستن مٿان سر ڳهوڙڻ لاءِ به تيار هوندو هو. هتي اها وضاحت ڪرڻ به ضروري ٿيندي ته جيتوڻيڪ هي ٻئي هڪٻئي جا مخالف گروپ مختلف شاگرد تنظيم جي کاتي ۾ ڳڻيا ويندا هئا پر حقيقت اها آهي ته بطور هڪ شاگرد تنظيم جي، نه ته جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان ۽ نه ئي جيئي سنڌ محاذ جي طرفان ”ان مسلح“ گروهه کي حمايت حاصل هئي ته نه وري پيپلز پارٽي يا پيپلز اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان وري ٻئي مسلح گروپ کي سرپرستي حاصل ڪئي.

يونيورسٽي ۽ ڪاليج جي مقامي سطح تي اها گروهه بندي هئي جنهن جو ڪنهن به ڌر جي سياسي قيادت سان ڪوبه واسطو نه هو.

بهرحال ان کان پوء به يوسف جڪرائي قوم پرست سياست ڪندو رهيو پر آخري ڏينهن ۾ ”شيرباز خان مزار“ جي جماعت ۾ شامل رهيو. مجموعي طور تي ”سياست“ ۾ جيڪو به مختصر ڪردار ادا ڪيائين. اهو بهرحال بهتر هو. يوسف جڪرائي کي رياستي اداري جي اهلڪارن جنهن انداز سان نڌڪو ڪري ماري وڌو. اهو انتهائي قابل مذمت جوڳو آهي.

يوسف جڪرائي، اسرار سرڪي ۽ شاهنواز شاه جا ڪيترائي ويجهو دوست اهو اقرار ۽ اعتراف ڪندا آهن ته علي مردان شاه ۽ جان احمد ڪهري جي دردناڪ قتل جي باري ۾ اهي ٿيئي چڻا ڏاڍا پشيمان آهن ۽ اهو اقرار ڪندا آهن ته ”اسان ناحق ڪيو.“ احساس انتقام ۽ احساس جرم کين بار بار بي سڪون ڪندو آهي. پر ان سلسلي ۾ ازالتي طور کين ڇا ڪرڻ ڪپي. اهو کين سمجهه ۾ نه اچي رهيو آهي. هڪ طرف محمد يوسف جڪرائي جو موت پڻ ڏکوئيندڙ انداز ۾ ٿيو ته چوڻ وارا ته اهو به چون ٿا ته علي مردان شاه وارن تي حملو ڪرڻ کان اڳ هي سڀ دوست يونيورسٽي ڪالوني ۾ ”نياز دستي“ جي جاءِ تي گڏ ٿيا هئا. ان ”نياز دستي“ جو موت پڻ شڪار ڪرڻ دوران سندس ئي ڪنهن دوست جي ”اتفاقي“ گولي لڳڻ سان ٿيو هو....!!!

اسانجي سڀني سياسي جماعتن ۽ شاگرد تنظيم جو اهو هڪ انتهائي ڪمزور پاسو آهي يا ڪٿي ائين چئجي ته ڪارڪنن جي سياسي تربيت بلڪل نه آهي. ۽ نه ئي وري تنظيم جي قيادت جي لاءِ ڪي پيمانو ۽ معيار مقرر ڪيل آهن ته نه ئي جمهوري رويو اختيار ڪيا وڃن ٿا.

قيادت تائين پهچڻ کان اڳ ”تربيت“ ۽ تربيت دوران رضاڪار ۽ ڪارڪن طور عملي ڪم ڪرڻ کانسواءِ جيڪا به قيادت مٿان مسلط ٿيندي رهي آهي. اها ”شوقيه“، ”شهرت پسند“، ”شوباز“ ۽ لائبريا قسم جي لاڙن ۽ مجموعي ڪلچر کي هميشه هٽي وٺائيندي رهي آهي.

اهو درست آهي ته ڪن سياسي جماعتن ۾ ان سلسلي ۾ ڪجهه طريقا ۽ رستا مقرر ڪيل آهن پر مجموعي طور تي اسان وٽ سلجهيل، تجربڪار، بردبار، ايماندار ۽ پڙهيل ڳڙهيل قيادت جو فقدان رهيو آهي.

علي مردان شاه ۽ جان احمد جي قتل کان اڳ جڏهن ٻئي گروپ، چٽا ٺاهي، مسلح ٿي گهمندا هئا ته ان وقت الاتجي چو نه ته انهن گروپن جي سياسي قيادت ته نه ئي شاگرد جماعتن جي قيادت ان اڻ وڻندڙ رويي ۽ ماحول جو سنجيدگي سان نوٽيس ورتو ته نه ئي وڃ ۾ مداخلت ڪري ٻنهي ڌرين کي پنهنجي پنهنجي ”تنظيمي ضابطي“ ۾ اندو نه ٿي کين ٿڌو ڪرڻ لاءِ پاڻ مرادو ڪو ”ايڪشن“ ڪيو ته نه ئي ڪنهن ”ٽياڪٽ“ جي مدد حاصل ڪرڻ ڏانهن ڌيان ڏنو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ان سلسلي ۾ اسان سميت ڪنهن جي طرفان به سنجيدگي ۽ ذميواريءَ جو مظاهرو نه ڪيو ويو ۽ ”تاءُ“ ۽ ڪشمڪش يا تلخ ۽ چڪتاڻ واري ماحول کي نارڻ ڏانهن ڪنهن به ڌيان ئي نه ڏنو. ممڪن آهي ته ٻنهي ڌرين جي ”انا“ جي اڳيان ڪنهن کي به اهڙي اميد نظر نه آئي هجي پر سڄي ڳالهه اها

آهي ته ان وقت "حڪومت" يا ڪاليج جي انتظاميه ۽ يونيورسٽي جي انتظاميه جيڪڏهن ذميواري ۽ سنجيدگي سان مداخلت ڪري ها ۽ ڪوشش ڪري ها ته ٻنهي ڌرين کي پاڻ ۾ "پرڄاڻ" ۾ ڪامياب ٿي سگهي ها يا گهٽ ۾ گهٽ اهڙي قاتلاڻ ۽ دردناڪ قدم کڻڻ کان باز رکي سگهي ها.

مجموعي طور تي سڀني جي خاموش ۽ ڪوتاهي جي نتيجي ۾ هروڀرو "ڪونڌر به ڪُنجي ويا" ته هڪ اهڙو فيڪٽر به شاگرد سياست ۾ داخل ٿي پيو جنهن مان اڃا تائين جان آزاد نه ڪرائي سگهيا آهيون.

سنڌ جي برڪ ڏاهي محترم محمد ابراهيم جوي، هاورڊ موثر جي ڪتاب Savage Survivals جو "وحشي جيوت" جي نالي سان سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو ڪتاب پڙهڻ جهڙو آهي، جنهن ۾ مختلف جاندارن ۽ جانورن جي "جبلتن" جي ذڪر ڪيل آهي.

ان ڪتاب ۾ "انسان جبلتن" جو ذڪر پڻ ٿيل آهي. اوائل دور ۾، گهڻو ڀاڱي، ماڻهو پاڻ هڪ "جهنگلي" جانور هو ۽ اڄ اسين ترقي ڪري "گهريلو جانور" بڻيا آهيون. وحشي ماڻهو ۽ حوالا قاتل قانون جهنگلي قانون يعني "جيڪو ڏاڍو سو گابو" آهي.

جانورن وانگر انسانن ۾ به ڊپ جي جبلت به آهي ته ويڙه جي جبلت به آهي.

حيواني عالم رت سان ڀريل پينگهي ۾ پرورش پاتي آهي. هيءَ ڳالهه انسانن جي لاءِ درست ثابت ٿي آهي. انسانن، ٻين حيواني جنسن مٿان پنهنجي اڄوڪي برتري رت جا درياءُ وهائي حاصل ڪئي آهي. اهورت هنن ٻين جانورن سان وڙهي به وهايو آهي ته پنهنجو پاڻ ۾ وڙهي به وهايو آهي.

اڄوڪا سڌريل ماڻهو به ڪڏهن ڪڏهن پراڻي وحشي دور جي جبلت جي باقيات ۽ دٻاءُ کان متاثر ۽ مجبور ٿي ڪو چاقو، ڪو پستول يا ڪا بندوق پاڻ وٺي رکي ڏاڍي خوشي ۽ فخر محسوس ڪندا آهن.

اوائل ماڻهن جو قدرتي ماحول جنگي ماحول هو، منجهن امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول بنهه اتفاقي هوندو هو.

پر گذريل هزارين سالن جي دوران انسان، انساني سماج ۽ انساني شعور جيئن پوءِ تيشن اڳتي ٿي وڌندو رهيو آهي.

انسان ذات جي زندگيءَ جو ماحول آخرڪار ڌڻمي امن ۽ سلامتيءَ جو ماحول بڻجڻو آهي، جنگ نيٽ ائين ختم ٿي ويندي اها ڪڏهن ڪنهن کي ويچار ۾ به نه ايندي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو تيسر تيشن وڙهڻ جي جبلت ماني ٿيندي ويندي. ماڻهو ان کي بدنامي جو باعث سمجهندا ۽ ان جي جاءِ تي انسان دوستيءَ ۽ همدرديءَ واريون جبلتون اوتريون ٿي وڌنديون. ۽ زور وٺنديون ۽ نيٽ اهو وقت ايندو، جڏهن ماڻهو پنهنجا اختلاف فقط عقل ۽ انسان جي عدالتن ۾ ختم ڪندا ۽ حل ڪندا.

سياسي جماعتن ۽ شاگرد تنظيمن ۽ سماج جي مختلف حصن جي نمائندگي ڪندڙ جماعتن ۽ اڳواڻن جو اهو فرض آهي ته اهو پنهنجين تنظيمن کي صحيح ۽ صحتمند بنيادن تي منظم ڪرڻ لاءِ "تربيت" ڏانهن به ڌيان ڏين ته جمهوري ۽ رضاڪارانه جذبو پيدا ڪرڻ ۽ "ورڪر" ٿي ڪم ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪرڻ جهڙا احساس اڀارڻ ڏانهن پڻ ڌيان ڏين ته جيئن مجموعي طور تي سٺو، هڪ ٻئي سان معاون ۽ مددگار، سياسي ماحول پيدا ڪري سگهجي ۽ اهڙي طرح "انا"، ضد، پلاند ۽ "ذاتيات" جي منفي لاڙن کان چوٽڪارو حاصل ڪري سگهجي ته جيئن آئينده علي مردان شاهه ۽ جان احمد جهڙا جوان ائين نڌڻڪا ٿي نه مرن ۽ نه ئي اهڙين وارداتن ۾ ملوث جوان زندگي پرڇڻائيندا ۽ پریشان به ٿيندا رهن ته سندن ضمير به کين وک، وک، تي ستائيندو رهي....!!!

انٽرنيشنل هاسٽل ۾ جلسو مرحوم حفيظ قريشي جي تقرير ۽ ڦڏو

آخري سال جي زلزلت مئي 1974ع ۾ پڌري ڪئي وئي. ان کان اڳ منهنجي جاءِ تي امداد علي اوڍي کي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو صدر چونڊيو ويو هو. اهڙي طرح آءٌ پنهنجو شاگرديءَ جو دور مڪمل ڪري نه صرف غير سرگرم ٿي هڪ پاسي تي ويو هوس پر ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت جي طرفان نيشنل ڊولپمينٽ وائنٽيئر پروگرام (N.D.V.P) زلزلت اچڻ اڳ ئي انجنيئرنگ ڪاليج جي شاگردن کي ”انجنيئرنگ“ پڙهائڻ لاءِ سندن ڪلاس پڻ وٺندو هوس.

هڪ ڏينهن جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي دوستن جي طرفان انٽرنيشنل هاسٽل ۾ سائين جي ايمر سيد جي جنم جي ڏينهن يعني سالگره جي سلسلي ۾ شام جو جلسو رڪيل هو. ان جلسي جي انتظامن جي سلسلي ۾ ڪامريڊ نذير عباسي پڻ جيئي سنڌ وارن سان هر طرح سان شريڪ هو. سندس ڪوشش اهائي هئي ته جيترو ٿي سگهي مختلف قومپرست ۽ ترقي پسند تنظيمون هڪٻئي کي ويجهو اچن ته جيئن گڏجي ”غيرسنجيده“ ۽ ”لائڙيا ڪلچر“ کي شاگردن جي صفن ۾ مضبوط ٿيڻ کان روڪي سگهجي. نذير عباسي ان وقت سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو سيڪريٽري جنرل هو.

جيئن ته آءٌ ان وقت انجنيئرنگ ڪاليج ۾ هڪ رضاڪار استاد جي حيثيت سان ڪلاس وٺي رهيو هوس ۽ اڃا آخري سال جو نتيجو به نه آيو هو. انڪري آءٌ بدستور سر سيد هاسٽل ۾ رهندو هوس. ان ڏينهن آءٌ شام جو حيدرآباد نڪري ويس ۽ ڄاڻي وائي دير سان آيس ته جيئن ”جلسو“ ختم ٿي وڃي. حيدرآباد کان يونيورسٽي بس ۾ جڏهن انٽرنيشنل هاسٽل وٽ لٿس ته اتفاق سان جلسو اڃا هلندڙ هو ۽ محترم، مرحوم عبدالحفيظ قريشي ان وقت تقرير ڪري رهيو هو. عجيب اتفاق اهو به ٿيو جو جيئن ئي آءٌ جلسي جي ٻاهرين پاسي کان هڪ جاءِ تي اچي بيٺس ته عين ان وقت حفيظ قريشي صاحب، ڪامريڊ ڄام ساقي تي انتهائي بي رحمي سان چٽر ۽ ٽوڪ سان تنقيد شروع ڪري ڏني ۽ ڪامريڊ سان هڪ اهڙي ڳالهه منسوب ڪئي جيڪا منهنجي علم مطابق سچي نه هئي. مون کان به رهيو نه ٿيو. ان ڪري ڏاڍيان رڙ ڪري چيم ته ”تون ڪوڙ ٿو ڳالهائين!“ منهنجي چوڻ سان جلسي ۾ تاءُ پکڙجي ويو. شاهه محمد شاهه اڳيان اٿي آيو چيائين ته ”اهو ڪير آهي؟“ آءٌ به اڳتي وڌيس ۽ چيم ته ”آءٌ آهيان.“ شاهه محمد شاهه جي جڏهن مون تي نظر پئي ته لحاظ ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو. کيس سمجهه نه آيو ته وڌيڪ ڇا ڪري؟؟ انجنيئرنگ ڪاليج جا ڪافي شاگرد منهنجي بجاءِ لاءِ گول دائري ۾ چوڌري بيهي رهيا پر ڪجهه لائڙين پنهنجي ڪاوڙ نذير عباسي شهيد تي لائي جيڪو جلسي جي سمورن انتظامن ۾ جيئي سنڌ جي قيادت سان گڏ هو ۽ قيادت پڻ نذير جي ان سهڪاري رويي ۽ ڪردار جي تعريف ڪري رهي هئي.

بهرحال منهنجي ان "نڌڙي حرڪت" يا "بروقت رد عمل" جي نتيجي ۾ جلسو ختم ٿي ويو ۽ ان جي بدران ٻن اهم تنظيمن جي وچ ۾ غير ضروري چڪتاڻ پيدا ٿي پئي مون کي ان وقت ان موقعي تي ايئن ڪرڻ کپي ها يا نه؟ ان سلسلي ۾ آءٌ اڃا تائين هڪ راءِ قائم نه ڪري سگهيو آهيان، پر جيئن ته تنظيمي لحاظ کان جلسو بيءَ تنظيم جو هو، ان ڪري ان ۾ مداخلت ڪرڻ مناسب نه هو پر جيئن ته اسان جي دوستن جو رويو ۽ ڪردار ان وقت جيئي سنڌ فيڊريشن وارن سان مثبت ۽ سهڪاري هو، ان ڪري هنن کي به اهڙي روش ۽ جام ساقي تي اڃا ئي تنقيد نه ڪرڻ گهرجي ها.

جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي "لاٽريا" گروپ جو اسرار هو ته اهي مون سان ۽ نذير سان وڙهندا ان تي بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (B.S.O) جي دوستن چيو ته جيڪڏهن اوهان نذير ۽ احمد خان سان وڙهندا ته پوءِ اسان اوهان سان وڙهنداسين، پر پوءِ ڪجهه سمجهدار دوستن، خاص ڪري نذير عباسي جي ڪوشش سان "وڌيڪ جهيڙو" ٿري ويو.

ٻن چئن ڏينهن کانپوءِ هڪ ڏينهن جڏهن آءٌ ٻين دوستن سان انٽرنيشنل هاسٽل مان نڪري سينٽرل ڪينٽين ڏانهن وڃي رهيو هوس ته شاھ محمد شاھ اڇي پٺيان پاڪرياتو ۽ گرهائي پائي چيائين ته "اسان کي معاف ڪيو". شاھ محمد شاھ جي ان رويي جي مون کي اميد نه هئي. شاھ محمد شاھ واقعي "وڏ ماڻهپائي" جو ثبوت ڏنو، ان وقت اسماعيل وساڻ به ساڻن گڏ هو اهڙي طرح نه صرف اسان جا تعلقات پاڻ ۾ وري بهتر ۽ دوستانا ٿيا پر ٻئي تنظيمون پڻ هڪٻئي جي ويجهو به آيون ته مجموعي ماحول مان تلخي پڻ ختم ٿي وئي.

مرحوم عبدالحنيف قريشي، سنڌ ۽ سنڌين سان بي پناه محبت ڪندو هو. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي. ان سلسلي ۾ هن مختلف پليٽ فارمن تان جدوجهد ۾ حصو ورتو ته قيد ۽ سختيون به برداشت ڪيائين. حفيظ قريشي، محترم رسول بخش پليجي صاحب سان به گڏجي سياسي جدوجهد ڪئي ته محترم سائين جي ايم سيد سان به آخري دم تائين ساٿ نڀايائين. حفيظ قريشي اسان جي لاءِ قابل احترام بزرگ هئا.

ڪڏهن ڪڏهن اهو سوال ذهن ۾ اُٿندو آهي ته اسان جي انهن بزرگن واقعي سختيون به سٺيون، قربانيون به ڏنيون ۽ "مصلحت" کان به ڪم نه ورتو. پوءِ آخر ڪهڙو سبب آهي، جواهي بزرگ سنڌ جي سياسي ۽ جدوجهد واري تحريڪ ۾ ڪا به قابل ذڪر ڪاميابي حاصل نه ڪري سگهيا؟ آخرچو؟ منهنجي راءِ ۾ اسان جي انهن بزرگن، جلسن، جلوسن ۽ گڏجاڻين ۾ جيڪو "رويو" اختيار ڪيو ۽ جنهن "لاڙي" ۽ "روش" جو نه صرف اظهار ڪيو پر ان کي پاڻ "مضبوط" بڻايو، اهو ڪنهن به طرح درست نه هو.

جلسن، جلوسن ۽ گڏجاڻين ۾، حڪومت وقت ۽ انهن قوتن کي نشانو بنائڻ جيڪي سنڌ سان مسلسل ٿيندڙ ناانصافين ۽ حق تلفين جي لاءِ ذميدار آهن، جي بدران پنهنجي تنقيد ۽ تقرير جو نشانو ٻين اهڙين سياسي قوتن کي بنائڻ

جيڪي هنن جا اتحادي ٿي سگهن ٿا، ڪنهن به طرح درست نه هون ڇاڪاڻ جو اهڙي طرح بددلي پڪڙجي رهي هئي.

پارٽيءَ جي ڪارڪنن، عهديدارن يا ڪيڊرن جي محدود گڏجاڻين ۾، پنهنجن تنظيمي ڪارڪنن جي تربيت جي دوران بيشڪ مختلف سياسي جماعتن جي سياسي ڪردار جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ۽ تنقيد ڪرڻ ۾ به ڪو حرج نه آهي، پر عام جلسن ۾ چترن ۽ توڪن بازي سان ڀرپور جائز، ناجائز تنقيد جا اثر ”حاضرين“ تي منفي پوندا رهيا. عام ماڻهو وقتي طور، اهڙين تقريرن ۽ ”لطيفن“ مان ”مزا“ وٺي خوش ته ٿيندا رهيا پر مجموعي طور تي اهي اهڙين تقريرن کي ”غير سنجيده“ سمجهي پاڻ به اهڙين تحريڪن کان بدظن ٿيندا رهيا ته ڪنهن ٻي جماعت تي اعتبار ڪرڻ لاءِ تيار به نه ٿيا. اهڙي طرح عام نوجوانن ۽ عام ماڻهو ”سياست“ ۾ حصو وٺڻ کي ”عيب“ سمجهندا رهيا.

عام جلسن، جلوسن ۽ گڏجاڻين ۾ هميشه عوام جي مسئلن تي ڳالهائجي، عوام کي انهن مسئلن جي سببن کان به آگاهه ڪجي ته ان جي لاءِ ذميدار قوتن کي پڻ بي نقاب ڪجي.

اسان جي هنن قابل احترام بزرگن کي اهڙيون غير ضروري ۽ غير واهپي تنقيدون ڪرڻ جي عيوض داد ته ملندو هو، تاڙيون پڻ وڃايون وينديون هيون ۽ تقريرن جي انهن حصن جي خاص ڪري تعريف به ڪئي ويندي هئي پر موت ۾ ”تنظيمي“ يا تحريڪي حمايت ڪڏهن به نصيب نه ٿي. اها هڪ تلخ حقيقت آهي.

هونئن به چوندا آهن ته نڪتچيني پيغام پهچائيندڙ ڪيترن وانگر آهي جيڪو هميشه واپس پنهنجي ئي گهر موٽي ايندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن واقعي اهو خيال به ايندو آهي ته اسان جا اهي سُنا ۽ مخلص مقرر، عام جلسن، جلوسن ۽ گڏجاڻين ۾ ٻين اتحادي قوتن سان مثبت ۽ سهڪاري رويو اختيار ڪن ها ته شايد حالتون وڌيڪ صحتمند ۽ بهتر هجن ها.

پلاساجي رهبر ۾ اعتماد رکندڙ هينئر ڪيترا گروپ آهن؟؟ انهن ۾ ”تقسيم در تقسيم“ جا آخر ڪهڙا سبب آهن؟؟ سنڌ جون مجموعي حالتون ۽ مصيبتون اڃا وڌيڪ وڌيون به آهن ته ناانصافين، حق تلفين ۽ احساس محرومي ۾ شدت پيدا ٿي آهي، پر ان جي باوجود اهي مختلف گروپ ۽ انهن جي قيادت هڪ ٻئي کي قبول رکڻ لاءِ آخر ڇو تيار نه ٿا ٿي سگهن؟؟

سڄي ڳالهه اها آهي ته سالن جا سال اسان جا پراڻا بزرگ اڳواڻ حڪومت يا ذميدار قوتن جي خلاف ايتريون تقريرون نه ڪندا رهيا، جيترو زور اهي هڪ ٻئي جي خلاف لڳائيندا رهيا. سموريون صلاحيتون ۽ سموري توانائي، هڪ ٻئي جي خلاف پروڙ ڳولڻ ۾ ضايع ڪئي وئي. ”تحريڪون“ صرف ۽ صرف هڪٻئي کي ڪمزور ڪرڻ کي سمجهيو ويو، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو وقت بوقت تحريڪن ۾ حصو وٺندڙ ۽ مختلف تنظيمن ۾ بهرو وٺندڙ هزارين ڪارڪن هڪٻئي کان بددل ۽ بدظن ٿيندا رهيا ۽ نتيجي ۾ ڪجهه وقت کانپوءِ ڪنڊ وٺي خاموشي اختيار ڪري ويهندا رهيا.

ان کان سواءِ اها پڻ تلخ حقيقت آهي ته مختلف قومپرست ۽ ترقي پسند تنظيمن جي ڪارڪنن، عهديدارن ۽ ڪيڊرن جي لاءِ سياسي تربيت جو موثر انتظام نه آهي ۽ نه ئي انهن جي لاءِ ”ڪورس“ ترتيب ڏنل آهن، جيڪي دوست سياسي جدوجهد هلائيندڙن لاءِ واقعي سنجيده آهن ته پوءِ انهن کي مختلف نظرين ۽ انساني سماج جي حقيقت ۽ فلسفي کي سمجهڻو پوندو ان سان گڏوگڏ دنيا جي انقلابي اڳواڻن ۽ اتان جي مخصوص حالتن ۾ اختيار ڪيل حڪمت عملي کي پڻ سمجهڻو پوندو ته پنهنجي حالتن جو پڻ صحيح ”تجزيو“ ۽ چنڊچاڻ ڪرڻ گهرجي. حالتون نه ته هر هنڌ ساڳيون هونديون آهن ته نه ئي هڪ جاءِ تي بيٺل يا ”جامد“ هونديون آهن. ان ڪري اسان کي پنهنجين حالتن جو پاڻ جائزو وٺڻ گهرجي ۽ زميني حقيقتن جي روشني ۾ حڪمت عملي جوڙڻ گهرجي.

انسان، هميشه ۽ هر روز سکندو اڳتي وڌندو ۽ پنهنجي اصلاح ڪندو رهندو آهي، ان ڪري جيڪڏهن ڪو به سياسي ڪارڪن، حالتن تحت، شعور حاصل ڪري پنهنجي اصلاح ڪري ٿو ۽ نيڪ نيتيءَ سان شعوري طور تي هڪ جماعت جي بدران ڪنهن ٻيءَ جماعت کي بهتر سمجهي ٿو ته ان ۾ آخر ڪهڙي خرابي آهي؟؟ اهڙن مخلص ۽ نيڪ نيت سياسي ڪارڪنن کي مهڻا ۽ طعنا ڏيڻ جو ڪو به جواز نه آهي.

تحرڪن ۾ ذاتيات جي بنيادن تي رڳو تنقيد ڪرڻ جي بدران مثبت ۽ سهڪاري رويو اختيار ڪرڻ وڌيڪ بهتر هوندو آهي.

ها، ”خود تنقيدي“ پڻ هڪ مثبت رويو هوندو آهي جنهن تحت انسان ۽ تنظيم پاڻ پنهنجي اصلاح ڪندي رهندي آهي.

چا اڃا اها حقيقت نه آهي ته مختلف سياسي جماعتن ۾ موجود سرگرم ڪارڪنن ۽ عهديدارن کان وڌيڪ ”سياسي ڪيڊر“ هن وقت به خاموش تماشاڻي بڻيل آهي!! آخر ڇو؟ ان جا ڪهڙا سبب ٿي سگهن ٿا؟

تحرڪن ۾ ”رويا“ اهم ڪردار ادا ڪندا آهن. پنهنجي ڳالهه ۽ پنهنجو موقف يا پارٽي پاليسي بيان ڪرڻ جو بهتر ۽ صحتمند طريقو به اهوئي هوندو ته سٺا ۽ سهڪاري جملا ۽ لفظ به استعمال ڪجن ته ڪنهن جي ذاتي انا کي پڻ مجروح نه ڪجي. پنهنجائپ جو رويو اختيار ڪرڻ گهرجي ته جيئن اڳلو اوهان جي ڳالهه ٻڌڻ ۽ موقف سمجهڻ لاءِ راضي ۽ تيار ٿي سگهي.

سائين اشوڪ ڪمار جو افسوسناڪ موت ۽ انڊس گئس ڪمپني O.G.D.C ۾ نوڪري

انجنيئرنگ جي آخري سال جو امتحان ڏيڻ کان پوءِ تقريباً 9 مهينا ڪاليج ۾ N.D.V.P جي تحت پڙهايو. جيئن ئي آخري سال جي رزلٽ آئي ته مون ڪاليج جي پرنسپال ڊاڪٽر A.F عباسي صاحب ۽ اليڪٽريڪل ۽ اليڪٽرانڪس جي سربراھ سائين عبدالرحمان ميمڻ کي عرض ڪيو ته ”مون کي هاڻي ڪاليج ۾ مستقل ليڪچرار جي حيثيت سان ملازمت ڏني وڃي“ سائين وارن سڀني شعبن ۾ مستقل ليڪچرارن جي مقرري لاءِ درخواستون گھرايون. مون پڻ درخواست جمع ڪرائي.

تحريري ٿيسٽ ۽ رويرو انٽرويو ۾ آءٌ پھريئن نمبر تي ڪامياب ٿيس پر محترم سائين عبدالغفور عباسي صاحب جن مون کي ڪنھن به قيمت تي ڪاليج ۾ نوڪري ڏيڻ لاءِ تيار نه ٿيا ۽ ٻئي طرف منھنجي ترجيح ۽ شوق هو ته آءٌ ليڪچرر جي حيثيت سان ڪاليج ۾ پڙھيان. ڊاڪٽر عباسي صاحب سان مليس ڪين منٽ ڪير پر چيائين ته تون جنھن اداري لاءِ چوندين، ان لاءِ آءٌ پنھنجي طرفان ۽ ڪاليج جي طرفان سفارشي خط ڏيندس پر هتي ڪاليج ۾ توکي نه رکندس. مون سائين کي عرض ڪيو ته سائين جيڪڏھن اوهان تي ڪو دٻاءُ آھي يا اوهان پاڻ پ پ جي حڪومت کان ڊڄو ٿا ته ڀلا، ان لاءِ آءٌ پيار علي الاءِ صاحب کان اوهان کي سفارش ڪريان. پيار علي الاءِ ان وقت تعليم جو صوبائي وزير هو. تنھن تي عباسي صاحب چيو ته ”نه، ۽ جيڪڏھن تون الاءِ صاحب کان سفارش ڪرائيندين ته آءٌ ان کي تنھنجي سرگرمين جي باري ۾ سڀ ڪجهه ٻڌائيندس.“ اها ڳالھ ٻڌي مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو، مون سائين کي چيو ته ”سائين منھنجي ماضيءَ جي سرگرمين تي مون کي فخر آھي،“ ان ڪري اوهان اهڙي ڳالھ نه ڪيو.

دراصل ڊاڪٽر عباسي صاحب ۽ ڊاڪٽر افغان صاحب جا پاڻ ۾ تعلقات گھڻا خوشگوار نه هئا ۽ ڊاڪٽر عباسي صاحب مون کي ڊاڪٽر افغان ڪيمپ جو سرگرم شاگرد سمجھندو هو، جيتوڻيڪ حقيقت ۾ ائين نه هو.

عباسي صاحب منھنجي لاءِ ان وقت به ڏاڍو قابل احترام هو ۽ هن وقت به آھي. سچ پچ ته ڊاڪٽر عباسي صاحب به انتهائي ايماندار، قابل، محنتي ۽ باڪردار انسان آھن پر خبر نه آھي ته الائجي ڇو هو ان وقت منھنجي گذارش قبول ڪرڻ لاءِ ”مئٽر“ تي به تيار نه ٿيا. مون ڪاليج ۾ پڙھائڻ کي ان ڪري ترجيح ڏني، هڪ ته ان وقت ڪاليج جي استادن کي پرڏيھي تعليم پرائڻ لاءِ ڪوڙ اسڪالرشپس ملي رھيون هيون، ٻيو ته صاف سٽري ماحول ۾ صاف سٽري زندگي گذاري سگھجي، ٽيون ته پنھنجي ئي هڪ اھم اداري سان واسطو رھندو پر افسوس ائين نه ٿي سگھيو. N.D.V.P اسڪيم تحت ان وقت اسان کي هر مھيني سرڪار جي

طرفان 335 رپيا ملندا هئا ۽ مهيني جي حاضري ڪاليج مان ملندي هئي. آخر مايوس ٿي مون هڪ ڏينهن ان وقت جي قدرتي وسيلن جي وفاقي وزير مرحوم مير تاج محمد خان کي فون تي عرض ڪيو ته ”سائين انجنيئرنگ پاس ڪئي اٿم. هاڻي روزگار جي لاءِ لوهان وٽ اسلام آباد اچڻ چاهيان ٿو.“ مير صاحب، ان وقت ئي چيو ته ”اچڻ چاهين ٿو ته بيشڪ اچ. قومي اسيمبلي جي هاسٽل ۾ روم نمبر 75 منهنجي حوالي آهي. اتي اچ ره. پر جيڪڏهن اچڻ جي بدران درخواست موڪليندين ته اٿن ڏينهن اندر توکي ارڙو ملي ويندو.“

مون تاج محمد خان جمالي کي درخواست جون ٻه ڪاپيون موڪليون. ائين ڏينهن مون کي انڊس گئس ڪمپني حيدرآباد ۾ سينيئر سپروائيزر جو آرڊر مليو. مون اتي وڃي سروس جوائن ڪئي.

پئي ڏينهن سائين عباسي صاحب کي استعيفيٰ منظور ڪرڻ لاءِ ڏنر. پر عباسي صاحب استعيفيٰ رکي ڇڏي ۽ منظور نه ڪيائين. مون کيس مجبور ٿي شام جو سندس گهر فون ڪئي ته مٿس مٿس استعيفيٰ منظور ڪرڻ لاءِ راضي ٿيو. هڪ طرف مستقل نوڪري نه ڏيڻ ۽ ٻئي طرف استعيفيٰ به منظور نه ڪرڻ وارو رويو اڄ تائين مون کي سمجهه ۾ نه آيو. ممڪن آهي ته ڊاڪٽر عباسي صاحب جي علم ۾ ڪجهه اهڙيون ڳالهيون هجن جن کان اڳ به خبر هجان. آخري مهيني جي حاضري پڻ ڊاڪٽر عبدالرحمان ميمڻ ڏيڻ لاءِ راضي نه پئي ٿيو. آءٌ سندس آفيس وٺي ويا. کيس عرض ڪيم ته سائين آءٌ نه صرف باقاعدي سان ايندو رهيو آهيان پر ڪلاس پڻ وٺندو رهيو آهيان. پوءِ حاضري نه ڏيڻ جو آخر ڪهڙو سبب آهي؟؟ ڊاڪٽر صاحب ان جو ڪوبه تسلي بخش جواب نه ڏيئي سگهيو. جنهن تي مون کي مجبورن ڪجهه سخت ۽ تلخ رويو اختيار ڪرڻو پيو جنهن جي نتيجي ۾ هڪ ڪلاڪ جي اندر مون کي اها پگهار منهنجي ڪمري تي پهچائي ويئي. مون کي پنهنجي رويي تي افسوس ته ٿيو پر اهڙي قسم جي صورتحال پيدا ڪرڻ واري ”ان“ ڊاڪٽر صاحب جي اها ادا به سمجهه ۾ نه آئي. ڀلا هروڀرو بد مزگي ۽ تلخي پيدا ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ افسوس.

اهو 1974ع جو دؤر هو. جڏهن آءٌ ڊاڪٽر عباسي صاحب کي ڪاليج ۾ مستقل حيثيت سان ملازمت جي لاءِ مسلسل عرض ڪري رهيو هوس ته انهن ئي ڏينهن ۾ انجنيئرنگ ڪاليج جي هڪ انتهائي ذهين ۽ شريف ۽ باڪردار ليڪچرار سائين اشوڪ ڪمار کي نه صرف گرفتار ڪيو ويو هو پر کيس ”گم“ پڻ ڪيو ويو هو. اشوڪ ڪمار پوزيشن هولڊر هو ۽ اسان کي پڻ اليڪٽريڪل انجنيئرنگ پڙهائيندو هو. محترم سائين اشوڪ ڪمار جڏهن ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن ۾ اليڪٽريڪل انجنيئر جي پوسٽ لاءِ درخواست ڏني ۽ انٽرويو جي دوران ڪانٽس پيچيل سيني سوالن جا صحيح جواب ڏنا ۽ ان کانپوءِ جڏهن ڪانٽس مڪينيڪل انجنيئرنگ جا سوال ڪيا ويا. ته هن ان جا به سمورا درست جواب ڏنا هئا پر ان جي باوجود کيس اهو چئي روزگار جي بنيادي حق کان محروم رکيو ويو ته ”افسوس جو هن جو تعلق هڪ اقليتي مذهبي برادري سان آهي.“ مٿس، مٿس جو

راڳ ڳائيندڙ انتظاميه جي پنهنجي منهن تي انڪان وڌيڪ ٻي ڪهڙي ”جمات“ ٿي سگهي ٿي.

محترم سائين اشوڪ ڪمار کي چوگرفتار ڪيو ويو ۽ کانئس جيئڻ جو حق آخر ڇو ڪسيو ويو؟ جڏهن ته هن جي نه ته ڪنهن جماعت سان ڪا وابستگي هئي ته نه ئي سندس ڪنهن سان دشمني هئي. هو هڪ انتهائي، محنتي، پاڙهو، ذهين ۽ باڪردار انسان هو.

صرف اهو افواهه ٻڌڻ ۾ آيو ته اشوڪ ڪمار کي مانجهند جي ڀرسان پوليس يا ڪنهن ٻي اداري جي اهلڪارن ماري ڇڏيو هو. ان وقت سائين اشوڪ ڪمار جي شادي ڪي ڏهه مهينا ميس گذريا هئا ۽ سندس گهر واري ”اميد“ سان هئي.!!! ان قهري واقعي يا واردات جا محرڪ ڪهڙا هئا ۽ ڪنهن اهو ظلم ڪيو ان ڳجهارت يا راز تان اڃا تائين پردو نه هٽي سگهيو آهي يا گهٽ ۾ گهٽ عام سنڌ واسين کي ان سلسلي ۾ ڪابه ڄاڻ نه آهي.

سائين منگهن صاحب، جيڪو پڻ شهدادپور يا هالا جو رهواسي آهي، پرڏيهه مان ايمر ايس ڪري ٻيهر اچي انجنيئرنگ ڪاليج ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو هئائين، اهو اشوڪ ڪمار جي واقعي کان پوءِ هڪ ڏينهن ڪاليج جي لئبرري جي ٻاهران مليو، ڏاڍو اداس، پريشان ۽ ڏنل هو، چيائين ته ”جمالي، آءٌ به استعيفيٰ ڏيئي هليو ويندس ۽ تون به هتان هل، نه ته تون به ماريو ويندين“...!!! آءٌ منگهن صاحب جي منهن ۾ نه ڏسي سگهيس ۽ نظرون هيٺ ڪري هليو ويس.

ڪهڙا ڪهڙا سٺا استاد ۽ مخلص انسان، ڪهڙو ڪهڙو درد ۽ احساس کڻي زندگي گهاري رهيا آهن...!!!
ممڪن آهي ته عباسي صاحب جو انڪار منهنجي مستقبل ۽ منهنجي زندگي لاءِ فائديمند ثابت ٿيو هجي.

ٻهر حال مون تي ڇار مهينا انڊس گئس ڪمپني ۾ ملازمت ڪئي. ان کان پوءِ مير تاج محمد خان جي ئي مدد سان آئل اينڊ گئس ڊولپمينٽ ڪارپوريشن (O.G.D.C) ۾ اليڪٽريڪل انجنيئر جي حيثيت سان ملازمت اختيار ڪيم. هتي اها وضاحت ڪندو هلان ته ان دور ۾ ڪراچي ۾ ڪراچي گئس ڪمپني هوندي هئي ته باقي سنڌ جي ٻين شهرن ۾ انڊس گئس ڪمپني هوندي هئي. ڪجهه سالن کانپوءِ انڊس گئس ڪمپني ۽ ڪراچي گئس ڪمپني کي ملائي ”سوئي سدرن گئس ڪمپني“ بڻائي ويئي آهي.

O.G.D.C ۾ منهنجي پهرئين پوسٽنگ ٿاڻي بولاخان جي ڀرسان سري ۾ ٿي، جتي گئس جي کوٽائي جو ڪم انهن ڏينهن ۾ آخري مرحلي ۾ هو. سري ۽ هندي مان ملندڙ گئس، سوئي سدرن گئس ڪمپني جي معرفت ڪراچي کي ملي رهي آهي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ منهنجي بدلي ڪري مون کي بلوچستان ۾ ڊيره بگٽي جي علائقي ”پير ڪوه“ ۾ رکيو ويو. اسان ڪشمور، کان سئي ۽ اتان وري پٿر ناله کان ٿيندي پير ڪوه ويندا

هئاسين، رستو جبلن جي وچان ڪڇو هوندو هو.

اسان جي ڪيمپ جي چئني پاسن کان فوجي ڪيمپ اسانجي حفاظت لاءِ هوندي هئي. ميجر خليف الزمان خاڪي، ان ڪيمپ جو انچارج هوندو هو. منهنجو اڪثر هن سان بحث ٿيندو هو. آءٌ اڪبر خان بگتي، خير بخش مري، عطاءُ الله مينگل، خان عبدالولي خان، غوث بخش بزنجي، سائين جي ايم سيد ۽ حيدر بخش جتوئي جي سياسي موقف ۽ ڪردار جي دفاع ۾ ڳالهائيندو هوس. جڏهن ته ميجر خاڪي فورم پرست ۽ ترقي پسند سياسي اڳواڻن بشمول ذوالفقار علي ڀٽو جي، سڀني جي مخالفت ڪندو هو. پر بحث ۾ ڪڏهن به تلخي جو يا نفرت جو اظهار نه ڪندو هو، شاعري به ڪندو هو.

ڪيمپ ۾ عام مزدور ۽ چوڪيدار بگتي هئا. مون کي پنهنجو بگتي پاءُ سڏيندا هئا. بلوچي زبان ساڳي هئڻ ڪري هڪ ٻئي سان ان زبان ۾ ڳالهائيندا هئاسين.

O.G.D.C جو سيڪيورٽي آفيسر، ڪڏهن ڪڏهن، ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه تان بگتي چوڪيدارن سان سخت ڳالهائيندو هو. هڪ دفعي اردو يا پنجابي ۾ ڪجهه گستاخاڻي ڳالهائين، آءٌ سندس ڀرسان بيٺو هوس، مون کيس سمجهايو ته ائين نه ڪر. هيءُ به انسان آهن، هنن جي به عزت آهي. توجيڪو هينئر ڳالهائڻو آهي جيڪڏهن ان جو ”ترحمو“ ڪري هنن کي ٻڌايان ته پوءِ ”ٻاڻ“ کي ته هتي لڪڻ جي لاءِ به جاءِ نه ملندي. ”همراه کي منهنجي ڳالهه تي مٺيان لڳي.

ڪيمپ جي انتظاميه منهنجي باري ۾ هيڊ آفيس رپورٽ لکي موڪلي ته ”هيءُ بگتين جي حمايت ۽ وڪالت ٿو ڪري.“ هڪ ڏينهن اوچتو ئي اوچتو O.G.D.C جو چيئرمين رٽائرڊ جنرل فاروقي هيليڪاپٽر ۾ سيڪريٽري ڪرنل بشير سان اتي اچي پهتا. ان ڏينهن ڳڙن سان گڏ ڏاڍي برسات پئي پر بجليءَ جو جنريٽر به هلندو رهيو ته بجلي به برقرار رهي. هڪ نئين ۽ سيڪڙاٽ انجنيئر جي حيثيت سان اها منهنجي ڪاميابي هئي.

دراصل مون کي هتي مير تاج محمد جمالي جو ماڻهو سمجهندا هئا، جيڪو هن وقت جو وفاقي وزير هو. ان ڪري هٿ لائڻ کان پهريائين سوچيندا هئا. ان ڪري منهنجي خلاف سيڪيورٽي آفيسر جي رپورٽ جي سلسلي ۾ چيئرمين پاڻ اتي آيو هو.

بهر حال مون کي ان ڏينهن اتي ئي چيائون ته توکي بدلي ڪري ٻيهر ٻري ۾ رکون ٿا، توکي ڪو اعتراض نه آهي. مون کين چيو ته اعتراض نه آهي، آءٌ ته پاڻ ڪراچي ۽ نوابشاهه کي ويجهو ٿيندس.

O.G.D.C جي انتظاميه بگتين جي هڪ پاڙي جي چڱي مڙس ”ميو خان“ کي پڻ آفيسر جي پوسٽ تي ملازم رکيو هو. ميو خان ڪڏهن ڪڏهن ڪيمپ ۾ ايندو هو ۽ رات جو به ڪڏهن ڪڏهن ترسندو هو. ڪوشش جي باوجود ڪڏهن به کلي دل جو حال احوال نه ڪيائين. خاموش رهندو هو. سياست تي اصل نه ڳالهائيندو هو.

هتي رهندڙ ماڻهن جي سادگيءَ جو اندازو اوهان ان مان لڳائي سگهو ٿا ته هڪ ڏينهن مون هڪ چوڪيدار بگڙي جنهن جو نالو مهدي هو. ان کان پڇيو ته ”ڪوئڻا هتان ڪيترو پري آهي؟“ ته جواب ڏنائين ته ”ويجهو آهي،“ مون کانس پڇيو ته ڪيترو ويجهو آهي ته جواب ڏنائين ”ڇهن ڏينهن جو پنڌ آهي.“

منهنجي بدلي تي بگڙي برادري خوش نه هئي ۽ موڪلائڻ کان اڳ پنهنجي ڪيمپ ۾ دعوت ڪري پنهنجائپ جو اظهار ڪيائون. اها 1975 جي ڳالهه آهي.

O.G.D.C ۾ ملازمت

آئل اينڊ گئس ڊولپمينٽ ڪارپوريشن، ملڪ ۾ تيل ۽ گئس جي ڳولا ۽ کوٽائيءَ جي لاءِ قائم ڪيل ادارو هو. جيڪو سوويت يونين جي ماهرن جي مدد سان ذوالفقار علي ڀٽو جي وزارت تحت قائم ڪيو ويو هو. جڏهن هو، ايوب خان جي سرڪار ۾ قدرتي وسيلن جو وزير هو.

پير ڪوه مان بدلي ڪري جڏهن ٻيهر سري ۾ پوسٽنگ ڪيائون ته اُتي کوٽائي جو ڪم مڪمل ٿي چڪو هو. ان ڪري سري ۽ هندي مان گئس جي پيداوار کي ڪتب آڻڻ لاءِ گئس جي هنن فيلڊس جو انتظام سوئي گئس ڪمپني جي حوالي ڪرڻ جو مرحلو شروع ڪيو ويو ۽ آهستي آهستي هيءُ انتظام مڪمل طور سوئي گئس جي انتظاميا ۽ انجنيئرس جي هٿ ۾ ڏنو ويو.

انهن ڏينهن ۾ سوويت يونين مان هڪ موبائيل لئباريٽري گهراڻي وئي هئي، جنهن جي مدد سان گئس يا تيل جي کوٽائي لاءِ استعمال ٿيندڙ ڊگها، ڊگها پاڻپ چيڪ ڪري سگهبا هئا ته جيئن ڪريڪ ٿيل يا ليڪ ٿيل پاڻپ استعمال کان اول ئي جدا ڪري سگهجن. هيڊ آفيس جي انتظاميا هڪ وين ۾ فٽ ٿيل ان لئباريٽري جو انچارج مقرر ڪيو. ان لئباريٽري سان هڪ ماهر انجنيئر ۽ هڪ مترجم به آيل هئا، جيڪي اسان کي تربيت ڏيڻ کانپوءِ واپس هليا ويا.

O.G.D.C جو هڪ ورڪشاپ ڪورنگي ۾ آهي. اها لئباريٽري اول اتي هئي شروعاتي تربيت ڪانپوءِ ان لئباريٽري جي مدد سان پير ڪوه، توت آئل فيلڊ ۽ ڊوڊڪ مان ان لئباريٽري سان وڃڻ ٿيو. مون سان گڏ طارق جي نالي سان هڪ ٻيو اليڪٽرانڪس جو انجنيئر به هو جنهن جو تعلق سيالڪوٽ سان هو. آئل اينڊ گئس، سنو ادارو هو. اسان مختلف فيلڊس ۾ قائم ڪيل آفيسرس ڪيمپ ۾ رهندا هئاسين. ٿورو ئي پريرواسٽاف جي ڪيمپ جدا هوندي هئي. تيل ۽ گئس جي کوٽائيءَ جو ڪم 24 ڪلاڪ، رات ڏينهن هلندو آهي.

کاڌي پيئي جي لاءِ اسان کي اداري جي طرفان بورچي، بيري ۽ سندس مدد لاءِ هڪ ٻن هيلپرس جي سهولت مليل هئي، جڏهن ته ڪراڪري ۽ فرنيچر وغيره پڻ مليل هوندو هو پر کاڌي پيئي جو خرچ اسان کي پاڻ گڏجي ڪرڻو پوندو هو. جنهن جي لاءِ اسان هر مهيني واري واري سان هڪ آفيسر کي ميس هلائڻ جي ذميداري ڏيندا هئاسين. اداري جي طرفان هر هڪ آفيسر کي ”فوڊ الاؤنس“ ملندو هو. جنهن مان هر مهيني جو خرچ ادا ڪرڻ کانپوءِ به ڪافي رقم بچندي هئي.

اتڪ ضلعي ۾ توت آئل فيلڊ جي نالي سان هڪ ڪئمپ آهي جتي 1967ع کان تيل ڪاميابي سان حاصل ڪيو ويو. جڏهن اها لئباريٽري اتي پهتي ته ڪجهه وقت کانپوءِ مون ان مان ڪنهن طرح جند ڇڏائي. منهنجي بدلي ڪري ڊوڊڪ آئل فيلڊ ۾ پوسٽنگ ڪيائون. ڊوڊڪ، ديره غازي خان ۾ تونس جي پيرسان جابلو پهاڙين ۾ واقع آهي. جتي قيصراڻي قبيلي جا ماڻهو رهن ٿا.

هڪ ڏينهن شام جو ڪيمپ ۾ ويٺا هئاسين ته اوچتو منهنجو ڪلاس فيلوسائين مشتاق صاحب جيڪو صوبي ڊيري خيرپور جو رهواسي هو، اهو اتي اچي نڪتو. پاڻ ۾ ملي ڏاڍا خوش ٿياسين. مشتاق صاحب به انجنيئر جي حيثيت سان O.G.D.C ۾ ملازمت حاصل ڪئي هئي.

مشتاق، مون کان سٺو ۽ وڌيڪ محنتي انجنيئر هو. انهن ڏينهن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي سرڪار تيل ۽ گئس جي کوٽائيءَ لاءِ آمريڪا مان چار نيون رگس ۽ کوٽائي لاءِ ٻي گهريل مشينري ۽ جنريٽر گهرايا هئا جيڪي ڍوڍ ۾ لڳايا ويا. اسان ٻئي انهن جنريٽرس جي لاءِ ساڳي وقت پوري فيلڊ ۽ ڪيمپ لاءِ بحالي برقرار رکڻ لاءِ ذميدار هئاسين.

انهن آمريڪي رگس جي جيڪي فني ماهر Expert آمريڪا مان آيل هئا، اهي سڀ پاڻ به شاگرد ۽ سيڪڙا هئا. صرف هڪ جڻو جنهن جو تعلق ڪئنڊا سان هو، اهو ڪم جو ڄاڻو هو. رگس ۽ جنريٽرس توڙي موٽرس جي ڪنيڪشن جي لاءِ جيڪو ماهر آيل هو، ان جو تعلق سنگاپور سان هو. ڍوڍ ۾ مان پوءِ تيل نڪرڻ جي خوشخبري جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي ”قوم“ کي ٻڌائي ته مخالف ڌر وارن ان تي به اعتبار نه پئي ڪيو. اهو 1976 ع جو زمانو هو. يا 1977 ع جي شروعات هئي. جڏهن PNA ٺهي چڪي هئي.

ڍوڍ ۾ جيڪي ڪاميابيءَ دوران مون کي انتظاميا هڪ ٻي فيلڊ جنهن جو نالو ”روڌو“ آهي، ان جو آپريشن مينيجر ڪري موڪليو. روڌو ۾ پڻ گئس جا وڏا ذخيره آهن. هن فيلڊ ۾ پڻ 1967 ع جي لڳ ڀڳ پهرين کوٽائي ڪري گئس هجڻ جو يقين ڪيو پر اتان گئس حاصل ڪرڻ يعني ڪتب آڻڻ جي لاءِ پاڻيپ لائين نه هجڻ جي ڪري اهو ڪوهه في الحال بند ڪيو ويو هو.

حڪومت ۽ انتظاميا جو ارادو هو ته ٻيهر ان فيلڊ ۾ وڌيڪ ڪوهه کوٽجن. روڌو به ڊيره غازي خان جي علائقي ۾ ئي آهي، جتي پڻ قيصراڻي قبيلو رهندڙ آهي. روڌو جابلو علائقي ۾ مٿانهين چوٽيءَ تي ايترو نه مٿي آهي جو برسات جا ڪڪر ۽ جهٽ اسان جي ڪمرن ۾ اچي ويندا هئا. ڏاڍو شاندار علائقو آهي. انهن ئي ڏينهن ۾ ذوالفقار علي ڀٽي ”تعب“ اڳواڻن تي ڪيس داخل ڪري کين حيدرآباد جيل ۾ رکيو هو.

ڍوڍ ۽ روڌو ۾ پوسٽنگ جي دوران هڪ ٻيو دوست اسدالله شيخ پڻ O.G.D.C ۾ آفيسر جي حيثيت سان ملازمت حاصل ڪري آيو.

شاگرديءَ جي زماني ۾ اسدالله جنهن جو پيوناالو امان بخش به آهي، اهو لاڙڪاڻي ۾ اسلامي جمعيت طلبا جو اڳواڻ هو. اسدالله ٽن مضمونن ۾ ايم اي ڪئي آهي. سٺو ۽ يار ويس ماڻهو آهي. آهستي آهستي جمعيت ۽ جماعت اسلاميءَ مان چوٽڪارو حاصل ڪري قومپرست ۽ ترقي پسند بڻجي چڪو آهي.

روڌو ۾ پوسٽنگ جي دوران هڪ رات جو ڪنهن مذهبي ڏينهن جي سلسلي ۾ مسجد ۾ جنهن سُر سان قرآن شريف پڙهيائين ۽ جنهن انداز سان تقرير ڪيائين. اهڙو سُر ۽ اهڙو انداز مون اڄ تائين نه ٻڌو آهي.

روڏو ۾ پوستنگ جي دوران پنڊي ۽ ملتان جي رهواسين کي ننڍيون ننڍيون نوڪريون ڏيڻ لاءِ سفارشون اينديون رهيون پر مون اتي صرف ۽ صرف اتان جي مقامي ماڻهن کي ملازمت جو حق ڏنو. ٻيو ته ٺهيو پر مسجد جو پيش امام پڻ اتان جو ئي رهواسي رکيو. هيڊ آفيس جي بالا آفيسرن جي سفارشن جي پرواهه نه ڪرڻ جي ڪري اتان خواجه سليم صاحب کي سار سنڀال لهڻ ۽ حالتن جو جائزو وٺڻ لاءِ موڪليو ويو. خواجه سليم صاحب جڏهن روڏو پهتو ته خبر پئي ته همراهه جو تعلق پيپلز پارٽي سان آهي. اسان سڀني آفيسرن گڏجي سندس خدمت ڪئي ۽ کيس قائل ڪري 37 ملازمن کي پروموشن جي لاءِ راضي ڪيو.

O.G.D.C جي نوڪري ٻين سڀني لحاظن کان سٺي هئي پر ”رولٽي“ واري نوڪري هئي. موڪلون به جام هيون پر پوءِ به ”فيملري لائيف“ يا ”سوشل لائيف“ لاءِ مناسب محسوس نه ٿيندي هئي ۽ انسان ته بهرحال سڌريل سماجي جانور آهي.

مون 1975ع کان 1978ع تائين هن اداري ۾ ملازمت ته ڪئي پر منهنجو ذهن مطمئن يا خوش نه هو. روڏو ۾ پوستنگ جي دوران هڪ ”ناول“ به لکيو هو جيڪو مون حيدرآباد ۾ امداد چانڊئي ۽ سهيل سانگي کي پڙهڻ ۽ سندن راءِ معلوم ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. هنن اهو پڙهي ڏاڍو پسند ڪيو ۽ مون کي واپس موڪلڻ جي بدران ڪنهن پريس ۾ ڇپائڻ جي لاءِ ڏنو. اتفاق سان ان پريس تي سرڪاري اهلڪارن ڇاپو هنيو ۽ اهو ناول ايئن الاتجبي ڪيڏانهن گم ٿي ويو. مون وٽ ان جي ڪاپي نه هئي ۽ ٻيهر لکڻ جي همت به نه ڪري سگهيس.

آئل اينڊ گئس ۾ ملازمت جي دوران آءٌ اسٽيل مل ڪراچي ۽ ۾ ملازمت جي لاءِ پڻ ڪوشش ڪندو رهيس. پر ڪامياب نه ٿي سگهيس. ان دوران مون کي آمريڪا ۾ ٽريننگ لاءِ پڻ چونڊيو ويو هو ۽ موڪل تي هجڻ جي ڪري هيڊ آفيس وارن ”تار“ ڪري ٽرت پهچڻ لاءِ پڻ تڪيد ڪئي. پر آءٌ ڪونه ويس جيڪا شايد منهنجي غلطي هئي.

انهن ئي ڏينهن ۾ PNA جي تحريڪ يا ڊالر تحريڪ يا ”آپريشن ڪوڪا ڪولا“ شروع ٿي چڪو هو.

انهن ڏينهن ۾ ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن ۾ مسعود پيرزادو، آفيسرس ايسوسيئيشن جو صدر هو. جڏهن ته ڊاڪٽر واجد علي علوي مرحوم سيڪريٽري جنرل هو. هنن مهربان دوستن جي چوڻ تي مون K.E.S.C ۾ ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي پوسٽ لاءِ درخواست ڏني.

هيءُ دوست ان وقت جي ”جنريشن“ جي چيف انجنيئر سليم اڪبر صاحب سان به مليا.

جڏهن سليڪشن بورڊ جي اڳيان انٽرويو لاءِ پيش ٿيس ته ”همراهن“ منهنجو O.G.D.C جو تجربو شمار ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ ٽريني اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي پوسٽ ”آف“ ڪئي.

انٽرويو کان فارغ ٿي سمورو حال احوال مسعود صاحب ۽ ڊاڪٽر علوي

صاحب کي ٻڌايم جيڪي ان وقت ئي مون کي ساڻ وٺي سليم اڪبر صاحب سان مليا. سليم اڪبر صاحب چيو ته منهنجي صلاح آهي ته هيءُ K.E.S.C. جوائن ڪري، منهنجو واعدو آهي ته اڄ پهن مهينن جي اندر هن کي ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي پوسٽ تي آڻي ڇڏيندس.

منهنجو ”ذهن“ ان واعدي تي مطمئن نه هو. منهنجي موڪل به پوري ٿي چڪي هئي، ريل گاڏيءَ ۾ ملتان لاءِ سيٽ به اڳواٽ ئي بوڪ ڪرائي ڇڏي هئي پر مسعود صاحب ۽ علوي صاحب جن اسرار ڪندي اها صلاح ڏني ته K.E.S.C. جوائن ڪيان.

اوجي ڊي سي جي ملازمت جي دوران ۽ K.E.S.C. ۾ ٽريننگ جي دوران اسان ٽن چئن دوستن گڏجي ڪراچيءَ ۾ مساواڙ تي درگ ڪالوني (شاهه فيصل ڪالوني) ۾ جاءِ ورتي هئي. عبدالستار جمالي، غلام قادر ڏاهري، انور پنهور ۽ نذير احمد قريشي گڏ رهندا هئاسين. ڏاڍو سٺو وقت گذاريوسين. ڪڏهن به معمولي تلخي يا رنجش پاڻ ۾ پيدا نه ٿي. عبدالستار جمالي به اوجي ڊي سي ۾ مڊ انجنيئر هو. جتان چيف جي حيثيت سان رٽائر ڪيائين. غلام قادر ڏاهري پلوڙ ۽ يار ويس انسان آهي. Seamen's ٽريننگ سينٽر ۾ ايڊمن آفيسر هو پر بدقسمتيءَ سان پتو حڪومت ختم ٿيڻ سان سندس ملازمت به ختم ڪئي وئي.

غلام انور پنهور، ڪراچيءَ جي علامه اقبال ڪاليج ۾ ليڪچرار هو. شائتي نگر ڪي ”آباد“ ڪرڻ ۾ وڏي همت وارو ڪردار ادا ڪيائين. بدقسمتيءَ سان قاضي احمد جي ڀرسان روڊ حادثي جو شڪار ٿي ويو. نذير احمد قريشي، پاڪستان اسٽيل مل ۾ آفيسر آهي.

O.G.D.C. ۾ ملازمت جي دوران ۽ K.E.S.C. ۾ ٽريننگ جي دوران به سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي سموري قيادت سان به اڪثر ڪٿي نه ڪٿي ملاقات ٿيندي رهندي هئي. جڏهن ته ڄامشوري وڃڻ ٿيندو هو يا ڄاڻي وائي وڃيو هو ته ڊاڪٽر خير محمد جوڻي وٽ ڪافي نون سرگرم دوستن سان پڻ ملاقات ۽ ڪچهريون ٿينديون هيون. امداد اوڍو، ڊاڪٽر جبار خٽڪ، نذير عباسي، امداد چانڊيو، ڊاڪٽر امير قريشي، تاج رند، ڊاڪٽر قاسم بروهي، نرنجن ڪمار، سرفراز ميمڻ، ڊاڪٽر بخش علي، نواز شيخ، ڊاڪٽر جعفر، عاشق سومرو، احمد علي ڏهر، ڪمال ڪلهوڙو، امر لعل، ڊاڪٽر گهنشام پرڪاش، قاضي سليم اڪبر، غلام رسول سهتو، محمد صالح بلو، رشيد ابراهيم، تاج مري، شير محمد مگريو، محمد خان سولنگي، ساغر سميجو، غلام اڪبر، عبدالخالق زدران، حنيف گهاني، ڊاڪٽر تنوير طاهر، محسن زبدي، صفت رند، انعام رند، امام بخش عرف زلف پيرزادو، علي حسن چانڊيو، جاويد قاضي ۽ مسرور چانڊيو ان وقت سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي پهرئين صف جا سرگرم اڳواڻ هئا. جڏهن ته علي حيدر شاهه، قادر جتوئي، قادر مگسي، بشير قريشي، شفيع ڪرناڻي، گل محمد جکراڻي، حبيب الله ڪابرو، ڊاڪٽر مير عالم مري ۽ ٻيا ڪيترائي نوان شاگرد اڳواڻ ميدان تي اچي رهيا هئا.

آپريشن ڪوڪا ڪولا ۽ پتو حڪومت جو خاتمو

ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت کي ختم ڪرڻ لاءِ ملڪ جي ”مستقل مفاد“ گروهه، اندروني رجعت پرست قوتن ۽ بين الاقوامي سامراج گڏجي جيڪا ”نام نهاد تحريڪ“ هلائي هئي، پس پرده ان جونالو ”آپريشن ڪوڪا ڪولا“ رکيو ويو هو. جڏهن ته ان دور ۾ جنهن تعداد ۾ ۽ جنهن طريقي سان ”ڊالر“ سستا ڪري ميدان ۾ آندا ويا، اهو پڻ ملڪ جي تاريخ تي ڪارو داغ آهي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته هڪ طرف ملڪي ۽ بين الاقوامي قوتن گڏجي پ.پ.ن. ۽ علماء اسلام جي حڪومتن کي ختم ڪرڻ ۽ انهن توڙي ٻين عوام دوست ترقي پسند قوتن ۽ قومپرست ڌرين کي هڪٻئي کان باغي، بدظن ۽ بداعتماد ڪرڻ لاءِ سمورا حربا استعمال ڪيا ته ٻئي طرف قومپرست قيادت، ترقي پسند اڳواڻن، ڪافي ڌرجي دانشورن ۽ ”ڪامريڊن“ پڻ جائائي يا اڻ جائائيءَ ۾ ان سازش ۾ منفي ۽ مايوس ڪندڙ ڪردار ادا ڪيو ۽ اهو ڪجهه ڪيو جيڪو ”آپريشن ڪوڪا ڪولا“ ڪندڙن ڀٽي چاهيو.

ان وقت نه ته قومپرست، ترقي پسند، سامراج دشمن ۽ عوام دوست اسان سميت بروقت ان سازش کي سمجهي سگهيا ته نه ئي ذوالفقار علي ڀٽي جي شخصي سياسي ڪردار جو صحيح تجزيو ڪري سگهيا ته نه ئي مستقل مفاد قوتن جي نئين حڪمت عملي جو اندازو لڳائي سگهيا ته نه ئي وري ذوالفقار علي ڀٽي پاڻ يا سندس جماعت انهن سڀني قوتن جو اعتماد ۽ سهڪار حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

پتو جي حڪمت عملي اها هئي ته سرمايو عرب ۽ گلف جي رياستن جو ته ٽيڪنالاجي فرانس جي ۽ اهڙي طرح افراڊي قوت پاڪستان جي انهن ٽنهي ”قوتن“ کي گڏائي، ٽين دنيا کي ڪنهن نه ڪنهن حد تائين پنهنجن پيرن تي به بيهارجي ته ايتري صلاحيت حاصل ڪري توانائي جي سڀني کان سستي ذريعي کي پڻ استعمال ۾ آڻڻ جو حق حاصل ڪجي.

ان پروگرام آمريڪي قيادت کي چيڙائي وڌو. آمريڪي وزير خارجہ ڪسينجر جي ڀٽي کي ڏنل ڌمڪي، ان حقيقت جو اعتراف هو پر افسوس جو اسان جون سموريون قابل ذڪر سياسي قوتون ”پتو دشمني“ ۾ ايترو ته اڳتي وڌي چڪيون هيون جو کين اها ”گيم“ ان وقت سمجهه ۾ آئي جڏهن ”جهرڪيون ان کائي ختم ڪري چڪيون هيون“.

رجعتي جماعتن P.N.A ناهي، تحريڪ جي دوران نه صرف قتل و غارتگيري ڪرائي پر نفرن جو اهڙو سلسلو ۽ طرپتو اختيار ڪيو جيڪو اڳتي هلي مستقل ”لساني“ وڇوٽيون ۽ مذهبي توڙي مسلڪي نفرتن جي بنيادن تي ٿيندڙ خونريزي جو باعث به بڻيو ته هيروئن ۽ هٿيارن جي ڪاروبار ۽ استعمال لاءِ ميدان ۾ تيار ڪرڻ جو سبب به بڻيو.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ذوالفقار علي ڀٽي ۽ سندس جماعت کي ان وقت به عوام جي وڏي حمايت حاصل هئي پر اها به بهرحال حقيقت آهي ته پيپلز پارٽي هميشه ”تنظيمي خامين“ ۽ ”متبادل قيادت“ جي بحران جو شڪار رهندي آئي آهي. ان ڪري جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو جيل جي ڪال ڪوٺڙي مان به مڙسيءَ سان مزاحمت ڪري رهيو هو ته ان وقت نصرت ڀٽو ۽ بينظير ڀٽو کان سواءِ باقي سڄي قيادت مصلحتي رويو اختيار ڪري ڪوبه متحرڪ، فعال ۽ تحريڪي ڪردار ادا ڪرڻ کان ڪيڀائي رهي هئي.

ان وقت، ان موقعي تي ڪاٻي ڌر جي اڳواڻن ۽ ڪجهه قومپرست، ترقي پسند قوتن جا ”هوش ٺڪاڻي لڳا“، پر ان وقت ڪافي دير به ٿي چڪي هئي ته اهي پاڻ ان پوزيشن ۾ به نه هئا ته نه ئي وري پيپلز پارٽي جا ڪارڪن ۽ عام عوام هنن تي اعتماد ڪرڻ لاءِ تيار هو. ٻين لفظن ۾ جيڪڏهن ايئن چئجي ته زميني حالتون ضياءَ الحق جي فائدي ۾ هيون ته غلط نه ٿيندو.

ضياءَ الحق جي يارنهن سالن دور ۾ ملڪ، عوام ۽ خاص ڪري ننڍين قوميتن کي اهڙا ته ڏٺا ويا ۽ اهڙا ته ”ناسور“ پاليا ويا جو ويجهي مستقبل تائين انهن مان چوڻڪارو حاصل ٿيڻ جي ڪا به اميد نه آهي. بلڪ جيڪڏهن ايئن چئجي ته اهي زخم ۽ ناسور جيئن پوءِ ٿيڻ وڃن ٿا زور وٺندا ۽ لاعلاج ٿيندا ته ڪو وڏاڻ نه ٿيندو.

حقيقت اها آهي ته ضياءَ الحق جي 11 سالن ۽ پرويز مشرف جي 11 سالن، ملڪ کي اهڙي مقام تي آڻي بيهاريو آهي جو هاڻي ”انقلابي آپريشن“ کانسواءِ بهتري جي اميد رکڻ اجائي آهي ۽ انقلابي آپريشن ۾ موجوده ڪاروباري ۽ واپاري قيادت جي وس جي ڳالهه ئي نه آهي، جن کي اها به خبر نه آهي ته ”نظريه“ جو مطلب ڇا ٿيندو آهي ته انقلاب جي معنيٰ ڪهڙي ٿيندي آهي.

بدقسمتي اها آهي ته هڪ طرف ڪاٻي ڌر متحد، منظم ۽ متحرڪ نه آهي ته ٻئي طرف عوام جو اعتماد به حاصل نه ڪري سگهي آهي، جڏهن ته ”نظرياتي“ لحاظ کان انقلابي جماعت ۽ قيادت جو ”خال“ پڻ اڃا تائين نه ڀرجي سگهيو آهي.

اهو درست آهي ته ڪميونسٽ پارٽي جي نالي سان ڪجهه دوست محدود پيماني تي سرگرم آهن ۽ هنن وٽ وسيلو به محدود آهن ۽ اهو به درست آهي ته هنن جي سڃاڻي، مستقل مزاجي ۽ محنت، ساراهه جوڳي آهي پر ان جي باوجود اها بهرحال هڪ حقيقت آهي ته اها جماعت يا اها قيادت به حالتن ۽ تقاضا مطابق سماج جي مختلف حصن کي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهي آهي، جڏهن ته ڪاٻي ڌر سان واسطو رکندڙ ”اتحاد“ پڻ ان سلسلي ۾ اڃا تائين ڪو ٻارڻ نه باري سگهيا آهن.

جيڪي سياسي اڳواڻ، ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت کي آڻي، اجهي ۽ لٽي جي حوالي سان طعنا ۽ مهڻا ڏئي رهيا آهن، انهن کي ”ٻيون“ يا پنهنجنون حڪومتون به نظر ۾ رکڻ گهرجن.

ذوالفقار علي ڀٽي جي جماعت ڪا نظرياتي ۽ انقلابي جماعت نه ان وقت

هئي ۽ نه هن وقت آهي. ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت ساڍا چار سال برداشت ڪئي وئي پوءِ انهن چئن سالن جي دوران روزگار جا جيترا موقعا ملڪي ۽ صوبائي ادارن ۾ نوجوانن ۽ عوام کي مليا، ٻئي ڪنهن به دور ۾ نه مليا. ڪراچي سميت ملڪ جي سڀني شهرن ۾ هائوسنگ جون جيتريون اسڪيمون ۽ رٿائون ان دور ۾ آيون ٻئي ڪنهن به دور ۾ نه آيون. جيترا تعليمي ادارا ان دور ۾ ٺهيا، ٻئي ڪنهن به دور ۾ نه ٺهيا. بلوچستان ۽ سرائيڪي بيلٽ ۾ ميڊيڪل ۽ انجنيئرنگ ڪاليج ۽ يونيورسٽيون ان دور ۾ ئي قائم ٿي سگهيون. غيرملڪي اسڪالر شپس جيتريون ان دور ۾ مليون، ڪڏهن به نه مليون.

سوين وفاقي ۽ صوبائي ادارا، ننڍين صوبن جي نوجوانن لاءِ ”نوگو“ ايريا بڻيل هئا. انهن جا درواز صرف پتو جي پهرئين حڪومت ۾ ئي کوليا ويا. پاڪستان اسٽيل مل ۽ پورٽ قاسم جهڙا ادارا قائم ڪيا ويا. سيمينٽ جا ڪارخانا، گيهه ۽ تيل جي صنعت، ان دور ۾ ”منظم“ ڪئي وئي. روڊن، رستن، بحلي، گئس ۽ ٽيليفون جون سهولتون جيتريون ان دور ۾ عوام کي ڏنيون ويون، اول ڪڏهن به نه ڏنيون. سڄي ملڪ ۾ جيترا ترقياتي ڪم ان دور ۾ ڪرايا ويا، ٻئي ڪنهن به دور ۾ نه ڪرايا ويا.

هڪ طرف ضياءُ الحق جا 11 سال اڳيان رڪو، ٻئي طرف ڀٽو جا ساڍا چار سال اڳيان رڪو ۽ پوءِ فيصلو ڪيو!! جڏهن ته اها حقيقت به سامهون رڪو ته ڀٽو کي هڪ ٽٽل ۽ شڪست کاڌل ملڪ ۽ مايوس عوام سان واسطو پيو هو.

ضياءُ الحق جي حڪومتي دور جي شروعاتي چئن پنجن سالن جي دوران ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن ۾ 100 کن نوان انجنيئر ڀرتي ڪيا ويا هئا، جن مان سنڌي صرف چار هئا. انهن مان هڪ آءِ به هوس.

ذوالفقار علي ڀٽو جي حڪومت قائم ٿيڻ کان اڳ KESC ۾ تقريبن چار سئو کن انجنيئر ۽ آفيسر هئا، جن مان سنڌي صرف ٽي جڻا يعني سائين صالح محمد شيخ، غلام اڪبر جتوئي ۽ پاميائي صاحب (ديوان هو).

ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت قائم ٿيڻ سان KESC ۾ تقريبن 35 سنڌي انجنيئر ۽ آفيسرن کي به روزگار جو حق مليو ته هن وفاقي اداري ۾ ڪيترن ئي پختونن کي پڻ ملازمت نصيب ٿي سگهي. جڏهن ته ورڪرن ۽ اسٽاف ۾ پڻ ڪافي سنڌي، بلوچ، پختون ۽ اردو ڳالهائيندڙن کي روزگار ڏنو ويو.

انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري مان تعليم مڪمل ڪرڻ کانپوءِ رفيق صفي، مسعود پيرزادو، عبدالرحيم سمون، جميل الرحمان پنهور، جميل گل شيخ، منور ميمڻ، شبير احمد نوراني، پرچاڻي، علي محمد ڪرنائي، حافظ مننار، عاشق بنگوار، ظفر شيخ، شوڪت انصاري، علي اڪبر شاهه، جان محمد ملهڻ، امين سولنگي، الله رکيو سولنگي، محمد علي سومرو انهن شاگردن ۾ شامل آهن جن کي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي شروعاتي دور ۾ KESC ۾ روزگار جو حق مليو. جڏهن ته سائين محمد عمر خشڪ پڻ اين اي ڊي مان انجنيئرنگ پاس ڪرڻ کانپوءِ ساڳئي اداري ۾ انجنيئر جي حيثيت سان شموليت اختيار ڪئي.

ڪي اي ايس سي ۾ آفيسرس ايسوسيئيشن هئي ته اول به پاران ۾ جان ان وقت پئي جڏهن ڄامشوري جي هن گروپ ان ۾ سرگرميءَ سان حصو وٺڻ شروع ڪيو.

ڊاڪٽر واجد علي علوي، اردو ڳالهائيندڙ ڪراچي واسي هو پر سُني ۽ ترقي پسند سوچ ۽ ڪُلئي ذهن جو ڀلو. يار ويس ۽ انسان دوست انسان هو. اهو هن ايسوسيئيشن جو ”ڪرتا-ڌرتا“ هو. ڄامشورو گروپ جي سهڪار سان هو اڃا به شينهن ٿي ويو.

چونڊن ۾ رفيق صفي جنرل سيڪريٽري ته ڊاڪٽر واجد علي صدر چونڊجي ويا.

ٻن سالن کان پوءِ وري مسعود پيرزادو صدر ته ڊاڪٽر واجد علي سيڪريٽري جنرل چونڊيا. هن چونڊ دوران مسعود پيرزادي جو مقابلو غلام اڪبر جتوئي سان ٿيو. ٻنهي هڪ جيترا ووت کنيا، پر جيئن ته باقي سڄي فاتح پينل جو تعلق مسعود پيرزادي وارن سان هو، ان ڪري غلام اڪبر جتوئي پاڻ پنهنجائپ ۾ مسعود احمد پيرزادي کي صدارت سنڀالڻ جي آڇ ڪئي.

ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن جي آفيسرس ايسوسيئيشن وقت بوقت انتهائي فعال ۽ موثر ڪردار ادا ڪندي رهي آهي، جنهن ۾ بنيادي حصو ڄامشوري جي سيني گريجوئيٽ جو ۽ خاص طور تي سنڌي انجنيئرس جو رهندو آيو آهي.

پتو حڪومت جي خاتمي کانپوءِ KESC ٻيهر سنڌي ۽ بلوچ نوجوانن لاءِ ”نوگو“ ادارو بنايو ويو پر جڏهن محمد خان جوڻيجو وزيراعظم ٿيو ته پنج نڪاتي پروگرام تحت 18 انجنيئر KESC ۾ پڻ ڀرتي ڪري موڪليائين.

1970ع جي عام چونڊن ۾ پيپلز پارٽيءَ کي ڪراچي ۽ حيدرآباد جي اردو ڳالهائيندڙ آباديءَ جي اڪثريت جي به حمايت حاصل هئي، ان ڪري هن ٻنهي شهرن مان پ پ جا اردو ڳالهائيندڙ اميدوار پڻ اڪثريت سان قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ جا ميمبر منتخب ٿيا هئا.

اهڙي طرح پتو حڪومت جي طرفان جتي سنڌي، بلوچ ۽ پختون نوجوانن کي مختلف ادارن ۾ روزگار جو حق ملڻ شروع ٿيو، اتي ڪافي تعداد ۾ اردو ڳالهائيندڙ نوجوانن ۽ عوام کي پڻ مختلف ادارن ۾ روزگار ملندو رهيو هو. پر رجعتي ۽ تعصب پرست لساني توڙي مذهبي گروهن ذوالفقار علي ڀٽو جي خلاف ”زهر اوڳاڇي“ جنون پڪيڙيو ۽ نفرتون پيدا ڪيون ته تعصبي پريس پڻ ڪوڙي ۽ منفي پروپيگنڊا ڪندي رهي.

ڪجهه تلخيون، ڪجهه ناخوشگوار واقعا ۽ ڪجهه سبق

ايوبي آپشاهي جي دور ۾ قومي جبر ۽ ناانصافين جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل ”باق“ جڏهن لاوا جي شڪل اختيار ڪئي ته سماج جا مختلف حصا ”لاوا“ جي ان لپيٽ ۾ اچي ويا.

سياسي سرگرميون ”سنجيده“ ۽ ”بالغ“ هجڻ جي باوجود ڪڏهن ڪڏهن اوچتو ۽ تڪڙو اهڙو رخ اختيار ڪنديون هيون جو سنڌ جي بردبار، سچي ۽ سنجيده قيادت به انهن واقعن جي اڳيان يا ته بيوس ٿي ويندي هئي، يا مصلحت جو شڪار ٿي خاموش رهڻ کي ترجيح ڏيندي هئي يا پنهنجي سياسي حيثيت ۽ ساک کي بچائڻ جي ڊپ ۾ ان وقت پيش آيل ان وڻندڙ واقعن ۽ صورتحال ۾ پاڻ به ”ماحول جي وهڪري“ کي ”درست“ قرار ڏيندي هئي.

اهو درست آهي ته ڪراچي ۽ حيدرآباد سميت سنڌ جي ڪيترن ئي اهم شهرن ۾ مختلف ملڪن، صوبن ۽ حصن مان لڏي آيل آبادي ۽ هتان جي مستقل قديم رهواسين جي وچ ۾ سياسي ”هم آهنگي“ يا ”هم خيالي“ جي کوٽ هئي پر اها به حقيقت آهي ته ان طرف ڪنهن به ذريعي طرفان سنجيدگي سان ڪوشش به نه ڪئي وئي.

اهوئي سبب آهي جو ان وقت سنڌ جي سلجهيل قيادت جي طرفان جڏهن قومي جبر ختم ڪرڻ صوبيا بحال ڪري صوبن کي خودمختياري ڏيڻ، سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرڻ ۽ انعام توڙي نيلام ۾ ڏنل زمينون واپس وٺي مقامي سطح تي ترجيحي زمين هارين ۾ ورهائڻ جهڙا اهم بنيادي ۽ درست مطالبات ٿيڻ لڳا ته جماعت اسلامي، علماء پاڪستان، مسلم ليگ ۽ ٻين رجعت پرست قوتن ۽ سندن حامي ميڊيا ان وقت به ”قتوائون“ ڏيڻ جو سلسلو برقرار رکيو.

سنڌ متحده محاذ يا جيئي سنڌ محاذ جي مقابلي ۾ مهاجر، پنجابي، ٻنڀڻ محاذ ڪڙو ڪيو ويو. نواب مظفر ۽ حافظ مبارڪ جهڙا معتصب ماڻهو ان محاذ جا ڪرنا ڏرتا هئا. ان محاذ جي طرفان نه صرف سنڌ ۾ متحده محاذ يا جيئي سنڌ محاذ جي مخالفت ڪئي وئي پر پيپلز پارٽي کي به صرف سنڌين جي جماعت ۽ حڪومت قرار ڏئي ان جي خلاف پڻ واويلا مچائي وئي.

سچي ڳالهه اها آهي ته نه ته سائين جي ايمر سيد يا حيدر بخش جتوئي ڪنهن به لساني برادري يا ثقافتي اقليت خاص ڪري اردو ڳالهائيندڙ آبادي جا مخالف هئا ته نه ئي پيپلز پارٽي انهن جي خلاف هئي. پر جيئن ته مشرقي پاڪستان جي آزاديءَ کانپوءِ پهريون ڀيرو صوبو به بحال ٿي چڪا هئا ته وفاقي سطح تي به پهريون دفعو سنڌ ۽ ننڍن صوبن جي نوجوانن لاءِ روزگار جا دروازا کلي سگهيا هئا. ان ڪري جيڪي قوتون هن وقت تائين مختلف ادارن ۾ نوڪريون حاصل ڪري هڪ هنريءَ سان مسلسل ”مزا“ وٺي رهيون هون، انهن کي پنهنجي مفاد خطري ۾ نظر اچڻ کان اڳ، سڀي طرف سنڌ جون ٻيون جيڪي اهم قومي مسئلا پاري جيڪو ماحول

پيدا ڪري رهيون هيون، انهن پڻ هنن مفادپرست گروهن کي ضرورت کان وڌيڪ ”چرڪائي“ ۽ ڊيڄاري ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ جو سندن اکين جي اڳيان تازو ئي نازو بنگال آزاد ٿي چڪو هو.

1970ع جي عام چونڊن ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد مان پڻ پيپلز پارٽي کي بين جماعتن جي پيٽ ۾ گهٽائي سان سیتون به مليون هيون ته اردو ڳالهائيندڙ آبادي جي اڪثريت، خاص ڪري نوجوان نسل جي وڏي حمايت حاصل هئي. اها ڳالهه پڻ ”هارايل“ متعصب ۽ مذهبي گروهه کي هضم نه ٿي رهي هئي، ان ڪري انهن سڀني ”منفي“ ۽ متعصب ٽولن گڏجي نه صرف سنڌ جي قومي حقن لاءِ جاڪوڙيندڙ قيادت جي خلاف هاءِ گهوڙا برقرار رکي پر پيپلز پارٽي کي پڻ اردو ڳالهائيندڙن جي مخالف جماعت قرار ڏيڻ ۽ ثابت ڪرڻ لاءِ نهنن چوڻيءَ جا زور لڳايا.

مستقل مفاد استبيلشمينٽ کي ٻيو ڇا گهرجي؟ سڀني گڏجي نه صرف سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙن کي پاڻ ۾ ويڙهايو ۽ ”اردو ڪا جنازه هي ذرا ڏور سي نڪلي“ جهڙي زهريلي پرويڱنڊا ڪري نفرتن کي ذهنن ۾ ايئن ويهاريو ويو جو اڄ تائين اهو ”ناسور“ ۽ ”قت“ ڀرجي نه سگهيو آهي.

هڪ طرف مٿي بيان ڪيل ڌريون سنڌ کي ”نفرتن“ جي حوالي ڪرڻ، عوام ۽ نوجوانن کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ ۽ هڪٻئي جو ”جاني دشمن“ ڄاڻائي سياست ۽ سياسي پروگرام جي بنيادن تي مخالفت ڪرڻ جي بدران، سنئون سڌو لساني ۽ نسلي بنياد تي پنهنجو سياسي ”قد“ ۽ ”ڪاٺ“ اڀارڻ ۾ مصروف هيون ته بدقسمتي سان ڪجهه اهڙا اڻ وڻندڙ واقعا اسان جي چند ”جذباتي نوجوانن“ کان پڻ ٿيا. يعني جيڪو ڪجهه اسان جي خلاف پرويڱنڊا ۾ چيو پئي ويو، اسان جي دوستن جي ان غير سياسي ۽ غير سنجيده حرڪت سان اهو وري ثابت پئي ڪيو ويو!!

هڪ واقعي ۾ پيپلز پارٽيءَ جي صوبائي وزير ”بديع الحسن زبدي“ کي همراهه يا ته ڄامشوري ڪئي آيا هئا يا مٿس تشدد ڪيو ويو هو.

اهڙي طرح ٻئي واقعي ۾ وري عثمان ڪينڊي کي به ڄامشوري ۾ وٺي آيا هئا.

اهڙي طرح ان کان ڪجهه سال اڳ هڪ اڌ واقعو اهڙو به ٿيو جو هڪ اردو ڳالهائيندڙ نوجوان کي چمات هڻي، جيئي سنڌ جوڻ جو طريقو اختيار ڪيو ويو. ان کانسواءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جڏهن به اسٽوڊنٽس يونين جون چونڊون ٿينديون هيون ته اردو ڳالهائيندڙ شاگردن جي لاءِ ”ماحول سازگار“ نه هوندو هو. هڪ سال جڏهن مير رسول بخش ٽالپر جو فرزند مير رفيق ٽالپر عرف ڀپو سنڌ يونيورسٽي ۾ اسٽوڊنٽس يونين جي صدارتي اميدوار طور بيٺو هو ته ان موقعي تي پڻ اردو ڳالهائيندڙ هڪ ٻن شاگردن ۽ شاگردياتين سان سٺو سلوڪ ۽ رويو اختيار نه ڪيو ويو هو.

اهي اهي تلخ حقيقتون آهن جن گڏجي ڪڏهن ڪنهن ڌر وٽان ته ڪڏهن ڪنهن ڌر وٽان ”عمل“ ۽ ردعمل جو روپ اختيار ڪيو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ان وقت سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙ ڪجهه بااثر اڳواڻ اهڙا هئا، جيڪي دوراندوشي کان ڪم وٺي ان ماحول کي ”نارڻ“ ۾ ڪردار ادا ڪري سگهن پيا پر جيئن ته جيڪڏهن هڪ طرف متعصب لساني محاذ، پيپلز پارٽي کي سنڌين جي جماعت ۽ حڪومت قرار ڏئي، ان جي مخالفت ڪري رهيو هو ته ٻئي طرف سنڌ متحده محاذ يا جيئي سنڌ محاذ وري پيپلز پارٽيءَ کي سنڌين جي مخالف جماعت ۽ حڪومت قرار ڏئي رهيا هئا. يعني ٻئي محاذ، ”پيپلز پارٽي جي مخالفت“ ڪرڻ تي متفق هئا. جڏهن ته ٻنهي طرفان ٿيندڙ اها مخالفت سنڌي ۽ اردو بنيادن تي سنڌجي مستقل رهواسين ۾ غير ضروري وچوتيون پيدا ڪري رهي هئي. سنڌ جي نوجوانن ۽ عوام کي ورهائڻ ۽ ويڙهائڻ جي ”نتيجن“ کي ان وقت ڪنهن به اهميت نه ڏني يا ان جي مستقبل ۾ ٿيندڙ نقصان جو ڪير به اندازو ۽ احساس نه ڪري سگهيو!!

1972ع ۾ ٿيل ٻوليءَ جا فساد، ان سلسلي ۾ اهڙو بنياد بنيا جو اڄ تائين اسان سڀ پوڳي رهيا آهيون، جڏهن ته ڪيترائي بي گناهه ڪونڊران نفرت جو نشانو بڻجي رهيا آهن.

ايمانداريءَ جي ڳالهه آهي ته چڪتاڻ ۽ تلخي جي ان ماحول ۾ صرف ڪامريڊ جتوئي ۽ ڄام ساقي ۽ سندن دوستن جي طرفان ڪوشش ته ڪئي وئي پر اها ڪوشش ناڪافي به هئي ته نفرت جي پڙ ڪايل ان باهه ۾ ”بيڪ فائر“ پڻ ٿيندي رهي. سياسي لحاظ کان هنن دوستن کي ”پاڻي، پاڻي“ جا طعنا به ڏنا ويا ته کين سياسي لحاظ کان ڪمزور ڪرڻ لاءِ پڻ نشانو بڻايو ويو. اڄ جون حالتون ان حقيقت جي تصديق ڪري رهيون آهن ته ڪامريڊ جتوئي، ڄام ساقي، سائين باقر علي شاهه ۽ سندس ساٿين جو موقف درست هو. ڪاش ٻنهي لساني برادرين جا سلجهيل ۽ دوراندیش اڳواڻ به ان وقت به نه صرف اهو موقف اختيار ڪن ها پر بروقت گڏجي فعال ڪردار ادا ڪن ها ته اڄ شايد، شايد سنڌ ۾ وڌيڪ صحتمند ۽ انسان دوست ۽ سنڌ دوست ماحول مضبوط هجي ها!!

هونئن ته مخالفت ۽ حمايت جا معيار ۽ پيمانا پارٽين جا پروگرام هجڻ کپن ۽ جماعتن جا منشور هجڻ کپن. لساني يا مذهبي ۽ مسلڪي بنيادن تي مخالفت ڪرڻ يا حمايت ڪرڻ ۽ اهو به مستقل رهندڙ برادرين جي وچ ۾، ڪنهن به طرح نه ته انسان دوست رويو آهي نه ئي وطن دوست سياست جو درست ”انداز“ آهي. اڄ جون حالتون ان حقيقت جو جيئرو جاڳندو ثبوت آهن. سنڌ ۾ رهندڙ اهي خاندان ۽ برادريون جن جو مستقبل هاڻي سنڌ سان وابستائي چڪو آهي. انهن لساني برادرين جا ڪافي معاشي، اقتصادي، معاشرتي ۽ سماجي مفاد ساڳيا آهن. ساڳين مفادن جي لاءِ هڪ ٻئي جو اعتماد حاصل ڪرڻ ۽ گڏجي جدوجهد هلائڻ ۾ آخر ڪهڙي خرابي آهي؟؟ ها، ممڪن ها ته ڪن مسئلن جي سلسلي ۾ ٽڪراءُ هجي يا اختلاف هجي، پر پوءِ به انهن اختلافي مسئلن کي پنهنجائپ جي جذبي سان، نيڪ نيتي سان صوبي يا عوام جي مفاد وٽان گڏجي ڪو به حل يا رستو ڪڍڻ ۾ آخر ڪهڙي بُرائي آهي؟؟ ڇا ڀلا اهو ضروري آهي ته شروعات ئي اختلافي مسئلن

کان کجي؟؟ دراصل، مسئلو آهي ٿي هڪٻئي تي اعتماد ۽ پروسو ڪرڻ. سنڌ ۾ ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳ به ڪجهه خاندان هتي لڏي آيا، اهڙي طرح پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان مان به ڪجهه خاندان، گهڻو عرصو اڳي هتي لڏي آيا آهن.

هن وقت انهن خاندانن ۽ هتان جي قديم باشندن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جا تڪراءَ يا تضاد نه آهن. پران جي باوجود جيڪڏهن هڪ طرف اهي خاندان اڃا تائين به پنهنجو پاڻ کي ”مڪمل طرح“ سنڌ ڌرتيءَ سان پاڻ کي ”منسوب“ ڪرڻ کان ڪيپائي رهيا آهن ۽ ”غير صوبائي“ سياسي قيادت کي محض برادريءَ ۽ لساني بنيادن تي پنهنجو سمجهي غلطي ڪري رهيا آهن ته ٻئي طرف اسان جون قومپرست، عوام دوست ۽ ترقي پسند جماعتون پڻ انهن کي پنهنجين صنفن ۾ شامل ڪرڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي ذهني طور تيار نه ڪري سگهيو آهن.

سچي ڳالهه اها آهي ته اسان کي سمجهڻو پوندو ته سنڌ جي حوالي سان قوم يا قوميت ڇا آهي؟؟ قومپرستي ۽ نسل پرستي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ سنڌ دوستي ۽ عوام دوستيءَ جي معنيٰ ڪهڙي آهي؟ سنڌ جا مجموعي مفاد ڪهڙا آهن؟؟ سنڌ جي اجتماعي مفادن خاطر، ڪهڙي حڪمت عملي اختيار ڪرڻ گهرجي؟ سماج جون ڪهڙيون ڪهڙيون قوتون، سياسي جدوجهد ۾ اهم بنيادي ۽ صحتمند ڪردار ادا ڪري سگهن ٿيون؟

ڪٿي ايئن ته نه آهي جو جائڻي يا اڻجائڻي ۾ اسان پاڻ نسل پرستي جو شڪار ٿي رهيا آهيون؟؟

پروگرام ۽ منشور جي بنياد تي، اتحاد، حڪمت عملي ۽ منظم جدوجهد ڪرڻ، اسان سڀني جي مفاد ۾ آهي.

چوندا آهن ته ”غلطيون ۽ تجربائي انسان جي ”تربيت“ ڪندا آهن“. انڪري پنهنجين ماضيءَ جي غلطين، ڪڇاين ۽ ڪوتاهين کي قبول ڪرڻ کي ”ڪمزوري“ نه سمجهڻ گهرجي، پران مان سبق پرائي اڳتي وڌڻ گهرجي.

نسلي، لساني، مذهبي ۽ مسلڪي بنيادن تي جماعتون ٺاهڻ يا نوجوانن توڙي عوام جي تمام وڏي آبادي سان ”لاتعلقي“ جو رويو اختيار ڪرڻ ۽ پوءِ به ڪاميابي، آزادي يا انقلاب جا خواب ڏسڻ ڪنهن به طرح درست رويو نه آهي ۽ اها هن وقت جي اهم ۽ بروقت تقاضا آهي ته ان طرف سنجيدگي ۽ ذميداري سان نه صرف ڌيان ڏنو وڃي پر باقاعدي عملي طور ”اهڙين مثبت“ قوتن ڏانهن رجوع ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ جو اول ٿي نه صرف چڱو موچارو وقت هٿان نڪري چڪو آهي پر ان راهه ۾ سگهاريون ”رڪاوٽون“ پڻ پيدا ڪيون ويون آهن.

نذير عباسي جي شهادت، ماڻڪ جي ”جدائي“ ۽ رفيق صفي کي سزا

اوجي ڊي سي جي سٺي پر ”رولڙي“ واري نوڪري کان تنگ ٿي، دوستن جي صلاح سان ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن ۾ تريني ايگزيڪيوٽو انجنيئر جي حيثيت سان 1978ع ۾ ملازمت شروع ڪيو. ان وقت تائين هن اداري ۾ ٻه ڪجهه پنهنجا همراھ روزگار جو حق حاصل ڪري چڪا هئا.

چيف انجنيئر سليم اڪبر صاحب جي ڪيل واعدن مان ته ڪو به واعدو پورو نه ٿيو پر اڻوھڪ سال جي تريننگ کي سوا سال، صرف ان بنياد تي ڪيو ويو ته ”هيءُ اڪيلو ڇو آهي؟“ ”هن کي، هن کانپوءِ ايندڙ گروپ ۾ شامل ڪيو.“ هتي اها حقيقت عرض ڪيان ته مون کان پوءِ واري گروپ ۾ ڪُل 22 انجنيئر هئا جيڪي مون کان اڏائي مهينا جونيئر هئا. پر جيئن ته انتظاميا منهنجي تريننگ ٽن مهينن جي لاءِ وڌائي هئي، ان ڪري اُن سان سڄي گروپ کان 15 ڏينهن جونيئر ٿي ويس. 22 جي ان گروپ ۾ صرف هڪ ٻيو سنڌي لياقت علي خوجا هو. اها مون سان ٻي ناانصافي هئي. ڀلا منهنجي اڪيلي هجڻ ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه هو؟ جڏهن ته منهنجو تقريبن پنجن سالن جو تجربو پڻ نظر انداز ڪيو ويو هو.

1977ع ۾ ضياءُ الحق، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو تختو اونڌو ڪري چڪو هو. هيءُ 1978ع جو زمانو هو. پتو چيل ۾ قيد هو ۽ قيد ۾ هڪ ڪتاب ”جيڪڏهن مون کي قتل ڪيو ويو“ لکيائين. ان شروعاتي دور ۾ ان ڪتاب تي بندش هئي ۽ اهو عام نه ملندو هو. رفيق صفي منشي، ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن ۾ انجنيئر به هو ته آفيسر ايسوسيئيشن جو اهر اڳواڻ به هو. ڀٽي جو شيدائي هو/ آهي. ان ڪري ڪي اي ايس سي جي انتظاميا، خاص طور تي هڪ، ٻن رٽائر فوجي آفيسرن سان تڪرار، منا بحث به ڪندو هو. رٽائرڊ همراهن کي رفيق صفي جون اهي ڳالهيون هضم نه ٿينديون هيون. ان ڪري هڪ ڏينهن اوچتو ڇاپو هڻي رفيق کي گرفتار ڪيو ويو. مٿس الزام هو ته هو آمريڪي ايجنٽ آهي ۽ ”ڪينوپ“ جا راز آمريڪا وارن کي ”وڪڻي“ رهيو هو. ڪراچي نيڪليئر پاور پلانٽ ٺاهيو ٿي ڪئناڊا وارن آهي، ان ڪري ان جا راز جيڪڏهن آمريڪا وارن کي گهريل هئا ته ان لاءِ ڪئناڊا کان سڄي معلومات سولائيءَ سان وٺي پئي سگهيا. ان ڪري انهن الزامن ۾ صداقت نظر نه ٿي اچي. جڏهن ته اصل ڏوهه سندس پتو حمايت هئي. اهو به ٻڌڻ ۾ آيو ته رفيق صفي جي گاڏيءَ مان ان وقت ”جيڪڏهن مون کي قتل ڪيو ويو“ ڪتاب هٿ آيو هو. رفيق صفي کي اسپيشل ملٽري ڪورٽ مان 14 سال قيد جي سزا ملي، جيڪا هن ڪراچي جيل ۾ مڙسيءَ سان گذاري ۽ ايل ايل بي ۽ ايم اي سميت ڪيترائي ڪورس جيل مان پاس ڪري 8-9 سالن کان پوءِ آزاد ٿي آيو. آزاديءَ کانپوءِ ائين آئيني ترميم جي ڪري رفيق صفي به نوڪري ڪرڻ

جواهل نه هو. ان ڪري محترم صبيح الدين احمد، حسين شاه راشدي ۽ اقبال حيدر وارن سان گڏجي وڪالت شروع ڪيائين پر پوءِ جڏهن بينظير ڀٽو جي پهرين حڪومت اقتدار ۾ آئي ته مخدوم امين فهيم ڪيس ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ۾ ڊپٽي چيف انجنيئر جي عهدي تي رکيو. جتان جنرل مينيجر جي حيثيت سان رٽائر ڪيو اٿس.

هڪ ڏينهن ڪراچي جي يونيورسٽي روڊ واري پراڻي سبزي منڊي وٽ بينو هوس ته اوچتو گهنشام جنهن ان وقت پاڪستان اسٽيل مل ۾ نوڪري هئي. گهنشام، نرنجن ڪمار جو ڏوڏو پيءُ آهي. هي دوست راڌڻ جا رهواسي آهن. گهنشام ڏاڍو ڊنل اداس ۽ پریشان هو. مونکي چيائين ته ”نذير عباسي کي ماري ڇڏيائون“ ۽ حميده کي گرفتار ڪرڻ جو خطرو آهي، حميده هن وقت گوليمار جي علائقي ۾ آهي، ان کي اتان ڪڍڻو آهي. تون ان سلسلي ۾ ڪجهه ڪر.“

مون گهنشام کي گڏ ڪيو ۽ گوليمار پهتاسين، جتان حميده، نذير عباسي جي والده محترم ۽ 9 مهينن جي ”زرqa“ يا موتيا کي گاڏي ۾ ويهاري نارٿ ڪراچي پنهنجي گهر وٺي آيس. شايد رمضان شريف جو مهينو هو. نذير جي والده مسلسل روئي رهي هئي، جڏهن ته حميده کيس دلآسا ڏئي رهي هئي ته ”امان اها خبر ڪوڙي هوندي“. حقيقت ۾ حميده کي نذير عباسي جي شهادت جي سچي خبر نذير جي پيڻيوي ٻڌائي هئي، جنهن کي ايجنسین جا اهلڪار پاڻ لاش ۽ قبر ڏيکارڻ جي لاءِ وٺي ويا هئا.

نذير جي والده ۽ حميده جي ذهني ڪيفيت انتهائي جهوريندڙ هئي. جڏهن ته مونکي پاڻ کي ڪجهه به سمجهه ۾ نه پئي آيو ته آخر نذير عباسي کي ايئن ماري ڇڏڻ جا واقعي ايترو آسان آهي؟؟

نذير عباسي جي والده، حميده ۽ زرqa، اسان وٽ هفتو کن هيون، ان کانپوءِ پنهنجي رضا ۽ خوشيءَ سان جتي حميده چيو آئي آءُ کين ڇڏي آيس. ان کانپوءِ به ٻن تن ڏينهن لاءِ وري به حميده اسان وٽ گهر آئي پر اڄ تائين اهي ڏکوئيندڙ ڏينهن وساري نه سگهيو آهيان ۽ نه ئي ان وقت جي 9-10 مهينن جي ”موتيا“ جي بيچيني ۽ روئڻ کي ذهن مان ڪڍي سگهيو آهيان.

نذير عباسي نه صرف اسان جو ويجهو دوست ۽ نظرياتي ساٿي هو پر سچ پچ ته پنهنجي حياتي پنهنجي آدرش لاءِ اڀري ڇڏي هئائين. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته شهيد، انتهائي ”مضبوط اعصابن“ جو مالڪ به هو ته عملي انسان پڻ هو. نذير عباسي، سنڌ ۽ ملڪ جي انهن انتهائي چند بهادر ۽ نادر ساٿين مان هون جي المناڪ ”شهادت“ جو درد ڪيترن ئي ساٿين کي زندگي ۾ ستائيندو رهندو.

هڪ ڏينهن صبح جو سوڀر جيئن ئي آءُ ڪي اي ايس سي جي گول مارڪيٽ ناظم آباد واري پنهنجي آفيس پهتس ته نوابشاه فون ڪيم ته منير احمد ماڻڪ جي ”وصال“ جي غير متوقع، اوچتي ۽ ڏکوئيندڙ خبر پيم. منير احمد ميمڻ جيڪو ”ماڻڪ“ جي نالي سان لکندو هو ۽ پنهنجو مٿ پاڻ هو لکڻين ۾ هن جو

منفرد انداز تڪراري به هو ته وڻندڙ ۽ چرڪائيندڙ به هو. سماجي مسئلن ۽ سياسي قومي توڙي نظرياتي مسئلن ۽ مونجهارن تي ”تنقيدي“ لکڻيون ۽ سگهارو موقف اختيار ڪرڻ، ”ماڻڪ“ جي خوبي هئي.

ماڻڪ پڙهيل ڳڙهيل، مائٽو، ماڻهن جي ڳاھت ۽ ”پيهه“ کان لهرائيندڙ، عجيب قسم جو دانشور هو.

”ماڻڪ“ پهريائين تعليمي ادارن ۾ استاد رهيو. ان کانپوءِ ڪافي وقت سوويت يونين جي ”ايوان دوستي“ جي ڪراچي واري آفيس ۾ ملازمت به ڪندو رهيو. پر سوويت يونين جي حالتن ۽ آفيس جي ماحول مان سٺو سيڪڙو خوش ۽ مطمئن نه هو. ايوان دوستي مان فارغ ٿيڻ کانپوءِ ترجما به ڪندو هو ته پنهنجون لکڻيون به لکندو هو ته ليکڪن ۽ اديبن سان لهه وچڙ ۾ به هوندو هو. نثار حسيني، شوڪت شورو، مشتاق شورو، مدد علي سنڌي، حميد سنڌي، انور پيرزادو، مير قتيبي، ارباب ڪهاڙو، قاسم پٿر، ممتاز مهر، قمر شهباز، نياز همايوني، طارق اشرف، امداد حسيني ۽ علي بابا سميت ان وقت جي تقريبن سڀني اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ ليکڪن سان سندس سٺي ”ڏيٽ-ويٽ“ هئي.

”ماڻڪ“، ٿلهي ليکي ”اڳهاڙو سچ“ لکڻ لاءِ مشهور هو. ماڻڪ جو والد محترم محمد اديب پڻ روشن خيال ۽ ترقي پسند انسان هو.

نوابشاهه ۾ جڏهن به منير احمد ايندو هو ته سائين رشيد صاحب استاد منظور حسين قريشي، سائين الله بخش پٺيري، شهيد خان بنگوار، قاضي عبدالخالق ۽ محمد يعقوب جتوئيءَ سان ضرور ملاقات ڪندو هو.

مٿين دوستن ۽ بزرگن وٽ وڃڻ کان اڳ گهڻو ڪري مون وٽ ايندو هو ۽ اسان گڏجي ويندا هئاسون. سندس عجيب طبيعت هئي، مين رستي تي هلڻ جي بدران گهڻو ڪري ننڍين گهٽين مان گذرڻ کي ترجيح ڏيندو هو. گهٽ ڳالهائو ۽ گهڻو ٻڌندڙ هو. پر پنهنجو موقف يا راءِ اهڙي انداز، دليل ۽ منطق سان بيان ڪندو هو، جو اڳلو پڻ ”ويچارڻ“ لاءِ مجبور ٿي ويندو هو.

منير احمد ماڻڪ جي لکڻين ۾ قوم پرستي به آهي ته انسان دوستي به آهي. سماجي مسئلن تي به لکيوائس ته بين الاقوامي معاشي ۽ اقتصادي حالتن تي به ٽيڪا ٽپي ڪئي اٿس.

منير احمد ماڻڪ، سياسي لحاظ کان پنهنجو هڪ جدا موقف به رکندو هو ۽ وقت جي ڪنهن به هڪ سياسي جماعت کي سٺو سيڪڙو درست نه سمجهندو هو.

ان سلسلي ۾ سندس راءِ اها هئي ته ”بين جي پيٽ ۾ ڪميونسٽ پارٽي وارا ڪجهه بهتر آهن.“ پر هنن سان به سٺو سيڪڙو متفق نه هوندو هو. بيروزگار هجڻ جي ڪري ۽ اڪيلائي محسوس ڪرڻ جي ڪري، پاڻ هن سسٽم مان بيزار به هو ته پنهنجي زندگيءَ مان خوش يا مطمئن به نه هو. ڪوڙ، منافقت ۽ انسان دشمني، هن جي ذهن ۽ سوچ جي به دشمن هئي. ان ڪري وڪالت جو امتحان ۽ اير اي جو امتحان پاس ڪرڻ جي باوجود وڪالت ڪرڻ لاءِ پاڻ کي ذهني طور تيار نه ڪري

سگهيو.

نوابشاهه ۾ ميديڪل اسٽور ڪوليائيٽن ڪٿي ماڻڪ ته ڪٿي دوڪانداري!! هاءِ زندگي!! هڪ ڏينهن شام جو معمول مطابق دوڪان تي ساڻس ملڻ ويس، پاڻ ڪونه هو. سندس ڀاءُ ٻڌايو ته سامهون گهٽيءَ مان ايندو هوندو. آءٌ به ساڳي گهٽيءَ ۾ اڳتي وڌيس ته ڏسان ته واقعي اچي پيو. گڏجي اچي هوٽل تي ويٺاسين. ڪلاڪ کن ۾ ٻه چاهيون پيئائين. ان دوران عبدالواحد بروهي به اسان سان اچي شامل ٿيو هو.

ان کان پوءِ ڏينهن تي وري جڏهن شام جو ملياسين ته هن هڪ اهڙي ڳالهه ٻيهر ٻڌائڻ شروع ڪئي جيڪا گذريل ڏينهن اول ئي ٻڌائي چڪو هو. مونکي کيس چيو ته: "وهان اها ڳالهه ڪالهه ٻڌائي هئي، ان تي چيائين ته "نه، پاڻ ڪالهه ڪٿي مليا هئاسين؟" مون کيس ياد ڏياريو ته عبدالواحد بروهيءَ جي گڏجي ويهڻ جي يادگيري پڻ ڏياري. ان تي چوڻ لڳو ته "دراصل ڪالهه "ڊائيزيپام" جون پنج گوريون کائي ستهوس، ان ڪري مونکي انهن جو 'نشو' هو!!"

آخري ڏينهن ۾ البرٽ ڪاميو جو "نطشي" ۽ بين "وجوديت پسند" ليکڪن جون لکڻيون به پڙهندو هو.

روزگاري ملازمت جي لاءِ ويجهن دوستن کي به چونڊو هو پر ڪير به بروقت سندس ذهني ڪيفيت جو صحيح اندازو نه لڳائي سگهيو ۽ ڪنهن به سندس مدد نه ڪئي. افسوس جو اسان هڪ انتهائي حساس، جذباتي، منفرد دانشور ۽ انسان دوست انسان وڃائي ويٺاسين.

اطلاعن مطابق، آخري ڏينهن تي سندس گهر واريءَ ماڻڪ لاءِ "چانهه" ٺاهي، کيس ننڊ مان اٿاري صبح جو پاڻ اسڪول پڙهائڻ وئي ته پٺيان اڪيلائي ۾ منير احمد ڪو اهڙو ڪيميڪل کاڌو يا پيئو جو سندس سيني مان "ماڻڪ" موڪلائي ويو!!

ماڻڪ کي علي جي نالي سان هڪ پُٽ آهي جيڪو نوابشاهه ۾ تعليمي شعبي سان لاڳاپيل آهي. شادي شده ۽ ٻچڙيوال آهي ۽ پنهنجي والده جي اکين جو نور آهي، تمام سليقو، ايماندار، باڪردار ۽ صابرين آهي پر "ماڻڪ" جو نعره البديل اڃا تائين سنڌ ۾ ظاهر نه ٿي سگهيو آهي.

ماڻڪ، شاگرد اڳواڻ به رهيو ته استاد به ٿيو ته هڪ دانشور ۽ اديب جي حيثيت سان منفرد مقام به حاصل ڪيو. پراڪيلائي جي احساس ۽ سماجي دٻاءُ کي شڪست نه ڏئي سگهيو. ماڻڪ، اسان لاءِ "هڪ ڏک" ۾ ڪيترائي سوال ۽ سبق ڇڏي ويو آهي پر چا اسان انهن تي ڪڏهن غور به ڪيو آهي؟؟

1972ع جا فساد ۽ سائين جي ايمر سيد سان ملاقات

سنڌ اسيمبليءَ 1972ع ۾ سنڌي زبان کي به سرڪاري زبان جي حيثيت سان رائج ڪرڻ ۽ تعليمي ادارن ۾ پڙهائڻ جي سلسلي ۾ جيڪو بل پاس ڪيو هو سو جيتوڻيڪ نه ته اهڙو هڪ طرفو بل هو، جنهن ۾ ڪنهن به ٻيءَ لساني برادري سان ڪا زيادتي يا زبردستي پئي ٿي چاڪاڻ ته اهو بل حقيقي معنيٰ ۾ قومي ٻولي جي گهڙجن ۽ تقاضائن جي سئو سيڪڙو پورائي ڪندڙ بل نه هو پر انهن حالتن ۾ ان بل کي ”هڪ وڪ اڳتي“ قرار ڏئي سگهجي پيو.

ڪيتريون ئي سنجيده، ذميدار ۽ باخبر سياسي ڌرين ۽ سياسي اڳواڻ اها دعويٰ ڪندا رهندا آهن ته موجوده ”متحدہ قومي موومينٽ“ ۾ تبديل ٿيندڙ مهاجر قومي موومينٽ کي جنرل ضياءُ الحق، غوث علي شاھ، مقتدر قوتن ۽ ايجنسين ڄاڻي وائي پيدا ڪيو ۽ پاليو ته جيئن پيپلز پارٽي جي سياسي قوت ۽ کابي ڌر جي متحرڪ قوتن کي سولائي سان جذباتي نعري بازی جي بنيادن تي ورهائي، ويڙهائي ڪمزور ڪجي ته ساڳي وقت ڪراچي شهر تي چانيل جماعت اسلامي جي بلدياتي بالادستي کي پڻ ”ڏاهي“ سگهجي.

”سياسي پندڻن“ جي ان دعويٰ ۾ ڪيتري صداقت آهي، ان باري ۾ ته بحث ڪري سگهجي ٿو پر ان حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته ”ايمر ڪيو ايمر“ کان اڳ، انهن جي ساڳي سياست، ان وقت ڪراچي ۽ حيدرآباد سان واسطه جماعت اسلامي جا عهديدار اڳواڻ ۽ چونڊيل نمائندن توڙي جمعيت علماء پاڪستان سان واسطه سرگرم اڳواڻ ۽ چونڊيل نمائندا ڪندا هئا. ڪراچي جي عوام يا اردو ڳالهائيندڙ لساني برادريءَ جي حوالي سان، ان وقت ظهور الحسن پوپالي، فريد الحق، پروفيسر غفور ۽ ٻين اڳواڻن جون اسيمبلي ۾ ڪيل تقريرون ان حقيقت جو ثبوت آهن ته پنهنجي جماعتن سان واسطه ۽ ڪراچي، حيدرآباد سان واسطو رکندڙ چونڊيل نمائندا به ان وقت ”لساني سياست“ به ڪندا هئا ته ”پنهنجي عقيدن“ جو سهارو پڻ وٺندا هئا.

1972ع واري ٻوليءَ جي بل ۾ اهڙي ڪا به ”شق“ يا ڳالهه نه هئي، جنهن سان ڪنهن به برادريءَ جي بنيادي حق تلفي ٿيندي هجي پر پوءِ به نه صرف هنن نيم مذهبي ۽ لساني بنيادن تي چونڊجي آيل همراهن اهڙي ته باهه ٻاري ڇڏي جو ڏسندي ئي ڏسندي سنڌ جا اهم شهر ”نفرت“، تشدد ۽ قتل و غارت گيري جا دل ڌاريندڙ منظر پيش ڪرڻ لڳا.

ان ”انسان ڪُش“ ”سنڌ دشمن“ لساني باهه کي ”رئيس امروهي“ جهڙن ”نام نهاد“ دانشورن ۽ شاعرن پڻ ”خوب مجايو“.

اهم اردو اخبارن جا ٻاهريان اهم صفحا چئني پاسن کان ”اردو ڪا جنازه هي ذرا تر سي نڪلي“ جهڙن نفرت انگيز شعرن سان ڪاري حاشي ۾ ڇاپيا ويا ۽ اهڙي طرح ٻرندڙ باهه تي تيل هارڻ جو ڪم ڪيو ويو ۽ عوار کي گمراه ڪيو ويو.

ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڪيترائي سنڌي، ملازم، شاگرد، استاد ۽ نوجوان ان نفرت جو نشانو بڻايا ويا. جڏهن ته رد عمل ۾ معمولي جاني نقصان پئي ۽ درجو پڻ ٿيو ۽ اهڙي طرح ”مستقل مفاد“ قوتن جيڪو چاهيو پئي اهو ٿي گذريو.

سنڌ جي صوبائي حڪومت سان گڏوگڏ ذوالفقار علي ڀٽي کي پاڻ ان ٻرندڙ باهه کي وسائڻ لاءِ مداخلت ڪرڻي پيئي. قاضي فيض محمد، شيخ اياز ۽ ٻين اهم شخصيتن سان صلاح ڪئي ويئي ته اهڙي طرح پيءُ در سان وابستہ ڪجهه سياستدانن ۽ شاعرن سان به رابطو ڪيا ويا ۽ اهڙي طرح ان باهه کي ٽڌو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

ذوالفقار علي ڀٽي، ان سلسلي ۾ سائين جي ايم سيد سان پڻ رابطو ڪيو ۽ کيس ان سلسلي ۾ ٿيندڙ گڏجاڻي ۾ شرڪت ڪرڻ جي دعوت ڏني پر سائين اسلام آباد وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته هن بل جي آڙ ۾ سنڌي نوجوانن ۽ عوام جو جيڪو جاني ۽ مالي نقصان ڪيو ويو ۽ جهڙي قسم جو ”زهريلو ماحول“ پيدا ڪيو ويو هو، ان ۾ ”هوش“ کان ڪم وٺڻ جي گنجائش ئي نه رهي هئي.

جاني ۽ مالي نقصان جي نتيجي ۾ چڪتاڻ، دشمني ۽ انتقام جو اهڙو ته ماحول پيدا ٿي چڪو هو جو ”سنڌي - اردو“ چڪتاڻ نه چاهيندڙ سياسي اڳواڻ، دانشور ۽ شاگرد به يا ته خاموش رهڻ تي مجبور ٿيا يا ”پاڻ به هوا جي رخ ۾ هلڻ لڳا“. آءُ، شاھ محمد شاھ، عزيز بنگوار ۽ سڪندر بنگوار انهن ئي ڏينهن ۾ سڪرنڊ کان ننڍي محرابپور آيا سين ۽ اتان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سن پهتاسين.

انهن حالتن جي سلسلي ۾ سائين جي ايم سيد چيو هو ته ”اوهان ان باهه ۾ حصو نه وٺو“.

”ڏسون ته پيپلز پارٽي پيءُ در سان ڇاڻي ڪري؟“ ۽ ”آخر حالتون ڪهڙو رخ ٿيون اختيار ڪن؟“ ان وقت سڪندر وٽ پستول هو. سائينءَ ”اسان کي هدايت ڪئي ته پاڻ سان هٿيار به نه کڻون“. پوءِ مثال ڏيندي چيائين ته ”ڪالهه جڏهن منهنجي هٿ ۾ به بندوق هئي، ته ان وقت هڪ ڪتواچي سامهون گذريو ته منهنجي دل به چيو ته بندوق هٿي ڪڍان. پر پوءِ خيال آيو ته ماڻهو ڇا چوندا ته هن ”پريي مڙس“ به هرو ڀرو ڪٿي کي ماريو آهي.“ ان ڪري هٿيار نه کڻو، هٿيار هٿ ۾ هوندو ته استعمال ڪرڻ کان رهي نه سگهندو“.

سائين جي ايم سيد جي پنهنجي سوچ هئي ۽ پنهنجي راءِ هئي. جنهن ۾ اسان کي اعتراض جهڙي ڪا به ڳالهه نظر نه آئي.

ان موقعي تي مون سائين کي عرض ڪيو ته سائين اوهان جا خير بخش مري، عطاءُ الله مينگل، غوث بزنجي ۽ اڪبر خان بگٽي سان سٺا تعلقات آهن، اوهان جيڪڏهن هن موقعي تي انهن سان ملاقات ڪندڻو ته ان جا به سٺا اثر پوندا، ڇاڪاڻ جو هڪ طرف دهشتگرد جڏهن ڏسندا ته سنڌي ۽ بلوچ قيادت گڏ آهي ته اهي به ڪجهه نه ڪجهه ”مانا“ ٿيندا، ٻيو ته بلوچ ۽ سنڌي عوام ۽ نوجوان پڻ ان سلسلي ۾ هڪ ٻئي سان ”سهڪاري“ رويو اختيار ڪندا.

سائين انهن ڏينهن ۾ ”بلوچ قيادت“ کان مايوس هو. ان ڪري صرف ايترو چيائين ته اهي پنهنجي ”مطمع نظر“ تان ڦري ويا آهن. ان موقعي تي سائين مونڪي ”جيئن ڏٺو آه مون“ جي هڪ ڪاپي پڻ عنايت ڪئي هئي.

پراسان کي خاموش رهڻ جي هدايت ڪرڻ جي باوجود چئن پنجن ڏينهن کانپوءِ جڏهن سائين جي ايمر سيد پاڻ سنڌ جو ”طوفاني“ دورو شروع ڪيو ته اسان کي ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو ته حالتون ڪيڏانهن وڃي رهيون آهن. بدقسمتي سان ان دوري دوران سائين تي ٻي حملو به ڪيو ويو پر خوش قسمتي سان سائين کي ته ڪو به نقصان نه پهتو پر سندس هڪ عقيدتمند ”پراچ“ پنهنجي جان قربان ڪري ويٺو. سائين دورو ڪندي جڏهن شاهپور جاڪر پهتو ته کيس گرفتار ڪري ”نظر بند“ ڪيو ويو.

ان کانپوءِ آهستي آهستي حالتون ”نارمل“ ٿيڻ لڳيون پر لکين يا ڪروڙين ”ديس واسين“ جي دلين ۽ ذهنن کي جنهن انداز سان هڪ ٻئي جو دشمن بنايو ويو، ان مان اسان اڃا تائين چوٽڪارو حاصل نه ڪري سگهيا آهيون. PNA جي تحريڪ دوران به ڪراچي جيڪو ڪردار ادا ڪيو ۽ جن بنيادن تي پيپلز پارٽي جي حمايتن تي حملا ڪيا ويا، اهو پڻ ان سلسلي جي هڪ ڪڙي هئي.

1972ع جي لساني جهيڙن جي شروعات لساني ۽ مذهبي بنيادن تي سياست ڪندڙ رجعتي قوتن ڪئي. جڏهن ته ”مستقل مفاد“، ”پتو دشمن قوتن“، انهن کي زبردست ”هٿي وٺرائي“.

مهاجر، پنجابي پٺاڻ، محاذ، ممتاز، ڪينڊي ۽ عثمان ڪينڊي ان وقت حيدرآباد ۾ اردو ڳالهائيندڙ آبادي ۽ نوجوانن کي ”ڪيڏائڻ“ مصروف هئا. هونئن ته ڪراچي، حيدرآباد، لطيف آباد، سکر ۽ ميرپورخاص ۾ ڪيترن ئي سنڌي ملازمن، شاگردن، نوجوانن ۽ ڳوٺاڻن جو ”جاني ۽ مالي“ نقصان ڪيو ويو پر پاليتيڪنڪ ڪاليج حيدرآباد ۾ عبدالرزاق سومرو کي شهيد ڪرڻ جي دردناڪ واقعي سڄي سنڌ کي جهوري وڌو هو. جنهن کي اسدالله انصاري ۽ سندس ٻئي ساٿي جيڪو پڻ انصاري هو، ”خنجرن“ جا وار ڪري شهيد ڪيو ويو هو. ٻئي مجرم ان ڪاليج جا شاگرد هئا.....!!!

انهن لساني فسادن جي رد عمل ۾ دادو ۽ لاڙڪاڻي ۾ به ٽي اهڙا جوابي واقعا ٿيا هئا جن ۾ ٻيءَ ڌر کي پڻ جاني ۽ مالي نقصان پهچايو ويو هو. پر سڄي ڳالهه اها آهي ته حقيقت ۾ اها سڄي ڪارروائي ”هڪ طرفو“ منظر پيش ڪري رهي هئي ته حڪومت به پيپلز پارٽيءَ جي ئي ڪمزور تي رهي هئي.....!!!! مدر تيريسا جو هڪ قول آهي ته ”ان جي اثاڻ نه، پر محبت جي ڏڪر ڪري ماڻهن جو موت ٿئي ٿو“. ممڪن آهي ته اها چوڻي درست به هجي پر اها به بهرحال هڪ حقيقت آهي ته ”وحشيائون حالتون ئي وحشائي روين کي جنم

ڏينديون آهن". جڏهن ته اهو پڻ سچ آهي ته "نفرت، نفرت سان ختم نه ٿي ڪري سگهجي پر صرف محبت سان ئي مٽائي سگهبي آهي".

پر جتي رياستي ادارا ۽ مستقل مفاد قوتون گڏجي پاڻ "ڪاروباري طبقي" جي شڪل اختيار ڪن ۽ پنهنجن ناجائز مفادن کي بچائڻ لاءِ ٻيو سڀ ڪجهه ڏاڍي لڳائڻ لاءِ تيار هجن ته اتي عوام ۽ صرف عوام جي گڏيل اجتماعي طاقت سان ئي بهتر تبديلي آڻي سگهجي ٿي.

اسانجي ملڪ جون جيڪي حالتون اڄ آهن، ان جا مکيه ڪارڻ اهي ئي آهن يعني رياستي ادارن ۽ مستقل مفاد قوتن هڪ طرف پنهنجي "نيٽ ورڪ" کي وڌيڪ ڦهلايو آهي، وڌيڪ مستحڪم ڪيو آهي ۽ وڌيڪ فعال بڻايو آهي ته ٻئي طرف لساني، نسلي، مذهبي ۽ مسلڪي بنيادن تي عوام ۽ نوجوانن کي هڪ ٻئي جو خون وهائڻ ۾ مصروف رکيو آهي ته ٽئين طرف اين جي اوز ۽ ڪريشن ڪلچر پيدا ڪري نظرياتي، مخلص ۽ عوام دوست قيادت جي رستا روڪ ڪئي ويئي آهي. اهوئي سبب آهي جو مجموعي حالتون صحتمند ۽ انقلابي تبديلي جي لاءِ سازگار هجڻ جي باوجود قيادت جي "اڻ هوند" جو احساس پڻ وڏي پيماني تي محسوس ٿي رهيو آهي. جڏهن عالمي سطح تي وري ملٽي نيشنل ڪمپنين جا محافظ حڪمران قابض آهن.

ڇا اها حقيقت نه آهي ته هن وقت وفاقي ۽ صوبائي حڪومتون ڪٿي مفلوج ۽ يرغمال آهن ته ڪٿي وري غير فعال ۽ بليڪ ميلنگ جو شڪار آهن، جڏهن ته اڪثريتي عوام، نوجوانن، عورتن، ملازمن، شاگردن، پورهيتن، غريب شهرين توڙي ڳوٺاڻن جا بنيادي، معاشي، سماجي ۽ معاشرتي مسئلا ڏينهن ڏينهن وڌيڪ شدت اختيار ڪري رهيا آهن عوام ۽ رياستي ادارن جي وچ ۾ ويڙهيون آهن. حڪومت ۾ شامل جماعتون، اڪثريتي عوام جا اهم ۽ بنيادي مسئلا حل ڪرڻ جي اهليت جي قابل ئي نه رهيون آهن.....؟؟؟

عوام جي انهن بنيادي ۽ اهم مسئلن جو رخ موڙڻ لاءِ ڪٿان "جاگرافيائي تبديلين" جي لاءِ اشارا ڪيا وڃن ته ڪٿان وري "طالبانائيزيشن" جا خواب پيا ڏيکاريا وڃن. يعني عوام کي اجتماعي حيثيت سان مختلف آسرن ۽ نعربازي ۾ الجهايو ۽ وندرايو پيو وڃي.....!!!!!!

جيڪي ڌريون جاڻائي يا اڻ ڄاڻائي ۾ عوام، نوجوانن ۽ معاشري جي مختلف حصن جي معاشي، اقتصادي، سماجي، معاشرتي ۽ بنيادي مسئلن تي واضح موقف اختيار ڪري. موثر تحريڪ هلاڻ جي ٻدران مبهم مذهبي نوڊ بازي يا لساني بنيادن تي ٿيندڙ سياست ڪري رهيون آهن، اهي عوام جون دوست نه آهن. ان ڪري جيترو جلد عوام، نوجوان ۽ معاشري جا مختلف حصا انهن "نعره باز قوتن" کان چوٽڪارو حاصل ڪري پاڻ صحتمند، جمهوري ۽ عوام دوست انقلابي سياست ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪندا اوتروئي جلد رياست جي سڀني "اسٽيٽس ڪو" قوتن کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا.

رود حادثي ۾ ڊاڪٽر واجد علي علوي جو انتقال، ايسوسيئيشن جون چونڊون ۽ نصرت پتو جي مان ۾ آجياڻو

87-1986ع ۾ ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن جي هڪ انجنيئر عبدالرحيم سمي جي ڀاءُ جي شادي ۾ شرڪت لاءِ ڊاڪٽر واجد علي علوي، مسعود پيرزادو، رشيد ابراهيم ۽ هڪ ٻه ٻيا دوست هڪ ڏينهن شام جو سپر هاءِ وي تي حيدرآباد ڏانهن وڃي رهيا هئا. گاڏي ڊاڪٽر علوي صاحب جي هئي جيڪا هو پاڻ هلاهي رهيو هو ته جاشموري کان اڳ سندن گاڏي سان حادثو پيش آيو. گاڏي قلابازيون کائيندي رستي کان هيٺ هلي وئي. مسعود پيرزادي ۽ رشيد ابراهيم کي معمولي زخم رسيا پر ڊاڪٽر واجد علي کي دماغ وارو اهڙو خراب ڌڪ لڳو جو هو جانبر نه ٿي سگهيو ۽ گذاري ويو.

مسعود پيرزادي جي بقول حادثي کانپوءِ هنن ڪيترين ئي ايندڙ ويندڙ گاڏين ۾ سفر ڪندڙ همراهن کي مدد ڪرڻ لاءِ هٿ ٻڏي به اشارا ڪيا پر ڪنهن به بروقت مدد نه ڪئي. ان کانپوءِ ڪنهن طرح هو لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشور پهتا ۽ عبدالرحيم سمي سميت مختلف دوستن ۽ عزيزن سان رابطو ڪيائون ۽ انهن جي مدد سان ڪراچي واپس پهتا پر ان دوران ڊاڪٽر واجد علي علوي جهڙي مخلص ۽ سٺي ساٿي کان محروم ٿي ويا.

ڊاڪٽر واجد علي علوي جيتوڻيڪ اردو ڳالهائيندڙ هو، پر سچ پچ ته هن شخص کي اي ايس سي ۾ هروقت ۽ هر سطح تي اسان جي همت افزائي ڪئي، ساٿ به ڏنو ته ڪنهن جي مخالفت يا ناراضگي جي پرواهه به نه ڪيائين. مرحوم ڊاڪٽر نسلي ۽ لساني فرقيواريت کان مٿانهون شخص هو، بنا ڪنهن تفریق ۽ تفاوت جي سڀني آفيسرن ۽ ملازمن جي خدمت ۽ وڪالت ڪندو هو.

ان زماني ۾ ڪي اي ايس سي جي ٽريننگ سينٽر جو پرنسپال ايس اي ترمذي صاحب هو. ٽريني انجنيئر توڙي ڊپلوما هولڊرس ۽ ٻين ٽيڪنيڪل ڪيڊرس جي ڀرتي ان ٽريننگ سينٽر جي معرفت ٿينديون هيون. ٽريننگ سينٽر جو پرنسپال ان سلسلي ۾ ”آل ان آل“ هوندو هو. ڀرتيءَ جي سلسلي ۾ پنهنجي پسند جي ڪميٽي ٺاهيندو هو جيڪا بظاهر تحريري ٽيسٽ به وٺندي هئي ته انٽرويو به وٺندي هئي پر اهو سچو ”هٿ نات“ ۽ ”ڊرامو“ هوندو هو. ”ترمذي“ صاحب ڏاڍو رُڪو ۽ متعصب آفيسر هو ۽ سالن جا سال ٽريننگ سينٽر جو انچارج هيو.

اسان به ٽي دفعا ڊاڪٽر واجد علي علوي کي مجبور ڪري ايس اي ترمذي صاحب سان گڏجائي ڪئي ۽ کيس ڏاڍو ڦاٿل ۽ مائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ٽريني انجنيئرس ۽ ڊپلوما هولڊرس جي تحريري ٽيسٽ ۽ انٽرويو جي دوران ڪجهه ”سنڌين“ کي به پاس ڪري روزگار جو حق / موقعو ڏنو وڃي. ڊاڪٽر واجد علي جي اڳيان ته ترمذي صاحب خاموش رهندو هو ۽ راضي هجڻ جو تاثر ڏيندو هو پر جڏهن به

نتيجا ظاهر ٿيندا هئا ته انهن ۾ اسان ”نموني طور“ به شامل نه هوندا هئاسين. ڊاڪٽر واجد علي علوي خوش مزاج ۽ اهڙو ته انسان دوست ڊاڪٽر هوندو هو جو K.E.S.C جي ملازمن ۽ آفيسرن جو علاج ڪرڻ فرسٽ ايڊ ڊيٽ يا ڪنهن اسپتال ۾ داخل ڪرڻ لاءِ ليٽر ڏيڻ لاءِ سندن گهر پهچڻ ۾ به دير نه ڪندو هو. ڪي اي ايس سي جي انتظاميا جي ڪجهه عملدارن کي ڊاڪٽر علوي جي سوچ تي ڏاڍي خار ايندي هئي، خاص ڪري سنڌي آفيسرن سان اتحاد ڪري آفيسرس ايسوسيئيشن کي صحتمند بنيادن تي هلائڻ واري پاليسي انهن متعصب عملدارن کي ڏاڍو ڇيندي هئي جن جو تعلق سنڌ سان نه هوندو هو.

انڪري جڏهن ڊاڪٽر واجد علي علوي جو روڊ حادثي ۾ اوچتو ۽ افسوسناڪ انتقال ٿيو ته متعصب انتظاميا جي ڪجهه عملدارن انساني همدردي وارو رويو اختيار ڪرڻ جي بدران اهوا اعتراض اٿاريو ته ”ڊاڪٽر علوي ڪارپوريشن جي ڪار ڪراچي شهر کان ٻاهر ڇو ڪاهي ويو هو؟؟“ سندس خلاف انڪوائري هلائي وڃي!! ڪارپوريشن جي هڪ سني، ايماندار، مخلص ۽ انسان دوست ڊاڪٽر جي ”دردناڪ موت“ جي موقعي تي به اهڙي ذهنيت جو مظاهرو ڪرڻ، واقعي اهڙن ئي متعصب ۽ تنگ نظر عملدارن کي سونهي ٿو!!

ڊاڪٽر واجد علي علوي جي انتقال جي نتيجي ۾ هڪ طرف اردو ڳالهائيندڙ آفيسر هڪ بهادر، بيباڪ ۽ مخلص نمائندي کان محروم ٿي ويا ته ٻئي طرف سنڌي آفيسر توڙي سمورا ملازم پڻ هڪ اهڙي شخص کان محروم ٿي ويا جيڪو ٻنهي اهم لساني برادرين جي وچ ۾ پرپور طريقي ۽ ڪاميابي سان ”پل“ جو ڪردار ادا ڪري رهيو هو ۽ سندن جو گڏيل موقف پيش ڪندو هو.

ڊاڪٽر واجد علي علوي سان ايسوسيئيشن ۾ گڏجي جن آفيسر ۽ انجنيئرن اهم ڪردار ادا ڪيو، انهن ۾ رفيق صفي منشي، مسعود پيرزادو، عمر خشڪ، جميل الرحمان پنهور، جميل گل شيخ، عبدالرحيم سمون، غلام اڪبر جتوئي، سجاد حسين شاهه، منير عمرائي، علي محمد ڪرناٿي، حافظ منار ۽ مجيد کٽي شامل آهن.

ڊاڪٽر واجد علي علوي جي انتقال کانپوءِ وري جڏهن ايسوسيئيشن جي چونڊن جو وقت آيو ته ان موقعي تي سڀني دوستن ڊاڪٽر علوي جي ڪوٽ کي شدت سان محسوس ڪيو. ان دوران ايمر ڪيو ايم پڻ سگهاري حيثيت سان مختلف ادارن ۾ نروار ٿي رهي هئي. هتي هيءَ وضاحت ڪرڻ به ضروري ٿيندو ته ڪارپوريشن جي آفيسرن ۽ انجنيئرن گڏجي اول اول ڪي اي ايس سي آفيسرس ايسوسيئيشن ٺاهي هئي پر 80 جي ڏهاڪي جي وچ ڌاري آفيسرن ۾ اختلافن جي ڪري ۽ هڪ ڌر جي طرفان ”عدالت ۾ وڃڻ جي ڪري“ ڊاڪٽر واجد علي علوي ۽ سندس سڀني ساٿين گڏجي ڪي اي ايس سي انجنيئرس اينڊ آفيسرس ايسوسيئيشن جي نالي تحت جدا تنظيم جوڙي جيڪا بعد ۾ اڪيلي متحرڪ ۽ فعال به هوندي هئي ته چونڊون ڪرائي سڀني آفيسرن ۽ انجنيئرن جي نمائندگي به ڪندي رهي آهي.

1987ع جي آخر ۾ مسعود پيرزادي جي جاءِ تي اردو ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ سرگرم

آفيسر ۽ انجنيئرس جي گڏجاڻي ٿي، جيڪا انتهائي خوشگوار ۽ دوستائي ماحول ۾ ٿي. ان گڏجاڻي ۾ سڀني دوستن اهو طئي ڪيو ته ايسوسيئيشن جي چونڊن ۾ احمد خان جمالي صدر جي حيثيت سان ته عبدالمجيد کڻي جوائنٽ سيڪريٽري جي حيثيت سان پوري پينل ۾ شامل هوندا، جڏهن ته سيد ابرار علي سيڪريٽري جنرل جي عهدي تي ته وقار فاروقي نائب صدر جي عهدي تي چونڊ وڙهندا.

جڏهن چونڊن جو موقعو آيو ته اسان جي پينل جي خلاف جيڪو پينل بڻيو، اهو هارائي ويو. مون صدر جي حيثيت سان 90 ووٽن تان کٽيو. جڏهن ته سيد ابرار علي لڳ ڀڳ 35 ووٽن تان ڪاميابي حاصل ڪئي. اهڙي طرح عبدالمجيد کڻي پڻ جوائنٽ سيڪريٽري چونڊجي ويو. ان وقت ايسوسيئيشن جون چونڊون ٻن سالن جي عرصي لاءِ ٿينديون هيون.

سيد ابرار علي N.E.D انجنيئرنگ ڪاليج جو گريجوئيٽ انجنيئر آهي، سٺو انجنيئر به آهي ته پلومٽر به آهي. پروفيسر فرمان فتحپوري جو فرزند آهي جيڪو اردو ادب ۾ محقق، نقاد ۽ ڪيترن ئي ڪتابن ۽ مضمونن جو ليکڪ به آهي. سيد ابرار علي کي متحده قومي موومينٽ جي پئيرائي حاصل رهي آهي ۽ اردو ڳالهائيندڙ آفيسرن ۽ ملازمن ۾ کيس بااثر سمجهيو وڃي ٿو.

ايمانداري جي ڳالهه اها آهي ته ذاتي طور تي هن شخص مون سان هر وقت تعاون ڪيو ۽ هن جو رويو پڻ دوستانو رهيو. ايسوسيئيشن ۾ باقاعدي سان انجنيئرس ايندڙ آفيسرس لاءِ جيترو وقت اسان ڏنو ۽ جهڙي طريقي سان مسلسل آفيسر توڙي انتظاميا سان رابطي ۾ رهيا سين، ايترو وقت اسان کان اڳي ڪنهن به نه ڏنو هو. ڊاڪٽر واجد علي جي وفات کانپوءِ ٻيهر ايسوسيئيشن فعال ڪردار ادا ڪرڻ لڳي هئي.

1988ع ۾ جڏهن بينظير ڀٽو جي حڪومت قائم ٿي ته ان وقت شروع شروع ۾ پيپلز پارٽي ۽ ايم ڪيو ايم پڻ هڪٻئي کي ويجهو هيون. انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ ميٽنگ ۾ مون ايسوسيئيشن جي دوستن جي اڳيان راءِ پيش ڪئي ته پاڻ ڇو نه گڏجي بينظير ڀٽو صاحبه کي هن اداري ۾ خطاب ڪرڻ ۽ آجياڻي ڏيڻ جي دعوت ڏيون ته جيئن پنهنجا مطالبه به مڃجي وڃن ته هڪ شاندار تقريب پڻ ٿي وڃي؟ منهنجي اها رٿ قبول ڪئي وئي.

ٻئي ڏينهن مون ۽ ابرار صاحب گڏجي وزيراعظم جي ملٽري سيڪريٽري کي ان سلسلي ۾ خط لکي پوسٽ ڪيو.

ڪافي ڏينهن کانپوءِ گهر جي ايدريس تي ملٽري سيڪريٽري جي طرفان ليٽر آيو جنهن ۾ لکيل هو ته وزيراعظم وٽ في الحال وقت نه آهي، پوءِ ڪنهن مرحلي تي رابطو ڪندا. مون ملٽري سيڪريٽري جي آيل ان خط بابت ڪنهن سان به ذڪر نه ڪيو. هڪ ڏينهن پيپلز ليبر بيورو جي سيڪريٽري جنرل جي طرفان ڪنهن دوست رابطو ڪيو ۽ چيو ته ”بينظير صاحبه، اوهان جي لکيل ليٽر جي ڪاپي اسان کي موڪلي آهي ۽ معلوم ڪيائون ته هي ڪهڙا ماتهو آهن ۽ هتي مون کي وڃڻ گهرجي يا نه، اوهان راءِ ڏيندا.“ مون ان سلسلي ۾ جڏهن عزيز ميمڻ سان رابطو ڪيو

ته ان چيو ته سائين هيءَ اسان جو ليٽر پيد وٺو ۽ جيڪو جواب اوهان چاهيو ٿا، اهو لکي اسان کان دستخط ڪرائي موڪلي ڇڏيو.

مون ايئن ڪيو پر ان موقعي تي منهنجي ذهن ۾ ملٽري سيڪريٽري جي طرفان آيل ليٽر جي باري ۾ ڪجهه ”سوال“ اڀري آيا. ملٽري سيڪريٽري طرفان وزيراعظم وٽ وقت نه هجڻ جو جواب پر هتان ليبر بيورو جي چينل تان وري پيءُ ڳالهه، ان مان ڇا سمجهڻ گهرجي؟؟ منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه اُٿي ته ممڪن آهي ته ملٽري سيڪريٽري پاڻ مرادو پنهنجي طرفان ئي اهو ”نه“ وارو جواب موڪليو هجي. جڏهن ته بينظير ڀٽو جي ذهن ۾ ”ها“ جي لاءِ ڪا گنجائش هجي.

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هڪ ڏينهن شام جو آءٌ گهر پهتس ته خبر پئي ته بيگم نصرت ڀٽو صاحب جي سيڪريٽري رخسانه بنگش جي فون آئي هئي ۽ هوءَ بيهڙ وري فون ڪندي.

ڪجهه دير کانپوءِ رخسانه صاحب جي فون آئي جنهن صرف چئن ڏينهن جي وقفي کانپوءِ واري تاريخ تي بيگم صاحب جي اچڻ جو فيصلو ٻڌايو.

دقسمتيءَ سان ان دوران هڪ طرف پيپلز پارٽي ۽ اير ڪيو اير جا رستا هڪٻئي کان جدا ٿي چڪا هئا ته ٻئي طرف وقت به صرف چئن ڏينهن جو هو.

بهر حال مون ٻئي ڏينهن صبح جو ابرار صاحب جي آفيس ۾ ايسوسيئيشن جي دوستن جي گڏجاڻي گهراي. ايسوسيئيشن جي 17 جڻ جي باڊي ۾ صرف ٻه جڻا اسان سنڌي هئاسين، جڏهن ته هڪ پٺاڻ ۽ هڪ پنجابي به هئا. اڪثريت اردو ڳالهائيندڙ دوستن جي هئي.

گڏجاڻي ۾ ابرار صاحب ۽ سندس ٻيا ساٿي ضد ڪري بيٺا ته چئن ڏينهن ۾ ڪجهه به نٿا ڪري سگهون. پوءِ فنڪشن ڪنداسين ۽ فاروق ستار کي گهرائينداسين، جيڪو ڪراچي ۽ جو ميئر به هو ته K.E.S.C جي بورڊ آف ڊائريڪٽرس جو ميمبر پڻ هو.

مون هنن دوستن کي چيو ته ڏسو ”دعوت پنهنجي طرفان ڏنل آهي، دير ضرور ٿي آهي پر جيڪڏهن وزيراعظم پاڻ نه تڏهن به سينئر وفاقي وزير پاڻ اسان جي دعوت ۾ اچي رهي آهي. پنهنجا مسئلا ۽ مطالبات به ايئن اڏ ۾ پيا آهن، ان ڪري گڏجي همت ڪنداسين ته انتظام ڪري وٺنداسين.“ همارهن ڏاڍو نٿايو پر آخر راضي ٿيا ۽ ڀرپور تعاون ڪري انتظام مڪمل ڪيا.

جهڙو اڃا ڀاڻو محترم نصرت ڀٽو جي اعزاز ۾ اسان ڏنو. K.E.S.C جي تاريخ ۾ نه ته اهڙو اڃا ڀاڻو اول ڪنهن ڏنو ته نه ئي آفيسرن اهڙي ڀرپور شرڪت اول ڪڏهن ڪئي هئي ته نه ئي وري اهڙيون تقريرون ڪنهن اول ڪيون هيون. سيد تنظيم حسين تقويٰ ان وقت ڪارپوريشن جو ايم ڊي هو اسان جا مطالبات به پورا ڪيا ويا ته پگهارون ۽ الاؤنس به وڌايا ويا جڏهن ته ان زوردار ۽ ڪامياب تقريب جي مدد ۽ حوالي سان اهڙو ته سهڪاري ۽ سگهارو ماحول جڙي آيو جو پنهنجن ڪيترن ئي اهڙن سينئر انجنيئرن ۽ آفيسرن جا پروموشن ڪرائڻ ۾ به اسان ڪامياب ٿياسين جن کي مختلف بهانن جي آڙ ۾ به تي پيرا نظرانداز ۽ ”ٻاءِ پاس“ ڪيو ويو هو. اها اسان جي

نمايان ۽ منفرد ڪاميابي هئي. ان سلسلي ۾ عبدالمجيد کٽي جو مون سان ڀرپور ساٿ رهيو.

ايسوسيئيشن جي ٻن سالن جي دوران اسان سڀني آفيسرن، انجنيئرن جون گڏيل چار ڪامياب تقريرون به ڪرايون ته سيمينار ۽ مذاڪرا به ڪرايا ته جمهوري روايتن مطابق پورن ٻن سالن کانپوءِ چونڊون ڪرائي ايسوسيئيشن نون عهديدارن جي حوالي ڪئي سون.

ڪي اي ايس سي ۾ سرگرميون

ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن، جيڪا جيتوڻيڪ نجڪاري کانپوءِ پرائيويٽ ڪمپني ۾ تبديل ٿي چڪي آهي، پر ان جي باوجود هن وقت به هن اداري جا 27 سيڪٽر وفاق حڪومت وٽ آهن. انتظامي لحاظ کان بورڊ آف ڊائريڪٽرس ۾ پڻ حڪومت جي طرفان ٽي نمائنده هجڻ کپن پر عملي طور تي هن اداري جي نجى انتظاميا کي گورنر هائوس ۽ سٽي حڪومت جي هدايتن مطابق هلايو پيو وڃي. هن اداري کي حڪومت هن وقت به مالي مدد ۽ سبسڊي ڏيندي رهي آهي.

مزي جي ڳالهه اها آهي ته هن اهم اداري جي بدانتظامي بربڪ ڊائون، بلنگ متعلق شڪايتن جي لاءِ نه گورنر هائوس، نه سٽي حڪومت ۽ نه ئي وري متحده قومي مومينٽ جي قيادت ڪا به ذميواري قبول ڪرڻ لاءِ تيار آهن، بلڪ ان جي ابتڙ نجى انتظاميا تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ ميڊيا کي به استعمال ڪري رهيا آهن ته اسيمبلي ۾ پڻ ”هائڱهوڙا“ مچائي پنهنجو پاڻ کي معصوم، مظلوم ۽ عوام جي حق ۾ آواز بلند ڪرڻ وارا ثابت ڪري رهيا آهن. جڏهن ته عوام، ميڊيا ۽ ڪارپوريشن جا ملازم ان حقيقت جا شاهد آهن ته هن اداري جي نجڪاري ۾ متحده جواهر ڪردار رهيو ۽ جيڪڏهن متحده جي قيادت بروقت نجڪاري جي حمايت نه ڪري ها ته هيءُ ادارو ”پرائيويٽائيزيشن“ کان سولائيءَ سان بچي وڃي ها، پر متحده جي قيادت جي اها شعوري ڪوشش ۽ خواهش هئي. ڇاڪاڻ ته هن اهم اداري کي نجى شعبي جي حوالي ڪرڻ کانپوءِ ان اداري کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائڻ وڌيڪ آسان به ٿي سگهندو ته ڪنهن به مرحلي تي ان اهم يونٽي کي ڪراچيءَ جي سٽي حڪومت جي حوالي ڪرڻ لاءِ به طاقتور دليل ۽ جواز پيش ڪري سگهبا.

تلخ حقيقت اها آهي ته هن وقت ڪراچي ۾ جيڪي به وفاقي ۽ صوبائي حڪومت جا ادارا يا پرائيويٽ ڪمپنيون آهن، اهي سڀ عملي طور تي ڪنهن نه ڪنهن ”بندويست“ تحت متحده جي ڪنٽرول ۾ آهن. اها حقيقت ڪنهن کان لڪل به نه آهي پر ڪير به ان ”سچ“ جو اظهار ڪرڻ يا حقيقت کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي.

جيتريقدر ڪي اي ايس سي جو تعلق آهي ته ان سلسلي ۾ ان حقيقت جو ثبوت اهو آهي جو جن اهم انجنيئرن ۽ آفيسرن، فوجي انتظاميا جي ڏينهن ۾ ”گڏيل مصلحت“ يا دٻاءُ کان مجبور ٿي پاڻ رٽائرمينٽ حاصل ڪري ادارو ڇڏي وڃي ڪئنڊا ۾ ساهه کنيو هو. اهي ساڳيا انجنيئر، نجڪاري کانپوءِ پهرئين انتظاميا جي دور ۾ گورنر هائوس جي معرفت واپس هن اداري جي اهم پوزيشن جي لکين رپين جي پيڪيج تي بيهريو رکيا ويا، جيڪي هن وقت تائين بدستور اداري جا ”اهم پيل پاوا“ آهن.

بي حقيقت اها آهي ته گذريل چئن سالن جي دوران سنڌي آفيسرن، خاص

ڪري انجنيئرڻ کي ايل. پي. آر جي دوران ئي گهر پيڙو ڪيو ويو، جڏهن ته هن مخصوص لساني گروپ سان وابستا انجنيئرس کي نه صرف L.P.R دوران بدستور اداري ۾ ”فرض انجام“ ڏيڻ لاءِ برقرار رکيو ويو، پر رٽائر ٿيڻ کانپوءِ انهن کي وري ڪانٽريڪٽ تي اڳي کان به ٻيئي ۽ ٽيئي ڀڳهار ڏئي اداري ۾ ئي برقرار رکيو ويو. هڪ طرف انتظاميا پاڻ اداري ۾ ”افراڊي قوت“ جي غير ضروري گهٽائي جو ذڪر ڪندي رهي پر ٻئي طرف وري صرف ۽ صرف هڪ ئي لساني گروهه سان واسطو رکندڙ سوين نوان ملازم ۽ آفيسرجن ۾ ”عورتن“ جو انگ به چڱي تعداد ۾ آهي، انهن کي سٺا پيڪيج ڏئي ڀرتي ڪيو ويو.

اها ڪيڏي نه حيرت جي ڳالهه آهي جو اداري جا 27 سيڪٽرو شيئر حڪومت وٽ هجڻ جي باوجود ۽ اربين رپين جي مالي مدد ڪرڻ جي باوجود به حڪومت پاڻ اهو موقف ورجائي رهي آهي ته ”ادارو نجی مالڪن جي حوالي ڪيل آهي، ان ۾ مداخلت ڪرڻ درست نه آهي.“ يعني حڪومت پاڻ هر طرح ۽ هر لحاظ کان هن اهم وفاقي اداري کي هڪ مخصوص گروهه جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي. جتي هاڻي سنڌين، بلوچن ۽ ٻين حقدار شهرين ۽ نوجوانن جي لاءِ روزگار جا موقعا ۽ دروازا بند ڪيا ويا آهن.

ايوسي آپيشاهيءَ جي دوران ۽ ان کانپوءِ وقت بوقت جيڪي به غير جمهوري دور آيا، انهن دوران هي اهم ادارو سنڌين، بلوچن ۽ اهل نوجوانن جي لاءِ ”نوگو ادارو“ بڻيل رهيو. جڏهن ته هن اداري ۾ يا ته لساني بنيادن تي يا وري علامتائي بنيادن تي ”هزاره“ ڊويزن سان وابسته گروهه کي مسلط ڪيو ويو. اهوئي سبب آهي جو هيءُ ادارو ”ڪراچي ۽ هزاره“ ڪشمڪش جو ڏيک ڏيندو رهيو. هن اداري جي مزدور سياست جو محور به اهي ئي بنياد رهيا.

اسان پنهنجي دور ۾ انجنيئرس ۽ آفيسرس جي مفادن جي سلسلي ۾ وقت بوقت بورڊ آف ڊائريڪٽرس ۾ نمائندگي حاصل ڪرڻ لاءِ به آواز بلند ڪندا رهياسين ته بااثر حلقن ۽ حڪومت جو ڌيان پڻ ان طرف ڇڪائڻ جي ڪوشش ڪندا رهياسين. سنڌي پورهيت سنگت جي دوستن، ان سلسلي ۾ ڪافي سگهارو ۽ صحتمند سياسي ڪردار ادا ڪيو. جڏهن ته پيپلز ليبر واران پڻ پنهنجين اوائل جي حڪومتي دورن دوران ڪجهه چڱا قدم کنيا ۽ سنڌي توڙي بلوچ نوجوانن ۽ ملازمن جي واهر ڪئي.

ان سلسلي ۾ علي نواز بُت، صادق بلوچ، مقبول عباسي، علي اصغر شاهه، ساجن ڪلهوڙي، شير محمد بلوچ، شبير ملاح، اياز مينگل، ماسٽر حسين، اقبال جوکي، يار محمد بلوچ، عثمان بلوچ، علي نواز شيخ ۽ شوڪت سانيل جا نالا قابل ذڪر آهن.

K.E.S.C انجنيئرس اينڊ آفيسرس ايسوسيئيشن ۾ اسان جي ٻن سالن کانپوءِ جيڪو پينل بنا اليڪشن جي اقتدار ۾ آيو، انهن ۽ اسان سان ”سهڪار“ ڪري آيل دوستن، متحده جي خواهش مطابق پاڻ ۾ ”گڏجي“ اهو بندوبست ڪيو، ان ڪري اسان جو ايسوسيئيشن ۾ ٻن سالن تائين ڪوبه ڪردار نه

رهيو.

انهن پن سالن کانپوءِ وري جڏهن ايسوسيئيشن جي چونڊن جو موقعو آيو ته ٻيهر پنهنجن دوستن مونکي صدارت جي چونڊ وڙهڻ لاءِ "نامزد" ڪيو. پر جيئن ته ان کان اڳ وارن پن ٽن سالن جي دوران اداري جو مجموعي ماحول وڌيڪ لساني بنيادن تي شدت اختيار ڪري ويو هو، ان ڪري اسان جو پينل اليڪشن ۾ هارائي ويو.

ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن جي ڏينهنون ڏينهن ڪرندڙ ڪارڪردگي ۽ ساک کي بهتر بنائڻ جي لاءِ وقت جون سموريون حڪومتون پريشان به هونديون هيون ته ڪجهه نه ڪجهه قدم پڻ ڪنديون هيون.

مرحوم شاهد حامد (ملڪ)، ڊي ايم جي گروپ جو هڪ ذهين ۽ فعال آفيسر هو. حڪومت 97-1996ع ۾ هن کي K.E.S.C جو مينيجنگ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ۽ هن کي اداري جي حالتن کي بهتر بنائڻ ۽ "پرائيويٽائيز" ڪرڻ لاءِ "موزون" بنائڻ جو ٽاسڪ ڏنو.

شاهد حامد صاحب، ان سلسلي ۾ ڪارپوريشن جي جن "عملدارن" جي صلاحتن تي عمل ڪيو، هڪ ته انهن عملدارن کيس صحيح صلاحون نه ڏنيون، ٻيو ته شاهد حامد صاحب ٽڪڙ ۾ انجنيئرڻ ۽ آفيسرن کي "گهر پيڙو" ڪرڻ وارو "ابهرو" قدم کنيو جنهن جي ڪري هڪ طرف ته کيس مزاحمت جو منهن ڏسڻو پيو ته ٻئي طرف اداري ۾ بداعتمادِي ۽ خوف جو ماحول ڄاڻجي ويو ۽ سندس مخالفت وڌي وئي.

82-1981ع واري دور ۾ جڏهن منهنجي پوسٽنگ گول مارڪيٽ ناظم آباد ۽ ان کانپوءِ فيڊرل بي ايريا ۾ هئي ته ان وقت گڏاپ ۾ بجلي فراهم ڪرڻ جي شروعات ٿي چڪي هئي. گڏاپ جي علائقي ۾ جمع فقير جو ڪيو، ان وقت ان تر جو معتبر، بااثر ۽ بزرگ ماڻهو هو. جڏهن ته رسول بخش بلوچ، نور محمد بلوچ، گاجيان بلوچ ۽ عبدالحڪيم بلوچ پڻ ان علائقي جا معتبر، ڀلا ۽ اثر رسوخ وارا ماڻهو هئا/اهن.

آءُ ان علائقي ۾ تقريبن ٽن سائڊن ٽن سالن تائين مٿين معزز شخصيتن سان ويجهي لاڳاپي ۾ رهيس. شاهد حامد مرحوم به ڪنهن وقت ۾ ان علائقي جو ڊپٽي ڪمشنر رهيو ۽ پوءِ سنڌ جو هوم سيڪريٽري پڻ ٿيو.

شاهد حامد سان محترم رسول بخش ۽ عبدالحڪيم بلوچ وارن جا سٺا تعلقات هئا، ان ڪري شاهد حامد جڏهن ڪي اي ايس سي ۾ ايم ڊي جي حيثيت سان چارج سنڀالي ته هڪ ملاقات ۾ مٿين معزز شخصيتن پنهنجي طور تي مرحوم جي اڳيان منهنجي مجموعي ڪارڪردگي ۽ رويي جي تعريف ڪئي، مونکي ان ملاقات جي خبر نه هئي.

هڪ ڏينهن رات جو 9 وڳي ڌاري محترم شاهد حامد جي استاف آفيسر رفيق احمد خانزاده صاحب فون ڪئي ۽ چيائين ته "صاحب توهان کي صبح جو پنهنجي آفيس ۾ گهرايو آهي".

ٻئي ڏينهن جڏهن آءٌ سندس آفيس حاضري ٿيس ته چيائين ته ”مونکي ڊفينس جهڙي اهم علائقي جي لاءِ انجنيئر ڪپي ۽ ان سلسلي ۾ چيف انجنيئر توڙي جنرل مئنيجر توهان جو نالو ڏنو آهي“.

ڊفينس جو علائقو، بااثر شهرين ۽ V.I.P ماڻهن جو علائقو آهي. ڪم جو تمام گهڻو دٻاءُ هوندو آهي، جڏهن ته ڪي اي ايس سي جو ”نيٽ ورڪ“ جيئن پوءِ تيئن زوال جو شڪار ٿي رهيو هو. انڪري مون کيس عرض ڪيو ته ”آءٌ ڪافي عرصي کان مسلسل شڪايتي مرڪزن ۽ مينٽيننس ۾ رهيو آهيان ۽ هينئر ٿوري عرصي کان ڪنهن حد تائين ٽيڪنيڪل سائيڊ تي آهيان، ان ڪري جيڪڏهن مونکي اتي ئي رهڻ ڏيو ته اوهان جي مهرباني ٿيندي ته جيڪو حڪم هوندو، حاضري آهيان. شاهد حامد جي اڳيان ڊفينس ۾ منهنجي پوسٽنگ وارو ليٽر تائپ ٿيل رکيو هو. منهنجي ڳالهه ٻڌڻ کانپوءِ ان ليٽر تي دستخط ڪري چيائين ته ”مونکي توهان جهڙا انجنيئر ڪپن، ها! توکي ڪو مسئلو ٿئي ته آءٌ ويٺو آهيان“. انهن ڏينهن ۾ وفاق ۾ نگران حڪومت هئي، جنهن ۾ محترم عبدالله ميمڻ پاڻي ۽ بجليءَ جو وزير هو.

اسان سنڌي دوست گڏجي وفد ٺاهي سندس ڪلفٽن واري بنگلي تي مليا سين ۽ پنهنجن حقن ۽ مسئلن جي سلسلي ۾ گذارش ڪئي سون. وفد ۾ سائين علي محمد ڪرنائي ۽ عبدالمجيد کٽي پڻ شامل هئا. ان ملاقات دوران به اتفاق سان سائين رسول بخش بلوچ ۽ عبدالحڪيم بلوچ پڻ عبدالله ميمڻ صاحب وٽ موجود هئا.

عبدالله ميمڻ چيو ته اڄ ٽين وڳي اوهان مان ڪير اچي ته آءٌ شاهد حامد سان ملاهي اوهان سڀني جي کيس ڀارت به ڪندس ته اُٿندو لاءِ اوهان منهنجي حوالي سان، بوقت ضرورت سائين ملندا رهندا. آءٌ ان ڏينهن ٽين وڳي جڏهن K.E.S.C جي هيڊ آفيس پهتس ته اتفاق سان ساڳي لفٽ ۾ عبدالله ميمڻ صاحب به موجود هئا. آءٌ سائين گڏ شاهد حامد جي آفيس ۾ گهڙيس.

منهنجي بدقسمتي جو ٻئي ڏينهن صبح جو وري شاهد حامد مونکي پاڻ وٽ اچڻ جي هدايت ڪئي. آءٌ ٻئي ڏينهن جڏهن سائين ملاقات ڪري ٻاهر نڪتس ته ان کانپوءِ شاهد حامد ڪجهه آفيسرن ۽ انجنيئرن کي اداري مان ڪڍڻ جا آرڊر ڪيا جن ۾ اتفاق سان ”غير سنڌي“ وڌيڪ هئا.

منهنجي بدقسمتي جو آءٌ شاهد حامد مرحوم کي انهن ڏينهن ۾ ويجهو هوس ۽ نازي ملاقات به ڪئي هئي ته هن منهنجي بدلي پڻ سٺي ساڪ واري آفيسر طور ڪئي هئي، ان ڪري هڪ ”مخصوص لابي“ اها پرويڱنگندا هلائي ته ”اسان جا نالا جمالي صاحب ڏنا آهن“. حالانڪ پاڻ اهڙو ڪم ڪڏهن نه ته سڪيو آهي ۽ نه ئي سوچيو آهي ۽ نه ئي ٻئي ڪنهن کي اهڙو موقعو ملڻ جي همت ٿيندي جو هو مونکي اهڙي ذهني جو سمجهي ۽ ڪنهن جي نقصان لاءِ استعمال ڪري سگهي. پوءِ جڏهن شاهد حامد سنڌي آفيسرن کي به نه بخشيو ته ان لابي جي پرويڱنگندا پنهنجي موت پاڻ مري وئي.

شاهد حامد کي قتل ڪرڻ جو واقعو

محسوس اهو ٿي رهيو هو ته مرحوم شاهد حامد ٿوري وقت ۾ ئي ڪي اي ايس سي جي مجموعي حالتن کي ”ٽيڪ“ ڪرڻ ۽ حڪومت جي طرفان کيس ڏنل ٽاسڪ کي مڪمل ڪرڻ جي ”خوشنهمي“ جو شڪار ٿي رهيو هو. جڏهن ته بعد ۾ ٿيندڙ واقعن اهو ثابت ڪيو هو ته مرحوم پنهنجي راه ۾ ”رڪاوٽن“ جو صحيح تجزيو ۽ اندازو نه ڪري سگهيو. ملڪ شاهد حامد جيتوڻيڪ ”لساني سوچ“ کان بالاتر هو پر سندس تعلق ”بهار“ جي علائقي سان هو.

مختلف ملاقاتن دوران مختلف وقتن تي ۽ مختلف مسئلن تي وڪيل احمد جمالي، شعيب بخاري ۽ ايم ڪيو ايم جي قيادت سان ”اختلاف راءِ“ رکڻ ۽ انهن جي ”ڊڪٽيشن“ کي قبول نه ڪرڻ جهڙيون ڳالهيون انهن ڏينهن ۾ ميڊيا ۾ به ڇپيون ته عام عوام ۾ به پکڙيون. انهن اختلافن جا سبب ڪهڙا هئا يا ”ناراضگي“ جي نوعيت ڪيتري هئي، ان سلسلي ۾ صداقت سان ڪجهه به نٿو چئي سگهجي ۽ نه ئي پڪي دعويٰ سان ڪجهه چئي سگهجي ٿو پر ان حقيقت ۾ بهرحال ڪو به شڪ نه هو ته متحده جي قيادت مرحوم شاهد حامد کان ناراض هئي.

5 جولاءِ 1997ع جي ڏينهن صبح جو 9 وڳي کان ٿورو اول، ڪي اي ايس سي، ڪمرشل ايوبن واري آفيس ۾ ويٺو هوس ته اوچتو ئي اوچتو آٽوميٽڪ هٿيارن جي انڌاڏڻ فائرنگ ۽ شديد فائرنگ جي آواز چرڪائي ڇڏيو. آفيس جي دريءَ مان مين سن سيٽ بوليوارد طرف نهاريم ته پيٽرول پمپ تي ڪجهه پوليس اهلڪار پڇندي نظر آيم. مون سمجهيو ته شايد پيٽرول پمپ تي ڌاڙو لڳو آهي يا ڦر ٿي آهي. اهو سوچي ڪُسي تي وينس ته آفيس جو گارڊ جيڪو ڪارپوريشن جو ملازم هو، اهو مٿي پڇندو آيو ۽ خوف ۽ گهٻراهت ۾ ڳالهائيندي اردوءَ ۾ چيائين ته ”صاحب، شاهد حامد صاحب کي ڪنهن ماري ڇڏيو آهي.“ شاهد حامد به سن سيٽ بوليوارد جي پر واري گهٽيءَ ۾ ايم ڊي هائوس ۾ رهندو هو. آءُ فورن سندس گهر ڏانهن گاڏيءَ ۾ روانو ٿيس ۽ جڏهن مين روڊ کان سندس رهائش واري گهٽيءَ جي ڪنڊ تي رکيل ڪچرا ڪنڊي وٽ پهتس ته ڏٺم ته سدس گاڏيءَ جي اڳين سيٽ تي سندس گارڊ اڪبر خان بي جان ٿيو پيو هو. جڏهن ته ڊرائيور محمد اشرف پڻ ڊرائيور واري سيٽ تي ”بي ساهه“ پيو هو. هنن ٻنهي کي ڪنڊ، مٿي ۽ جان جي مختلف حصن ۾ گوليون لڳل هيون. مرحوم شاهد حامد پٺئين سيٽ تي ويٺل هو. پر جيئن فائرنگ جو آواز سندس گهر واري ۽ سندس فرزند جي ڪنن تي پيو ته اهي فورن جاءِ واردات تي پهتا ۽ پنهنجي ڪار ۾ شاهد حامد کي کڻي جناح اسپتال روانا ٿيا.

ان موقعي تي اسان واري آفيس جي مزدورن ۽ اسٽاف همت کان ڪم ورتو ۽ ترڪ ۾ اڪبر خان ۽ محمد اشرف کي به جناح اسپتال کڻي پهتا. آءُ به انهن سان گڏ جيئن ئي ”ايمرجنسي“ واري وارد ۾ پهتس ته ڏٺم ته مرحوم شاهد حامد جي

گهرواري ۽ سندس پٽ. مرحوم جي مٿان اچي چادر نڪ ڪري رهيا هئا. فائرننگ ۾ مرحوم شاهد حامد، اڪبر خان ۽ اشرف موقعي تي ئي گذاري ويا هئا. فائرننگ ايڊي ته شديد هئي جو آءٌ سوچي پنهنجو پاڻ کان سوال ڪندو آهيان ته ”هڪ شخص ڪي تارگيت بنائي مارڻ لاءِ ايتري فائرننگ ڪرڻ جي آخر ڪهڙي ضرورت هئي؟“

شاهد حامد جي گهرواري ڪاوڙ مان چئي رهي هئي ته ”K.E.S.C وارن کي منهنجي مڙس جي لاش جي ڀرسان اچڻ جي اجازت نه آهي.“

مرحوم شاهد حامد جي طرفان اڀرائي ۾ ڪنيل قدامت ۽ آفيسرن کي گهر پيڙو ڪرڻ جهڙن نامناسب فيصلن جي باوجود ڪارپوريشن جي سيني آفيسرن ۽ ملازمن کي سندس اهڙي دردناڪ قتل تي ڏاڍو رنج پهتو. جڏهن ته سڄي شهر ۽ اداري ۾ ڏک جو اظهار ڪيو ويو.

ان واقعي کانپوءِ حڪومت K.E.S.C جي باري ۾ اڃان به وڌيڪ پريشان ٿي وئي.

شاهد حامد مرحوم جي گهرواري به سول سروسز ۾ آهي. سندس تعلق پراچه فيملي سان آهي. شاهد حامد جو اڪيلو فرزند عمر پوليس جي محڪمي ۾ آفيسر آهي. لياري ٽاسڪ فورس ۾ شامل رهيو ۽ رسول بخش بروهي يا اهڙي ئي ڪنهن ٻئي کيس جا چنڊا به مٿس پيا ۽ اڄڪلهه شايد ملڪ کان ٻاهر آهي.

بظاهر ائين چئي سگهجي ٿو ته جيئن ته سڄي ملڪ جون مجموعي حالتون ڪافي عرصي کان زوال جو شڪار آهن، انڪري ڪنهن به هڪ اداري کي ملڪ، صوبي يا اهم شهر جي مجموعي حالتن کان الڳ ڪري بهتر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ملڪ جون، صوبي جون ۽ متعلقه شهر جون حالتون، هر هڪ اداري تي اثر انداز ٿينديون آهن. ان ڪري K.E.S.C جي حالتن کي سڄي ملڪ سنڌ ۽ سنڌ جي گاديءَ جهڙي اهم وڏي شهر جي مجموعي حالتن ۽ ماحول کان جدا ڪري بهتر ڪرڻ ناممڪن آهي.

شاهد حامد مرحوم جن انجنيئرن ۽ آفيسرن کي گهر پيڙو ڪيو هو، اهي سڀ سروسز ٽربيونل جي طرفان بحال ڪيا ويا.

سڄي ڳالهه اها آهي ته شاهد حامد جي قتل نه صرف حڪومت ۽ سول سروسز سان وابستہ بيوروڪريسي کي پر مجموعي طور تي اسٽيبلشمينٽ ۽ طاقتور رياستي ادارن کي پڻ ان واقعي جو نوٽيس وٺڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو.

شاهد حامد جي قتل کانپوءِ ڪمال افسر کي ڪارپوريشن جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. جيڪو اول ئي هن اداري ۾ فنانشل ايڊوائيزر طور وفاقي حڪومت جي نمائندي طور ڪم ڪري رهيو هو. ڪمال افسر خاموشي ۽ تڏاڻپ سان ”لو پروفائيل“ ۾ رهندي به ٽي سال گذاريا. ان کانپوءِ نواز شريف جي حڪومتي دور ۾ هن اداري جو انتظامي ڪنٽرول فوج جي حوالي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. واپدا کي پڻ فوج جي حوالي ڪيو ويو هو.

برگيڊيئر خورشيد احمد کي K.E.S.C ۾ موڪليو ويو پر کيس مئنيجنگ ڊائريڪٽر جو عهدو نه ڏنو ويو. برگيڊيئر خورشيد احمد سٺو مقرر هو/

آهي. پهرين تقرير ۾ پاڻ کي حضور اڪرم صلعم جي 46 ٻيڙهي قرار ڏنائين. سندس تعلق چڪوال سان هو/آهي، مجموعي طور تي چڱو انسان آهي. گهڻو ڦرڻ، خاص ڪري اوليائن درويشن جي مزارن تي شوق سان حاضري ڀرڻ ويندو آهي، دوستن جو دوست آهي.

K.E.S.C جي ڪارڪردگي، مالي حالت ۽ ساک کي بهتر بنائي، پرائيويٽائيزيشن جي لاءِ موزون بنائڻ کي نظر ۾ رکندي آخرڪار حڪومت هن اداري کي فوجي عملدارن جي انتظام هيٺ هلائڻ جو فيصلو ڪيو. برگيڊيئر ابوراشد کي ان سلسلي ۾ K.E.S.C جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر مقرر ڪري موڪليو ويو ۽ سندس مدد جي لاءِ فوجي آفيسر ۽ عملو پڻ اداري ۾ موڪليو ويو.

برگيڊيئر ابوراشد، ان کان اڳ حيدرآباد ۾ ”حيسڪو“ جو سربراھ هو. برگيڊيئر ابوراشد سخت منتظم طور مشهور هو. K.E.S.C ۾ انتظام سنڀالڻ کانپوءِ ابوراشد صاحب پڻ ڊپ ۽ خوف جو ماحول پيدا ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ اداري جا انجنيئر آفيسر ۽ ملازم پنهنجي مستقبل جي سلسلي ۾ گهڻيءَ جو اظهار ڪرڻ لڳا.

ابوراشد صاحب جي هڪ ڪمزوري اها هئي جو هو ڪيترن ئي آفيسرن کي نه صرف ڊيچاريندو ۽ خوفزدہ ڪندو پر انهن جي بيعزتي ڪرڻ کان به مڙندو هو. بداعتمادِي ۽ بيچيني جي ان ماحول ۾ ابوراشد صاحب جي ڏينهن ۾ 14 انجنيئرس ۽ آفيسرس جون نوڪريون ختم ڪرڻ جو آرڊر ڪيو. ان مان 10 - 11 سنڌي آفيسر هئا. جڏهن ته اهي افواھ پڻ گشت ڪرڻ لڳا. 73 نالن تي مشتمل بي لسٽ به آهي جيڪا پڻ ڪنهن وقت به ظاهر ڪئي ويندي.

انهن ڏينهن ۾ برگيڊيئر ابوراشد هفتي ٻئي هفتي يا مهيني ۾ هڪ دفعو ڪارپوريشن جي سڀني انجنيئرس ۽ آفيسرس کي هاڪي اسٽيڊيم جي هال ۾ يا گرائونڊ تي گهرائي خطاب ڪندو هو، کين نيڪ ناک چنڊ پٽيندو ۽ ڊاٻا ڏئي ڊيچاريندو به هو.

14 آفيسرن کي ”گهر پيڙو“ ڪرڻ کان هڪ به ڏينهن پوءِ جڏهن برگيڊيئر ابوراشد هاڪي اسٽيڊيم جي هڪ حصي ۾ اداري جي سڀني انجنيئرن ۽ آفيسرن کي خطاب ڪرڻ ۽ ڊاٻا ڏيڻ لاءِ گهرايو ته ان ڏڄاڻي ۾ حاضر هوس. ابوراشد صاحب جڏهن 14 آفيسرن کي برطرف ڪرڻ جي سلسلي ۾ چيو ته ”مون کي چيو ٿو وڃي ته اوهان سنڌي آفيسرن کي ڪڍيو آهي، آءُ انهن کي ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته مون ڪريٽ انجنيئرن ۽ آفيسرن کي نوڪريءَ مان ڪڍيو آهي.“ ابوراشد 40 منٽن تي مشتمل ”ڊب نامو“ مڪمل ڪرڻ کانپوءِ چيو ته ”ڪنهن کي ڳالهائڻو آهي ته ڳالهائي.“ ان تي آءُ اٿي بينس ۽ شروعات ڪيم ته ”ماڻهو الاتجي ڇو وساري ٿا ڇڏين ته K.E.S.C هڪ اهڙو ادارو آهي، جنهن جي ايم ڊي کي سرعام ڏينهن جو قتل ڪيو ويو،“ ڪراچي سنڌ جي گاديءَ جو شهر آهي. ڇا اها ناانصافيءَ جي زيادتي نه آهي ته سنڌ جي گاديءَ واري شهر جي هن اهم اداري ۾ اسان سنڌي صرف 10

سيڪڙو به نه هجون؟“ جڏهن مسلم ليگ جي حڪومت ايندي آهي ته اسان سڀني کي پيپلز پارٽيءَ جي کاتي ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. وري جڏهن پيپلز پارٽي جي حڪومت ايندي آهي ته اسان کي مسلم ليگ ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. اهڙي طرح جڏهن ان چونڊيل حڪومت ايندي آهي ته اسان ڪنهن به کاتي ۾ شمار نه ڪيا ويندا آهيون؟“ آخرچو؟“ اوهان صرف سنڌي انجنيئرن ۽ آفيسرن جون نوڪريون ختم ڪري ۽ وري ”ڪريٽ“ قرار ڏئي اسان سان زيادتي ڪري رهيا آهيو.“

ان کانپوءِ مون K.E.S.C جي ٻين اهم مسئلن تي به ڳالهيو ۽ کيس چيو ته اسان سان ”ڊبل اسٽينڊرڊ“ رويو اختيار ڪيو پيو وڃي. ساڳي ڏوه يا گناهه يا غلطيءَ جي لاءِ اسان لاءِ ته سخت سزا آهي پر ٻين لاءِ رعايت آهي. آخرچو؟ مون کيس ان سلسلي ۾ ڪجهه مثال به ڏنا. ان کانپوءِ کيس اهو به چيم ته جنهن آفيسر کي اوهان انڪوائري آفيسر مقرر ڪيو ان جي پنهنجي ساک خراب ۽ تڪراري آهي. مون کيس اهو به چيو ته ”اوهان جي چوڌاري هن وقت جيڪي چيف ۽ جنرل مئنيجر وينا آهن. انهن ڊپ کان ٻين جي بدران اسان کي نڌڻڪو سمجهي، اسان جا نالا اوهان کي ڏنا آهن، ڇاڪاڻ جو هو ٻين جا نالا ڏيندا ته هنن کي خبر آهي ته هنن جو حشر به شاهد حامد جهڙو ٿيندو. ان ڪري اوهان سڀني برطرف ڪيل انجنيئرن ۽ آفيسر کي فورن بحال ڪيو.

منهنجي تقرير دوران برگيڊيئر وچ ۾ هڪ دفعو ايئن به چيو ته ”هاڻي بس ڪر. ڪنهن ٻئي کي به ڳالهائڻ لاءِ وارو ڏي“. جنهن تي مون کيس چيو ته ”اوهان پنهنجي ڳالهه ۽ تقرير مڪمل ڪئي آهي نه هاڻي مون کي به پنهنجي ڳالهه. مڪمل ڪرڻ ڏيو“. منهنجي ان جواب جي موٽ ۾ سڀني آفيسرن ۽ انجنيئرن همت ڪري زوردار تازيون وڃايون ته برگيڊيئر صاحب چيو ”ٺيڪ آهي پنهنجي ڳالهه مڪمل ڪر.“

هڪ سرونڱ برگيڊيئر جي اڳيان تقريبن اداري جي هڪ هزار، 12 سئو آفيسرن جي موجودگيءَ ۾ اهڙي همت مون کي ڪيئن آئي، اهو مون کي پڻ سمجهه ۾ نه آيو. ناانصافي برداشت ڪرڻ شايد ڏاڍو ڏکيو آهي. جڏهن ته منهنجي تربيت اول ئي خطرن سان ڪيڏن ۽ مصيبت کي دعوت ڏيڻ واري ماحول ۾ ٿيل هئي. منهنجي تقرير کانپوءِ شاهد محمود پڻ تقرير ڪئي، جنهن پنهنجي ذاتي بحالي جي حق ۾ سنو ڳالهايو.

منهنجي تقرير کانپوءِ اڀرashed اهو به پڇيو ته ”ڪير ڳالهائيندو؟“ ۽ پوءِ پاڻ ئي جواب ڏنائين ته ”هاڻي ڪير ڳالهائيندو!!“ اهڙي طرح انتظاميا جي طرفان گهرايل آفيسرن ۽ انجنيئرن جي ان جنرل باڊيءَ جو ماحول تبديل ٿي ويو ۽ پهريون ڀيرو هن انتظاميا جي چانيل دهشت ۽ خوف جو ماحول ڪنهن نه ڪنهن حد تائين ڪمزور ٿي پيو.

تقرير جا ”تکا منا“ نتيجا

محترم برگيڊيئر ابرار شايد صاحب جو ڪي اي ايس سي جي انجنيئر، آفيسرن ۽ ملازمن سان رويو ۽ سلوڪ. ڪڏهن ڪهڙو ته ڪڏهن ڪهڙو هوندو هو. ڪڏهن ته سندس رويو ”دوستائو“ ۽ عزت ڀريو هوندو هو ته ڪڏهن ڪنهن وڏي کان وڏي ۽ تحريڪار کان تحريڪار ۽ قابل احترام انجنيئر. آفيسر يا ملازم جي ”عزت نفس“ کي اهڙي طرح ”مجروح“ ڪرڻ کان به ڪين موڙندو هو جيڪو خود سندس ”شان“ وٽان به نه هوندو هو. سخت مزاج ۽ رڪو هوندو هو. ان ڪري اداري جا آفيسر توڙي ملازم هن کان خوش به نه هئا ته ڏنل به هئا.

منهنجي تقرير کانپوءِ اوڏي مهل ئي انٽيليجنس جي ڪرنل طارق صاحب، اچي مون سان هٿ ملايو ۽ چيائين ته ”اوهان ڪيڏي مهل مون سان اچي ملو.“ مون کيس ورائيو ته ”جڏهن اوهان حڪم ڪيو.“ ان تي چيائين ته ”ملڻو آهي ته پوءِ دير ڇاجي؟“ سڀاڻي صبح جو 10 وڳي مون وٽ آفيس ۾ اچو.“

ڪرنل طارق جي پوسٽنگ به K.E.S.C ۾ هئي. مجموعي طور تي سندس رويو چڱو پر سندس ”جاب“ جي تقاضا شايد اها هئي ته هو حالتن تي ڪرڙي نظر رکڻ جي باوجود ”عام اظهار“ ڪرڻ ۾ ”توري-تڪي“ ڳالهائيندو ۽ هلندو هو. اڌ ٻئي ڏينهن جڏهن سندس آفيس پهتس ته ان وقت سندس ماتحت چار يا پنج ميجر به ويٺا هئا. ويهڻ کان توري دير پوءِ چيائين ته ”جمالي صاحب اوهان ڪالهه برگيڊيئر صاحب جي چوڻ جي باوجود به پنهنجي تقرير جاري رکي ۽ برگيڊيئر کي ايئن چيو ته ”مون کي به پوري ڳالهه ڪرڻ ڏيو.“ اوهان کي خبر آهي ته برگيڊيئر کي ايئن چوڻ ڪا معمولي ڳالهه آهي؟“ مون محسوس ڪيو ته ڪرنل صاحب جو رويو ۽ لهجو ڪجهه تلخ هو ۽ هنن ڪڏهن سوچيو به نه هو ته آفيسرن جي عام گڏجاڻي ۾ ڪير به اهڙي جرئت ڪري سگهندو.

بهرحال مون کيس عرض ڪيو ته ”برگيڊيئر صاحب پاڻ جڏهن ڳالهائڻ جي دعوت ڏني ته ظاهر آهي کيس سچي ۽ سچي صورتحال کان واقف ڪرڻ مون به پنهنجو فرض سمجهيو. ان ڪري مون کي پنهنجي ڳالهه مڪمل ڪرڻ لاءِ اهو چوڻو پيو.“

مون کي ان وقت حيرت ٿي جڏهن ڪرنل صاحب اهو چيو ته ”سڀاڻي جيڪڏهن برگيڊيئر ابرار شايد صاحب ۽ مسعود رشيد کي ڪجهه ٿيو ته ايف آءِ آر تنهنجي خلاف ڪٽبي.“

پوءِ مون کي اها ڳالهه سمجهه ۾ آئي ته ڪرنل طارق صاحب اها ڳالهه مرحوم شاهد حامد کي قتل ڪرڻ واري واردات جي حوالي سان ڪري رهيو هو ۽ تقرير دوران ان سلسلي ۾ ڪيل منهنجي ڳالهه کي ”ڌمڪي“ جو رنگ ڏئي زبردستي منهنجي کاتي ۾ وجهي مون تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ استعمال ڪري رهيو هو. جڏهن ته مسعود رشيد، ڪارپوريشن جو اهو انجنيئر هو. جنهن جي رپورٽ تي ڪجهه سنڌي

انجنيئر جي خلاف ڪارروائي ڪئي وئي هئي. جنهن جي پنهنجي ساڪ ۽ رپوٽيشن پڻ تڪراري هئي.

ان تي مون ڪرنل صاحب کي چيو ته ”مون ايمانداريءَ سان جيڪو ڪجهه محسوس ڪيو، اهوئي تقرير ۾ چيم. اوهان جيڪڏهن منهنجي تقرير مان ٻيو تاثر ورتو آهي ته ان جو مون کي افسوس آهي.“

منهنجي ان ڳالهه کانپوءِ همراھ ڪجهه ٿڌا نظر آيا. ڪرنل صاحب ۽ اتي ويٺل سندس ماتحت سڀني ميجرن پنهنجن ”ٽائيل ۽ چڪيل“ اعصابن کي ڪجهه ڍرو ڪيو. منهنجي اڳيان ڇانهه آندي وئي. پر جيئن ته آءٌ ڇانهه پيئندوئي نه آهيان. ان ڪري سندن ”شڪريو“ ادا ڪيم ۽ ڪانئن اجازت گهريم.

هڪ ميجر پاڻ دروازو کولي ٻاهرئين دروازي تائين ڇڏڻ آيو ۽ هٿ ملائي ”خدا حافظ“ چيائين. پر اتان اٿڻ وقت ڪرنل طارق صاحب مون کي ٻئي ڏينهن وري اچڻ لاءِ چيو.

آءٌ ٻئي ڏينهن تي ڪرنل صاحب وٽس پهتس ته انتهائي سُلي طريقي سان مليو. ڇانهه جي صلاح ڪرڻ کانپوءِ چيائين ته ”اسان کي بلنگ سسٽم سڌارو آهي ته جيئن ”اڳاڙي Recovery بهتر بڻائي سگهجي. ان سلسلي ۾ تون ڪو سٺ اپ ٺاهي ڏئي سگهندين؟“ مون هاڻوڪار ڪندي کيس چيو ته آءٌ اوهان کي پورو سيٽ اپ، آفيسرن ۽ انجنيئرن جي نالن سميت ٺاهي ڏئي سگهان ٿو ۽ اها به ضمانت ڏيان ٿو ته جيڪڏهن منهنجي ”پروپوزل“ تي عمل ڪيو ويو ته بهتر نتيجا ضرور نڪرندا. ان تي ڪرنل صاحب سوال ڪرڻ جي انداز ۾ چيو ته ”اهو پروپوزل“ ڪيستائين تيار ڪري ڏيندين؟ مون کيس جواب ڏنو ته ”سڀاڻي صبح جو هن وقت ڪٿي اچي سگهان ٿو.“ جنهن تي حيرانگي مان پڇيائين ته ”اهڙين تجويزن“ ۽ ”پروپوزلس“ جي لاءِ ته ڪاميٽيون ٺهنديون آهن ۽ اهي به گهٽ ۾ گهٽ ”مهيني“ جو وقت گهرنديون آهن. تون هڪ ڏينهن ۾ ڪيئن ٺاهي ڏيندين؟؟ مون کيس يقين ڏياريو ته ان پروپوزل جي لاءِ هڪ ڏينهن ڪافي آهي. جنهن تي چيائين ته ليڪ آهي. تون ٺاهي سڀاڻي جي بدران ”پرينهه“ کڻي اچ.

آءٌ هڪ ڏينهن ڇڏي ٻئي ڏينهن تي سڄو مڪمل پروپوزل انجنيئرن ۽ آفيسرن جي نالن سميت ٺاهي کڻي جڏهن ڪرنل صاحب وٽ پهتس ته ڏسي خاموش ٿي ويو ۽ ڪوبه تاثر نه ڏنائين. پر آخر ۾ چيائين ته ”هيءُ پروپوزل مون وٽ ڇڏي وڃ“ پر برگيڊيئر صاحب في الحال ”Priority“ ڪنهن ٻئي شعبي کي ڏئي رهيو آهي.

آءٌ خاموشيءَ سان اٿي هليو ويس ۽ پوءِ سمجهيم ته هيءُ همراھ اهو سڀ ڪجهه صرف منهنجو ”ڀائي مائٽ“ ۽ اندر جانچڻ لاءِ ڪري رهيا هئا.

هڪ ڏينهن آءٌ هيڊ آفيس ۾ پنهنجي مهربان چيف انجنيئر جميل گل شيخ صاحب جي آفيس ۾ ويٺو هوس ته اتي انٽيليجنس جو ميجر اسلم صاحب آيو. جڏهن مون تي نظر پيس ته انگريزيءَ ۾ چيائين ”جمالي صاحب اوهان جي تقرير اسان جي لاءِ هڪ سبق هئي.“ جنهن تي مون کيس ورائيو ته ”مون ايمانداريءَ سان جيڪو

محسوس ڪيو، ان جو اظهار ڪيو. مونکي خبر ناهي ته اوهان منهنجين ڳالهين کي مثبت انداز ۾ ورتو يا منفي تاثر ورتو؟“ ان تي ڪلندي چيائين ”اسان کي اوهان جي تقرير مان ئي صحيح صورتحال جو اندازو ۽ احساس ٿيو هو.“ ميجر اسلم صاحب جو ان وقت پروموشن ٿي ويو هو ۽ صرف موڪلائڻ لاءِ سائين جميل گل صاحب وٽ آيو هو.

انهن ڏينهن ۾ جيئن ته منهنجي پوسٽنگ ”ڊفينس“ واري آفيس ۾ هئي، ان ڪري مون کي الامحجي ڪيترا ڪم ”ٽاسڪ“ طور تي فوجي انتظاميا ۽ ڪرنل طارق صاحب جي معرفت ڏنا ويا، جيڪي مون چيلينج سمجهي هنن جي اميد کان به اڳ خوش اسلوبيءَ سان مڪمل ڪيا. ڊفينس جي سموري علامتي ۽ اسان ملحق آبادين جي لاءِ ان وقت K.E.S.C جي صرف هڪ آفيس هئي جنهن ۾ آءٌ ايگزيڪيوٽو انجنيئر هوس. منهنجا ”بالا آفيسر“ توڙي منهنجي سربراهيءَ ۾ ڪم ڪندڙ ٻيا انجنيئر، اسٽاف ۽ مزدور، مون سان تمام گهڻو سهڪار ڪندا هئا. ان جو اندازو ان وقت حقيقت مان به لڳائي سگهجي ٿو جو ”ڊان جهڙي معياري اخبار ۾ پڻ اسان جي آفيس جي بهتر ڪارڪردگيءَ جي اعتراف ۾ مضمون شايع ٿيا هئا.“

اهو نواز شريف جي حڪومت جو دور هو. انهن ئي ڏينهن ۾ K.E.S.C، ڊفينس واري آفيس ۾ ڪمپيوٽر ذريعي پهريون دفعو بلنگ جو سسٽم متعارف ڪرائڻ لاءِ آفيس جي هڪ ڪمري ۾ هڪ فوجي ميجر انجنيئر کي اهو ”ٽاسڪ“ ڏنو ويو هو. هن ميجر انجنيئر جو نالو مونکي ياد نه آهي پر ان کان اڳ هو ”سياچن جي چوٽي“ تي خدمتون سرانجام ڏئي چڪو هو ۽ موسم جي سختين جي نتيجي ۾ هن جي هٿن جون آڱريون پڻ متاثر ٿي چڪيون هيون. آءٌ سمجهان ٿو ته هن ميجر جي قرباني ۽ خدمت کي خراج پيش ڪرڻ جي لاءِ هيءُ ٽاسڪ هن انجنيئر کي ڏنو ويو هو. جنرل پرويز مشرف ان وقت فوج جو سربراهه هو، جنهن پاڻ اچي هن ”ننڍڙي“ پراجيڪٽ جو افتتاح ڪيو هو، نه ته پلاڪٽي پاڪ آرميءَ جو چيف ته ڪٿي هڪ ڪمري ۾ ٻن ڪمپيوٽرس تي آندل K.E.S.C جو بلنگ سسٽم!!

بهر حال اها هڪ سٺي ۽ مثبت ڳالهه سمجهڻ گهرجي. شايد 2000 ع جي آگسٽ جي 13 ۽ 14 تاريخ هئي ۽ ڪراچيءَ ۾ خوب برسات پئي هئي. ٻئي ڏينهن اتفاق سان موڪل جا هئا. پر آءٌ صبح جو سوڀر K.E.S.C آفيس ويس ته جيئن برسات جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل صورتحال کي منهن ڏئي سگهجي.

آفيس پهتس ته خبر پئي ته سمونڊ ڏانهن ويندڙ رستي تي تيز هوا ۽ برسات جي دوران جيئن ئي ٻن ٽن موٽرسائيڪلن تي نوجوان گهمڻ ۽ تفريح جي خيال سان وڃي رهيا هئا ۽ هڪ هڪ اسڪوٽر تي ٽي ٽي جٿا سوار هئا ته اوجڻو بجليءَ جي ڪريل تارن ۾ وڃڻ جي اجل جو شڪار ٿي ويا. ان افسوسناڪ حادثي ۾ ٽي نوجوان پنهنجي جان وڃائي ويا. اها هڪ انتهائي ڏکون ڏيندڙ ۽ افسوسناڪ خبر هئي، جنهن سچ پچ ته اسان کي اندر ئي اندر ۾ ڏاڍو غمگين ڪري ڇڏيو هو.

ليفٽيننٽ جنرل ذوالفقار علي خان ان وقت واپدا ۽ K.E.S.C جو چيئرمين هو. جڏهن ته برگيڊيئر سيد مختار شاهه صاحب K.E.S.C جو ايمپ ڊي

هو جنهن کي اهوراشد صاحب جي جاء تي آندو ويو هو. سيد مختار شاه بنيادي طور تي انجنيئر هو ۽ ڪافي بهتر ماڻهو هو/اهي.

13 يا 14 آگسٽ واري ان برساتي ماحول ۾ سنڌ جي گورنر جنرل معين حيدر صاحب جي گهرواري محترم شهنواز معين حيدر پڻ هڪ دفعي K.E.S.C جي شڪايتي مرڪز ۾ آئي. پاڻ ڪار ۾ ويٺي هئي ۽ سندس ڊرائيور اچي مرڪز ۾ ويٺل اسٽاف سان بجلي نه هجڻ جي سلسلي ۾ رجوع ڪيو. ڊرائيور، اسٽاف کي ٻڌايو ته محترم، گورنر صاحب جي گهرواري آهي، جنهن تي اسٽاف جي ڪنهن ماڻهو غير سنجيدگي، غير ذميداري ۽ ٻاراڻي ڪندي چيو ته ”اها گورنر صاحب جي بي گهرواري هوندي.“ ڊرائيور به اها ڳالهه پيت ۾ نه رکي سگهيو ۽ بيگم کي ٻڌايائين ته اسٽاف جو هڪ ماڻهو هيئن چئي رهيو آهي. ظاهر آهي ته بيگم صاحب اسٽاف جي ان غير مهذبائي ۽ غير ذميدارائي رويي تي باهه ٿي وئي. مون کي ان واقعي جي خبر نه هئي. اُٺان وقت عمارت جي مٿين حصي ۾ آفيس ۾ ويٺو هوس، هيءُ واقعو صبح جو ٿيو هو.

منجهند ڌاري خبر پئي ته اسلام آباد ”ايوان صدر“ مان ملٽري سيڪريٽري جي معرفت ان افسوسناڪ واقعي جو سخت نوٽيس ورتو ويو آهي ۽ K.E.S.C جي انتظاميا کي هدايت ڪئي آهي ته ”متعلقہ ذميدار“ جي خلاف سخت ڪارروائي ڪري اڄ حواج رپورٽ ڏني وڃي. ٿوري دير کانپوءِ جنرل ذوالفقار جيڪو اتفاق سان اول ٿي ڪراچي آيل هو. اهو به برگيڊيئر مختار شاه سان گڏ اچي اسان جي آفيس پهتو. جئين ته تيز ۽ لڳاتار برسات جي ڪري بجليءَ جون شڪايتون ڪافي آيل هيون ۽ ڪجهه متاثر ماڻهو پڻ آفيس جي ٻاهران موجود هئا، ان ڪري الامحجي ڪهڙي ڳالهه تان جنرل ذوالفقار علي ۽ اتي آيل بجلي کان محروم هڪ ”صارف“ جي وچ ۾ تلخي ۽ جهڙپ ٿي وئي. اُٺان دوران مٿان آفيس مان لهي هيٺ پهتس ۽ ”صارف“ کان سندس ائڊريس به وٺڻ لڳس ته کيس ٿڌو ڪرڻ جي به ڪوشش ڪيم. جنهن تي جنرل ذوالفقار انگريزيءَ ۾ مون کي مخاطب ٿيندي چيو ته ”هن کي ڇڏي ڏي نه ته آءٌ هينئر جو هينئر توکي سسپينڊ ڪندس.“

بهرحال ٿوري دير ٿڌي ٿيڻ کانپوءِ جنرل ذوالفقار اها پرچي مون کان ورتي جنهن تي مون ان مشتعل ۽ ناراض ڪنزومر کان ائڊريس ورتي هئي. جنرل ذوالفقار به پوءِ چيو ته گاڏي موڪلي هن جي شڪايت دور ڪيو.

ان کانپوءِ جنرل مون کي پنهنجي ڀر ۾ ويهاري پڇيو ته بيگم شهنواز معين حيدر واري معاملي جي حقيقت ڇاهي؟؟ مون کيس سڄي حقيقت ٻڌائي.

پوءِ خبر پئي ته بيگم شهنواز اها شڪايت ڪئي هئي ته جنهن ملازم غير مهذبانو رويو اختيار ڪيو هو. ان کي اڃا ڪپڙا پاتل هئا ۽ مٿو به ٿورو ٿورو اڇو هوس. بدقسمتيءَ سان آءٌ صرف اڃا ڪپڙا به پائيندو آهيان ته انچارج به آءٌ هوس. ان ڪري ايوان صدر ۽ گورنر هائوس مان منهنجي خلاف ڪارروائي ڪرڻ جي هدايت ڪئي وئي.

محترم جميل گل صاحب انهن ڏينهن ۾ موڪل تي پرڏيهه ويل هو ۽

محترم خالد اقبال صاحب اسان جو انچارج چيف انجنيئر هو. هن مونکي اها ڳالهه ٻڌائي ۽ پنهنجي مجبوري به بيان ڪئي ته مونکي اعتماد ۾ وٺي، منهنجي خلاف ڪارروائي ڪرڻ جو اطلاع به ڏنائين.

مونکي رفيق احمد خانزاده جيڪو ان وقت سپرنٽينڊنٽ انجنيئر هو، ان چئن وڳي ڌاري شام جو اطلاع ڏنو ته توکي سسپينڊ ڪرڻ جو ليٽر ٽائيپ ٿي چڪو آهي ۽ صرف دستخط باقي ٿيڻا آهن.

انهن ڏينهن ۾ گورنر هائوس ۽ گورنر جي سيڪريٽري سان اڪثر ڳالهه ٿيندي هئي ته هڪ به پيرا بيگم شهنواز معين حيدر صاحب سان پڻ ڳالهه ٿي هئي. ان ڪري مون فورن گورنر صاحب جي سيڪريٽري سان فون تي به رابطو ڪيو ته بيگم صاحب سان به ڳالهائيو ۽ کين سڄي ۽ سڄي صورتحال کان آگاهه ڪيو. هو مطمئن ٿيا ۽ اهو به چيائين ته ”اوهان اول چو نه فون ڪئي؟“ بهرحال هنن عين ان موقعي تي منهنجي خلاف ڪارروائي ختم ڪرائي ڇڏي ۽ آءٌ سسپينڊ ٿيڻ کان بچي ويس. پر پوءِ به اداري جي طرفان انڪوائري ڪرائي مونکي ”وارننگ“ ڏني وئي هئي، ڇاڪاڻ جو انچارج بهرحال آءٌ ئي هوس.

سائين ظفر علي شاه صاحب ۽ ڄام صادق علي سان ملاقات

محترمہ بينظير ڀٽو جي حڪومتي دور ۾ ڪي اي ايس سي ۾ 150 جايون تي نوان انجنيئرس ڀرتي ڪرڻ جي گنجائش هئي. سيد تنظيم حسين نقوي، ان وقت K.E.S.C جو ايم ڊي هو. جڏهن ته سائين سيد ظفر علي شاه صاحب پاڻي ۽ بجليءَ جو مملڪتي وزير هو. هڪ ڏينهن آءٌ ڇهن صفحن تي مشتمل باداڻشنامو ڪڍي ڪراچي جي ”قصر ناز“ ۾ شاه صاحب سان ملڻ ويس. سائين ڪي ڪارپوريشن جي اهم پوسٽن تي مقرر ڪيل آفيسرن ۽ انجنيئرن جي انگن اکرن کان به واقف ڪيم ته سندس علم ۾ اها ڳالهه به آندم ته هن وقت ڪارپوريشن ۾ انجنيئرن جون 150 جايون آهن. جن تي ڀرتي ٿيڻي آهي. ان ڪري اوهان دلچسپي وٺي انهن سڀني جي اڪثريت تي مسلسل نظارندڙ ڪيل بيروزگار سنڌي نوجوانن کي روزگار فراهم ڪرڻ لاءِ اسان جي مدد ڪيو ۽ انتظاميا کي هدايت ڪيو.

سائين ظفر علي شاه تسلي ۽ اطمينان سان سڄي ڳالهه ٻڌي ۽ ٻئي ڏينهن تي وري اچڻ لاءِ چيائين. آءٌ ٻئي ڏينهن تي سائين وٽ حاضر ٿيس ۽ سندس سوالن جا جواب ڏنم ۽ اطمينان لاءِ تفصيلي حالتن کان ڪين آگاهه ڪيم.

ان دوران اتفاق سان سيد تنظيم حسين نقوي به اتي اچي حاضر ٿيو. مون تي نظرييس ته يڪدم پڇيائين ”تون هتي ڪيئن؟“ مون کيس جواب ڏنو ته ”پيءُ جي نوڪري جي سلسلي ۾ شاه صاحب کان مدد وٺڻ آيو آهيان.“

شاه صاحب موڪلائڻ وقت چيو ته ”رابطي ۾ رهجانءِ ۽ اسلام آباد منهنجي ائڊريس تي حال احوال لکندو رهجانءِ، نالو پلي نه لکجانءِ!!!“

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ بدقسمتي سان پيپلز پارٽي جي حڪومت ختم ڪئي وئي ۽ ايئن هيءُ سونهري موقعو هٿان نڪري ويو. ان کانپوءِ نواز شريف جي دور ۾ وري به ساڳين 150 سڀني تي انجنيئرس جي ڀرتي جو سوال اٿيو.

ان وقت سائين انجنيئر مظفر علي شاه صاحب K.E.S.C جو ايم ڊي هو. جڏهن ته مرحوم ڄام صادق علي سنڌ جو وڏو وزير هو. انجنيئرس جي ڀرتيءَ لاءِ تحريري ٿيس ٿي چڪي هئي پر انٽرويو اڃا نه ٿيا هئا ۽ نه ئي تحريري ٿيس جي رزلٽ پڌري ڪئي وئي هئي.

فاروق ستاران وقت به ڪي اي ايس سي جي بورڊ آف ڊائريڪٽرس جو ميمبر هو. جڏهن ته متحده، ان وقت ڄام صادق جي معاون ۽ مددگار جماعت هئي ۽ حڪومت ۾ شامل هئي.

اسان سائين مظفر علي شاه صاحب سان به ملياسين ۽ ڪين عرض ڪيوسين ته اوهان انهن 150 سڀني مان پلي چاليهه سيڪڙو سڀنيون ڪراچي ۽ حيدرآباد شهر جي اميدوارن لاءِ رڪو پر باقي 60 سيڪڙو جايون ننڍن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ رهندڙ بيروزگار سنڌي اميدوارن کي ڏيو پر تحريري ٿيس جي ترتيب ڏنل نتيجن مطابق ايئن نه پئي ٿي سگهيو. جڏهن ته حقيقت اها آهي ته هن اهم اداري ۾ ڪا به

واضح، منصفاڻي ۽ نوس پاليسي ڀرتي جي سلسلي ۾ ٺهيل ٿي نه هئي. سائين مظفر علي شاھ تقريباً 300 اميدوارن جا نالا آخري اميدوارن جا فائل ڪيا هئا، جن مان 150 انجنيئر ڪٽڻا هئا.

هڪ ڏينهن اوچتو خبر پئي ته فلاڻي تاريخ تي انجنيئرس جي ڀرتيءَ لاءِ تحريري ٿيسٽ ۾ ڪامياب ٿيندڙ اميدوارن کان انٽرويو ورتا ويندا.

اسان صلاح ڪري فيصلو ڪيو ته ان سلسلي ۾ ڄام صادق علي صاحب جي مدد وٺجي جيڪو سنڌ جو وڏو وزير هو ۽ ايم ڪيو ايم سندس اتحادي جماعت هئي. اسان محترم امتياز شيخ صاحب سان رابطو ڪيو، جنهن اسان کي شام جو سنڌ اسيمبليءَ بلڊنگ ۾ وڏي وزير سان ملاقات ڪرائڻ جي گنجائش پيدا ڪئي.

اسان جي وفد ۾ مون سان گڏ علي محمد ڪرناڻي، سجاد حسين شاھ ۽ عبدالحميد ڪٽي گڏ هئا. اسان کي جنهن وقت ڄام صاحب پاڻ وٽ گهرايو ته ان وقت وٽس ايم ڪيو ايم جا ڪجهه وزير ۽ ڪجهه اسيمبلي ميمبر به ويٺا هئا. ڄام صادق چيو ”ها، بابا چئو ڇا تاڃوڻ چاهيو؟“ ان تي مون کين عرض ڪيو ته ”سائين سياڻي K.E.S.C ۾ انجنيئرس جي ڀرتيءَ لاءِ انٽرويو ٿي رهيا آهن، اسان جو عرض آهي ته جيئن متحده وارا پاڻ به چاليهه سيڪڙو سیتون حاصل ڪرڻ جي لاءِ راضي آهن ان ڪري بيشڪ چاليهه سيڪڙو ڪراچي ۽ حيدرآباد جي شهري اميدوارن کي ۽ باقي سٺ سيڪڙو ڳوٺاڻن ۽ ننڍن شهرن جي بيروزگار سنڌي اميدوارن کي ڏيون وڃن.“

مون اڃا اها ڳالهه مڪمل ٿي مس ڪئي ته ڄام صاحب ورائيو ”هي ڪٿي ٿا چون ته چاليهه سيڪڙو اسان کي ڏيو، هي ته چون ٿا سڀ سیتون اسان جي حوالي ڪريو.“ وڌيڪ اهو به چيائين ته ”رويو ويٺا آهن، اوهان ڀلي هنن کي ڦاٽل ڪريو.“ اسان چيو ته سائين اوهان جي هوندي، اسان هنن کي ڪيئن ڦاٽل ڪيون. اوهان پاڻ انصاف ڪيو، اوهان وڏا آهيو ان دوران ياد نه آهي ته اسان جي محترم ساڻي علي محمد ڪرناڻي الائجي ڪهڙي ڳالهه ڪئي جيڪا ڄام صاحب کي نه وڻي ۽ ناراض ٿي چيائين ته ”پوءِ مون وٽ چاچي لاءِ آيا آهيو؟“ بهرحال اسان ڄام صادق صاحب جي آفيس مان نڪري امتياز شيخ صاحب جي ڪمري ۾ آياسين ته امتياز شيخ چيو ته ”اوهان ويهو، وڃو نه.“ ڪجهه دير کانپوءِ جڏهن ايم ڪيو ايم جا وزير ۽ ميمبر ڄام صادق وٽان هليا ويا ته ڄام صادق علي اسان کي ٻيهر گهرايو ۽ چيائين ته ”هاڻي چئو ڇا ٿا چاهيو؟“ مون کيس ساڳيو عرض ڪيو.

ڄام صادق علي ان وقت ئي سائين مظفر علي شاھ کي فون ڪئي ۽ انگريزي ۾ چيائينس ته ”شاھ صاحب آءُ انهن 150 سیتن مان 50 سيڪڙو سیتن تي سنڌي انجنيئرن کي ڏسڻ چاهيان ٿو.“ پر ٻئي طرف شاھ صاحب اهو چئي نٿاڻي رهيو هو ته وفاقي ادارو آهي، نواز شريف سان ڳالهايو ڄام صاحب، شاھ صاحب سان ڳالهائي به رهيو هو ته اسان کان پڇي به رهيو هو ته هاڻي ڇا ڪيان؟ آخر ۾ اسان کيس چيو ته سائين اوهان شاھ صاحب کي چئو ته سياڻي ٿيندڙ انٽرويو ملتوي ڪيا وڃن.“ اهڙي طرح في الحال اهي انٽرويو ملتوي ڪيا ويا پر ڪجهه عرصي کانپوءِ ايم ڪيو ايم جي زبردست دٻاءُ هيٺ تحريري ٿيسٽ ۽ انٽرويو جي نتيجي ۾ 150

سيٽن مان صرف 29 سيٽون سنڌي اميدوارن جي نصيب ۾ اچي سگهيون ۽ رات ئي رات ۾ باقي سمورا آرڊر ڪراچيءَ جي اميدوارن کي پهچايا ويا.

هن مهڙي دوران سنڌي پورهيت سنگت جي دوستن اسيمبلي جي ٻاهران توڙي K.E.S.C جي هيڊ آفيس جي ٻاهران اثرائتا مظاهرا به ڪيا هئا ته ميڊيا کي پڻ استعمال ڪيو هو، جڏهن ته علي نواز ٻٽ مختلف وفدن ۾ شامل رهيو. بينظير ڀٽو جي پهرئين حڪومتي دور ۾ ڪجهه اميدوار پليس مينٽ بيورو جي طرفان پڻ ڪي آي ايس سي ۾ ڀرتي ڪري موڪليا ويا هئا. انهن مان باقي اميدوار ته مستقل يعني پڪا ٿي چڪا هئا پر ائين اميدوارن کي پڪو نه پئي ڪيو ويو. آخرڪار جڏهن سيد مظفر علي شاهه کي هن اداري مان بدلي ڪيو پئي ويو ۽ کيس اسان جي طرفان الوداعي دعوت ڏني وئي ته اتي کيس عرض ڪري انهن ائين چئن کي به پڪي ملازمت جو حق ڏيارڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي سون. حالانڪ ان دوران پيپلز پارٽي جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن/ڪمپني هڪ انتهائي اهم ۽ حساس ادارو آهي. اها پڻ حقيقت آهي ته هن وفاقي اداري ۾ لساني گروه سان وابستا آفيسرن ۽ عملدارن جي هڪ هنڌي قائم ٿيل آهي. اهم اعليٰ انتظامي عهدن تي هنن ”همراهن“ جوئي ڪنٽرول رهندو آيو آهي. ان ڪري هن اداري ۾ انهن شعبن ۾ جتي سنڌو سنڌو شهرين ۽ شهرين جي شڪايتن سان واسطو هوندو آهي. انهن شعبن ۾ هميشه سنڌي انجنيئرن ۽ ملازمن کي رکڻ جي پاليسي اختيار ڪيل هوندي آهي ته جيئن ”اڳيان بوهي ۾ به هي همراھ هجن“ ته K.E.S.C جي ڪرنڊر ساڪ جونزول به هنن تي ڪرندو رهي ته عام تاثر به وري اهوئي پڪڙجندو ۽ مضبوط ٿيندو رهي ته ”هن اداري ۾ به هي ٺاهل ۽ ڪريٽ چانيل آهن“. جڏهن ته هن اهم اداري جي هر طرح ”اهم“ ۽ ”ماڪي مڪڻ“ شعبن جا دروازا سنڌي ۽ بلوچ انجنيئرس، آفيسرس ۽ ملازمن جي لاءِ ڊگهي عرصي کان نوگو ايريا بڻيل آهن ۽ جتي ان اڪيلي لساني گروه جي هميشه کان مڪمل ”بالادستي“ رهندي آئي آهي.

اها هڪ تلخ حقيقت آهي ته هن اهم اداري ۾ جيڪو مخصوص ٽولو مسلسل هر طرح سان مالي فائدا وٺي رهيو آهي يا ”جاوا“ ڪري رهيو آهي. اهو ساڳيو ٽولو بدنام وري بين کي ڪري رهيو آهي. غير ملڪي ٽريننگون، دورا ۽ ”ٻڌا ڌڪ“ هٿن وارا، آڱريون وري ”ريزگاريءَ“ وارن تي ڪئي رهيا آهن يا جيڪڏهن ايئن چئجي ته مينهن، ڳئون کي مهڻا ڏئي چئي رهي آهي ته ”هل ڏي پڇ ڪاري...!!“

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته مالي بدعنواني، ڪريشن يا ٺاهلي ڪير به ڪري خراب آهي، غلط آهي ۽ ڪوبه ذميوار شخص اهڙي ڪنهن به فعل يا قدم جي حمايت نٿو ڪري سگهي ۽ نه ئي اهڙي ڪندي ڪم کي ڪنهن به طرح جائز قرار ڏئي سگهي ٿو پر مختلف ملازمن يا مختلف انسانن جي لاءِ ساڳي ڏوهه يا هڪ جهڙي جرم يا ڪوتاهي لاءِ مختلف معيار ۽ مختلف پيمانن مقرر ڪرڻ ڪنهن به طرح درست قرار نٿا ڏئي سگهجن.

ڪنهن به هڪ اداري کي يا زندگيءَ جي مختلف شعبن سان واسطو رکندڙ محڪمن ۽ ادارن سان وابستا شهرين کي لساني ۽ نسلي بنيادن تي ورهائڻ يا هڪ لساني برادريءَ لاءِ مخصوص ڪرڻ ۽ ٻين جي لاءِ نوگو ادارا بنائڻ ۽ وڪ وڪ تي صرف ۽ صرف لساني ۽ نسلي بنيادن تي پسند ۽ ناپسند جو مظاهرو ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو تقريباً سمورا ادارا ۽ سمورا شعبا مسلسل زوال جو شڪار آهن. ساڳي ملڪ، ساڳي صوبي ۽ ساڳي شهر جا رهواسي هڪٻئي کان بدظن، بداعتماد ۽ باغي آهن.

سماجي رشتا "نفرت" جي ور چڙهيل آهن ته سياست جا بنياد پڻ "ڪڇاين" جو شڪار آهن. ڪير به ڪنهن تي ڀروسو ۽ اعتماد ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. ساٿ، سهڪار ۽ دوستي توڙي دشمني جا پيمانا صرف "ٻين کان ڌڪار" تي ٻڌل آهن. ان ڪري ئي نه ته ملڪي سطح تي ته صوبائي ليول تي ته نه وري شهري ۽ هيٺين سطح تي ڪا به صحتمند تبديلي اچي سگهي آهي. جڏهن ته زندگيءَ سان وابستا سمورا ادارا ڏينهن ڏينهن زوال جو شڪار ٿي رهيا آهن.

اهو درست آهي ته "سرمائيداري نظام" جو "عرق" ۽ نتيجو اهوئي آهي جيڪو پاڻ پوڳي رهيا آهيون. پراڻا به بهرحال حقيقت آهي ته ملٽي نيشنل ڪمپنين جي "سرمائي" جي انهن بدائرن ۽ ڪرتوتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ به گڏجي ڪو موثر ٻارڻ نه باري سگهيا آهيون.

مذهبي جنون، مسلڪي تنگ نظري ۽ لساني خواهه نسلي بنيادن تي عوام ۽ نوجوانن کي ويڙهائي، مبهم ۽ ڪوڪلي نعري بازيءَ ۾ نوجوانن ۽ اڪثريتي عوام جي اصلي ۽ بنيادي مسئلن کي تهن در تهن ڍڪي آخر اسان ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيون؟؟

ميڊيا خاص ڪري اليڪٽرانڪ ميڊيا ۾ ڪهڙي رُحان ۽ ڪهڙن احساسن يا "جبلتن" کي اڀاريو ۽ مضبوط ڪيو پيو وڃي؟؟ اليڪٽرانڪ ميڊيا ۾ جيڪو ڪجهه سَوَين چينل پيش ڪري رهيا آهن، ان جو انسانن جي حقيقي اجتماعي سماجي، معاشي ۽ اقتصادي مسئلن سان ڪيترو ۽ ڪهڙو تعلق آهي؟؟

آزاد ميڊيا مان اسان جي ڪهڙي مراد آهي؟؟ ان قسم جي آزاد ميڊيا جو اسان جي اصل، حقيقي ۽ بنيادي مسئلن سان ڪيترو واسطو آهي؟؟ ٻيو ته ٺهيو پر اسان جا سنڌي زبان وارا ٽي وي چينل جيڪو ڪجهه نشر ڪري رهيا آهن، اهو اسان جي اڪثريتي آبادي، خاص ڪري نوجوانن کي ڪيڏانهن ڌڪي يا ڇڪي رهيو آهي؟؟

ڇا اها حقيقت نه آهي ته سماج کي مجموعي طور تي "گهڻ رُخي" بنيادن تي صرف ۽ صرف انهن ئي منفي رُحانن ڏانهن ڌڪيو پيو وڃي جيڪي انسانن کي هڪٻئي کان پري ڌڪي هڪٻئي کان "لاتعلق"، نه بڻائي رهيا آهن؟ يا "نشي جي مختلف قسمن" جو عادي بڻائي رهيا آهن؟ يا زندگيءَ سان لاڳاپيل حقيقي ۽ بنيادي مسئلن کان "راه فرار" اختيار ڪرڻ ڏانهن مائل ڪري رهيا آهن!!!! هڪ ڏاهي انسان جو قول آهي ته "جيڪڏهن اوهان ڪنهن انساني برادريءَ

کي منلوج، غير موثر يا تباهه ڪرڻ چاهيو ته اتي موسيقي ۽ راڳ کي عام ڪري ڇڏيو. ممڪن آهي ته ان قول تي بحث ڪرڻ جي گنجائش هجي ۽ اها ”چوڻي“ تڪراري هجي پر سنڌ جي مجموعي ”گهڻ پاسائين“ صورتحال ۽ ان جي شدت جي ساڳيءَ شدت سان ”مزاحمت ۽ مخالفت“ نه اڀرڻ ۾ ميڊيا جي هن ”رڪاوٽي ڪردار“ يا وڌ ۾ وڌ ”ذهني عياشي“ تائين پنهنجو پاڻ کي محدود رکندڙ سياسي قيادت جي صداقت کان ڪيئن انڪار ڪري سگهجي ٿو؟

موسيقيءَ سان مختلف پرپور ڪردار ۽ انهن ۾ حصو وٺندڙ نوجوان نسل جي دلچسپي، اسان جي مزاحمتي، قومي ۽ انساني سگهه کي ڏسڻ ڪري رهي آهي.

مختلف چينلز جي طرفان مختلف شهرن ۾ نوجوان نسل جي خواه عورتون، وڏي انگ ۾ جنهن انداز سان شرڪت ڪري رهيا آهن، ان جي پيٽ ۾ سنڌ جي ڪنهن به اهم بنيادي ۽ ٻرندڙ مسئلي تي ٿيندڙ احتجاجي گڏجاڻي، ڌڙي، مظاهري يا جلوس ۾ شريڪ ٿيندڙ نوجوان نسل جي تعداد سان ڪري ڏسو ته اوهان کي پاڻ مٿي بيان ڪيل ”قول“ جي صداقت جو احساس ٿيندو. نوجوانن جي انفرادي يا اجتماعي يا ”فيمليز“ جي گڏيل شرڪت وارو ”گرو“ پڙ بهرحال موسيقيءَ وارو ئي ثابت ٿيندو.

غير معياري شاعري ۽ اهڙي طرح نوجوانن ۽ عوام کي پنهنجن ئي سماجي ۽ معاشي مسئلن کان لاتعلق ڪندڙ موسيقي جي اثرن ۽ نتيجن تي سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻ ۽ ان جو موثر تدارڪ ڪرڻ جي جيتري ضرورت هن وقت اسان کي آهي، شايد اول نه هئي.

جيڪڏهن اها حقيقت نه آهي ته پوءِ گهڙي ڪن لاءِ اسان کي پنهنجو پاڻ کان ئي اهو سوال پڇڻ گهرجي ته ”ڇا اسان ڏينهون ڏينهن اڪيلانه ٿيندا پيا وڃون؟“ ڇا ماڻهن جي هجور، ميڙ يا ميلي ۾ اسان مان هرڪو اندر اڪيلاپ جو ”نانگ“ کڻي نه پيو گهمي؟؟

سنڌ جي قومپرستن ۽ ترقي پسندن کي گذارش

انساني سماج ۾ قبائلي وفاداري ۽ لساني توڙي مذهبي ”بنڌڻ“ هميشه ”جذباتي“ ۽ حساس حيثيت سان حاوي رهيا آهن.

نوجوانن ۽ عوام کي مشتعل ڪرڻ يا هوش جي بدران جوش جي منهن ۾ ڌڪڻ يا ”ماڻهپي“ مان ڪيڏن لاءِ ”مستقل مفاد“ قوتن لساني، مذهبي ۽ مسلڪي حربا استعمال ڪري سڄي ملڪ جي صوبن ۽ صوبن جي مختلف اهم شهرن جي عوام ۽ نوجوانن جي گڏيل طاقت کي توڙڻ ۽ منتشر ڪرڻ لاءِ جيڪا مخصوص حڪمت عملي اختيار ڪئي، اها حقيقت هاڻي راز نه رهي آهي.

ضيءُ الحق جي ٽيم جتي مذهبي جماعتن کي مسلڪي بنيادن تي به توڙيو ته اتي ”جهادي جٿا“ پڻ ٺهرايا. اهڙي طرح لساني بنيادن تي تنظيمون به جوڙيون ته ڪن ”قومپرستن“ تي به پنهنجيءَ پَر ۾ هٿ پڻ رکيو يا بظاهر انهن لاءِ ”ترم“ رويو اختيار ڪيو.

گهڻ رُخي حڪمت عملي اختيار ڪري نوجوانن ۽ عوام کي اهڙي طرح ورهائڻ، ويڙهائڻ ۽ متنفر ڪرڻ جو بنيادي مقصد صرف اهو ته ”جيئن ملڪ جي سڀني جمهوري قوتن کي ۽ خاص ڪري پيپلز پارٽي کي ڪمزور ڪجي.“
ضيءُ الحق يا مستقل مفاد قوتن ان مقصد جي لاءِ سڀني ”پڻ مخالف“ قوتن کي هر طرح سان پاليو ۽ استعمال ڪيو.

افغانستان مان سوويت فوجن جي واپس وڃڻ کانپوءِ آمريڪا وٽ ”ضيءُ الحق“ جي افاديت گهٽجي چڪي هئي، جڏهن ته مختلف سببن جي ڪري آمريڪا هاڻي هن کي ”ٺڪاڻي“ تي لڳائڻ کي بهتر يا ”حالتن“ جي روشني ۾ وڌيڪ موزون سمجهي، آخرڪار Man-go (مين-گو) جنهن کي ”مينگو آپريشن“ به سڏيو ويو ان تحت ”گم“ ڪري ڇڏيو.

”مستقل مفاد“ قوتون جڏهن پنهنجي ”سرپرستي“ ۾ لساني، مسلڪي يا جهادي مسلح جٿا تيار ڪرائينديون آهن ته ڪجهه وقت کانپوءِ انهن جي ”تياري“ ۽ ”آزمائش“ کي پرڪڏ لاءِ ڪا نه ڪا واردات ڪرائي ڏسنديون آهن ته سندن حڪمت عملي ڪيتري حد تائين ”ڪارآمد“ ٿي آهي ۽ ان جا اثر ۽ نتيجا ڪهڙا پيدا ٿي رهيا آهن ته ان سان گڏوگڏ پنهنجي اثرهين پيدا ڪيل ”قيادت“ جي ذهانت ۽ مقبوليت ۽ وفاداري جي ”تڪ تور“ پڻ ڪنديون آهن.

1988ع ۾ عام چونڊن کان اڳ حيدرآباد ۾ مسلح واردات ڪرائڻ جو مقصد صرف اهو هو ته هڪ طرف اردو ڳالهائيندڙ نوجوان ۽ عوام ايم ڪيو ايم ڏانهن ڌڪجي ۽ ان کي پنهنجو ”محافظ“ سمجهڻ لاءِ مجبور ٿئي ته ٻئي طرف وري سنڌي نوجوانن ۽ عوام کي وفاق جي نالي ۾ سياست ڪندڙ پيپلز پارٽي يا ترقي پسند قوتن جي بدران قومپرستيءَ جي نالي ۾ سياست ڪندڙ قوتن ۽ اليڪشني اميدوارن جي حمايت ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي.

مستقل مفاد قوتن جي ان حڪمت عملي تحت، اردو ڳالهائيندڙ نوجوانن ۽ عوام ته واقعي ايمر ڪيو ايمر کي پنهنجو "نجات ڏياريندڙ" يا "محافظ" سمجهيو پر سنڌ جي نوجوانن ۽ عوام هر حالت ۾ پيپلز پارٽي کي "پنهنجو" سمجهيو اهڙي طرح فسادِي قوتن جو منصوبو "آڌ" ڪامياب ٿي سگهيو.

سڀني منفي حرين، حرفتن ۽ مداخلتن جي باوجود مجبور ٿي اقتدار ته بينظير جي حوالي ڪيو ويو پر کيس "اختيار" نه ڏنا ويا.

اختيارن کان محروم ڏنل اقتدار بينظير پٽو کي وٺڻ ڪي هيا يا نه؟ ان تي اڃا تائين مختلف رايا آهن ۽ تڪراري بحث جاري آهن.

هتي اهو سوال پڻ بار بار ڪَڙ ڪَڙي سامهون اچي رهيو آهي ته "ڇا اهو محض اتفاق هو جو لساني جهيڙا صرف پيپلز پارٽي جي حڪومت ۾ ٿيا؟ يا ڄاڻي وائي حڪمت عملي تحت ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت ۾ به ته وري بينظير جي حڪومت ۾ پڻ ڪرايا ويا؟؟ ان اهم سوال جا جواب ممڪن آهي ته مختلف سياسي اڳواڻن وٽ مختلف هجن پر ان جي اثرن ۽ نتيجن تي غور ڪبو ته حقيقت واضح ٿي ويندي.

لساني، نسلي، مسلڪي ۽ جهادي بنيادن تي وقت بوقت چڪتاڻ پيدا ڪرڻ جو هڪ سبب اهو به آهي ته جيئن انهن بنيادن تي قائم ڪيل تنظيمن کي بار بار نئين توانائي ۽ نئون ٻارڻ پڻ فراهم ٿيندو رهي ته عوام ۽ نوجوانن کي سندن حقيقي ۽ اصلي بنيادي سماجي ۽ معاشي مسئلن کان "اوجھل" ۽ لاتعلق پڻ رکي سگهجي.

لساني ۽ نسلي جهيڙا حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ ٿيندا هجن، يا دادو ۽ نوابشاهه ۾ ٿيندا هجن، اهڙي طرح مسلڪي ۽ مذهبي نفرتن سان ڀرپور بارود ڪراچي ۾ استعمال ڪيو وڃي، جاهي اسلام آباد يا ڪوئيٽا ۾ ڪنهن به طرح ان جي حمايت نه ڪرڻ گهرجي ۽ نه ئي اهڙين قوتن کي عوام جو دوست يا ڪنهن به لساني يا مسلڪي برادريءَ جو همدرد سمجهڻ گهرجي.

جنهن وقت کان انهن "غيرانساني" بنيادن تي تنظيمون ۽ جڳا منظم ڪري سماج ۾ متعارف، متحارب ۽ متحرڪ ڪيا ويا آهن، ان وقت کان وٺي هن وقت تائين مجموعي طور تي جيڪا "هوا" هلندي رهي آهي، ان جي اثرن ۽ نتيجن اسان جي انساني سماج ۽ معاشري کي "مفلوج" يا "يرغمال" بڻائي رکيو آهي.

ڪو وقت هو جو، جڏهن ڪراچيءَ ۾ فيڊرل بي ايريا جي ٽن سالن جي هڪ نياڻي ترنر کي ڪن سفاڪ قاتلن قتل ڪيو هو ته ان واقعي جي خلاف سڄي ڪراچيءَ جي عوام ۽ نوجوانن گڏجي مسلسل ٽن ڏينهن تائين شهر بند ڪيو هو ۽ "هم آواز" بڻجي احتجاج ڪيو هو.

اڄ اهو ڪراچي ورهايل آهي؟؟ هڪ هڪ ڏينهن ۾ ڪيترائي ڪونڌر مختلف "بھانن" ۽ "وفادارين" جو ڪاڇ بڻجي رهيا آهن پر پوءِ به گڏجي يا متحد ٿي ڪير به احتجاج ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي!! آخر ڇو؟؟ انساني رت کي سنڌي ۽ اردو يا اردو ۽ پشتو يا اهل حديث ۽ اهل سنت يا شيعا سني رنگ ۾ ماپڻ جو ڪهڙو جواز آهي؟؟

اختلاف راء کي نفرت ۽ دشمني جو رنگ ڏيڻ کيئن درست آهي؟؟ آخر ان منفي رجحان مان کيئن چوٽڪارو حاصل ڪبو؟؟

گڏيل سماجي، معاشي، اقتصادي، معاشرتي ۽ سياسي مسئلن تي گڏجي جدوجهد هلائڻ جي بدران هڪٻئي کان نفرت ڪرڻ ۽ انهن مسئلن جي لاءِ "اقتداري قوتن" يا ذميوار ڌرين جي بدران هڪٻئي جو خون وهائڻ يا هڪٻئي کي ذميوار سمجهڻ سان ڪنهن کي فائدو ٿي رهيو آهي؟؟

ان حوالي سان هيءَ حقيقت عرض ڪرڻ بي مهل نه ٿيندي ته حڪومت، حڪومتي ادارا "طالبان" ۽ "جهادي جتن" جي هٿن ۾ يرغمال ۽ مفلوج ٿيل عوام ۽ نوجوانن کي جيستائين هنن جي طرفان پيش ڪيل "اسلامي نظام" ۽ "اسلامي عدل" جي عيوض اهڙو متبادل سياسي نظريو ۽ "عملي معاشي نظام" پيش نه ڪندا جيڪو هنن جي مسئلن کي ڪاميابيءَ سان حل ڪندڙ به هجي ته هڪجهڙائي ۽ انصاف تي ٻيٺل هجي ۽ جيڪو عوام ۽ نوجوانن کي هر طرح مطمئن به ڪندڙ هجي ته سندن ذهني اصلاح ڪرڻ جي قابل پڻ هجي، تيستائين مستقل بنيادن تي کين انهن منفي ۽ انسان ڪش حلقن ۽ قوتن جي اثر مان نه ڪڍي سگهيو. ان ڪري ضروري آهي ته مڪمل متبادل، متحرڪ، انسان دوست اهڙي نظرياتي نظام لاءِ راهه هموار ڪرڻ جو ماحول پيدا ڪيو وڃي جيڪو هر ڪنهن قسم جي نفرت، ڏاڍ ۽ ڦرلٽ کان پاڪ هجي. يعني اتان جي عوام ۽ نوجوانن کي "نظرياتي متبادل، مڪمل نظام" لاءِ ذهني طور تي تيار ڪرڻ گهرجي.

جيتريقدر سنڌ ۽ سنڌ جي مجموعي مفادن جو تعلق آهي ته ان سلسلي ۾ اهو عرض ڪرڻ ضروري ٿيندو ته سنڌ جون اهي سڀ سياسي جماعتون جيڪي قومپرستيءَ يا ترقي پسنديءَ جي جهنڊي هيٺ سياست ڪري رهيون آهن، انهن کي گهرجي ته اهي به ٿڌي سيني سان، سنجيدگيءَ سان ۽ حقيقت پسنديءَ سان سنڌ جي زميني حقيقتن کي نظر ۾ رکي سياست ڪن.

اها سنڌ جي بدقسمتي آهي يا حالتن جو جبر چئجي ته سنڌ ۾ ٻين ڪيترن ئي ملڪن توڙي پاڪستان جي ٻين صوبن ۽ علائقن مان بي شمار خاندانن لڏي هتي اچي آباد ٿيا آهن. انهن بي شمار خاندانن مان چند يا محدود ۽ مختصر تعداد اهڙن خاندانن جو به آهي جيڪي ورهاڱي کان اڳي هتي اچي آباد ٿيا آهن.

اهو به درست آهي ته هتي لڏي آيل خاندانن سان واسطو رکندڙ ڪيترائي سياسي اڳواڻ ۽ ڪارڪن، پنهنجو پاڻ کي هن ڌرتي سان جوڙڻ ۽ هن ڌرتيءَ جي عوام دوست جمهوري قوتن سان سهڪار ڪرڻ جي بدران اڃا تائين ٻين صوبن مان اپريل "سياسي قوتن" يا سياسي قيادت کي پنهنجو "سياسي قبيلو" تسليم ڪري رهيا آهن، پر اها پڻ حقيقت آهي ته سنڌ ۾ مختلف دورن ۾ اچي آباد ٿيل هزارين خاندان اهڙا به آهن جن سان وابسته نوجوان ۽ سياسي ڪارڪن "سنڌ دوست" ۽ "عوام دوست" ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. ان ڪري ڇا اهو سنڌ جي مجموعي مفادن وٽان نه ٿيندو ته اهڙن سنڌ دوست ۽ عوام دوست ڪارڪنن کي عملي طور پنهنجين صفن ۾ شامل ڪجي ۽ انهن کي پنهنجين جماعتن ۾ جاءِ ڏجي؟؟

اها ڪيڏي نه حيرت جي ڳالهه آهي جو جيڪڏهن هڪ طرف مخصوص لساني تنظيمون انهن سان وابسته نوجوانن ۽ سياسي ڪارڪنن کي ڪنهن به سنڌ دوست ۽ عوام دوست قومپرست ۽ ترقي پسند جماعت ۾ وڃڻ جي خلاف آهن ته ٻئي طرف قومپرست ۽ ترقي پسند تنظيم جي قيادت پڻ انهن کي پاڻ سان عملي طور شامل ڪرڻ لاءِ اڃا تائين پنهنجو پاڻ کي ذهني طور تيار نه ڪري سگهي آهي ۽ نه ئي ان سلسلي ۾ سنجيدگي سان ڪوشش ڪري سگهي آهي.

مختلف لساني برادريون ۽ ثقافتي اقليتون، سنڌي قوم جو حصو آهن. انهن برادرين سان واسطو رکندڙ جيڪي به نوجوان ۽ سياسي ڪارڪن، سنڌ دوست ۽ عوام دوست سياست ڪرڻ لاءِ تيار ٿي سگهن ٿا يا اهڙو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن، انهن کي پنهنجو سياسي ساٿي بڻائڻ ڪنهن جي مفاد ۾ ٿيندو؟

ڄاڻائي يا اڻڄاڻائي ۾ ڪٿي ائين ته نه آهي جو قوم پرست ۽ ترقي پسند سياست ڪندڙ قيادت به اهڙي ڪري رهي آهي جيڪو نسل پرست لساني ٽولو چاهي رهيو آهي؟؟

آخر هيڏي ساري چڱي موچاري آبادي ۽ اهم شهرن ۾ رهندڙ انسانن کي ٻين جي رحم و ڪرم تي ڇڏي ڏيڻ سان يا لاتعلق ٿيڻ سان ڪنهن کي فائدو ٿيندو؟

ڪراچي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ آباد ٿيل بلوچي، پنجابي، پشتو، سرائيڪي ۽ اردو ڳالهائيندڙ نوجوانن ۽ سياسي ڪارڪنن کي نظرانداڙ ڪرڻ يا سڀني سان ”ساڳيو“ لاتعلقي وارو رويو اختيار ڪرڻ ڪيئن درست آهي؟؟ پنهنجا هم خيال، سياسي دوست ۽ سياسي هم سفر ٺاهڻ ئي ته جدوجهد جي ڪاميابي ۽ ڏانهن ويندڙ رستو آهي.

ڪراچي، حيدرآباد ۽ ميرپورخاص سميت سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به لکين بلوچ خاندان به لڏي اچي آباد ٿيا آهن، انهن لکين خاندانن سان تعلق رکندڙ نوجوانن ۽ سياسي ڪارڪنن کي پنهنجي صفن ۾ شامل ڪري متحرڪ ڪردار ادا ڪرڻ جي سلسلي ۾ اسانجي طرفان ڪهڙي ڪوشش ڪئي وئي آهي؟

اهڙي طرح ڪراچي ۽ حيدرآباد سميت سنڌ جي سڀني شهرن ۾ آباد ٿيل اردو ڳالهائيندڙ خاندانن سان تعلق رکندڙ لکين نوجوانن ۽ سياسي ڪارڪنن کي سياسي لحاظ سان ”پنهنجو“ بنائڻ ۾ اسان جي طرفان پائمرادو ڪيتري ڪوشش ڪئي وئي آهي ۽ منجهن ”پنهنجائپ“ جو احساس پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ پنهنجي تحريڪ جو حصو بنائڻ لاءِ ماحول ڪيترو سٺو، مثبت ۽ سازگار بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي؟؟ سڀني اردو ڳالهائيندڙن کي هڪ لساني ۽ نسلي ٽولي جي ڪاٽي ۾ شامل ڪرڻ ۽ انهن جو ساٿي سمجهي هنن کان پري رهڻ مان ڪنهن کي فائدو حاصل ٿي رهيو آهي؟

ڪٿي ائين ته نه آهي جو قومپرستي ۽ ترقي پسنديءَ جي نالي ۾ سياست ڪندڙ دوست، پاڻ ڄاڻائي يا اڻ ڄاڻائي ۾ ”نسل پرستي“ ۽ تنگ نظري جو شڪار

ٿي رهيا آهن؟

سنڌ ۾ محترم محمد ابراهيم جويو، ڪامريڊ سوڀو گيانچنداڻي، محترم رسول بخش پليجو، ڄام ساقي، تاج بلوچ، سراج ميمڻ، آغا سليم، حميد سنڌي ۽ ٻيا ڪيترائي بزرگ اديب، دانشور ۽ سياستدان موجود آهن ته نئين ٺهيءَ ۾ پڻ ڪيترائي اڳواڻ ۽ ليکڪ اهڙا آهن جيڪي ان سلسلي ۾ ”ٽنڪ ٽنڪ“ جو ڪردار ادا ڪري سگهن ٿا.

ڪاوڙ ۽ ابھرائي ۾ ٻين کي ميار ڏيڻ يا ٻين کي ڏوهي قرار ڏيڻ جي بدران سنڌ جي وسيع ۽ مستقل مفاد ۾ اھو سوچڻ گھرجي تہ اسان سنڌ واسين جو، سنڌ جو ۽ اسان جي جدوجھد جو مفاد ڇا ۾ آھي؟؟

گهر ۽ دليون اجاڙيندڙ فساد ۽ مرحوم شبير احمد نوراني جي ”معصوميت“

1980ع واري ڏهاڪي ۾ ضياءَ الحق ۽ مستقل مفاد قوتن جي پوکيل بچ 1986ع ۽ پوءِ 1988ع ۾ سنگ ڪيڊ شروع ڪيا. حڪمت عملي ۽ مصلحت تحت پهرئين مرحلي تي ايمر ڪيو ايمر جي قيادت ۽ سنڌ جي مشهور قومپرست قيادت نه صرف ”سنڌ“ جي مفادن لاءِ گڏجي جدوجهد ڪرڻ جا اعلان ڪندي رهي پر سڄي سنڌ جي مختلف شهرن ۾ پڻ گڏجي دورا ڪيا ويا جڏهن ته پنجاب ۽ سرحد جي هزاره ڊويزن سان وابسته قوتن جي خلاف پڻ جذباتي ۽ پرڪشش تقريرون ۽ بيان بازيون به ٿينديون رهيون ته ڪراچي شهر ۾ ”غير صوبائي“ آبادي جي خلاف ڪجهه پرتشدد واقعا پڻ ڪرايا ويا. اهڙي طرح پهرئين مرحلي تي ايمر ڪيو ايمر جو عام سياسي پوسچر ”مهاجر دوست“، سنڌ دوست ۽ غير صوبائي تسلط جي خلاف اپاريو ويو. اهڙي طرح لساني ۽ علائقائي بنيادن تي پيدا ڪيل ان نفرت، ورهاست ۽ ”خليج“ کي وڌيڪ وڌائڻ، جذباتي ۽ پرڪشش بناڻ جي لاءِ وري مقابلي ۾ پنجابي، پختون اتحاد پڻ ٺاهيو ويو.

جنهن معاشري ۾ هڪ دفعو ”اسلح“ جو استعمال متعارف ڪرايو وڃي يا مسلح گروهن جي مدد سان پنهنجي مرضي مڙهڻ وارو رستو اختيار ڪيو وڃي ته ان جا نتيجا هميشه اڳڀرا، ڏکوئيندڙ ۽ عبرتناڪ نڪتا آهن. ڇاڪاڻ جو اسلح ۽ مسلح جتا، پوءِ نه ته ڪنهن محدود حد ۾ رهن ٿا ته نه ئي متعارف ڪرائيندڙ گروهن جي مرضي مطابق هلن ٿا ته نه ئي انهن جو رخ ڪنهن به هڪ طرف رهي سگهي ٿو. هٿيارن جي چڙواڳ ريل-پيل پنهنجا رستا پاڻ پيدا ڪندي آهي ته پنهنجا ”هدف“ ۽ شڪار به پاڻ منتخب ڪندي آهي ۽ بدلائيندي رهندي آهي.

پنجاب ۽ هزاره جي بالادستيءَ خلاف پروڀنگندا ڪرڻ ۽ ٽيليويزن ۽ زيور وڪڻي هٿيار خريد ڪرڻ وارن همراهن جا هٿيار ڪنهن ڪنهن جي خلاف استعمال ٿيندا رهيا ۽ جنهن انداز، حرفت ۽ ”جواز“ سان وقت سان گڏ پنهنجا تارگيت به بدلائيندا رهيا، ان تي غور ڪرڻ سان اها حقيقت ثابت ٿيندي ته اهي هٿيار، ڪڏهن ڪڏهن کين به ”سامهون“ آيا آهن.

ان ڪري هٿيارن جو متعارف ٿيڻ يا ڪنهن به مرحلي تي ٻين جي خلاف استعمال ٿيڻ تي خوش ٿيڻ يا خوش فهمي جو شڪار ٿيڻ، پنهنجو پاڻ کي دوکو ڏيڻ جي برابر آهي. ڇاڪاڻ جو هٿيارن جا منهن ڪڏهن به تبديل ٿي سگهن ٿا. ان ڪري ان رجحان جي ڪنهن به مرحلي تي وڪالت ڪرڻ نه گهرجي.

”هٿيار صرف ۽ صرف ڪنهن به نظرياتي، عوام دوست انقلابي جماعت جي سرپرستي ۾ ظالم، رياستي جبر ۽ عوام دشمن معاشي ۽ سياسي نظام ۽ حڪمران طبقن جي خلاف تڏهن استعمال ڪري سگهجن ٿا جڏهن نظرياتي،

انقلابي سياسي جماعت، پاڻ ان جي رهنمائي ڪرڻ لاءِ مجموعي حالتن جو تجزيو ڪري ان کي ائٽر سمجھي ۽ سياسي جدوجهد سان سلهاڙيل هجي.“
بينظير ڀٽي جي پهرئين حڪومت دؤر ۾ جڏهن هٿيارن جا رخ ڦيرائي، ڌرتي ڌڻين ڏانهن ڪيا ويا ته سچ پچ ڪيترائي هانءُ ڌاريندڙ، جهوپڙيندڙ ۽ دردناڪ واقعا پيش آيا.

ڪيترن ئي ڳوٺاڻن، شهر واسين، ملازمن، شاگردن، پورهيتن، نوجوانن ۽ معصوم ٻارڙن کي به نه بخشيو ويو جن کي اها به خبر نه هئي ته ”انهن کي آخر ڇو ماريو پيو وڃي؟“ آخر انهن جو ڪهڙو ڏوهه آهي؟؟ جيڪڏهن ڪنهن کي ڪا شڪايت هئي ته به ان لاءِ حڪومت ذميوار هئي يا ڪنهن اداري جي انتظاميه ذميوار هئي، عام ماڻهوءَ جو آخر ڪهڙو قصور هو؟

ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڌرتي ڌڻين لاءِ ڌرتي ٽامڻي ڪري ڇڏڻ يا انهن جي لاءِ انهن جا ئي اباڻا شهر، بستيون، پاڙا ۽ گهر نوگو ايريا بنائي ڇڏڻ ڪيئن درست هو؟؟

هونئن ته قتل و غارت گري جي ان ”لهر“ ۾ ڪيترائي خاندان پنهنجن سرپرستن، يا گهر ڀاتين کان محروم ڪيا ويا. پر ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن جي هڪ مانيشي، شريف، قربائتي ۽ دلبر انسان انجنيئر شبير احمد نوراني ۽ سندس ڏيڍ سالن جي نياڻي جو هانءُ ڌاريندڙ واقعو اڄ به انسانن کي جنجهوڙي رهيو آهي.

شبير احمد نوراني، نوابشاهه جي معروف شخصيت ڊاڪٽر علي محمد نوراني جو فرزند ۽ پنهنجي وقت جي مشهور شاگرد اڳواڻ مسعود احمد نوراني جو ننڍو ڀاءُ هو. شبير احمد نوراني، جڏهن به جنهن سان به ملندو هو ته ڄام ساقي وانگر ملندڙ کي پنهنجائپ مان ڪنڌ تي ڇمي ڏيندو هو. انتهائي سادو، يارويس، ڪلتو ۽ خوددار انجنيئر هو. فيڊرل بي ايريا، سهراڻ ڳوٺ واري علائقي ۾ سندس فليٽ هو. پنهنجي گهر واري ۽ ٻارڙن سان اتي رهندو هو. ڪجهه مهينا اڳ، ان فليٽ تي پنهنجي مرحوم والده جي لاءِ قرآن خواني پڻ ڪرائي هئائين.

واقعي واري ڏينهن چون ٿا ته مرحوم کي ڪن خير خواهن اها صلاح ڏني هئي ته هو اتان هليا وڃن. ڇاڪاڻ جو هنن لاءِ اتي رهڻ مناسب نه هو. جنهن جي جواب ۾ مرحوم نوراني چيو هو ته ”منهنجو نه ته سياست سان ڪو تعلق آهي ته نه ڪنهن تنظيم سان واسطو آهي. پرامن شهري آهيان، ڪنهن سان دشمني ۽ تلخي به نه آهي. نوڪري ڪري رهيو آهيان. اداري مان قرض کڻي فليٽ ورتو آهي. انهن حالتن ۾ ڪير به مون کي ڇو نقصان پهچائيندو؟ پنهنجو فليٽ ڇڏي ڪيڏانهن وڃان؟؟“

اهو پڻ چيو وڃي ٿو ته شام جو شايد مغرب ڌاري يا ان کان پوءِ جڏهن کيس مارڻ جي لاءِ مسلح دهشتگرد سندس فليٽ جو دروازو زبردستي کولي اندر داخل ٿيا ته مرحوم جي هڪ هٿ ۾ قرآن پاڪ هو ته ٻئي هٿ سان ننڍڙي سحرس سندس ڪچ تي هڻي جڏهن ته سندس گهر واري ۽ ٻن ٻارن کي پاڻ ئي بات روم ۾ بند ڪري ڇڏيو هئائين. پر افسوس جو قاتلن نه ته قرآن پاڪ جي پرواهه ڪئي ته نه

ٽي کين ننڍڙي معصوم نياڻي سحرش تي ٿي ڪا ”ڪهل“ آئي...!!
مرحوم شبير احمد نوراني جي گهرواريءَ جو تعلق جوڻيجا خاندان سان آهي. ڊاڪٽر نظر محمد جوڻيجي جي پيڻ شبير احمد جي ڏاڏي صابرين، باهت، باڪردار ۽ خوددار گهرواري آهي ۽ تيجر آهي ۽ پنهنجن ٻارڙن جو ”سڀ ڪجهه“ آهي. ”سحرش نگر“ آءُ ڀانيان ٿو ته شبير احمد نوراني جي ڌيءَ جي نالي تي آباد ڪيل آهي.

انهن ڏينهن ۾ آءُ ڪراچيءَ جي نيشنل سيمينٽ سوسائٽي ۾ ڪارپوريشن جي قرض سان ٺهرايل گهر ۾ رهندو هوس. اسان کي پڻ ٽيليفون تي ڌمڪيون مليون. اهڙيون ڌمڪيون ان وقت ڪافي ڌرتي ڌڻين کي مليون هيون. گرميءَ جون موڪلون هيون مون ٻارڙن کي نوابشاهه موڪلي ڇڏيو ۽ پاڻ ڪڏهن ڪنهن دوست وٽ نه ڪڏهن ڪنهن وٽ وڃي رهندو هوس.

هڪ ڏينهن آفيس پهتس ته خبر پئي ته اسلام آباد مان آمريڪا جي يونيورسٽي ۾ KESC جي انجنيئر جي تربيت ڪورس لاءِ اسڪالرشپ آئي آهي. جنهن ۾ منهنجو نالو به شامل آهي. مون کان سواءِ جيڪا ٻه ٻيا نالا هئا، انهن کي 15 ڏينهن اول فون تي انتظاميه اطلاع ڪري گهريل تياري ڪرڻ لاءِ هدايتون ڪري ڇڏيون هيون. پرمون کي اهڙو اطلاع اهو به ”اتفاقيه“ طور تي ۽ روئين واري ”ڊاڪ“ ذريعي مليو.

”مار-ڊاڙ“ جي ان ماحول ۾ ڪاغذي ڪارروائي مڪمل ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو به هو ته خطرناڪ پڻ هو. مون هيڊ آفيس مان ٿي ڪجهه ڪارروائي مڪمل ڪرائي ۽ باقي گهريل ڪارروائي اسلام آباد جي مختلف سيڪريٽريٽس مان ڪرائي ۽ اتان ٿي تڪيٽ وٺي ڄاڻايل تاريخ تي جڏهن اتي پهتس ته خبر پئي ته ٻيا پڻ انجنيئر اڃا نه پهتا هئا. 5- جون تي يونيورسٽي آف ٽيڪساس ايٽ آرلنگٽن ۾ 10 هفتن جو گرڊ اسٽيشن سسٽم پروٽيڪشن جو ڪورس شروع ٿيڻو هو.

آءُ هالينڊ ۽ پيرس مان جهاز جون اڏامون مٽائيندو شڪاگو ايئرپورٽ تي آمريڪا پهتس، اتان ڊالس پهتس ته مغرب جو وقت هو ايئرپورٽ تي بروقت وٺڻ لاءِ جنهن ذميدار کي اچڻو هو. اهو نه پهتو. ايئرپورٽ جي عملي جي مدد سان فون تي رابطو ڪيو ويو، جتان هڪ پروفيسر ڊاڪٽرلي وٺڻ آيو. ڊاڪٽرلي اصل ۾ ”ٽائيوان“ جو رهواسي آهي. جيڪي پاڻ کي چيني سڏائيندا آهن. 10 هفتن جو ڪورس هو. ڪورس ”ڪمپيوٽرائيزڊ“ هو ۽ ڪافي ڪم ڪمپيوٽر تي ڪرڻو هو.

مون 1974 ع ۾ انجنيئرنگ پاس ڪئي هئي، تڏهن اسان وٽ ڪمپيوٽر جو نالو نشان به نه هو. ان ڪري ڪلاس ۾ جنهن وقت پروفيسر ڪمپيوٽر ”Revise“ ڪرائيندا هئا ته مون کي پنهنجو پاڻ تي ڪل ايندي هئي ڇاڪاڻ جو منهنجي لاءِ اهو Revision يا ”ورجاءُ“ نه هو. بلڪ نئين ڳالهه يا نئون ڪورس هو.

ان ڪورس ۾ مختلف پوئين پيل ٻين لفظن ۾ ”اڻ سڌريل“ 11 ملڪن جا شاگرد هئاسون. واپدا مان به ٽي انجنيئر آيا هئا. واپدا ۽ ڪي.اي.ايس سي وارن انجنيئرس

گڏجي اهو فيصلو ڪيو ته پاڪستان ۾ بحليءَ جي ادارن ۽ نيٽ ورڪ جي باري ۾ آءِ نمائندگي ڪيان ۽ سوالن جا جواب به آءِ ڏيان ته بريفنگ به آءِ ئي بيان ڪيان.

اسان سڀني گڏجي تياري ڪئي ۽ سلامتيون پڻ ٺاهيون، پنهنجي بريفنگ جي دوران جڏهن مون اها ڳالهه ڪئي ته ”اسان جهڙن ملڪن ۾ جيئن ته سياسي استحڪام رهڻ نه ڏٺو ويندو آهي، ان ڪري معاشي استحڪام به نه ايندو آهي ۽ معاشي استحڪام نه هجڻ جي ڪري مختلف ادارا بحران جو شڪار رهندا آهن ۽ سياسي استحڪام نه هجڻ جا سبب ”غير ملڪي مداخلت ۽ غير جمهوري حڪومتون آهن“ ته منهنجي اها ڳالهه ڏاڍي پسند ڪئي وئي ۽ تاڙيون وڄايون ويون. قطر جي حڪمران ”ملا“ خاندان جو محمد نالي هڪ انجنيئر ان ڪورس ۽ بريفنگ ۾ موجود هو. جنهن کي اها ڳالهه ايتري پسند آئي جو ڪلاس کان ٻاهر اچي مون کي چمي ڏنائين ۽ اهو به چيائين ته ”تو هنن کي منهن تي اها ڳالهه ڪيئن چئي؟“

ملا محمد، پوءِ چوندو هو ته بلوچ اسان کي ڏاڍو وڻندو آهي ۽ تون به ته بلوچ

آهين!!

ملا محمد هن ڪورس کان اڳ، انجنيئرنگ جي ڊگري جو ڪورس پڻ

آمريڪا مان مڪمل ڪيو هو.

اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ بينظير ڀٽو جي حڪومت ختم ڪئي وئي هئي، عراقي فوجون ڪويت ۾ داخل ٿيڻ جي بهاني ۽ جواز جي جواب ۾ آمريڪي فوجون سعودي سرزمين جي هوائي اڏن تي لهي رهيون هيون. مون کان رهيو نه ٿيو، هڪ ڏينهن صبح جو ٿورو سوپر يونيورسٽي پهچي پنجن ڇهن ڪلاس رومز ۾

Long Live Bhutto

Long Live Sindh

لکي ڇڏيم ته جيئن شاگرد ۽ پروفيسر پڙهن.

سڄي ڳالهه اها آهي ته اهي نعرالڪندي مون کي ڊپ به پئي لڳو ڇاڪاڻ جو سپرياور جو ڊپڊو جدا ته اهو خوف جدا ته ممڪن آهي ته انهن ڏينهن ۾ اتي آءِ اڪيلو ئي اهڙو شاگرد هجان ۽ جنهن کي گولي لهڻ متعلق ادارن جي لاءِ ڪو مسئلو ئي نه هجي!!!

آرلنگٽن يونيورسٽي ۾ ٽريننگ دوران اهو احساس ٿيو ته آمريڪا جي مختلف تعليمي ادارن ۽ يونيورسٽين ۾ ڀارت، ڪوريا ۽ تائيوان مان وڏي انگ ۾ شاگرد ۽ پروفيسر تعليم ۽ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ به ايندا آهن. ته انهن يونيورسٽين ۾ پاڻ پڙهائڻ به لڳندا آهن.

10 هفتن جو وقت ڏاڍو سٺو گذريو اسان کي 11 ملڪن مان ٽئين نمبر

تي مئٽ ملي.

محترم فيض محمد پيرزادو، سڪرنڊ تعلقي ۽ نوابشاهه ضلعي جو رهواسي آهي. نيشنل بينڪ سان وابسته هو. بينڪ جي طرفان ئي نيوبارڪ ۾

پوسٽنگ ٿيس. پاڻ پنهنجي فيملي سان اتي ئي رهندڙ آهي. منهنجو سنڊوبه آهي. ڏاڍو زنده دل، يارويس، مهل جو مڙس ماڻهو، خوش طبع ڀڳائي ۽ مجلس جو مور ۽ نرالي طبيعت جو مالڪ آهي.

ڪورس مڪمل ڪري نيويارڪ سائين فيض محمد صاحب وٽ پهتس. ايئرپورٽ تي سندس فرزند عبدالباري، ارشد ۽ اعجاز وٺڻ آيا.

عبدالباري، مون کي سيرو تفريح ڪرائڻ جي نيت کان آفيس مان هفتي جي موڪل ورتي هئي. نياگرا فال، ورلڊ ٽريڊ سينٽر ۽ ٻيون اهم جايون گهمايائين.

مون کيس پهرئين ڏينهن عرض ڪيو هو ته آخري هڪ ڏينهن مون کي نيويارڪ جي وڏي ۾ وڏي لئبريري ۾ صبح جو ڇڏي ڏي ۽ شام جواچي کڻي وڃي. پر مصروفيت ۽ منهنجي پنهنجي طرفان ترٽ واپس پاڪستان پهچڻ جي اڳواٽ بڪنگ ڪرايل جي نتيجي ۾ اها خواهش پوري نه ٿي سگهي.

واپسي ۾ جڏهن جهاز سعودي عرب جي ايئرپورٽ تي ترسيو هو ته ان وقت ڪافي آمريڪي اتي نظر آيا، جن کي ڏسي سخت "مايوسي" ٿي رهي هئي. ڪراچي ايئرپورٽ تي محترم مسعود پيرزادو ۽ علي محمد ڪرنائي وٺڻ آيا هئا.

هن ٽريننگ تي وڃڻ کان اڳ منهنجو ڀاءُ محمد رمضان، سخت بيمار هو. جنهن کي ڪراچي ڪٿائي آيا هئاسين ۽ مشهور انسان دوست ڊاڪٽر اديب رضوي هن جو "معالج" هو.

ٽريننگ تي وڃڻ کان اڳ "انگريزي امتحان" وٺڻ لاءِ اسلام آباد مان صرف هڪ ڏينهن جي نوٽيس گهرايو هئائون. يوايس ايد جي طرفان اهو ڪورس هو. انگريزي امتحان ۾ 500 مارڪون ڪٽيون هيون. اهو امتحان پاس ڪرڻ لاءِ اول پاڻ ڪلاس ۾ ڪورس ۽ گرامر پڙهايو ويندو آهي پر مون کي اهڙو موقعو نه ڏنو ويو. هڪ ڏينهن جي نوٽيس تي ڪهڙي تياري ٿيندي؟ مون 480 مارڪون ڪٽيون. يعني 20 مارڪون گهٽ ڪنيم پر ڪراچي مان مسلسل اسلام آباد جي متعلق اختيار واري سان رابطو ڪندو آيس جن کي اهو به چيم ته "اوهان جو انگريزي زبان وارو ڪورس وڏا وڏا ڪورس يا اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ "شرطي" هوندو آهي جڏهن ته مون وارو ڪورس ته "شارٽ ڪورس" آهي. ان ڪري ان ۾ رعايت هجڻ گهرجي. ممڪن آهي ته منهنجو اهو دليل هنن کي دل سان لڳو هجي يا هنن پاڻ رعايت ڪئي هجي. بهرحال آءٌ جڏهن آرلنگٽن يونيورسٽي مان واپس گهر پهتس ته خبر پئي ته منهنجو ڀاءُ محمد رمضان صحتياب نه ٿي سگهيو ۽ گذاري ويو.

محمد رمضان مرحوم ڀلو ڀاءُ ۽ سٺو دوست هو. الله کيس جنت ۾ جايون ڏيندو.

نيويارڪ جي اهم ڪشادن شهرن تي جڏهن پنندڙ آمريڪي انگريزي زبان ۾ "خيرات" گهرندا هئا ته ڏاڍي خوشگوار حيرت ٿيندي هئي پر جڏهن تنگ ۽ سوڙهين گهٽين ۾ ڪنهن "نشائي آمريڪي" تي نظر پوندي هئي ته ڊپ ٿيندو هو "اصل سپر پاور جو ڊپ".....!!!

هيءُ 1990ع وارو دؤر هو.

ڊفينس ۾ بنگلاديش جو الزام

اسان جي معاشري توڙي ملڪ جي انتظامي ادارن ۾ هڪ عجيب رُحان اهو به آهي جو ”جنهن شخص کي جنهن ڪم جي لاءِ ملازمت ڏني وڃي ٿي يا جيڪو ڪم جنهن کي سونهي ٿو، ان کان اهو ڪم نٿو ورتو وڃي.

فوج اسان جي ملڪ جو هڪ انتهائي اهم طاقتور ۽ حساس ادارو آهي ۽ فوج جو بنيادي ڪم رياست جي سرحدن جي حفاظت ڪرڻ هوندو آهي ۽ اها هر حال ۾ وقت جي چونڊيل حڪومت جي هدايتن تي عمل ڪرڻ جي پابند هوندي آهي.

پر جڏهن حڪمران پاڻ انهن ادارن جي ذميدار آفيسرن، اهلڪارن ۽ افرادي قوت کي ”غير متعلق“ انتظامي ۽ غير انتظامي معاملن ۾ استعمال ڪندا رهن ۽ پاڻ ئي انهن کي ”غير متعلق“ ”چسڪن“ جي چوس وڃهن ۽ هاڻيءَ کي هندستان ڏيکارڻ جو بار بار مظاهرو ڪندا رهن ته پوءِ عام ماڻهو ڪيڏانهن وڃن.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته اسان جا سمورا رياستي ادارا ۽ عوامي پلائيءَ يا خدمت جي لاءِ جوڙيل ادارا ڏينهن ڏينهن زوال جو شڪار آهن پر انهن جي ان زوال جا سبب ڪهڙا آهن؟؟ اهو پڻ اهم ۽ بنيادي سوال آهي ته ڇا ملڪ جي مجموعي سياسي نظام، معاشي ۽ سماجي ماحول توڙي انتظامي ۽ عدالتي حالتن کي نظر انداز ڪري، ڪنهن به هڪ اداري کي بهتر بنائڻ ممڪن آهي؟؟

ڪنهن به اداري کي ملڪ جي مجموعي حالتن کان الڳ ڪري، آخر ڪيئن بهتر بنائي سگهيو؟؟

ملڪ، متعلقہ صوبي ۽ متعلقہ شهر جون حالتون انهن شهرن ۾ قائم ڪيل ادارن تي ڪنهن نه ڪنهن حالت ۾ ۽ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين ضرور اثر انداز ٿينديون آهن. ان ڪري جيستائين سياسي، معاشي، سماجي، اقتصادي ۽ انتظامي حالتون ۽ ماحول ملڪي سطح تي بهتر ڪيو، تيستائين ڪنهن به هڪ اداري جي حالتن کي بهتر بنائڻ جو خواب ساڍيان نه ٿي سگهندو.

محترم ميان محمد نواز شريف واپدا ۽ ڪي اي ايس سي جي مجموعي حالتن کي بهتر بنائڻ لاءِ انهن ادارن جو انتظامي ڪنٽرول فوج جي حوالي ڪيو هو. اها ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي جو سرحدن جي حفاظت ڪرڻ لاءِ ڀرتي ۽ منظم ڪيل جوانن کي عوام جي خدمت ۽ پلائيءَ جي لاءِ قائم ڪيل فني ادارن جون ذميواريون سونپيون وڃن!!

هڪ ڏينهن صبح جو آءٌ ۽ اسان جو زونل مينيجراي ايڇ پرچائي پنهنجي ڊفينس واري آفيس ۾ ويٺا هئاسين ته اسان کي ”مسيح“ مليو ته ميجر صاحب اوهاڻ کي ڪلفٽن جي انجنيئر سميت سندس ڪلفٽن واري آفيس ۾ گهرايو آهي.

اسان ٽيئي انجنيئر جيڪي اتفاق سان سنڌي هئاسين، جڏهن ميجر اديب الرحمان صاحب جي آفيس ۾ پهتاسين ته في الحال اسان کي ٻاهر انتظار ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ڪجهه دير کانپوءِ ڪلفٽن علائقي جي ڪنهن اهڙي ڪيس جي سلسلي ۾

ميجر صاحب "تُرش" رويو ۽ لهجو اختيار ڪيو جنهن سان منهنجو ته ڪو تعلق ئي نه هو پر ميجر صاحب ٻين عام ماڻهن جي اڳيان جيڪو "انداز" اختيار ڪيو، ان مونکي به ڪجهه اهڙو انداز اختيار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو جيڪو "ميجر" صاحب کي پسند نه آيو. ميجر، اسان جي زونل مينيجر سان به جيڪو رويو اختيار ڪيو، اهو پڻ مجروح ڪندڙ هو.

اٽل کان پهريائين ميجر صاحب، اسان جي زونل مينيجر کي هدايت ڪئي ته ٻئي ڏينهن تي صبح جو نيڪ ساڍي ستين وڳي ان متعلق اسٽاف کي تيار رکي جيڪو بجليءَ جي چوري پڪڙڻ يا منظور ٿيل لوڊ کان وڌيڪ بجلي استعمال ڪندڙ شهرين جي خلاف ڪارروائي ڪرڻ لاءِ ذميدار آهي.

ٻئي ڏينهن تي زونل مينيجر متعلق اسٽاف ۽ اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر کي ميجر صاحب جي حڪم مطابق تيار رکيو.

اهڙي قسم جون جيڪي به ٽيمون انتظاميا جي طرفان ٺاهيون ويون هيون، انهن ۾ هرجاءَ تي هڪ اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر کي اهڙين ٽيمن جي قيادت ڪرڻ لاءِ چونڊيو ويو هو. جڏهن ته "فوجي جوان" ان ٽيم جو حصو هئا.

صبح جو ساڍي ستين بجي اچڻ واري فوجي ٽيم جڏهن 10 بجي تائين به نه پهتي ته اسان K.E.S.C جي ٽيمن کي معمول مطابق ڪم تي روانو ڪري ڇڏيو.

10 بجي کانپوءِ ميجر صاحب جي فوجي ٽيم جو حوالدار ۽ سپاهي جڏهن منهنجي آفيس ۾ آيا ته مون کين ان حقيقت کان آگاه ڪيو پر ان سان گڏ ان اسسٽنٽ انجنيئر کي پڻ سڏائي ورتو جيڪو هنن جي گڏيل ٽيم جو سربراھ هو ۽ اهي هميشه پاڻ ۾ اول به گڏجي ويندا رهيا هئا.

پر، ان ڏينهن حوالدار، ضد ڪيو ته "اوهان اسان سان گڏجي هلو". مون کيس سمجهايو ته آءٌ انتظامي طريقي سان ٺهيل ان ٽيم جو حصو نه آهيان ۽ آءٌ ايگزيڪيوٽو انجنيئر آهيان، آءٌ آفيس ڪيئن ڇڏي هلاڻ؟ پر همراھ ضد ڪيو. مون ان وچ ۾ متعلق اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر رضا صاحب کي گهرائي، هنن جي حوالي ڪيو. مونکي خبر نه هئي ته حوالدار کي ميجر منهنجي لاءِ "خاص هدايت" ڏني هئي. ان ڪري حوالدار ٻئي ڪمري مان وڃي بيء فون تان ميجر کي الائجي ڇا ڇا ٻڌايو.

ان وچ ۾ مون حوالدار کان اهو به پڇيو ته "آخر هلڻو ڪٿي آهي؟ تنهن تي هن جواب ڏنو ته "بس ڪٿي به نڪري هلندا سين". اهو جواب پڻ غير تسلي بخش ۽ غير ذميدار اٿو هو.

اسان اڃا ان شش و پنج ۾ هئاسين ته خبر پئي ته ميجر اديب الرحمان پنهنجي افرادي قوت سان گڏ ڪاوڙ مان اچي مٿان بيٺو همراھ آبي مان نڪري چڪو هو ۽ چيائين ته "تون..... قوم جو ليڊر ٿو ٿين؟؟" همراھ جي اندر جي ڳالهه زبان تي اچي چڪي هئي.

ميجر صاحب ٻين سڀني انجنيئرن کي ڏکا ڏئي آفيس مان ٻاهر ڪڍيو

۽ اندران ڪمرو بند ڪري ڌڪا ڌمڪيون ڏنائين. هٿ ڪٽڻ جي ڪوشش ڪيائين ته مون کيس روڪي. کيس سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي پر همراھ ”تاءُ“ ۾ هو. ورديءَ جو نشوبه عجيب نشوونڌون آهي.

ميجر صاحب، ڪمري کان ٻاهر اچي وري انجنيئر س کي دابا ڏنا ۽ مون کي جيب ۾ ويهاري ڪرنل باجووا وٽ وٺي آيو. باجووا، چڱو ماڻهو هو. مون جڏهن کيس سڄي ۽ سڄي صورتحال ٻڌائي ته خاموش ٿي چيائين ته ”تون پنهنجي آفيس وڃ.“ ان وچ ۾ ڊفينس ۾ موجود ٻين انجنيئرن، اسان جي چيف انجنيئر محترم جميل گل صاحب کي ان صورتحال کان آگاهه ڪيو. جڏهن ته اسٽاف هڙتال ڪري ويهي رهيو.

آءُ ڪرنل باجووا کان اٿي هيڊ آفيس پهتس ۽ جڏهن لفٽ مان لٿس ته سامهون چيف انجنيئر ۽ جنرل مينيجر خالد اقبال صاحب ايم ڊي برگيڊيئر مختار شاه سان مون واري واقعي جي سلسلي ۾ ملڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا.

ٿوري دير کان پوءِ برگيڊيئر صاحب جي آفيس ۾ سندس ماتحت سمورا ڪرنل به موجود هئا ته سائين جميل گل صاحب ۽ خالد اقبال صاحب به حاضر هئا، ان وقت مون کي به برگيڊيئر صاحب ”طلب“ ڪيو. مون کيس سڄي ”ماجر“ ٻڌائي پر اهو به چيو مانس ته ”آءُ ڪو جنگي قيدي ته نه هوس جو ميجر صاحب اهو رويو ۽ انداز اختيار ڪيو. مون کيس اهو به ٻڌايو ته ميجر اديب ڪنهن هڪ ڏينهن به تسلي ۽ آرام سان ويهي اسان سان نه ڳالهايو آهي ته نه ئي اداري جي مسئلن جي باري ۾ ڄاڻ ورتي آهي. هر وقت ”ڪاوڙ“ ۽ ”ٽڪڙ“ وارو رويو اختيار ڪيل اٿس.“

ان کانپوءِ ٻئي ڏينهن تي سائين جميل گل صاحب چيو ته برگيڊيئر صاحب چوي ٿو ته ان واقعي جي باري ۾ جمالي لکت ۾ شڪايت لکي ڏيندو؟ مون چيو ته آءُ لکي ڏيندس. دراصل هن واقعي کان اڳ به هڪ ميجر، هڪ ٻئي انجنيئر سان ”بد-شد“ ڳالهايو هو پر پوءِ انجنيئر لکت ۾ شڪايت ڪرڻ جي همت نه ڪري سگهيو هو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ”لکت ۾ شڪايت لکي گهرڻ به هڪ ”حربو“ هو ۽ اهو سمجهيو ويندو هو ته لکت ۾ ڪير شڪايت نه ڪندو ته ڳالهه ايئن ”آئي-وئي“ ڪري ڇڏي ۽ ابتو الزام انجنيئر تي لڳائڻ اسان ٿي پوندو.

پر مون سمورو ۽ سريستو حال ”همراهن“ کي لکي ڏنو. اعليٰ انتظاميا، سائين جميل گل صاحب کي چيو ته اهو، مون کي چارج شيٽ/شڪايت ڏي. جنهن تي جميل گل صاحب کين چيو ته نيڪ آهي پر ميجر اديب الرحمان کي به چارج شيٽ ڪريو ته پوءِ آءُ به جمالي کي چارج شيٽ ڪندس.

ان يدمزگي ۽ ناخوشگوار واقعي جي خلاف سڄي اداري ۾ فوجي انتظاميا جي خلاف بي چيني ۽ بي اطميناني ۽ ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو ويو.

مون کي ڊفينس مان بدلي ڪري لياري جي علامتي ۾ رکيو ويو. جڏهن ته ميجر اديب کي پڻ بدلي ڪري ڪوئيٽا موڪليو ويو.

برگيڊيئر ابوراشد صاحب جي اڳيان ڪيل تقرير ۽ وري ميجر صاحب

سان ٿيل ”قڏي“ جي ڪري ايم ڪيو ايم جو هڪ وفد لياريءَ ۾ مون سان ملڻ آيو. مون جڏهن کانئن سندن اچڻ جو مقصد معلوم ڪيو ته چوڻ لڳا ”بس اسان صرف اوهان کي ڏسڻ آيا آهيون ته اهو ڪهڙو صاحب آهي جيڪو هر ڪنهن سان منهن ٿو ڏي“.

مون کين چيو ته K.E.S.C ۾ اوهان 80 سيڪڙو آهيو، مونکي افسوس آهي جو اوهان سڀ خاموش آهيو. اسين اوهان جيترا هجون ها ته هتي اهو ماحول ئي نه هجي ها.

ان کان اڳ جڏهن مون برگيڊيئر ابراراشد جي اڳيان تقرير ڪئي هئي ته ايم ڪيو ايم جي سرگرم انجنيئرن، سائين امير حمزه بروهي جيڪو ڪارپوريشن جي وائيلس سيڪشن ۾ انجنيئر آهي، ان کي چيو هئائون ته ”هاڻي اسان کي اها ڳالهه سمجه ۾ آئي آهي ته اوهان سنڌي آفيسر ۽ ملازم جمالي صاحب تي اڪيون بند ڪري چو اعدا ڪندا آهيو“.

امير حمزه بروهي، S.N.S.F جي نائب صدر علي اڪبر بروهيءَ جو ننڍو ڀاءُ آهي ۽ شاگرديءَ جي زماني ۾ پاڻ به جيئي سنڌ فيڊريشن جو اڳواڻ ۽ عهديدار رهيو آهي. ڏاڍو سمجهدار، بردبار، صابرين، ذهين ۽ محنتي انجنيئر آهي.

ملازمت دوران وڪالت جو امتحان به مڪمل پاس ڪيائين ته MBA ڊگري پڻ حاصل ڪيائين ۽ اهڙي ڪمپيوٽر جا ڪورس پڻ مڪمل ڪيائين. اداري جي بهترين انجنيئرس ۾ سندس شمار ٿيندو آهي.

دراصل ميجر اديب الرحمان جي پنهنجي ساک ۽ رپويشن پنهنجي اداري ۾ سٺي نه هئي. ان کانسواءِ اسان واري قڏي جي سلسلي ۾ انٽيليجنس اداري جي رپورٽ به سندس فائدي ۾ نه هئي. ان ڪري کيس فورن واپس موڪليو ويو.

ڊفينس واري K.E.S.C جي آفيس ۾ ان وقت مون سان جيڪي به انجنيئرس هئا، انهن ۾ A.H پرچائي صاحب ته اسان جو زونل مينيجر هو، جڏهن ته انور علي شيخ، خليل احمد لاڙڪ، رياض شيخ، بشير احمد شيخ، اسان جي آفيس ۾ اسسٽنٽ ايگزيڪيوٽو انجنيئر هئا. اهڙي طرح علي نواز ٻٽ، علي نواز شيخ، شوڪت سانيل وري ترتيبوار فورمين ۽ سب انجنيئر هئا.

هتي هڪ وضاحت ڪندو هلان ته، ڊفينس جي آفيس ۾ هڪ چوڌري فورمين هو، جنهن اها پرويشنگنڊا ڪئي هئي ته ”جمالي، ڊفينس جي آفيس ۾ ”بنگلاديش“ ٺاهيو ويو آهي. هن متعصب شخص ميجر اديب الرحمان کي پڻ گمراه ڪرڻ لاءِ هن آفيس ۾ سنڌي آفيسرن جي اڪثريت جو حوالو ڏنو، جڏهن ته حقيقت اها هئي ته انتظاميا پاڻ اسان جي ٽيم ۾ شامل انجنيئرس کي هڪ، هڪ، به به ڪري هن آفيس ۾ بدلي ڪري آندو هو، جنهن ۾ اسان جو يا منهنجو ڪو به عمل، دخل نه هو ۽ نه ئي ان سلسلي ۾ آءِ ايڊو ”بااثر“ يا ”پاورفل“ هوس.

ان کانسواءِ ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته اسان جي ٽيم جي دور ۾ جيترو بهتر ڪم هن علائقي ۾ ڪيو ويو هو ۽ اداري جي ساک پڻ سٺي ٿي هئي، ايترو ڪم ٻئي ڪنهن به دور ۾ نه ٿيو هو. چيف انجنيئر سائين جميل گل صاحب کان

ويندي هيٺين سطح تائين سڀني ”پاڻ ملهايو“ هو. جيڪا ڳالهه پڻ متعصب ٽولي کي هضم نه ٿي رهي هئي.

ڊفينس واري آفيس ۾ مون لڳ ڀڳ چار سال گذاريا هئا، ايترو عرصو ٻيو ڪوبه انجنيئر ان علائقي ۾ نه رهي سگهيو هو. ڇاڪاڻ جو اهو علائقو انتهائي ”بااثر“ ۽ وي آءِ پي ماڻهن جو آهي. جتي هنن کي ترٽ سروس به ڪپي ته آفيس جو ماحول پڻ مهذب ۽ بهتر ڪپي.

ڊفينس ۾ پوسٽنگ جي دوران منهنجي فون تي ڳالهه ٻولهه محترم سردار شير باز خان مزاری، جناب غلام مصطفيٰ جتوئي، آغا شاهي، آغا هالائي ۽ مخدوم امين فهميم سميت ڪيترن ئي معزز انسانن سان ٿيندي هئي.

ان کانسواءِ برگيڊيئر (رٽائرڊ) نمازي جي نالي سان هڪ جهونو ذوالفقار علي ڀٽي جو شيدائي اڪثر مون وٽ ايئن ڪچهري ڪرڻ آفيس ۾ ايندو هو. جيڪو مرحوم ڀٽي سان ويجهو رهيو هو ۽ سندس پوسٽنگ ايران ۾ پڻ هئي. ڀٽي مرحوم جي تعريف ڪندي سندس اکين مان ڪڏهن ڪڏهن ڳوڙها به نڪري ايندا هئا.

هڪ دفعي هڪ ٻيو برگيڊيئر به اتفاق سان مون وٽ آفيس ۾ ويٺو هو. اهو ڀٽي جو مخالف هو. ٻنهي ۾ جڏهن بحث چڙهي پيو ته برگيڊيئر نمازي چيو ته ”اوهان کي ڪهڙي خبر ته اوهان ڪهڙي ڪئليبئر جهڙو انسان ۽ سياستدان وڃائي وينا آهيو.“ ”اوهان کي اندازو ئي نه آهي.“ اهي لفظ چئي اٿي هليو ويو.

بهر حال آءٌ اهو اعتراف ڪريان ٿو ته آءٌ اهڙين شخصيتن سان به رابطا برقرار نه رکي سگهيس.

برتر نسل جهڙي ڪنهن به شئي جو دنيا ۾ وجود ناهي

ڪي اي ايس سي جي انتظاميا سزا طور تي مونکي ڊفينس جهڙي پوش علائقي مان بدلي ڪري ڪراچي جي سيني کان پوئتي پيل علائقي لپاري ۾ رکيو. ”پوش علائقي جي پريشر“ جي جاءِ تي اڻ پڙهيل ۽ اڻ گهڙيل علائقي جو پريشر منهنجي لاءِ ايڏائيندڙ ۽ نئون نه هو. ڇاڪاڻ جو لپاريءَ جي رهواسين کي انهن حالتن ۾ رکڻ جي لاءِ اسان جا حڪمران پاڻ ذميدار آهن. انسان کي بالڪڏي کان وٺي يا ائين چئجي ته ”پينگهي کان وٺي قبر تائين“ جنهن ماحول ۽ جن حالتن ۾ رکيو ته اهو انسان انهن ساڳين حالتن جو ”مثال“ بڻجي سامهون اچي بيهندو.

پلا جي تعليم نه هجي، جتي روزگار نه هجي، جتي راندين ۽ صحتمند سرگرمين جو فقدان هجي، جتي صاف پاڻيءَ جي اڻاڻ هجي، جتي جانور ۽ انسان گڏ ساڳي گهري يا ساڳي چار ديواري ۾ رهندا هجن، جتي نشيدار شين جو واهيو ۽ ڪاروبار عام هجي، جتي تڻ ڍڪڻ لاءِ ڪپڙا نه هجن، جتي جيڪو ڏاڍو سو گابو وارو ماحول هجي، جتي ذاتي، خانداني، گروهه، نسلي، لساني ۽ قبيلائي بنيادن تي جهيڙا جهڻا هر روز جو معمول هجي، جتي ٻار، مرد ۽ عورتون صبح کان شام تائين هر روز نفرتون اوڳاچيندا ۽ کائيندا رهن ۽ جتي حڪمران ۽ انتظاميا مسلسل انهن غير انساني حالتن کي جيئن جو تيسن برقرار رکڻ ۾ پنهنجي پلائي پائيندا هجن، جتي جا ”ٿاڻا“ ”تيلام“ ٿيندا هجن ته پوءِ انهن انسانن ۾ بهتري جي اميد ڪيئن ڪري سگهجي. هڪ چوڻي مطابق ”جتي جهڙو ماحول هوندو، اتي اهڙو انسان هوندو“.

هاڻي ته سائنسي لحاظ کان پڻ اها حقيقت ثابت ٿي چڪي آهي ته ”انسان جي شخصيت جو دارومدار سندس والدين جي ”جين“ يا ماءُ، پيءُ جي جينيٽڪ ڪوڊ تي ته ضرور آهي پر انسان جي شخصيت کي ٺاهڻ ۾ ۽ نڪارڻ ۾ آخري ۽ وڌيڪ فيصلا ٿيو ڪردار اهو ماحول ادا ڪري ٿو جنهن ۾ اهو پرورش پائي ٿو، رهي ٿو ۽ وابستہ ٿئي ٿو“.

اها ڪيڏي نه سنگدلي چئبي جو انسان پاڻ کي انسان به سمجهي پر پنهنجن ئي ٻين ديس واسي انسانن کي غير انساني ماحول ۾ زندگي گهارڻ لاءِ مجبور به ڪري ته وري انهن کان نفرت جو اظهار به ڪري؟!

لپاريءَ جو قديمي علائقو ڳنڍيل ۽ گنجان آبادي ۽ وارو علائقو آهي جنهن سان ”جڙيا بازار“، ”جهونا مارڪيٽ“، بولٽن مارڪيٽ، ڪارادر ۽ مينا در جهڙا اهڙا علائقا به ملحق آهن جيڪي ڏيهه توڙي پرڏيهه سان ڪاروبار ڪرڻ جي حوالي سان پڻ مشهور به آهن ته ملڪ جي حڪمران طبقن ۽ ادارن جي لاءِ ”ٽئڪس“ جو وڏو حصو فراهم ڪندڙ پڻ آهن. ان جي باوجود هي رهائشي توڙي ڪاروباري علائقا، ملحق پاڙا، بستيون ۽ آباديون، بنيادي انساني ضرورتن کان محروم آهن. ضياءُ الحق جي دور ۾ جڏهن منهنجي پوسٽنگ ايلينڊر روڊ واري پاور

هاڻوس ۾ هوندي هئي ته ان وقت پڻ لياري جو علائقو بجلي جي بحران جو سيني کان وڌيڪ متاثر ٿيندڙ علائقو هو. ان وقت عبدالخالق جمعه، هن علائقي مان چونڊجي آيل ڪائونسلر يا ضلعي جو ميمبر هو. جنهن جو تعلق پيپلز پارٽي سان هوندو هو. مرحوم ڏاڍو ذميدار، شريف، سچو ۽ محنتي هوندو هو. اسان آفيس پهچندا هئاسين ته گهڻو ڪري اسان کان اڳي ئي آفيس ۾ انتظار ڪندو هو. هڪ ٻه دفعا، سندس گهر تي مشتعل ماڻهن پٿر ۽ ٻه ڪيو هو. پاڻ چوندو هو ته ”آءُ ماڻهن کي منهن نٿو ڏئي سگهان؟“ ڇا ڪيان؟ اوهان منهنجي مدد ڪيو.

علي محمد ڪرناڻي، K.E.S.C جو هڪ سٺو انجنيئر ٿي گذريو آهي. ان ۽ مون، عبدالخالق جمعه صاحب کي ٻڌايو ته جيستائين لياري جي علائقي ۾ K.E.S.C گرڊ اسٽيشن نه ٺهندي تيستائين لياري جي رهواسين جي بجلي جو مسئلو حل نه ٿي سگهندو ۽ ڇاڪاڻ ته ان وقت جي حڪومت ۽ انتظاميا توڙي K.E.S.C جا اختياري وارا ان طرف غور ڪرڻ ۽ خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ئي نه هئا. ان ڪري ان علائقي ۾ بجلي جو بحران جيئن پوءِ ٿيڻ وڌيڪ شدت اختيار ڪري رهيو هو.

لياريءَ جي ”مشتعل مظاهرين“ ڪيترا ڀيرا ايلينڊر روڊ جي آفيسن ۾ گهڙي مارڪٽ ڪئي هئي ته فرنيچر پڻ پڇي ڇڏيو هو. پر ان جي باوجود ”اعليٰ“ اختياري وارن مان ڪير به مسئلي جي تهه تائين پهچڻ ڏانهن ڌيان نه ڏئي رهيو هو.“ 1988ع ۾ جڏهن بينظير ڀٽو جي حڪومت اقتدار ۾ آئي ته اتفاق سان عبدالخالق جمعه، لياريءَ مان صوبائي اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو. اسان جي صلاح تي هڪ گڏجاڻي ۾ عبدالخالق جمعه، محترم کي سڄي حقيقت، بحران جي سبب ۽ شدت کان به آگاهه ڪيو ته ان جي حل لاءِ پڻ تجويز پيش ڪئي. هڪ رٽائر پوليس آفيسر سلمان خالق ان وقت K.E.S.C جو ايم ڊي هو. محترم بينظير صاحبه لياري ۾ بجليءَ ۽ پاڻي جو بحران ختم ڪرڻ لاءِ متعلقدارن جي سربراهن کي پاڻ وٽ گهرايو.

محترم چيو ته لياريءَ ۾ گرڊ اسٽيشن جي لاءِ گهريل پلاٽ اوهان کي ڏئي رهيا آهيون. اوهان ٻڌايو ته اها گرڊ اسٽيشن ڪيتري وقت ۾ ٺهرائيندو؟ K.E.S.C جي ايم ڊي پاڻ جواب ڏيڻ جي بدران ميتنگ ۾ موجود اختر حسين انصاري ڏانهن ٺهاريو جيڪو ان وقت اداري ۾ جنرل مينيجر هو. بينظير صاحبه، اهو سڀ ڪجهه ڏسي رهي هئي، ان ڪري پاڻ سنئون سڌو انصاري صاحب کي مخاطب ٿي پڇيائين ته ”ڪيترو وقت لڳندو؟“ انصاري صاحب محترم کي ”تن سالن“ جي عرصي جو ”سوخو“ ٻڌايو. جنهن تي محترم هدايت ڪئي ته ”مون کي اها گرڊ اسٽيشن 18 مهينن يعني ڏيڍ سال جي عرصي ۾ تيار گهرجي.“ K.E.S.C جي انتظاميا وٽ هاڪار ڪرڻ کانسواءِ ٻي واٽ نه هئي. محترم جي سخت هدايتن ۽ عبدالخالق جمعه جي پريور ”پوئواري“ جي نتيجي ۾ اها گرڊ اسٽيشن 18 مهينن ۾ مڪمل ٿي وئي ته ڪافي حد تائين لياريءَ ۾ بجليءَ جو ديرينه بحران پڻ حل ٿي ويو. اهڙي طرح محترم لياري جي لاءِ پاڻيءَ جي جدا لائين وڇائڻ جو منصوبو پڻ جوڙايو ۽ شروع

ڪرايو هو. پر سندس حڪومت کي برداشت نه ڪرڻ جي نتيجي ۾ پاڻي وارو منصوبو سندس دور ۾ مڪمل نه ٿي سگهيو.

مون کي جڏهن 2001ع ۾ لياريءَ ۾ رکيو ويو ته ان وقت به مشرف سرڪار اقتدار ۾ هئي. K.E.S.C جي فوجي انتظاميا جي سخت رويي ۽ شڪ جي بنيادن تي غير ضروري بندشن جي نتيجي ۾ ڪارپوريشن جي نيت ورڪ ۾ استعمال ٿيندڙ ”سامان“ جي ڪوٽ به هوندي هئي ته استعمال کان اڳ مختلف مرحلن کان اجازت ۽ منظوري وٺڻ لاءِ ”ڊيگهه“ پڻ اختيار ڪئي وئي هئي. اداري ۾ انتيلي جنس جا جوان، حوالدار ۽ سپاهي جيئن هدايتون ڏيندا هئا يا رپورٽون ٺاهيندا هئا يا تجويزون ڏيندا هئا، هنن جي انتظاميا انهن کي ئي قابل عمل ۽ قابل قبول سمجهندي هئي، جڏهن ته اداري جي انجنيئرن ۽ ٽيڪنيڪل ملازمن جي تجويزن کي ”ٻڌو-اڻ ٻڌو“ ڪيو ويندو هو.

ان ماحول ۾ لياريءَ جي ڪجهه حصي ۾ جتي تارن جي ٽٽڻ جي شڪايتن جو ”ورخاءُ“ ٿيندو هو اتي مون پنهنجي طور تي تحريري پروپوزل ٺهرائي ڪافي ڪم ڪرايو. هڪ ڏينهن اتان جو رهواسي ماستر حسين جيڪو K.E.S.C ۾ سپروائيزر هو، اهو آيو ۽ اچي چيائين ته ”سائين اوهان ايئن پروپوزل ٺهرائي، سامان استور مان ڪيڏن جي اجازت ۽ منظوري ڏئي جيڪو ڪم ڪرائي رهيا آهيو، اهڙو ڪم اول ته ڪنهن به نه ڪرايو آهي ۽ ٻيو ته آرمي وارن کي ان سلسلي ۾ ڪهڙو جواب ڏيندو؟ ڇاڪاڻ جو اهي ته ڪا پر تار جو هڪ ٽڪرو ڪڍائڻ لاءِ به پنهنجي اجازت يا منظوري گهرندا آهن.“ مون کيس چيو ته ”اوهان پرواهه نه ڪيو، آءٌ انهن کي پاڻ مطمئن ڪندس ڇاڪاڻ جو هن آفيس ۾ آءٌ ويٺو آهيان، منهنجي ذميداري آهي ته ماڻهن جي جائز شڪايت جو جائزو وٺان ۽ ان سلسلي ۾ سندن شڪايت جو ازالو ڪريان، نه ته پلاپوءِ هتي منهنجي ويهڻ جو ڪهڙو فائدو؟ آخر هتان جي رهواسين کي منهن به ته مون کي ئي ڏيڻو آهي.“ ماستر حسين خاموش ٿي ڪنڌ هيٺ ڪري هليو ته ويو پر آرمي انتظاميا جي رويي ۽ پڇا ڳاڇا جي ڊپ ۽ پريشر کان مطمئن نه ٿيو. جڏهن ته منهنجو ذهن ۽ ضمير صاف هو.

لياريءَ ۾ پوسٽنگ جي دوران هڪ ٻي ڳالهه جيڪا نوٽ ڪرڻ جهڙي هئي، اها اها آهي ته ”اوهان عام انسانن کي به عزت ته ڏئي ڏسو؟“ ڪيترا ناراض ۽ مشتعل نوجوان جڏهن شڪايتون کڻي ايندا هئا ته کين صرف ڏيان سان ۽ همدرديءَ سان ٻڌڻ جو رويو اختيار ڪرڻ سان ئي اهي خوش ٿي ويندا هئا ۽ سچ پچ دوست بڻجي ويندا هئا. انسان غريب هجي يا امير واقعي ”عزت“ ۽ ”عزت نفس“ جو بکيو آهي.

خوش رهڻ لاءِ ضروري آهي ته ”بين کي عزت ڏيو“ ۽ ”درگذر ڪرڻ سکو.“ بين کي عزت ڏيڻ دراصل پنهنجو پاڻ کي عزت ڏيڻ آهي. اهڙي طرح درگذر ڪرڻ ۽ معاف ڪري ڇڏڻ ۾ انسان کي جيڪو سکون ملي ٿو، اهڙو سکون ڪنهن به ٻئي ”فعل“ سان حاصل نٿو ٿي سگهي. چوندا آهن ته ”عمل، علم جو نقطو آغاز ۽ بنياد آهي.“ ان ڪري جيڪو ڪجهه اسان درست، ليڪ ۽ انسان دوست عمل سمجهون ٿا

پران تي عمل نٿا ڪيون ته پوءِ اها ڄاڻ يا اهو علم ايئن آهي ته ”اسان ڪجهه به نٿا ڄاڻون.“ عمل کان سواءِ علم ڪهڙي ڪم جو؟

آرمي انتظاميا جي هڪ روايت اها به آهي ته آهي هڪٻئي کي ان نئين بدلي ٿي آيل آفيسر، انجنيئر يا ملازم جي باري ۾ ”بريفنگ“ ڏيندا آهن. اهڙي بريفنگ منهنجي لاءِ پڻ ڏنل هئي. وقت بوقت ”منهنجو پاڻي ماپڻ“ ۽ پرڪڻ لاءِ ڪڏهن مانيٽرنگ جو برگيڊيئر صاحب ايندو هو ته ڪڏهن ڪرنل صاحب ”وزت“ ڪندو هو ته ڪڏهن ڪنهن نه ڪنهن بهاني سان ميجر صاحب پاڻ وٽ طلب ڪندو هو. جڏهن ته انٽيليجنس جا جوان ۽ حوالدار تقريبن هر روز ايندا ويندا هئا.

هتي هڪ وسري ويل واقعو پڻ ٻڌائيندو هلاڻ ته هاڪي اسٽيڊيم واري آفيسرن جي جنرل گڏجاڻي ۾ برگيڊيئر محترم ابوراشد جي اڳيان ڪيل تقرير کان پوءِ هڪ ڏينهن آءٌ ڊفينس واري آفيس ۾ ويٺو هوس ته ڪور هيڊڪوارٽر مان هڪ ڪرنل جي فون آئي. جنهن مون کي ٻئي ڏينهن 10 بجي صبح جو ڪور هيڊڪوارٽر جي ”لاگ“ آفيس ۾ اچڻ جي لاءِ چيو. مون کانئس اتي وڃڻ جو مقصد معلوم ڪيو ته چيائين ”بس ڪجهه ملڻو آهي ۽ ڪجهه ڪم آهي.“ ٻئي ڏينهن تي مون انجنيئر بشير احمد شيخ کي چيو ته تون پنهنجي گاڏي ۾ مون کي کڻي هل ۽ اتي ئي انتظار ڪر ته متان ڪا به اهڙي صورتحال پيدا ٿئي جيڪا پنهنجي وهم ۽ گمان ۾ به نه هجي ته تون گهٽ ۾ گهٽ هيڊ آفيس ۾ وينل چيف انجنيئر ۽ G.M. کي ٻڌائي سگهين.

ڪور هيڊڪوارٽر جون نالوئي هڪ سول ماڻهو يا ملازم لاءِ ”گرو“ نالو آهي. ان ڪري آءٌ ڪجهه ڏنل به هوس ته ڪجهه محتاط رهڻ جي تقاضا به اهائي هئي. بهرحال آءٌ جيئن ئي ان ڪرنل صاحب جي آفيس ۾ پهتس ته چيائين ”آءٌ تنهنجو ئي انتظار ڪري رهيو هوس، حالانڪ اسان جي گروپ کي اڄ حيدرآباد به وڃڻو هو. ان ڪري مون سڄي گروپ کي ته موڪلي ڇڏيو پر اڪيلو صرف توهان سان ملڻ جي ڪري رڪجي ويو آهيان.“

دل ۾ چيم ته هن کي منهنجي ايڏي سڪ لائجي ڇو آهي؟؟ ڇا آءٌ واقعي ايترو ”اهم“ آهيان جو همراھ سڀ ڪجهه ڇڏي صرف مون سان ملڻ لاءِ ماندو آهي؟؟ محترم ڪرنل صاحب، منهنجي لاءِ چانهه سان گڏ ”سينڊوچ“ به گهرايا جيڪي ”ته چاهڻ“ جي باوجود به مون کي کاڌا پيا.

سنئون سڌو سوال ڪرڻ جي بدران ڪرنل صاحب ”ڪچهري“ دوران پاڻ کي ”سنڌين“ جو دوست ۽ سچڻ قرار ڏنو ۽ جتوئي خاندان ۽ ٻين بااثر ۽ مشهور سنڌي خاندانن سان ”تعلقات“ جو ذڪر ڪيائين.

آءٌ ڄاڻي وائي خاموش ٻڌندو رهيس ۽ هن کي ڪو به تاثر نه ڏيڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس. منهنجو اهو رويو هن کي وڌيڪ ”بيچين“ ڪري رهيو هو. هڪ ڪلاڪ کانپوءِ جڏهن کانئس موڪلائڻ جي اجازت گهريم ته چيائين ”اڃا ڳالهه مڪمل ڪئي ٿي آهي؟“ هن جون اهڙيون ڳالهيون ۽ اداون مون کي به اندر ۾ کاڻي رهيون هيون پر آءٌ ”خاموش“ رهڻ ۾ ئي پلائي سمجهي رهيو هوس. آخر ۾ مون کي

جيائين ته برگيڊيئر مختار شاهه (جيڪو ان وقت K.E.S.C جو M.D هو) منهنجو دوست آهي. ان ۾ ڪوبه ڪم ڪار هجي ته ضرور چئجان. ان کانپوءِ پنهنجي انڊريس ۽ فون نمبر ڏئي رابطي ۾ رهڻ جي خواهش جو اظهار ڪيائين. مون کانس جڏهن موڪلايو ته مون محسوس ڪيو ته ”ڪرنل صاحب کي مون سان ملي ”مايوسي“ ٿي هئي. منهنجو اندازو آهي ته جيڪي فوجي آفيسر يا اهلڪار سنڌ ۾ ”آباد“ ٿيا آهن. اهي مون جهڙي هڪ عام ملازم جي عام راءِ جي اظهار کي به برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن ته پوءِ اهي منظم سياسي جماعتن يا سنجيده ۽ نظرياتي سياسي قيادت کي ڪيئن برداشت ڪري سگهندا؟؟

ان مان اهو پڻ اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ”اهي همراه“ ان سلسلي ۾ ڪيڏانهن حساس ۽ چوڪس آهن. حالانڪ مون مان هنن کي ڪهڙو خطرو ٿي سگهي ٿو!!

بهرحال ان ملاقات کانپوءِ نه ته ڪڏهن ان ڪرنل صاحب مون سان رابطو ڪيو نه ئي مون ڪڏهن ضرورت محسوس ڪئي. جڏهن ته مون ”استاف“ يعني ”لائين مين“ جي گينگ موڪلي. سندس بجليءَ جي شڪايت درست ڪرائي ڇڏي. لياريءَ ۾ مختلف ميجر صاحبن سان واسطو پيو. جن کي منهنجي لاءِ اول ئي ”بريفنگ“ ڏنل هوندي هئي. انهن مان ڪجهه واقعي ٻيلا به هئا ته ڪجهه وري پنهنجي حساب سان هلڻ وارا هئا.

ٻن ٽن ميجرن به ٽي ڀيرا مختلف طريقن سان تنگ ڪري منهنجو ”ردعمل“ ڄاڻڻ ۽ ”پاڻي مائڻ“ جي ڪوشش ڪئي پر آءٌ اول ئي ذهني طور تي تيار هوس. ان ڪري ڪڏهن به ”بدمزگي“ يا ”تلخي“ جي نوبت نه آئي. اهڙي طرح به دفعا مائينٽنگ جي برگيڊيئر پڻ منهنجو ”ٻارو“ مائڻ لاءِ غير ضروري طور تي نامناسب رويو اختيار ڪيو پر ان کي به پنهنجي مقصد ۾ ناڪامي نصيب ٿي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته مون کي پنهنجي لاءِ به فڪر رهندو هو ته ڪجهه مهربان چيف انجنيئر ۽ جنرل مينيجر اهڙا به هئا، جن کي منهنجي ڪري يا ته ”پريشان“ ٿيڻو پوندو هو يا منهنجي حمايت ۽ حق ۾ ڳالهائڻ جهڙو ”ڏڪيو“ ڪم ڪرڻو پوندو هو ۽ آرمي انتظاميا جي اڳيان ”استيند“ وٺڻو پوندو هو جيڪا ڳالهه مون کي سٺي يا خوشگوار نه لڳندي هئي. آخر منهنجي ڪري ٻيا ڇو پريشان ٿين؟؟

هونئن ته ڪارپوريشن جا سمورا چيف انجنيئر، جنرل مينيجر ۽ عام انجنيئر، آفيسر توڙي ملازم هميشه منهنجي اخلاقي حمايت ڪندا رهندا هئا پر ان سلسلي ۾ موثر حمايت ۽ مدد خاص طور تي محترم انجنيئر جميل گل شيخ صاحب، ڪندو رهيو. جنهن جو آءٌ دل سان ٿورائتو آهيان.

انجنيئر جميل گل شيخ صاحب هڪ انتهائي قابل، مخلص، ايماندار، محنتي، ڄاڻو، سچو، صابرين، درگذر ڪندڙ، مددگار، باڪردار ۽ ٿڌي مزاج وارو انسان آهي جيڪو پنهنجو درست موقف اختيار ڪرڻ کان ڪڏهن به نه ڪيڏائيندو آهي. سچ پچ ته K.E.S.C ۾ اهڙو انجنيئر هجڻ، K.E.S.C لاءِ فخر جي ڳالهه آهي.

انساني فطرت جي سڀ کان وڏي آرزو قدرشناسي جي بک آهي

برگيڊيئر مختار شاھ صاحب کي جڏهن ميجر جنرل جي حيثيت سان پروموت ڪيو ويو ته سندس جاءِ تي برگيڊيئر طارق محمود خان سدوزئي کي ڪي ايس سي جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. برگيڊيئر سدوزئي جو تعلق ديره اسماعيل خان سان آهي ۽ ”سراڻڪي“ سندس مادري زبان آهي.

شروعاتي مهينن ۾ ڪارپوريشن جي حالتن کي سمجهڻ ۽ اهم عهدن تي فائز انجنيئرس ۽ آفيسرس جي قابليت ۽ طبيعت جو اندازو ڪرڻ سان گڏوگڏ آرمي جي اچڻ کان هن وقت تائين ان جي اثرن جي مختلف پاسن جو جائزو وٺڻ کان پوءِ برگيڊيئر سدوزئي صاحب پنهنجن سڀني معاون فوجي آفيسرن سان هڪ گڏجاڻي ڪئي ۽ ڪي ايس سي جي آفيسرن ۽ ملازمن کي هيسائڻ ۽ خوفزدہ ڪرڻ واري پاليسي کي ختم ڪري ان جي بدران ڪارپوريشن جي سڀني انجنيئرس ۽ ملازمن جي مدد ۽ سهڪار سان اداري جي مجموعي ڪارڪردگي ۽ مالي حالت کي بهتر بنائڻ جي حڪمت عملي تيار ڪئي وئي. ان سان گڏوگڏ هر علامتي ۾ K.E.S.C جون اهڙيون وڌيڪ آفيسون ۽ ڪسٽمرس سروسز سينٽر قائم ڪرڻ جو پڻ فيصلو ڪيو ويو جتان ”ون ونڊو آپريشن“ جي ذريعي عوام کي سموريون سهولتون فراهم ڪري سگهجن. برگيڊيئر عرفان صاحب، ڪرنل اسلم صاحب ۽ ڪرنل مشتاق صاحب سميت آرمي جا سمورا آفيسران سلسلي ۾ سدوزئي صاحب جي پريور مدد ڪندا رهيا. جڏهن ته انجنيئر جميل گل شيخ، برگيڊيئر صاحب جو بااعتماد صلاحڪار ۽ ساٿي رهيو.

هڪ ڀيرو برگيڊيئر مختار شاھ صاحب جي دور ۾ ته هڪ دفعو برگيڊيئر سدوزئي صاحب جي شروعاتي دور ۾ يعني ٻه ڀيرا ”ڦڏن“ جي عيوض سزا طور مون کي پروموشن کان محروم ڪيو ويو.

آخر مون ان سلسلي ۾ هڪ تفصيلي درخواست لکي برگيڊيئر صاحب وٽ پيش به ڪئي ته روبرو انٽرويو ڪرڻ لاءِ پڻ گذارش ڪيم. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ برگيڊيئر سدوزئي گهرايو پرايٽرو چئي انڪار ڪيائين ته ”تنهنجي سالياني رپورٽ جيڪا زونل مينيجر لکي آهي، اها ايوريڇ (Average) آهي. ان ڪري توکي پروموت نه ڪيو ويو آهي. مون کيس چيو ته صرف هڪ سال جي رپورٽ اها آهي، جڏهن ته ٻين سڀني سالن جون رپورٽون سٺيون آهن. ان کان سواءِ Average رپورٽ به ”منفي“ رپورٽ نه آهي جيڪا زونل مينيجر ميجر صاحب جي دٻاءُ تحت لکي آهي. ان کانسواءِ هن وقت تائين جيڪي به پروموشن ٿيا آهن، انهن ۾ ڪسوتي طور تي Average رپورٽ به مثبت تصور ٿيندي رهي آهي. مون کيس اهو به عرض ڪيو ته جيڪڏهن صرف هڪ سال جي رپورٽ کي بنياد بنايو ويو آهي ته انهن رپورٽن جي ”اصلي حيثيت“ ۽ ”حقيقي وزن“ جي ته هرڪنهن کي خبر آهي. جيڪڏهن مون کي اول ٻڌايو وڃي ها ته ان آخري سال جي رپورٽ، آءٌ به سٺي لکرائي

موڪليان ها.

منهنجي ان ڳالهه تي برگيڊيئر صاحب ٿورو ”مشڪيو“ ۽ جنرل مينيجر کي مخاطب ٿيندي چيائين ته ”ڇا ايئن ٿيندو آهي ڇا؟“

بهر حال ڪجهه مهينا ترسي وري جڏهن پروموشن بورڊ جو وقت آيو ته ان کان اڳ آءٌ ٻيهر وڃي سدوزئي صاحب سان مليس ۽ کيس چيمر نه مون سان ناانصافي ٿي آهي ۽ مون کي ”نشانو“ بڻايو ويو آهي. منهنجا تفصيل ٻڌڻ کانپوءِ برگيڊيئر طارق واعدو ڪيو ته پروموشن بورڊ جي ٿيندڙ گڏجاڻي ۾ مون کي به ”پروموت“ ڪيو ويندو.

اهڙي طرح 2004ع جي جولاءِ مهيني ۾ مون کي زونل مينيجر جي حيثيت سان پروموت ڪيو ويو. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ان پروموشن ۾ سائين جميل گل شيخ صاحب پڻ مدد ڪئي.

ان دوران لياري ۾ K.E.S.C جون ڪل آفيسون وڌائي ڏهه ڪيون ويون هيون. جن جو آءٌ انچارج هوس. ان ڪري جڏهن منهنجو پروموشن ٿيو ته فوجي انتظاميا جي خواهش هئي ته مون کي بدستور لياريءَ ۾ ئي زونل مينيجر جي حيثيت سان رکيو وڃي پر مون جنرل مينيجر جميل گل صاحب ۽ چيف انجنيئر شبير احمد سولنگي صاحب کي گذارش ڪئي ته مون کي بلوچستان جي لسبيلي ضلعي ۾ رٽائر ٿيندڙ زونل مينيجر امين سولنگي صاحب جي خالي ٿيل جاءِ تي رکيو وڃي. پروموشن بورڊ جي گڏجاڻي کانپوءِ ۽ پروموشن جا آرڊر نڪرڻ کان پهريائين هڪ ڏينهن نياپو مليو ته انٽيليجنس جي ڪرنل مشتاق صاحب مون کي سندس آفيس ۾ شام جو انٽرويو لاءِ گهرايو آهي.

آءٌ ان ڏينهن تي جڏهن ڪرنل مشتاق صاحب جي آفيس ۾ پهتس ته سائين هڪ ٻه ٻيا ڪرنل ۽ ٽي ماتحت ميجر پڻ وٽس ويٺا هئا، جڏهن ته لياريءَ جو انچارج ميجر پڻ موجود هو.

ويهڻ سان ڪرنل مشتاق سوال ڪيو ته ”برگيڊيئر ابو راشد جي دور ۾ ”ڪنهن“ تقرير ڪندي سنڌي آفيسرن سان ناانصافين جو ذڪر ڪيو هو. اهو ڪير هو؟“ مون کيس چيو ته ”سائين اهو آءٌ هوس“. مون ڪا به غلط ڳالهه نه ڪئي هئي. اوهان پاڻ ڏسو ته سنڌ جي هن گاديءَ واري شهر جي هن اهم اداري ۾ اسان ڏهه سيڪٽور به نه آهيون. ڇا اها ڳالهه غلط هئي؟ منهنجي هن جواب تي چيائين ته ”پلا هاڻي ته اوهان کي شڪايت نه آهي؟“ مون چيو ته نه ڇاڪاڻ جو ”اوهان جي دور ۾ مئٽر تي جيڪي به نوان انجنيئر چونڊجي آيا آهن، انهن ۾ اڪثريت سنڌين جي آهي. اوهان مداخلت ڪري انهن جي صرف رستا روڪ نه ڪئي آهي تڏهن به اهي پنهنجي قابليت سان تحريري ٽيسٽ ۽ انٽرويو ڏئي ڪامياب ٿيا آهن. اوهان کان ڪا به شڪايت نه آهي، ۽ اسان جتي ڪٿي ان حقيقت جو اعتراف ڪندا آهيون.“ وري اهو به چيائين ته ”ڏسو، منهنجا مهمان ملتان مان آيا آهن ۽ گهر ۾ انتظار ڪري رهيا آهن پر آءٌ هتي اوهان جو انٽرويو وٺي رهيو آهيان ته جيئن اوهان سان ناانصافي نه ٿئي.“ مون سندس ٿورا مڃيا.

آء يقين سان اها دعويٰ 'نتو ڪري سگهان ته واقعي اهو صرف منهنجي تقرير جو اثر هو جو آرمي انتظاميا جي دوران جيڪي به تقريبن ٽي سئو کن انجنيئر ۽ آفيسر ڪانٽريڪٽ تي K.E.S.C. ۾ ڀرتي ڪيا ويا، انهن مان اڪثريت سنڌي نوجوانن جي آهي. بهرحال اسان جي مخالف لابي بهرحال اهي ڏانهن ۽ پروڀڻ ڪندا ڪندي رهي آهي ته "جمالي صاحب جي تقرير جي نتيجي ۾ جيترا سنڌي انجنيئر ڪي اي ايس سي ۾ آيا آهن ايترا ته بينظير ڀٽو جي حڪومت ۾ به نه آيا هئا.

دراصل حقيقت اها آهي ته خبر نه آهي ته الائجي ڇو گذريل ڪجهه سالن جي دوران K.E.S.C. ۾ انجنيئرن جي ڀرتيءَ لاءِ جڏهن به درخواستون گهرائڻ جا اشتهار ڏنا ويا هئا ته ان جي موت ۾ ڪراچيءَ جي گريجوئيٽ انجنيئرس جون درخواستون ئي گهٽ تعداد ۾ آيون هيون، جڏهن ته گهڻن اميدوارن جو تعداد سنڌ جي ڏورانهن علائقن ۾ نندن شهرن مان آيل هو.

آرمي انتظاميا، ان سلسلي ۾ جيئن ته ڪا به مداخلت نه ڪئي ۽ نه ئي سنڌي اميدوارن جي راه ۾ ڪا رڪاوٽ وڌي ان ڪري مئٽر جي بنياد تي قائد عوام انجنيئرنگ يونيورسٽي ۽ مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽي جا گريجوئيٽ انجنيئر چڱي تعداد ۾ روزگار جو حق حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا.

هتي هڪ ٻئي دلچسپ واقعي جو ذڪر پڻ ڪريان ته برگيڊيئر ابو راشد صاحب جي دور ۾ هڪ دفعو انٽيليجنس جي ڪرنل طارق صاحب مون کي سندس آفيس ۾ گهرايو ۽ هڪ فائيل ۾ رکيل ڪاغذ پڙهڻ ۽ ڏسڻ لاءِ منهنجي هٿ ۾ ڏنائين. مون جڏهن اهي ڪاغذ ڏنا ته خبر پئي ته جيئي سنڌ پورهيت سنگت وارن لکت ۾ ڪجهه مطالبو ۽ ڪجهه معلومات برگيڊيئر صاحب کي پيش ڪئي هئي. انهن تي مشتمل ڪاغذ ان فائيل ۾ هئا.

مون هڪ ٻه صفحا "سرسري" نظر مان ڪڍي اهو فائيل ڪرنل صاحب جي ميز تي واپس رکي ڇڏيو ۽ ان کي ڪا به اهميت نه ڏيڻ جو تاثر ظاهر ڪيو.

ڪرنل طارق چيو ته "اهي ئي ساڳيون ڳالهيون آهن جيڪي تو، تقرير ۾ چيون هيون." مون ان مان اندازو لڳايو ته صاحب هروڀرو مون کي جيئي سنڌ جي صنف ۾ ڀيو شامل ڪري، پر مون کيس چيو ته "سائين جيئن ملڪي سطح تي ڪجهه مسئلا ۽ معاملا اهڙا "ڪامن" يا عام آهن جن جي باري ۾ سڀئي سياسي جماعتون ساڳي راءِ رکڻ ٿيون. تيئن سنڌ جا به ڪجهه اهم، ڪامن ۽ عام مسئلا اهڙا آهن جن تي پيپلز پارٽي کان ويندي جماعت اسلامي وارن جي ساڳي راءِ يا ساڳيو موقف هوندو آهي." منهنجي ان جواب تي ڪرنل طارق صاحب "هڪو مسڪرايو" ۽ چيائين ته "جمالي صاحب، اوهان وڃي سگهو ٿا".

برگيڊيئر سدوزئي صاحب، جي نئين حڪومت عملي يعني K.E.S.C. جا انجنيئرس، آفيسرس ۽ ملازمن جي تعاون ۽ سهڪار سان اداري جي سڀني شعبن کي هلائڻ واري پاليسي جي انتهائي مثبت، اثرائتا ۽ ترٽ نتيجا نڪرڻ لڳا.

بلنگ جي اڳاڙي يعني Recovery هر مهيني بهتر ٿيندي رهي ته نيٺ ورڪ ۾ ٿيندڙ ٽيڪنيڪل نقصان پڻ رڪجي ويا. جڏهن ته بحالي جي ٿيندڙ

چوري. خاص ڪري صنعتي ادارن ۾ ٿيندڙ چوري ۾ ڪافي حد تائين گهٽتائي آندي وئي.

هر مهيني يا ٻئي مهيني، باقاعدي سان برگيڊيئر پاڻ ڪستمر سروسز سينٽر جي سطح تي فرض انجام ڏيندڙ سڀني انجنيئرز ۽ آفيسرس جي گڏجاڻي ڪندو هو. جتي سڀني ڪارڪردگي جي عيوض ”شاياس“ سان گڏ ڪجهه رقم ”ڪيش“ پڻ ڏني ويندي هئي ته ساڳي وقت ڪوتاهي ڪندڙن يا ذميداري محسوس نه ڪندڙن جي نشاندهي پڻ ڪئي ويندي هئي.

برگيڊيئر طارق سدوزي ۽ سندس ٽيم جي تبديل ٿيل حڪمت عملي جي نتيجي ۾ اداري ۾ خوف، هراس ۽ بداعتمادي جو ماحول گهڻي ڀاڱي ختم ٿي چڪو هو. ڪيترن ئي نظرانداز ڪيل آفيسرن ۽ ملازمن کي مڙت تي ڀرموشن ڏنا ويا ۽ مجموعي طور تي اداري جو ماحول خوشگوار ۽ صحتمند رخ ڏانهن وڌڻ لڳو. حڪومت جي طرفان فوجي انتظاميا کي اهو ٽاسڪ ڏنل هو ته اها ڪارپوريشن کي ”پرائيويٽائيز“ ڪرڻ لاءِ ”موزون“ ۽ سگهارو ادارو بنائي ڏي. ان ڪري خاص طور تي بلنگ جي Recovery يعني اڳاڙي ۽ چوري روڪڻ ڏانهن خاص ڌيان ڏنو ويو ته نيٽ ورڪ ۽ ٽرانسميشن، ڊسٽريبيوشن جي ٿيندڙ نقصانن کي پڻ گهٽائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون ويون. يعني اداري ۾ بحاليءَ جي جنريشن جا پيداواري يونٽ آڻڻ جو اهم ڪم حڪومت جي طرفان به انتظاميا کي نه ڏنو ويو هو ته نه ئي انتظاميا ان سلسلي ۾ پاڻ مرادو ڪنهن دلچسپي يا ذميواري جو اظهار ڪيو هو.

سڄي ڳالهه اها آهي ته K.E.S.C جيڪڏهن پاڻ ان سلسلي ۾ بحالي پيدا ڪندڙ پلاٽ هئائي ها يا حڪومت اهو ٽاسڪ به برگيڊيئر طارق سدوزي ۽ سندس ٽيم کي ڏي ها ته شايد ان ڏس ۾ پڻ حالتون بهتر هجن ها.

پران ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته طارق سدوزي واري دور جي انتظاميا، ڪي اي ايس سي جي انجنيئرس، آفيسرس ۽ ملازمن جي تعاون ۽ سهڪار سان هن اهم اداري جي ڪرندڙ ڪارڪردگي ۽ مسلسل ٿيندڙ مالي خساري ۾ ڪافي بهتري آڻڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ڪي اي ايس سي جي معتبر ”حلقن“ جي ۽ عام ملازمن جي اها راءِ آهي ته جيڪڏهن طارق سدوزي جي قيادت ۾ سندس ٽيم ۽ اداري جا سمورا ملازمن بدستور ايئن اجتماعي ڪوشش جاري رکن ها ته هيءُ ادارو خساري مان به نڪري وڃي ها ته هن جي ڪارڪردگي پڻ بهتر ٿي وڃي ها.

اڄوڪي گلوبل دور ۾ اسان جي حڪومتن ۽ ادارن جي قسمت جا فيصلا ”ٻاهران“ مسلط ٿي رهيا آهن. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڪافي سياسي قوتون توڙي طاقتور رياستي ادارن سان وابستہ ڪجهه حلقا ۽ متعلقہ ادارن سان لاڳاپيل ملازمن، ”پرائيويٽائيزيشن“ جي خلاف آهن. ان ڪري اهڙين قوتن گڏجي K.E.S.C جي نجڪاري جي خلاف پڻ آواز بلند ڪيو پر ان وقت جي سرڪار، بين الاقوامي مالياتي ادارن جي دٻاءُ ۽ شرطن تحت هن اهم اداري کي اهڙين نااهل ڌرين جي حوالي

ڪيوجن هن اداري کي پنهنجين Products جي ڪپٽ جي اداري ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. Siemens ڪمپني جي انتظاميا. هن اداري جا ٻه سال ايئن ضايع ڪري ڇڏيا، نه ته بجلي جي پيداوار ڏانهن ڌيان ڏنو ويو ته نه ئي بجلي جي نيٽ ورڪ کي بهتر بنائڻ جي ذميداري پوري ڪئي وئي ته نه ئي ڪنهن به قسم جي "سيٽرپ" ڪئي وئي. ان جي ابتڙ K.E.S.C جا "اٿاٿا" گروي ڪري قرض ڪنيا ويا ۽ انهن قرضن کي پنهنجن ۽ Siemens جي مفادن لاءِ استعمال ڪيو ويو.

جيئن اول عرض ڪيو آهي ته ملڪ جي سياسي، سماجي، معاشي، اقتصادي ۽ انتظامي حالتن کي سڌارڻ، بهتر بنائڻ ۽ عوام جي مفادن ۾ موثر بنائڻ کانسواءِ ڪنهن به هڪ اداري کي ملڪ جي صوبي جي يا متعلق شهر جي مجموعي حالتن کان الڳ ڪري مستقل بنيادن تي بهتر بنائڻ ناممڪن آهي. ان ڪري K.E.S.C کي پڻ ان حقيقت جي روشنيءَ ۾ ڏسڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو ڪنهن نه ڪنهن مرحلي تي ڪا نه ڪا "قوت" اداري تي اثر انداز ٿي وئي ۽ بهتر رخ ۾ سفر رکڻ جي باوجود ادارو آخرڪار منفي قوتن ۽ غير ملڪي منافعي خور ڪاروباري ڌرين جي چنبن ۾ پويان پساه ڪئي رهيو آهي. بجليءَ ۽ توانائي جا سمورا وسيلو مهانگا ٿي رهيا آهن ۽ عام ماڻهوءَ جي "پهچ" کان ٻاهر نڪري رهيا آهن.

شخصيتن جي قابليت، اهميت، ذهانت ۽ حڪمت عملي پنهنجي جاءِ تي، اهڙي طرح ادارن جي ملازمن جو بنيادي ڪردار پڻ اکين تي پر "نظام حڪومت" ڪهڙو هجڻ گهرجي؟ اڪثريت عوام جي اجتماعي مفادن لاءِ موثر ۽ موافق معاشي، سماجي ۽ سياسي نظام ڪهڙو هئڻ گهرجي؟ ۽ اهڙو نظام ڪير ڪيئن ۽ ڪهڙين قوتن يا ڪهڙن طبقن جي مدد سان قائم ڪري سگهيو. اهي اهم سوال آهن، جن تي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي.

سياڻن جو چوڻ آهي ته "سماجي مسئلن جو سبب، سماجي حالتون هونديون آهن".

ڏاهن جو اهو پڻ چوڻ آهي ته "دنيا کي تبديل ڪرڻ کان اڳ ان کي سمجهڻ جي ضرورت آهي". ان ڪري اسان کي هن دور جي سماجي مسئلن جي بنيادن ۽ سببن کي سمجهڻو پوندو ۽ انهن جي پاڙ پٽن لاءِ سنجيدگيءَ سان عملي ڪردار ادا ڪرڻو پوندو.

ڪاوڙ ۽ قانون اهڙيون شيون آهن جيڪي ڪمزور تان لهنديون نه آهن ۽ طاقتور/ڏاڍي تي چڙهنديون نه آهن

هڪ چوڻي آهي ته ”صداقت گفتار هميشه دشمن پيدا ڪندي آهي.“
K.E.S.C جي مينيجنگ ڊائريڪٽر محترم برگيڊيئر ابوراشد صاحب جي اڳيان ڪيل تقرير جي نتيجي ۾ مون کي ڪافي تنگ ۽ پريشان ڪيو ويو. منهنجي گهر ۽ گهر ۾ لڳل K.E.S.C جي سروس ڪنيڪشن ۽ ميٽر کي اوچتو ڇيڪ ڪيو ويو ۽ ڪمپرا سان تصويرون ڪڍيون ويون. جڏهن ته ان وقت آءٌ پاڻ ان ساڳي علائقي جو انچارج هوس، پر ظاهر آهي ته مون کي بجلي جي ڪنيڪشن يا ميٽر سان هٿ چراند ڪرڻ يا ڪنهن به قسم جي غير قانوني يا غير اخلاقي ڇيڙ ڇاڙ ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟؟ اسان کي اداري جي طرفان جائز طريقي سان جيترو يونٽس فري هجڻ جي رعايت حاصل آهي، ان حد اندر ئي بجلي جو استعمال ڪندا آهيون. يقينن آءٌ ڪا به وڏي دعويٰ نه نٿو ڪريان پر اهو اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته مون پنهنجي سڄي سروس جي عرصي ۾ ڪڏهن به بجلي جي ناجائز استعمال جو تصور به نه ڪيو. ٻيو ته ٺهيو مون پنهنجن اختيارن يا پوزيشن کي استعمال ڪري اضافي لوڊ به ڪڏهن استعمال نه ڪيو ته ئي ڪڏهن پنهنجي گهر جي لاءِ اضافي يا متبادل ڪنيڪشن وٺڻ بابت سوچيو. جتي به رهندو هوس، پاڙي وارن سان گڏ ساڳي حال ۾ رهندو هوس. البته ڪنهن به ”بريڪ ڊائون“ يا ”ڦاٽ“ جي صورت ۾ پڇ ڊڪ ڪري سڀني جي مدد ڪرڻ کي پنهنجو فرض سمجهندو هوس. انڪري مختلف طريقن سان ”پيچو“ ڪرڻ ۽ ڇاڇ پڙتال ڪرڻ جي باوجود به جڏهن ”پريشان ڪندڙ ٽيم“ کي ڪجهه به هٿ نه آيو ته همراهن ”پروموشن“ کان محروم ڪري سڙا ڏني.

محترم برگيڊيئر طارق محمود خان سدوزي جي دور کان پهريائين ڪارپوريشن جي ماحول ۾ دٻاءُ ڊپ، خوف ۽ هراس چانييل رهيو. ان ڪري سڀني آفيسرن ۽ ملازمن ۾ بي اعتماد ۽ بددلي عروج تي هئي. منهنجون موڪلون لڳ ڀڳ 850 ڏينهن جون جمع ٿي ويون هيون. ان ڪري ميجر اديب الرحمان واري واقعي کان پوءِ ٻن سالن جي موڪل لاءِ درخواست ڏني، جيڪا انتظاميا اهو چئي رد ڪئي ته ”هن انجنيئر جي اسان کي لياري ۾ ضرورت آهي.“ بهرحال ڪجهه عرصي کانپوءِ ٻيهر موڪل لاءِ درخواست ڏنم پر صرف ”جنهن مهينن“ جي موڪل منظور ڪئي وئي. هاڪي اسٽيڊيم ۾ برگيڊيئر صاحب جي اڳيان تقرير ڪرڻ کانپوءِ مون کي پڪ هئي ته هيءُ همراھ هاڻي مون کي ڪارپوريشن مان ضرور ٻاهر ڪڍندا. پريشان ڪندا، نوڪريءَ کان محروم ڪندا.

اهو سوچي مون ان وقت عوامي آواز جي دوستن ۽ شاگرديءَ جي زماني جي

نظرياتي سائين ڊاڪٽر جبار خٽڪ ۽ امداد علي اوڍي صاحب سان رابطو ڪيو ۽ کين سڄي حال احوال کان واقف به ڪيو ته کين اهو به عرض ڪيم ته ”جيڪڏهن اوهان وٽ منهنجي لاءِ ڪا گنجائش هجي ته قرب ڪندا ته جيئن گهر جو چلهو هلندو رهي“. هنن دوستن ان سلسلي ۾ موت ڏيندي ٻڌايو ته هنن جو هڪ حصيدار محترم ناصر داد بلوچ هنن کان جدا ٿيڻ چاهي ٿو ۽ پنهنجو ”حصو“ (شيئرس) وڪڻڻ گهري ٿو. ان ڪري جيڪڏهن آءٌ چاهيان ته ناصر داد صاحب جو حصو خريد ڪريان. مون کانئن پڇيو ته ڪيتري رقم ٿيندي ناصر صاحب جي حصي جي؟ ان جي جواب ۾ پنهنجي دوستن جيڪا رقم ٻڌائي هئي، ظاهر آهي ته ايتري رقم مون وٽ نه هئي. مون دراصل اداري ۾ ”ملازمت“ جي نيت سان هنن دوستن وٽ رجوع ڪيو هو.

بهرحال جيتري رقم ناصر داد صاحب جي حصي جي هئي، هنن دوستن جي همت افزائي ڪرڻ ۽ ان جي عيوض ”سٺي آمدني“ ملڻ جي خاطري ڪرائڻ جي نتيجي ۾ مون ان رقم جي اڌ برابر انتظام ڪرڻ جي حامي پري ۽ باقي اڌ حصي جي لاءِ هنن پنهنجي دوستن گڏجي پاڻ بندوبست ڪرڻ جي ذميداري کني.

هتي هيءُ عرض ڪيان ته 1989ع ۾ جڏهن هنن پنهنجي دوستن گڏجي ڪراچيءَ مان ڪمپيوٽر تي عوامي آواز جي نالي سان پهرين سنڌي اخبار ڪيڊ جي تياري مڪمل ڪئي ته مون کي ان اخبار جو ايڊيٽوريل لکڻ جي ذميواري سونپي وئي. پهرئين ڏينهن کان وٺي مسلسل چئن مهينن تائين مون هن اخبار جا بنا ڪنهن وقفي جي سمورا ايڊيٽوريل لکيا. ان کانسواءِ ڪجهه مضمون پڻ لکيا هئا. جڏهن ته هر روز ان وقت جي سياسي حالتن ۽ پرندڙ مسئلن جو تجزيو ڪري، ڪا نه ڪا نئين اهڙي اهم خبر به ٺاهي هلائيندا هئاسين جيڪا ٻين اخبارن ۾ نه هوندي هئي. ان ڪري هن اخبار جي سرڪيوليشن ۽ ساڪ سڄي سنڌ ۾ خاص ڪري سماج جي متحرڪ ۽ حساس حصن ۾ مشهور ۽ مقبول ٿي وئي. اخبار جي سرڪيوليشن، ٻين سڀني سنڌي اخبارن کان گهڻو وڌي وئي. جيئن ته ان وقت به مون کي K.E.S.C ۾ ئي نوڪري هئي، ان ڪري چئن مهينن کانپوءِ هنن دوستن کان اجازت ورتي.

انهن چئن مهينن جي دوران هڪ دفعي آءٌ جڏهن معمول مطابق اخبار جي چاڪيوڙي واري آفيس ۾ ويٺو هوس ته اتي مرحوم فقير محمد لاشاري پڻ دوستن سان ملڻ لاءِ آيو هو. ڪنهن دوست کيس جڏهن ان وقت اخبار ۾ شامل ٿيڻ جي آڇ ڪئي ته ان جي موت ۾ مون ڏانهن اشارو ڪندي چيائين ته ”هن جن جي موجودگيءَ ۾ اوهان کي منهنجي ڪهڙي ضرورت آهي؟“

بهرحال مون 1989ع کانپوءِ وري جڏهن 2000ع ۾ هنن دوستن سان رابطو ڪيو ۽ ناصر داد بلوچ جي ”حصي“ جو ”اڌ حصي“ جو خريدار ٿيس ته ان لاءِ به مون کي ڪجهه دوستن ۽ ڪجهه ويجهن عزيزن کان مالي مدد به وٺڻي پئي ته اداري مان ”پراوڊنٽ فنڊ“ پڻ سٺ سيڪڙو ڪڍرائڻو پيو.

جڏهن آءٌ هن اداري ۾ هنن دوستن سان گڏ شامل ٿيس ته پوءِ خبر پئي ته ان وقت ادارو هر لحاظ کان زوال ۽ خساري جو شڪار به هو ته هيءُ نظرياتي، سٺا ۽ قرباني ڏيندڙ دوست به هاڻي ”اهي ساڳيا“ نه رهي سگهيا هئا. جنهن جي ڪري

مونڪي ڏاڍي مايوسي ٿي ۽ دلي صدمو پهتو. هڪ انتهائي پاپولر معياري ۽ سٺي ساڪ واري اخباري اداري کي ”هن حالت“ ۾ آڻڻ لاءِ ڪنهن به هڪ دوست کي ذميدار قرار ڏيڻ يا ڪنهن به هڪ ساٿي کي ميار ڏيڻ مناسب نه ٿيندو. ڇاڪاڻ جو ان ڊگهي عرصي جي دوران اخبار ۾ ڪيترائي مختلف ايڊيٽر به شامل ٿيندا رهيا ته ”مالڪ“ پاڻ به هڪٻئي سان ”ذهني هم آهنگي“ برقرار نه رکي سگهيا. جڏهن ته ان دوران ڪيتريون حڪومتون پڻ تبديل ٿينديون ۽ حالتن کي متاثر ڪنديون رهيون.

ان کانسواءِ ”ڪامريڊ“ لڏي کي اهڙي معياري اخبار ڪيڏن جو اول تجربو به نه هو ته نه ئي ”اهل سنڌ“ جي طرفان انهن کي اول اهڙي موت ملي هئي. جڏهن ته ”سوويت يونين“ جي ٽٽڻ سان جيڪا ”نظرياتي“ افراتفر پيدا ٿي ۽ پنهنجو پاڻ کي ”غير محفوظ“ سمجهڻ جو جيڪو احساس پيدا ٿيو، ان پڻ ڪيترن ئي دوستن کي ”ٿيڙي“ ڇڏيو.

ڊاڪٽر خير محمد جوڻو، اسڪول کان وٺي نه صرف منهنجو ويجهو ۽ سٺو دوست رهندو آيو آهي پر شروع کان وٺي شاگرديءَ جي آخري زماني تائين سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ ڪامريڊ لڏي سان هر طرح ساٿ نڀائيندو آيو آهي. لياقت ميڊيڪل ڪاليج مان ايم بي بي ايس جي ڊگري حاصل ڪرڻ کانپوءِ ڊاڪٽر خير محمد جنهن کي سڀ ويجهو دوست پنهنجائپ ۽ پيار مان ”خيرل“ سڏيندا آهن، پنهنجي گهرواريءَ سان گڏ ”لبيا“ ۾ ملازمت ڪئي.

ڊاڪٽر خير محمد جي گهرواري محترم ادي ڊاڪٽر زرين پروين پنهور جو پيءُ سائين ممتاز پنهور ان زماني ۾ لبيا ۾ ملازمت ڪندو هو، ان جي ڪري ئي ڊاڪٽر خيرل به ”لبيا“ ۾ ويهارو کن سال گذاريا.

لبيا ۾ واپسيءَ کانپوءِ ڊاڪٽر خير محمد پڻ عوامي آواز جوائن ڪرڻ ۽ پراڻن دوستن سان شامل ٿيڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو. سائين امداد علي اوڍو ۽ ڊاڪٽر خيرل به پاڻ ۾ سٺا ۽ پراڻا دوست آهن.

بهرحال ڊاڪٽر جبار خٽڪ ۽ امداد علي اوڍي، ناصر داد بلوچ جو جيڪو ”اڌ“ حصو خريد ڪيو هو، اهو ٻئي دوست ڊاڪٽر خير محمد کي فروخت ڪرڻ لاءِ راضي هئا. اهڙي طرح هاڻي اسان پراڻا چار دوست هن اخبار جا گڏيل مالڪ/ڊائريڪٽر ٿي وياسين.

ملڪ جي مجموعي سياسي حالتن ۽ حڪومتن جي رويي ۽ پاليسين جي نتيجي ۾ هن اخباري اداري جون مالي حالتون پڻ مسلسل ”ڏيوالي“ جو شڪار رهيون. جڏهن ته ٻئي پاسي ”حصيدار دوستن“ ۾ پڻ اعتماد جي ڪوٽ ڪر ڪڍندي رهي ۽ اختلاف پيدا ٿيندا رهيا.

انهن حالتن ۾ آفتاب احمد ميمڻ ۽ ڊاڪٽر تنوير طاھر کي تياڪڙ طور دوستن جي وچ ۾ ويهاريو ويو. امداد علي اوڍو پنهنجو حصو ڊاڪٽر جبار کي فروخت ڪري ادارو ڇڏي ويو. جڏهن ته اسان باقي دوست ساڳيو ئي ”جنبه ته ساڳيا سور“ مانند نه هيڏانهن جا ته نه هوڏانهن جا!!

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته هن اخباري اداري کي هن وقت تائين جيئرو رکڻ ۾ بنيادي ڪردار ڊاڪٽر جبار خٽڪ جو آهي. اخبار جي ساڪ، هن وقت به سٺي

آهي ته اداري ۾ اڳتي وڌڻ ۽ پاڻ مڃائڻ جي صلاحيت يعني Potential به ڏاڍو آهي ته اهڙي طرح اخبار هن وقت به سنڌ جي حساس ۽ متحرڪ قوتن جي احساسن ۽ اميدن جو ”محور“ به آهي پر اخبار کي سڄي سنڌ ۾ صبح جو سوير هر هنڌ پهچائڻ جي سلسلي ۾ جتي جائز ڪجهه دشواريون ۽ مجبوريون آهن اتي اداري کي هلائيندڙ ”منتظم“ جي پنهنجي ڪوتاهي يا بدانتظامي يا گهريل فيصلا ۽ گهريل انتظام نه ڪرڻ پڻ شامل آهي.

اداري کي ”ادارو“ ڪري نه هلائڻ جي نتيجي ۾ اڃا تائين حصيدار ۽ ذميدار دوست هڪٻئي جو اعتماد به حاصل نه ڪري سگهيا آهن ته نه ئي هڪٻئي سان ذهني همر آهنگي يا هڪجهڙائي پيدا ڪري سگهيا آهن. اها هڪ تلخ حقيقت آهي جنهن کي ”خود تنقيد“ به چئي سگهجي ٿو.

ان ۾ پڻ ڪوشش نه آهي ته منهنجي نظر ۾ هن وقت به اهي سمورا دوست قابل احترام آهن ۽ انهن ۾ ”صلاحيتون“ پڻ موجود آهن.

ڊاڪٽر جبار خٽڪ هن وقت آل پاڪستان نيوز پيپرس سوسائٽي جو سيڪريٽري جنرل به آهي ته ”ميڊيا“ ۾ پڻ کيس اهم مقام حاصل آهي. اهڙي طرح ڊاڪٽر خيرل پڻ ”ڪس-ڪس“ ۾ ساٿ نڀائيندڙ ساٿي آهي، ان ڪري اها اميد ڪري سگهجي ٿي ته سمورا دوست گڏجي هن اخباري اداري کي هڪ دفعو ٻيهر ”سنڌ“ جي مجموعي احساسن جو ”ترجمان“ بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهن ٿا. اسان جون نڪ خواهشون ۽ عملي سهڪار هن اداري لاءِ هميشه حاضر رهندو.

بهرحال K.E.S.C ۽ هن اهم اداري جي غير اطمينان بخش حالتن جي نتيجي ۾ منهنجي طبيعت خراب ٿي وئي. جيئن جيئن شام ٿيندي هئي تيئن تيئن مون کي ڊپ لڳندو هو. اڪيلائي محسوس ڪرڻ لڳو هوس. بلد پرشر به نارمل نه رهندو هو. عجيب قسم جي ڪيفيت هئي. سمجهه ۾ نه پئي آيو ته آخر ان ڪيفيت جو سبب ڪهڙو آهي يا ان بيماري کي ڪهڙو نالو ڏجي؟

آخرڪار ڊاڪٽر الاهي بخش سومري صاحب چيڪ ڪري چيو ته ”هن کي ڳڻتي ۽ پريشاني Anxiety ۽ Depression آهي“ جنهن دوائون تجويز ڪيون، جيڪي مون ڪجهه هفتا ته کاڌيون پر پوءِ وڌيڪ کائڻ ڇڏي ڏنم.

همت ڪري ٻيهر پارڪ ۾ بند ڪرڻ شروع ڪيم، جاب جوائن ڪيم. دوستن سان ميل جول وڌايم. ان دوران پروموشن جي خوشيءَ ۾ هڪ سئو کن ويجهن دوستن جي دعوت ڪري پنهنجي اڪيلائيءَ جي احساس کي شڪست ڏنم ۽ اهڙي طرح ”ڳڻتي ۽ پريشاني“ جي ٿيل حملي مان ٻاهر نڪري آيس. چون ٿا ته ڳڻتي ۽ پريشاني ۾ دماغ ۾ ڪجهه ڪيميڪل تبديليون اينديون آهن جن جي ڪري انسان جي ڪيفيت اهڙي ٿي ويندي آهي. ان ڪري دوائن جي ڪورس سان انهن تبديلين جي اثرن کي زائل ڪري سگهيو آهي.

جڏهن آءٌ ڇهن مهينن جي موڪل تي هوس ته هڪ ڏينهن مون کي هڪ ميچرفون ڪئي، پنهنجو نالو شاهد محمود ٻڌايائين ۽ چيائين ته سندس تعلق ”نيب“ يعني ”احتساب بيورو“ سان آهي، هو اسلام آباد مان آيو آهي ۽ مون سان ملڻ چاهي

ٿو. مون کيس ٻڌايو ته "آءٌ ته ڇهن مهينن جي موڪل تي آهيان". تڏهن به اسرار ڪيائين ته "اوهان پنهنجي گهر جي ائڊريس ٻڌايو. آءٌ هڪ ٻن ڏينهن ۾ اوهان سان اچي ملندس". مون کيس ائڊريس ٻڌائي، ٻيو ڏينهن آچر جو هو. تقريبن صبح جو 11 بجي ڪنهن گهر جي گهٽتي وڃائي ۽ آءٌ جڏهن در کولي سائس مليس ته پنهنجو تعارف ميجر شاهد جي نالي سان ڪريائين. مون کيس اندر اچڻ جي آڇ ڪئي ته چيائين "آءٌ گاڏي جيڪا سوزوڪي ڪار هئي، اها اندر بيهاريندس". سندس اها ڳالهه مون کي نه ته ان وقت سمجهه ۾ آئي نه ئي اڃا تائين اچي سگهي آهي.

ٻه رچال "همراه" گاڏي گيت جي اندر ڪري بيهاري کيس ڊرائنگ روم ۾ ويهاريو. ڪافي سوال جواب ڪيائين. پر مون محسوس ڪيو ته همراه اها سڄي ڳالهه "ٽيپ" به ڪري رهيو هو.

اهو به چيائين ته "ٻڌڻ ۾ اچي پيو ته ڪارپوريشن ۾ جيڪا فوجي انتظاميا آهي اها "بدعنوانين" ۾ ملوث آهي؟" ڇا اهو درست آهي؟ مون کيس چيو ته هن کان اڳ جيڪي به فوجي آفيسر يا اهلڪار آيا، انهن جو رويو ۽ ڪردار تڪراري هو پر هن وقت طارق خان سدوزي جي جيڪا ٽيم آيل آهي اها بلڪل صحيح طرفي سان سنو ۽ ڪامياب ڪم ڪري رهي آهي. ان ٽيم جي خلاف مون ڪا به اهڙي شڪايت نه ٻڌي آهي. منهنجو جواب ٻڌي پينٽ جي ڪيسي مان ڪاغذ جو ننڍو پيڊ ڪڍندي پڇيائين ته "ٻڌو آهي ته برگيڊيئر سدوزي، هڪ چيف انجنيئر جي اثر ۾ وڌيڪ آهي، جنهن جو نالو..... پيد تان "جميل گل" پڙهيائين. مون کيس چيو ته برگيڊيئر پاڻ جيئن ته K.E.S.C جي نيت ورڪ ۽ سسٽم کان واقف نه آهي، ان ڪري جيڪڏهن ان سلسلي ۾ جميل گل شيخ صاحب تي پروسو ۽ اعتماد ڪري ٿو ته سٺو ٿو ڪري. ڇاڪاڻ جو جميل گل صاحب کيس ڪڏهن به غلط صلاح نه ڏيندو ۽ نه ئي کيس گمراه ڪندو. اهوئي سبب آهي جو اداري جون حالتون هاڻي نسبتن وڌيڪ بهتر ٿي رهيون آهن.

ڳالهين ۽ سوالن جوابن دوران مون کان پڇيائين ته "اوهان اڃا به نوڪري ڪرڻ چاهيندئو؟" مون کيس جواب ڏنو ته اداري جون حالتون، دٻاءُ ۽ پريشر ڏسان ٿو ته دل چوي ٿي ته "اهڙي نوڪري ڇڏي ڏيان، پر وري سوچيان ٿو ته نوڪري ڇڏيندس ته ڇا ڪندس آخر پيٽ به ته پالڻو آهي، گهر به ته هلائيندو آهي".

ٻه رچال کيس ڪوبه واضح جواب نه ڏنو. آخر ۾ اهو به پڇيائين ته ٻڌو آهي ته "K.E.S.C جي گرڊ ۽ ٽرانسميشن ڊپارٽمينٽس ۾ وڏي ڪريشن آهي. پلا ان ۾ ڪير ڪير ملوث آهن؟" مون کيس جواب ڏنو ته آءٌ ڪڏهن به ان ڊپارٽمينٽ ۾ نه رهيو آهيان ان ڪري مون کي ان سلسلي ۾ ڪا به معلومات نه آهي.

ميجر صاحب منهنجي گهر ويهي مون کي "لٽ به ڏيکاري رهيو هو ته چٽ به ٿي مون کيس وري به شرت پيئاريو.

اتن وقت انتهائي بيزاريءَ ۽ نااميديءَ مان چيائين ته "اوهان منهنجي ڪا به مدد نه ڪئي" مون دل ۾ چيو ته "ڇا ڪيان. اهڙو ڪم نه ته ڪڏهن مائٽن سيڪاريو ته نه ئي مرحوم "ڪامريڊن سيڪاريو!!".

انسان خدا جي خوبصورت تخليق آهي

دوستن ۽ مهربانن جي مدد سان جڏهن زونل مينيجر جي حيثيت سان منهنجو پروموشن ٿيو ۽ پنهنجي پسند مطابق جڏهن منهنجي پوسٽنگ ”لسبيلي“ ضلعي ۾ ڪئي وئي تڏهن آءٌ ڊپريشن ۽ گهٽيءَ واري ”حملي“ مان پڻ صحتياب ٿي نڪتس. ”لسبيلو“ ضلعو، بلوچستان صوبي ۾ شامل ڪيل آهي پر ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي حڪومتي دور ۾ خاص دلچسپي وٺندي بجليءَ کان محروم هن ضلعي کي ترجيحي بنيادن تي بجلي فراهم ڪرڻ جون هدايتون ڪيون. جيئن ته هن ضلعي جون حدون ڪراچي ضلعي جي حدن سان لڳولڳ به آهن ته K.E.S.C جونيت ورڪ پڻ بلوچستان ۾ واپدا جي طرفان بجلي رسائيندڙ نيٽ ورڪ جي ڀيٽ ۾ گهڻو ويجهو به آهي، ان ڪري شهيد ڀٽي اهو ”ٽاسڪ“، ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪارپوريشن، کي ڏنو هو.

ڪراچي کان R.C.D. هاءِ وي ذريعي ستر ڪبو ته لسبيلي ضلعي جا شهر حب، وندر، اوٿل ۽ بيلو ترتيب سان مين هاءِ وي سان لڳولڳ آباد ٿيل شهر آهن. حب، ڪراچيءَ کان تقريبن 40 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي آهي. جڏهن ته وندر، حب کان 45 ڪلوميٽر پري آهي، اهڙي طرح اوٿل وري وندر کان 50 ڪلوميٽر ڏور آهي ۽ ساڳيءَ طرح بيلو وري اوٿل کي 50 ڪلوميٽر پري آهي. بيلي جو شهر ڪراچيءَ کان تقريبن 190 ڪلوميٽر پري ٿيندو.

ڄام محمد يوسف عاليپاڻي، سندس ڀاءُ ڄام اڪبر، سندس پٽ ڄام ڪمال سندس ڀائيڄو پرنس علي ۽ سندس نياڻو پير عبدالقادر گيلاني هڪ طرف هن ضلعي جون اهم ۽ بااثر شخصيتون آهن ته ٻئي طرف سردار صالح محمد پوٽاڻي محترم محمد اسلم پوٽاڻي، عرفان پوٽاڻي غلام رسول شيخ، غلام اڪبر شيخ، ابراهيم دودا، جميل گچڪي پڻ هن ضلعي جون بااثر شخصيتون آهن.

هن ضلعي ۾ ڄاموٽ، بروهي، رونجهه، خاصخيلي، شيخ، سيد، برفت، دودا، مري ۽ مانڊڙا، سور، آچرا، ڇٽا ۽ ٻيون ڪيتريون ئي ”ڌاتيون“ عرصي کان آباد آهن. حب يا حب چوڪي جي چوڌاري پراڻا قديمي ڳوٺ آهن، جن مان ڪيترن جا گهر گهات ۽ ڪاروبار حب يا حب چوڪي شهر ۾ پڻ آهن پر حب يا حب چوڪي شهر ۾ وڏي آبادي يا ته ڀڳل ”مجرمن“ جي آهي يا ”مجبورن“ جي آهي. حب چوڪيءَ جي شهر ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جي مختلف علائقن مان آيل خاندانن جي ”وڻ-وڻ ڪاٺي“ واري چڱي موچاري آبادي آهي.

اهڙي طرح وندر، اوٿل ۽ بيلي ۾ پڻ ٻين صوبن ۽ شهرن ۽ علائقن مان لڏي آيل ڪافي خاندان اچي آباد ٿيا آهن.

”اوٿل“، لسبيلي ضلعي جو هيڊڪوارٽر آهي. ساڪران، ڏريجي، سون مياڻي، ڊام، لياري، لاٽڙا، اسمالائي ضلعي جي مختلف شهرن جي پسگردائي وارا مشهور علائقا يا ديهون آهن.

پوک يا ته بارش جي پاڻيءَ تي يا ٿيڻ وٺڻ جي مدد سان ٿئي ٿي. جابلو علائقو آهي جنهن جي تمام گهٽ حصي ۾ فصل پوکيا وڃن ٿا.

هن ضلعي جي سموري پراڻي يا آبائي آبادي جي مادري زبان سنڌي آهي، لهجو ”جابلو“ يا ”پهاڙي“ آهي. پر افسوس جو ڇاڪاڻ ته بلوچستان جي سرڪاري زبان ”اردو“ آهي ان ڪري هتان جي ٻارن کي پنهنجي مادري زبان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو حق مليل نه آهي ۽ کين تعليمي ادارن ۾ اردو ۾ تعليم ڏني وڃي ٿي.

اها پڻ افسوس ۽ حيرت جي ڳالهه آهي جو جيڪڏهن ڪا به سرڪاري تقريب ٿيندي آهي ۽ ان ۾ جيڪڏهن تقريرون ڪرڻ وارا ۽ ٻڌڻ وارا سمورا به ”سنڌي“ ڳالهائڻ ۽ سمجهڻ وارا هوندا آهن، تڏهن به ان تقريب جي سموري ڪارروائي اردو زبان ۾ ڪئي ويندي آهي. جڏهن ته ان وقت ان لاءِ اهڙي ڪا پابندي به نه هوندي آهي. غربت تمام گهڻي آهي. مڇي، مانيءَ وارا ماڻهو به گهٽ ۽ اهي به ”پڪا“ ۽ محتاط رهندا آهن.

ان سلسلي ۾ ”پوتائي خاندان“ مهمان نوازيءَ ۽ ”وسيع دستر خوان“ جي حوالي سان مشهور آهي.

انفرادي خانداني سياسي اثر ورسوخ جي لحاظ کان ڄام خاندان ۽ پوتائي خاندان هن ضلعي ۾ حاوي آهن پر سياسي جماعتن جي اعتبار کان پيپلز پارٽي، جمعيت العلماء اسلام ۽ بلوچستان جي قومپرست تنظيمن جو پڻ هن علائقي ۾ اثر آهي.

اڪبر لاسي، مهراڻه خان مينگل ۽ رجب علي رند هن علائقي جا ٻيا قابل ذڪر سياسي اڳواڻ آهن.

پير عبدالقادر گيلاني، ڄام محمد يوسف جو نياڻو به آهي ته سندس گهرواريءَ جي پيڻ جو پٽ پڻ آهي، پر ”پدري“ لحاظ کان هن علائقي جي ماڻهن لاءِ ”غير“ آهي. ان هوندي به ڄام صاحب، پاڻ گيلاني صاحب کي پنهنجي آبائي سڃي تي اميدوار جي حيثيت سان بيهاريندو ۽ ڪامياب ڪرائيندو رهيو آهي.

پير عبدالقادر گيلاني نه صرف هن ضلعي ۾ ڪافي ”جائيداد“، زمين ۽ ڪاروبار جو مالڪ بڻجي ويو آهي پر ڪيترا ”بااثر حلقا“، ۽ ”گجهاهت“ پڻ سندس پير پختا ڪري رهيا آهن. جڏهن ته ڄام ڪمال پڻ ان سلسلي ۾ پير صاحب سان گڏ آهي. غربت، معاشي بدحالي ۽ زميدارائي سياسي قيادت نه هجڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي سببن جي ڪري هن ضلعي جو ڪاروبار ۽ ضلعي جون زمينون آهستي آهستي هتان جي اصل رهواسين جي هٿن مان ”ڪسڪي“ رهيوڻ آهن.

بلوچستان صوبي جي ٻين حصن ۽ ملڪ جي ٻين صوبن مان ڪافي ماڻهو، هن ضلعي ۾ آهستي آهستي پنهنجا پير جمائڻ ۾ مصروف آهن.

”سون مياڻي“ جو بندر بيشڪ ڪافي وقت کان ”خاموش“ يا ”ستل“ آهي پر ان جي اهميت نه صرف جيئن جو تيئن برقرار آهي پر ڪيترين ئي ڌرين جون نظرون ان اهم سامونڊي بندر تي هن وقت به ڪنل آهن.

لسٻيلو ضلعو هڪ طرف ڪراچي جي حدن سان لڳل آهي ته ٻئي پاسي

کان دادو ضلعي جي ڪوهستاني علائقي سان پڻ مليل آهي، جڏهن ته R.C.D هاءِ وي سان خضدار سان منسلڪ آهي.

مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومتي دور ۾ هن ضلعي ۾ بحلي پهچائڻ جي تيار ٿيل منصوبي تحت جيڪا ٽرانسميشن لائين وڇائي وئي هئي. اها صرف ”هڪ سرڪٽ“ تي مشتمل هئي. يعني جيڪڏهن ڪڏهن به ان اڪيلي سرڪٽ تي ڪو فالت اچي يا مرمت ۽ صفائي لاءِ ان کي بند ڪجي ته متبادل طور بحلي بحال رکڻ جو ٻيو ڪوبه ذريعو موجود نه هو/نه آهي.

اها انتهائي حيرت جي ڳالهه آهي ته شهيد ڀٽي جي حڪومت کان پوءِ نه ڪنهن وفاقي يا صوبائي سرڪار ان طرف ڌيان ڏنو ته نه ئي ڪارپوريشن جي انتظاميا ان خامي کي دور ڪرڻ جو نوٽيس ورتو يا بندوبست ڪيو.

K.E.S.C جي انتظاميا کي ان سلسلي ۾ اها جائز شڪايت رهي آهي ته هن اداري کي ان ضلعي مان بحلي فراهم ڪرڻ جي موت ۾ مالي فائدي جي بدران نقصان برداشت ڪرڻو پئجي رهيو آهي. پراعتما سان اها ڳالهه ڪري سگهجي ٿي ته ان ڏس ۾ ڪارپوريشن جي ڪا به انتظاميا جيڪڏهن هن ڊگهي عرصي دوران ڪنهن به حڪومت کان ان سلسلي ۾ مالي مدد گهري ها ته يقينن اها ٽيڪنيڪل خامي دور ڪري سگهجي ها.

حب ۾ ڪافي صنعتي ۽ ڪاروباري سرگرميون آهن، جتان K.E.S.C کي مناسب آمدني ملي رهي آهي پر ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته 200 ڪلوميٽرن تائين ٽرانسميشن تي جيڪو خرچ اچي رهيو آهي. ان جي ڀيٽ ۾ آمدني گهٽ ملندي رهي آهي.

اها تلخ حقيقت آهي ته جهڙي طرح ”بلوچستان“ کي زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ مسلسل نظرانداز ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح K.E.S.C جي انتظاميا جي طرفان پڻ هن علائقي جي نيٽ ورڪ ڏانهن گهربل ڌيان نه ڏنو ويو.

جڏهن زونل مينيجر جي حيثيت سان مون حب کان ٻيلي تائين ٽرانسميشن لائين جي حالت ڏٺي ته سچ پچ ڊجي به ويس ته حيرت به ٿي ته اڳ وارن ذميدار انجنيئرن آخر ان طرف ڌيان ڇو نه ڏنو؟

اهو درست آهي ته ٽرانسميشن ۽ گرڊ سسٽم جي لاءِ هڪ جا ڊپارٽمينٽ قائم ڪيل آهي ۽ بنيادي ذميداري به ان ڊپارٽمينٽ جي انجنيئرس جي آهي ته اهي ان سلسلي ۾ بروقت وڌيڪ نه تڏهن به احتياطي تدبيرون يا حفاظتي قدم کڻندا رهن.

هاءِ ٽينشن ۽ ايڪسٽرا هاءِ ٽينشن جون تارون جن ۾ 66 هزار يا 11 هزار يا هڪ لک 32 هزار وولٽ جي بحلي هلندڙ هجي ۽ اهي تارون ڪٿي ڪٿي زمين کان صرف 4 يا 5 فوٽ مٿي هجن ۽ اهي تارون وري ڳولڻ جي مٿان يا ويجهو اڄ وڃ جي رستن تي هجن يا جتي اٺ ۽ ٻيا جانور گهمندا ڦرندا وڻن، ڪيڊو نه خطرناڪ آهن. ان ڪري مون شروعاتي ٻن ڏينهن جي اندر تفصيلي رپورٽ ٺاهي پنهنجي بالا عملدارن ۽ متعلق ڊپارٽمينٽ جي بالا انجنيئرس جي حوالي ڪيم، جنهن جي موت

۾ ”ٿرٿلو“ مڃي ويو. برگيڊيئر طارق سدوزئي انجنيئرس جي ڪميٽي ٺاهي، جنهن جو هڪ ميمبر آءِ به هوس. هڪ هفتي جي اندر اندر ڪميٽي پنهنجون تجويزون ۽ متبادل تجويزون ٺاهي پيش ڪيون.

جڏهن انهن تجويز ڪيل رٿائن لاءِ ”فنڊس“ جو سوال آيو ته مون ڪين عرض ڪيو ته ان لاءِ اوهان وفاقي حڪومت کي به لکو ته صوبائي سرڪار کي به لکو ۽ جيڪو ڪجهه لکون جي ڪاٻي اسان کي ڏيو ته اسان لسٽيلي جي چونڊيل نمائندن جي معرفت ڪجهه نه ڪجهه ڪرائي وٺنداسين.

بهرحال ان سلسلي ۾ جڏهن متعلقه ڊپارٽمينٽ ۾ طريقيڪار مطابق PC-1 ٺاهڻ لاءِ ڪيس موڪليو ويو ته انهن همراهن ڏاڍو وقت ورتو. ان دوران وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن جي طرفان فورن PC-1 موڪلڻ جي لاءِ K.E.S.C جي انتظاميا ۽ متعلقه ڊپارٽمينٽ جي وچ ۾ لک پڙه هلندي رهي، پر ان سلسلي ۾ وڏي پيماني تي گهريل رٿا ”رولٽي“ جو شڪار ٿي وئي جڏهن ته سچ پچ ته اسان جي پيش ڪيل تجويزن ۾ ٻن ارب رپين جي رقم سان 200 ڪلوميٽرن جي فاصلي جي لائين ڊبل سرڪٽ ڪري پيئي سگهجي ۽ حڪومت جي لاءِ ٻه ارب رپيا ڪهڙو مسئلو آهي؟

هتي آءِ اها به وضاحت ڪريان ته ڇاڪاڻ ته ٽرانسميشن ۽ گرڊ سسٽم جي ذميداري. منهنجي ذميداري نه هئي. ان ڪري ان ڊپارٽمينٽ جي ڪجهه متعصب انجنيئرهاو چوڻ لڳا ته ”جمالي صاحب اسان جي لاءِ مٿي جو سور پيدا ڪري رهيو آهي.“ ”لسٽيلي ۾ بجلي پهچائڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي/ آهي.“ هن دور ۾ اهڙيون ڳالهيون ٻڌي ڏاڍو افسوس ۽ ڏک ٿيندو هو.

اسان جي ٻار ٻار لک پڙه جي نتيجي ۾ ڪارپوريشن لڳ ڀڳ 70 وڏا پول تبديل ڪرايا. تار به تبديل ڪرائي ته گرڊ اسٽيشن جي پراڻن پاور ٽرانسفارمرس جي جاءِ تي وڏا ٽرانسفارمر پڻ لڳايا ۽ مرمت توڙي صفائي جو ڪجهه نه ڪجهه ڪم پڻ متعلقه ڊپارٽمينٽ وارن ڪيو پر سڄي ڳالهه اها آهي ته لسٽيلي ضلعي ۾ بجليءَ جي خطرناڪ نيت ورڪ ڏانهن جيڪڏهن ڌيان ڏيڻ ۾ جيڪڏهن وڌيڪ غفلت ڪئي وئي ته ڪڏهن به ڪنهن وڏي حادثي جي امڪان کي نتورو ڪي سگهجي.

دستري بيوشن ڊپارٽمينٽ يا بلنگ ڊپارٽمينٽ جي ان ذميداري سان واسطو نه هجڻ جي باوجود سائين جميل گل صاحب، شبير احمد سولنگي صاحب، رفيق احمد خانزاده صاحب، ارشد افتخار، انور علي شيخ، عبدالوهاب مگسيءَ جو رويو ۽ ڪردار ان سلسلي ۾ مثبت ۽ قابل ذڪر رهيو.

K.E.S.C جي طرفان دير سان ٿي پر آخرڪار گهريل PC-1 وفاقي سرڪار وٽ جمع ڪرايو ويو پر ان کانپوءِ نه ته متعلقه وزارت ان سلسلي ۾ ڪا اڳڀرائي ڪئي ته نه ئي K.E.S.C جي نجڪاري جي نتيجي ۾ مقرر ڪيل انتظاميا ٿي ان طرف گهريل ڌيان ڏنو آهي. اهڙي طرح اهو اهم مسئلو جيئن جو ٿيڻ پنهنجي جاءِ تي موجود آهي.

2004ع کان وٺي 08-2007ع تائين لسٽيلي ضلعي ۾ ڳوٺن کي

بجلي فراهم ڪرڻ لاءِ هڪ طرف سائين محمد اسلم پوٽائي صاحب، وفاقي ۽ صوبائي حڪومتن کان ڪافي ”قنڊس“ ورتا ته ٻئي طرف محترم چار محمد يوسف پڻ ڪروڙين رپيا ان سلسلي ۾ فراهم ڪيا. انتهائي اعنماد سان چئي سگهجي ٿو ته سڄي پاڪستان جي ڪنهن به صوبائي تڪ يا ضلعي جي ايترن ڳوٺن کي ان دوران بجلي فراهم نه ڪئي وئي هوندي جيتري لسبيلي ضلعي جي ڳوٺن کي فراهم ڪئي وئي آهي.

گهٽ ۾ گهٽ 150 ڳوٺن کي بجلي فراهم ڪئي وئي. ان سلسلي ۾ جيتري دلچسپي ۽ ذميداري سردار محمد اسلم پوٽائي ورتي شايد ئي صوبائي اسيمبلي جي ڪنهن ٻئي ميمبر ورتي هجي. سائين محمد اسلم پوٽائي صاحب ان عرصي دوران بلوچستان اسيمبلي جو ڊپٽي اسپيڪر رهيو. انتهائي سمجهدار، ذهين، فعال، خوش اخلاق شخصيت، جو مالڪ آهي. ڪارپوريشن جي انتظاميا ۽ متعلقه انجنيئرس سان جيتريون گڏجاڻيون سائين پوٽائي صاحب ڪيون، ٻئي ڪنهن به نه ڪيون. اهڙي طرح ڳوٺن ۾ جڏهن پاڻ وڃي افتتاح ڪندو هو، تڏهن به سندس رويو ۽ سلوڪ انتهائي پنهنجائپ ۽ عزت ڀريو هوندو هو. آءُ ان موقعي تي هميشه به چار قدم پوئتي هڻي هلندو هوس ته سڌ ڪري چوندو هو ”سائين جمالي صاحب ڪٿي آهي؟“ ۽ پوءِ ڀاڪر پائي چوندو هو ”جمالي صاحب، توهان کي اندازو ئي نه آهي ته اوهان، اسان لاءِ ڪيڏو وڏو ڪم ڪري رهيا آهيو.“ ”اوهان پنهنجا هتي نه هجوها ته اسان زلي وڃون ها.“ پوٽائي صاحب K.E.S.C انتظاميا جي اڳيان به سائين جميل گل شيخ صاحب، سولنڪي صاحب، خانزاده صاحب ۽ عبدالوهاب مگسي صاحب جي واکاڻ ڪندو هو. پر سڄي ڳالهه اها آهي ته سائين محمد اسلم پوٽائي پاڻ به وڏي دل ۽ وڏي سوچ وارا آهن.

محترم محمد اسلم پوٽائي صاحب هن وقت بلوچستان اسيمبلي جو اسپيڪر آهي ۽ اڳي وانگر بلوچستان جي عوام، خاص ڪري لسبيلي ضلعي جي رهواسين جي ترجماني ڪري رهيو آهي. درجي، سندن ڳوٺ آهي جيڪو حب کان 120 ڪلوميٽر پري آهي.

هن موقعي تي وڏي دعويٰ ڪرڻ يا ”لباڙ“ هڻڻ جي بدران آءُ فخر سان اهو چئي سگهان ٿو ته مهنجي دور ۾ پهريون ڀيرو K.E.S.C جي دسترپيشون نيٽ، ورڪ تي ڪجهه نه ڪجهه ڌيان ڏنو ويو. ”شڪايتي مرڪز“ جي ڪارڪردگي پهريائين جي ڀيٽ ۾ بهتر ڪئي وئي، ڪافي پراڻا مسئلا حل ڪيا ويا ته ان سان گڏوگڏ بلنگ جي اڳاڙي Recovery ۾ پڻ خاطر خواه اضافو آندو ويو، جنهن جو اعتراف انتظاميا پاڻ به ڪندي رهي.

ان سلسلي ۾ عبدالوهاب مگسي جو مون سان ڀرپور تعاون ۽ ساٿ رهيو جيڪو ان علائقي ۾ K.E.S.C ۾ ايگزيڪيوٽو انجنيئر هو، جنهن جو تعلق بلوچستان جي ”جهل مگسي“ ضلعي سان آهي ۽ ڊاٽو انجنيئرنگ ڪاليج ڪراچي مان اليڪٽرانڪس ۾ انجنيئرنگ جي ڊگري حاصل ڪيل اٿس، زنده دل ۽ يارويس انسان آهي.

ٻين جون خوشيون نظر انداز ڪري توهان خوش نٿا رهي سگهو

حب ۾ ڪي اي ايس سي جي آفيس ساڙان روڊ تي هڪ ننڍي بنگلي ۾ قائم ڪيل هئي. پنهنجي پوسٽنگ جي دوران ڪارپوريشن جي انتظاميا کي ڦاٿل ڪيوسين ته آفيس ان رهائشي علائقي مان منتقل ڪري ضلعي تعلقي حڪومت جي طرفان حب ۾ تيار ڪيل ”سوڪ سينٽر“ ۾ قائم ڪئي وڃي. جتي ٻين ادارن جون آفيسون پڻ منتقل يا قائم ٿي رهيون هيون. انتظاميا کي اها ڳالهه پسند آئي. اهڙي طرح حب، سوڪ سينٽر ۾ گرائونڊ فلور ڪستمر سروس سينٽر قائم ڪيوسين، جڏهن ته بنگل جي آفيس، جنرل اسٽاف ۽ انجنيئرس جي لاءِ ٻيءَ منزل تي ڪاٺي ڪشادي جاءِ ڪرائي ٿي ورتي وئي.

هڪ ڏينهن صبح جو سوڪ سينٽر واري نئين آفيس ۾ ويٺو هوس ته ”باريش بزرگ“ شخص انتهائي ناراضگيءَ مان پري کان ٿي ڳالهائيندو پئي آيو. مون کي ۵ سامهون واري ڪُرسی تي ويهڻ جي آڇ ڪئي. ايتري دير ۾ سائين عبدالوهاب مگسي صاحب به اچي ويو. مون ان ”سفيد ريش“ بزرگ کان پڇيو ته ”ٻڌايو ته اوهان جو ڪهڙو مسئلو آهي؟“ ته يڪدم شڪايت واري انداز ۾ چيائين ته ”مون به ٽي چڪر لڳايا آهن پر منهنجو ڪم نٿو ٿئي.“ مون کيس چيو ته اوهان ٻڌايو ته ڪم ڪهڙو آهي؟ ان تي هن جي وڌيڪ ڳالهائڻ کان پهريائين مگسي صاحب ٻڌايو ته ميٽر نه هجڻ جي ڪري هن جو ڪنٽيڪشن اڃا نه لڳي سگهيو آهي، ميٽر سينٽرل اسٽور ۾ ئي نه آهن، ڇا ڪري؟ مگسي صاحب اڃا اها ڳالهه مس پوري ڪئي ته اهو بزرگ اٿي بيٺو ۽ ڏسڻ جا پٽن کوليندي چوڻ لڳو ته ”مگسي صاحب منهنجو ڪم نٿو ڪري بس... خودڪشي ٿو ڪريان.“ ايئن چئي ڪمري جي دري ڏانهن آهستي وڌڻ ۽ وڌڻ سان ڏانهن ڏسڻ لڳو. مون کيس چيو ”ڇا اڃا ايئن نه ڪر.“ ”بيو ته پلا جيڪڏهن خودڪشي ٿو ڪرين ته قميص جا پٽن ڇاڄي لاءِ ٿو کولين؟“ مون کيس ويهاري ٻيندي چيو ته ”خودڪشي ڪرڻ حرام آهي.“ ۽ ”تون گهران به نه موڪلائي آيو آهين.“ ان ڪري ”ايئن نه ڪر“ ڏمڪيون نه ڏي. پلا جيڪڏهن هروڀرو زندگي مان بيزار آهين ته ”پهريائين گهر وارن کي بجليءَ جو ڪنيڪشن نه وٺي ڏي.“ ”ڪنيڪشن وٺڻ کان پهريائين خودڪشي ڪندين ته گهروارا ناراض ۽ مگسي صاحب خوش ٿيندو، ان ڪري ايئن نه ڪر.“

همراه کي ڪل اچي وئي، دراصل هن کي سڄي ڪاوڙ نه هئي، دفنر ۾ داٻا ڏيڻ لاءِ اهو رويو اختيار ڪيو هئائين، پوءِ خبر پئي ته پوليس جو رٿائڻ اهلڪار آهي. اهڙي طرح ٻئي پيري هڪ نوجوان هلڪي هلڪي ڏاڙهي سان تيزي سان ڪمري ۾ گهڙي آيو. ڪمري ۾ در مان اچڻ جي بدران پهرين ”لوهر“ ۾ مون محسوس ڪيو ته ڌري گهٽ ڌريءَ مان پئي آيو.

آفيس ۾ گهڙندي، سڌو منهنجي ڪُرسی جي ڀرسان بيهندي چيائين ته ”مون کي پئسا ڏيو، منهنجي اکين جي نظر گهٽ آهي ته آءٌ وڃي آپريشن ڪرايان.“

جيئن هن اها دماند ڪئي. تيسن ئي مون به کيس تڙي ڪڙي چيو ته ”ڪمال آهي. هيٺ هٿ نيشنل بئنڪ جي برانچ آهي. پئسا ته اتي هوندا آهن، تون اها ڇڏي هتي ڪيئن آيو آهين؟“ منهنجي ايئن چوڻ سان همراھ ڪتي ساڳي تيزيءَ سان موت کاڌي ۽ وڃي بئنڪ مينيجر جي ”گلي“ ۾ پيو.

2005ع جي آخر ۾ ڪي اي ايس سي کي سعودي عرب جي هڪ نجی اداري الجامعہ خريد ڪيو. جنهن وري هن اداري جو انتظامي ڪنٽرول نيڪي تي ”سي مينس“ ڪمپني جي حوالي ڪيو.

سي، مينس انتظاميا کي K.E.S.C جي ڪارڪردگي يا ساک سان دلچسپي گهٽ هئي. اهي ٻن سالن کان K.E.S.C ۾ سي مينس جي مالي مفادن ۽ ”مارڪيٽ“ لاءِ گنجائش پيدا ڪرڻ ۾ مصروف رهيا. ان ڪري ڪارپوريشن ۾ نه ته انتظامي سطح تي ڪا بهتري اچي سگهي ته نه ئي اداري جي نيٽ ورڪ يا بلنگ ۽ جنريشن ڏانهن گهربل ترجيحي توجهه ڏنو ويو. عملي طور تي نجڪاري جي نالي ۾ هيءَ ادارو هڪ ”لساني گروهه“ جي مرضي مطابق هلڻ لڳو.

بحليءَ جي هڪ اهم پبلڪ يونٽي جي سلسلي ۾ انتهائي غير ذميدارائي ۽ غير سنجيده رويي اختيار ڪرڻ ۽ سعودي ڪمپني جي بدران ”ڪويتي ڪمپني“ جي ”تويي پارائن“ پر باقي سمورو ماحول ساڳيو رکڻ سان ادارا ڪيئن بهتر ٿيندا؟

ڊسٽريبيوشن جي ٽن ريجن کي وڌيڪ ورهائي ڏهن حصن ۾ ڪرڻ لاءِ محض پنهنجن مخصوص ماڻهن کي ”پروموت“ ڪرڻ جي لاءِ ڊرامو رچايو ويو. آخر تائين ان سلسلي ۾ ڪي به واضح آرڊر نه ڪڍيا ويا. ”زباني، ڪلامي“ هدايتن تي ”پنهنجن“ همراهن کي بااختيار به بڻايو ويو ته پروموت به ڪيو ويو. جڏهن ته وڌيڪ اهل، وڌيڪ تجربڪار ۽ سينئر انجنيئرس ۽ آفيسرس ۽ ملازمن کي پسند، ناپسند جي بنياد تي نظر انداز ڪيو ويو.

سينئر هجن جي ڪري ۽ اداري ۾ ٿورو ”گرو“ محسوس ٿيڻ سي ڪري همراهن نه ڄاڻن جي باوجود مون کي جنرل مينيجر جو عهدو ته ڏنو پر آخر وقت تائين پوسٽنگ يا ڊپارٽمينٽ يا ڪا به آفيس نه ڏني وئي ۽ رٽائر ٿيڻ کان پهرين واري موڪل شروع ٿيڻ جو انتظار ڪندا رهيا.

هتي اها حقيقت به عرض ڪريان ته هن مخصوص تنگ نظر لابي پنهنجي لساني برادريءَ سان واسطو رکندڙ انجنيئرس ۽ آفيسرس کي نه صرف L.P.R جي موڪل جي دوران آفيس ۾ بدستور اچي ملازمت ڪرڻ جي اجازت ڏني پر رٽائر ٿيڻ کان پوءِ اڃا به وڌيڪ پرڪشش پيڪيج جي عيوض ڪانٽريڪٽ تي ملازم رکيو اهڙي ڪا به گنجائش اسان جي لاءِ حرام تصور ڪئي وئي. اهي سڀ حقيقتون رڪارڊ تي آهن ۽ ڪير به ڪڏهن به تصديق ڪري سگهي ٿو.

19 ڊسمبر 2008ع تي منهنجي L.P.R ختم ٿي وئي ۽ اهڙي طرح 20 ڊسمبر 2008ع کانپوءِ رٽائر ٿي چڪو آهيان.

ڪي اي ايس سي ۾ ”پينشن“ نه آهي. رٽائر ٿيڻ کانپوءِ پراويڊنٽ فنڊ ۾

جمع ٿيل رقم ۽ گريجوئي ملندي آهي. ”اڳتي کتن هر ڪنهن جا پاڳ!!“
 ڪي اي ايس سي جي نوڪري جي دوران محترم سليم عباس جيلاني صاحب، محترم پرويز بٽ صاحب، جناب سمیع صاحب، جناب ڪنور ادریس صاحب، ارشد بخاري صاحب، تنظيم حسين نقوي صاحب، سلمان خالق صاحب، سيد مظفر علي شاه صاحب، مظفر حسين صاحب، علي حسين ڊهرڪي صاحب، شاه حامد صاحب، شيخ جاويد، ڪمال افسر صاحب، چوڌري بشير احمد صاحب، غلام مرتضيٰ شاه، برگيڊيئر ابوراشد صاحب، برگيڊيئر شاهد مختار صاحب، برگيڊيئر طارق محمود خان سدوزي، جنرل امجد صاحب، شرمث صاحب (جرمن) ۽ نوید اسماعيل صاحب هن اداري جا سربراھ رهيا.

جڏهن پاڻ ننڍا هوندا هئاسين ته ان وقت اسان کي 60 سالن جي ڄمار وڏي محسوس ٿيندي هئي پر هاڻي جڏهن پاڻ هن عمر کي پهتا آهيون ته 60 سالن جي عمر کي وڏي عمر قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿي رهيا آهيون.
 خليل جبران، هڪ دفعو چيو هو ته ”ان شخص مونکي لاجواب ڪري ڇڏيو، جنهن مون کان پڇيو هو ته ”تون ڪير آهين؟؟“

پنهنجو پاڻ کي Explain ڪرڻ واقعي ڏاڍو ڏکيو آهي!! اهو درست آهي ته دنيا جي مختلف ملڪن ۽ حصن ۾ ماڻهو جي ”ايوريج ايج“ سال به سال وڌي رهي آهي پر اها به بهرحال حقيقت آهي ته غلاظت، گندگي يا گدلاڻ ۽ ٻين مختلف سببن جي ڪري ڪيترن ئي ملڪن ۾ انسانن جي ايوريج عمر ۾ گهٽتائي ٿي رهي آهي، جنهن ۾ معاشي بدحالي ۽ غربت بنيادي سبب آهن.

سائنسي ترقي، خاص ڪري ميڊيڪل جي ميدان ۾ ٿيندڙ ڏينهن ڏينهن تحقيق ۽ ترقي ۽ مجموعي طور تي انساني شعور جي مسلسل اڳتي وڌڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي پوري انساني برادري جو حصو سمجهڻ جي ڪري گلوبل سطح تي ”انسان دوست“ ماحول سگهارو ٿي رهيو آهي ۽ انسان ذات، پات، نسل، علائقي ۽ مذهبي عقيدن کان مٿانهون ٿي هڪ نئين گڏيل سماجي نظام قائم ڪرڻ ڏانهن وڌي رهيو آهي. ان ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته اهو وقت ضرور ايندو جڏهن هر هڪ انسان جيستائين ذهني ۽ جسماني طرح سرگرم رهي سماج جي لاءِ ڪم ڪرڻ جي قابل ۽ لائق هوندو، تيستائين ڪم ڪندو رهندو ۽ رٽائرمينٽ بي معنيٰ لفظ بڻجي ويندو. سڄي ڳالهه اها آهي ته ”انساني سرگرمي ئي دراصل انساني زندگي آهي.“ چوندا آهن ته ”زندگي دراصل دنيا سان تعلق جو نالو آهي.“

هڪڙو وقت اهڙو به هوجو ”جڏام يا ڪوڙهه“ جي سمجهه ۾ نه ايندڙ مرض کي الهامي قهر سمجهيو ويندو هو. پر جيڪڏهن اسين سمجهه ۾ نه ايندڙ هر ڪنهن شئي کي الهامي قهر سر تعبير ڪندا رهون ته پوءِ آخر ان جو چيهه يا دنگ ڪٿي ٿيندو؟؟

چون ٿا ته برطانيا جي راڻي سترهين صديءَ جي آخري سترنهن سالن ۾ 18 دفعا حامله ٿي هئي پر هوءَ صرف 5 ٻار جيئرا جڻي سگهي ۽ انهن پنجن ٻارن مان به صرف هڪ ٻار ٿي ”ڪيريباڪ“ عمر گذاري سگهيو. باقي سڀ ان کان اڳ

تمام ننڍڙي عمر ۾ ئي فوت ٿي ويا هئا ۽ هيءُ هڪ ٻار به 1702ع ۾ رائي جي ٿيندڙ تاج پوشي کان اڳ ۽ بلوغت جي عمر پهچڻ کان پهريائين وصال ڪري ويو. پرميڊيڪل سائنس جي مسلسل ترقي جي نتيجي ۾ هاڻي اهڙا امڪان نه هجن جي برابر آهن.

جيسٽائين "ذهن" جيڪو دراصل "دماغ جي فعاليت" جو نالو آهي، اهو فعال آهي تيستائين رٿائرمينٽ جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟؟

ڪيترا ماڻهو غير سنجيدگي ۽ پيوڪ ۾ ايئن به چوندا آهن ته "انسان ۽ گهوڙو ڪڏهن به رٿائرن نه ٿيندا آهن. اهڙن ماڻهن جي ان چوڻي جو اصل مقصد ڪهڙو به هجي. بهرحال اها حقيقت آهي ته انسان صحيح معنيٰ ۾ سماج جي لاءِ ڪارائتو ٿئي ٿي. 50-60 سالن جي عمر کان پوءِ ٿو.

پران لاءِ شرط اهو آهي ته اهو انسان پاڻ پنهنجو پاڻ کي ۽ هن سماج کي سمجهي ۽ ان گڏيل "رشتي جي اهميت" جو احساس ڪري جيڪو اوڻائي ماڻهوءَ کي "انسان" بنائڻ جو باعث بڻيو آهي.

اهو پڻ چيو ويندو آهي ته "هر انساني نسل پاڻ کان پهريائين واري نسل جي ڪلهن تي بيٺل هوندو آهي. پهريائين ٿيندڙ دريافتن جي "نفي" به ڪندو آهي ته انهن کي محفوظ به ڪندو آهي. انهن کي مسلسل وسعت به ڏيندو آهي ته انهن کي مواد ۽ موقعا به فراهم ڪندو آهي." ان ڪري ضروري نه آهي ته جيڪا ڳالهه يا جيڪو عمل هڪ نسل جي ماڻهوءَ سان وابستاءِ لاڳو هجي اهو ايندڙ نسل سان به لاڳو ڪرڻ لازمي هجي!!

انساني سماج ۾ انسانن جو هڪٻئي سان ئي واسطو ۽ تعلق رهڻو آهي. انسان، انسان کان ئي سگي ٿو. سماج کان ئي ڄاڻ حاصل ڪري ٿو.

زندگيءَ ۾ ڪنهن کان به شڪايت ڪرڻ اڃا پوءِ به معنيٰ آهي ته "پڇتائڻ" مان به ڪو هٿ حاصل نه ٿيڻو آهي. انسان زندگي ڀر سگي ٿو. غلطيون ۽ تجربا انسان کي سڀڪارين ٿا.

ڪوبه انسان اوڻاين، ڪمزورين، ڪڇاين، ڪوتاهين ۽ غلطين کان پاڪ، صاف يا مٿانهون هجڻ جي دعويٰ ڪري ته پڪ سمجهجي ته "يا ته اهو ڪوڙ ٿو ڳالهائي يا هو انسان نه آهي!!"

انسان کي زندگي هڪ پيرو نصيب ٿئي ٿي. ان ڪري ان کي سوجي سمجهي زندگي گذارڻ گهرجي. نفرت، ڪاوڙ، بلاڻ، ڦرلٽ، بئي ڪنهن کي رنج يا نقصان پهچائڻ ۽ خود غرضي آهي سڀ منفي بلڪه "غير انساني روا" آهن. "هر ڪنهن سان اهڙو سلوڪ ۽ رويو اختيار ڪرڻ گهرجي، جنهن جي اميد يا خواهش پاڻ لاءِ ڪجي".

انسان، انسانن کان ۽ سماج کان "شعور" جهڙي قيمتي "ملڪيت" حاصل ڪري ٿو. ان ڪري هر هڪ کي پنهنجو پاڻ کان وقت بوقت اهو سوال ڪرڻ گهرجي ته "ان قيمتي ملڪيت" جي موت ۾ هو پاڻ سماج کي ڇا ڏئي رهيو آهي؟؟

"انسان، گيان، ڌيان واري مخلوق نه پر هڪ سرگرم هستي آهي. اهو هن

جو عمل ٿي آهي جنهن جي وسيلي معاشرتي انسان دنيا ۾ تبديلي آڻي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي به تبديل ڪري ٿو.

چوندا آهن ته ”شخصيت جي تشڪيل ماڻهوءَ جي انفرادي ۽ معاشرتي ارتقا جي عمل جي دوران ٿيندي آهي.“ ”انسان معاشرتي سان صرف پنهنجو وجود ئي قائم ڪرڻ نٿو سگهي پر عمل ڪرڻ به سگهي ٿو.“ ان ڪري انفرادي انسان ۽ معاشرتي جو تعلق ۽ لاڳاپو اهڙي طرح مضبوطيءَ سان جڙيل آهي جو ڪير به جيڪڏهن پنهنجو پاڻ کي اڪيلو سمجهي ٿو ته ان لاءِ اهو پاڻ ذميدار آهي.

جهالت سان خوف پيدا ٿئي ٿو ۽ علم سان اعتماد

دنيا ۽ ڪائنات کي سمجهڻ جي جستجو ڪندڙ سائنسدانن، محققن، عالمن، فلڪياتي ماهرن، فلاسفرن ۽ دانشورن جي مسلسل تحقيق جي نتيجي ۾ ڪجهه اهڙيون حقيقتون ثابت ٿيون آهن، جو هڪ عام انسان ”ڳوڙهي ويچار“ ۾ پئجي وڃي ٿو.

انسان جي لاءِ سڀني کان اهم، بنيادي ۽ ڏکيو سوال اهو آهي ته ”هن دنيا ۽ ڪائنات جي حقيقت آخر ڇا آهي؟“

سائنسدانن ۽ محققن جي ثابت ٿيل ڄاڻ موجب ”نيوٽن جهڙي ننڍي کان ننڍي ذرڙي کان وٺي ستارن جي عظيم جهرمٽن تائين هر شيءِ مستقل طور ڇر-ڇر يا حرڪت ۾ آهي. زمين بذات خود مستقل طور حرڪت ۾ آهي جيڪا هڪ سال ۾ هڪ ڀيرو سج جي چوڌاري چڪر ڪاٽي ٿي، ته هڪ ڏينهن ۾ هڪ دفعو پنهنجي محور جي چوڌاري هڪ چڪر مڪمل ڪري ٿي. اهڙي طرح سج 26 ڏينهن ۾ هڪ دفعو پنهنجي محور جي چوڌاري ته ڀين ستارن سان گڏجي 23 ڪروڙ سالن ۾ هڪ دفعو ڪهڪشان جي چوڌاري، سفر ڪري ٿو....!!!“

تحقيق جي نتيجي ۾ اهو پڻ اندازو لڳايو ويو آهي ته گذريل ساڍن ڇهه ڪروڙ سالن جي عرصي جي دوران زمين تقريباً ٻه سئو دفعا پنهنجي ”پولرٽي“ يعني قطب يعني طرف يا رخ تبديل ڪيا آهن. گذريل چاليهه لک سالن جي عرصي جي دوران تقريباً چار ڀيرا ڏکڻ ۽ اتر قطب پنهنجا رخ تبديل ڪيا آهن. لڳ ڀڳ ست لک سال پهرئين ”شمالِي قطب“ اينٽا، ڪٽيڪا ۾ اهڙي جاءِ تي واقع هو جتي هن وقت ”جنوبي قطب“ موجود آهي. اڄ ڪلهه پڻ اسين ڌرتي جي ”چقمڻي حلقي“ جي ڪمزور ٿيندڙ عمل مان گذري رهيا آهيون جيڪو آخرڪار زمين جي ”رخن“ جي تبديلي جو باعث بنجن ٿو.

هڪ ٻي حيرت انگيز حقيقت پڻ ثابت ڪئي ويئي آهي ته سڀني جاندار عضون (Organisms) جا Chromosomes ترتيب ۾ بلڪل هڪجهڙا آهن، پوءِ ڇاهي اهي هڪ بيڪٽيريا جا هجن يا انسان جا.

اهڙيءَ طرح اهو پڻ ثابت ڪيو ويو آهي ته ”سڀئي جيئريون شيون، تمام ننڍڙن حيورن جي اوسر جي هڪ ڊگهي سلسلي جو نتيجو آهن، جيڪي جيواڙا شروع ۾ ”هڪ ڪهڙا“ هئا. اهي سمورا جيو هڪ جيو گهڙي مان شروع ٿيل ڊگهي سلسلي جي پيداوار آهن. ”نباتات“، حيوانات ۽ معدنيات جي دنيا جي وچ ۾ ڪوبه ويڇو يا سنڌو ڪونهي، پر فقط سلسلا آهن. هر شيءِ ٻين سان ڳنڍيل آهي ۽ اها ڳالهه سماج جي لاءِ پڻ اهڙي ئي صحيح آهي.

اهڙي طرح اسان کي ”سائنس، فطرت ۽ سماج کي ڪڙو ڪڙي ۾ مليل سلسلن جي هڪ زنجير سمجهڻ گهرجي.“

جا لياني سائنس ”هيءَ دنيا جي شين ۽ ڏيکڻ ۾ موجود دائمي ڇر ڇر،

تبديلي ۽ اوسر جو اصل سرچشمو خود انهن شين ۽ لقائن ۾ موجود سندن اندروني نضادن کي سمجهي ٿي. "اها دنيا کي هڪ ايڪائي سهجهي ٿي ۽ ان جي سمورن لقائن ۽ ڏيکڻ کي هڪ ئي سان گڏيل ۽ پاڻ ۾ ٺهڪيل سمجهي ٿي. ان جي آڏو هيءَ ڪائنات مختلف شين جو ميز نه پر رستن ۽ لاڳاپن جي مجموعي جو نالو آهي."

"جيڪڏهن فرض ڪجي ته ڪواهرزو وقت به هو جو دنيا ۾ ڪجهه به نه هو (مادو - Matter به نه هو) ته پوءِ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته مادو يا مٿس ڇا مان پيدا ٿيو؟ ڇا ڪاڻ جو ان هوند مان ته ڪجهه به پيدا نه ٿيندو آهي.

هيءَ ڳالهه پڻ ويچار جوکي آهي ته مادو هميشه کان مجموعي طور تي هن دنيا يا ڪائنات ۾ ساڳيو هڪ جيترو ڇو ٿو رهندو اچي؟ اهو گهٽ يا وڌ ڇو نٿو ٿئي؟ ان مان اها ڳالهه سولائي سان سمجهي سگهجي ٿي ته مادو هميشه کان موجود آهي ۽ هميشه موجود رهندو. ان جيڪابه شروعات نه آهي ۽ نه پڄاڻي."

سائنسدانن اهو به ثابت ڪيو آهي ته ڪائنات ۾ نوان ستارا اڃا تائين ٺهندا رهن ٿا. سي به هڪ يا ٻه پر جهرمٽن جا جهرمٽ. اهي حقيقتون اهو ثابت ڪن ٿيون ته مادي جي حمود واري حالت ڪڏهن به نٿي ٿي سگهي.

سائنسدانن ۽ محققن ثابت ڪيو آهي ته "زندگي بذات خود غير نامياتي Inorganic مادي جي نامياتي Organic مادي ۾ هڪ معياري ٽپ يا چال جي نتيجي ۾ وجود ۾ آئي آهي.

اها دعويٰ پڻ ڪئي وڃي ٿي ته چيمپي نزي ۽ انسان جي وچ ۾ جينيائي فرق Genetic Difference صرف ٻه سيڪڙو آهي ۽ اهو به سيڪڙو فرق "مقدار" مان "معياري" جو ٽپو يا چال يا تبديلي آهي جنهن جانور کي انسان بنائي ڇڏيو."

"حيات" يا زندگيءَ جي شروعات فطرت ۾ ڪارفرما انهن عملن يا لقائن ۾ ڏسي ۽ محسوس ڪري سگهجي ٿي جيڪي تقريباً ساڍا ٽي ارب سال پهريائين خاص حالت ۾ اسانجي پنهنجي "سياري" تي ڪارفرما هئا. ان وقت زمين جي آب و هوا زياده تر مينهن، امونيا ۽ آبي بخارات تي مشتمل هئي. نجرين مان ثابت ٿيو آهي ته پاڻي، امونيا، ميثين ۽ هائيڊروجن جي گڏيل پاڻياٺ مان جيڪڏهن Ultra Violet Rays گذاريا وڃن ته اهو به سادا امينو اسيد ۽ معمولي مقدار ۾ وڌيڪ پيچيده قسم جا اسيد يعني تيزاب بنائي ٿو.

حيات جي لاءِ گهربل ضرورت ڪائنات جي عام عناصرن تي مشتمل آهي يعني هائيڊروجن، ڪاربان، آڪسيجن ۽ نائيتروجن.

"ميسي جانورن، حنڊارن ۽ ٻوٽن جي بنيادي اندروني بناوٽ هڪ جهڙي يا ساڳي آهي.

چوندا آهن ته "هر هڪ انسان سڄئي ڄاتڻ جي خواهش جو اسير آهي." مٿي جيڪو ذهن عرض ڪيو ويو آهي، مختلف ڪتابن مان پڙهيو ۽ چونڊ ڪيو آهي. مٿي بيان ڪيل ڳالهين ۾ ڪيترو وزن آهي يا ڪيتري سچائي

آهي، ان لاءِ هر هڪ پڙهندڙ جي پنهنجي پنهنجي جدا راءِ ٿي سگهي ٿي پر ان حقيقت کان ڪير به انڪار نه ڪري سگهندو ته عام انسان، ان سلسلي ۾ مختلف ”دٻائڻ“ ۽ ڊپن جو شڪار به آهي ته مذهبي نقطئه نظر کان سئو سيڪڙو خوش يا مطمئن به نه آهي. ڇاڪاڻ جو انسان جو ”ذهن“ بذات خود انسان کي سوچڻ لاءِ نه مجبور ڪندو رهي ٿو ته ڪيترائي نوان، نوان سوال پڻ اٿاري ٿو.

”مذهبي عقيدتي“ جي اڳيان سوال ڪرڻ گناهه قرار ڏنو وڃي ٿو يا هڪ حد کان اڳتي سوچڻ جي اجازت نٿي ڏني وڃي. جڏهن ته انساني ذهن پنهنجي حالتن ۾ مطمئن نٿو ٿي سگهي.

سچائي ڇا آهي؟ حقيقت ڪهڙي آهي؟ ان سلسلي ۾ انسان ننڍپڻ کان ئي سوچيندو رهندو آهي.

اسڪول جي تعليم پرائڻ دوران توڙي ڪاليج ۾ پڙهائيءَ وقت جڏهين ڪي سياسي ڪارڪن ”مذهب“ ۽ ”عقيدن“ جي باري ۾ بحث ڪرڻ جي دوران جيڪو اڳرائي وارو، چتر ۽ ٽوڪ وارو يا جذبات کي مجروح ڪندڙ رويو، لهجوي يا انداز اختيار ڪندا هئا ته سچ پچ اهڙن ڪارڪنن تي ڏاڍي خارا لڳندي هئي.

۽ هاڻي وري جڏهن ڪن مذهبي تنگ نظري يا انتهائين ڌرين جي جارحائي تنقيد يا فوراً فتويٰ بازي ڏيڻ وارو رويو ڏسون ٿا ته به افسوس ٿيندو آهي.

انسان معاشري ۾ معاشري کان ئي شعور حاصل ڪري ٿو ۽ ان کي پنهنجي عمل سان پختو بنائي ٿو يا پرکي ٿو.

پر انسان جا اجتماعي، سياسي، معاشي سماجي ۽ اقتصادي مسئلا آخر ڪيئن حل ٿيندا ۽ ڪير حل ڪندو؟؟ اجتماعي مسئلن کي نظر انداز ڪرڻ يا انهن جي باري ۾ ”مهم“، غير واضح ۽ منجهائيندڙ رويو ۽ موقف اختيار ڪرڻ ۽ ان جي بدران عوام کي ”دٻي“ ۽ فتوائن جي ڊپ ۾ مفلوج يا يرغمال بنائڻ سان ڇا واقعي انهن جا اهم ۽ بنيادي مسئلا حل ٿي ويندا؟؟

اهي ”پراڻيون سماجي حالتون“ جن ۾ ان وقت جي انتهائي قابل عزت ۽ قابل فخر شخصيتن يا هستين اهم ڪردار ادا ڪيو هو ۽ ان وقت جي حالتن کي بهتر رخ ۾ ڪاميابيءَ سان تبديل ڪيو هو. اهي سماجي حالتون هاڻي ڪٿي آهن؟؟ جو انهن سماجي حالتن جي پٽاندڙ اهو ساڳيو نظام نافذ ڪري سگهجي. اهو نه وسارڻ گهرجي ته انساني سماج ۽ سماجي حالتون، هڪ هنڌ ”جامد“ يا بيئنل نه هونديون آهن پر وقت سان گڏ اڳتي اڳتي ستر ڪنديون آهن.

پلاسٽڪ ڪٿي آهي غلام ڌاري وارو دور؟ ڪٿي آهي قبائلي دور؟ ڪٿي آهي زراعتي دور؟ ڪٿي آهن ان وقت يا انهن سماجي نظامن جون هي ساڳيون حالتون؟

هوئنس به جيڪڏهن ان سلسلي ۾ پڙهيل لکيل طبقن ۽ ڌرين يا ملقن ۾ مهذب طريقي سان اڪيڊمڪ بحث ٿيندا رهن ته ان ۾ ڪوبه حرج ڪٿي نه ٿو ٿئي. پر مختلف راءِ يا اختلاف يا جدا جدا سوچ جي بنياد تي هڪ ٻئي جي لاءِ ڪنهن به ڌر جي طرفان نفرت انگيز، غير انساني ۽ غير مهذبانه رويو يا ناروا سلوڪ اختيار ڪرڻ

پلا ضروري آهي ڇا؟؟ يا سماجي ۽ معاشي مسئلن ۾ جڪڙيل نوجوانن ۽ عوام کي ائين سندن مسئلن کان ”غير متعلق“ بحث و مباحثي ۾ مصروف رکڻ يا ڊپ ۽ فتوائن جو ماحول پيدا ڪري يرغمال بنائڻ سان ڪهڙي دين يا ڪهڙي ”نظريي“ جي خدمت ڪئي پئي وڃي؟؟

شاگرديءَ جي زماني ۾ ڪيترائي اهڙا ذهني عياش دانشور ۽ سياسي ڪارڪن به هوندا هئا. جيڪي ڳوٺاڻن، هارين، مزدورن، ملازمن ۽ شاگردن کي پنهنجي تحريڪ جو حصو بنائڻ جي لاءِ بي تاب نه هوندا هئا پر انهن کي قائل ڪرڻ جي لاءِ يا ته شروعات ئي مذهبي عقيدن جي خلاف ڳالهائڻ سان ڪندا هئا يا ڪنهن نه ڪنهن مرحلي تي پنهنجو پاڻ تي ضبط نه ڪري سگهندا هئا. جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو هو جو تعليم کان محروم نوجوان ۽ ڳوٺاڻا يا جذباتي جوان، اهڙين تحريڪن کان پري پڄڻ ۾ عافيت سمجهندا هئا.

اهڙن منفي روين جتي روشن خيال ۽ ترقي پسند جماعتن کي نقصان پهچايو اتي مذهبي ذريون، پڻ عام عوام ۽ نوجوانن کي مطمئن نه ڪري سگهيو. هن وقت به انتهاپسند مذهبي ذريون هڪ طرف آهن ته عوام دوست ذريون ٻيءَ صف ۾ بيٺل آهن پر عوام ۽ نوجوانن جي اڪثريت وچ ۾ غير سرگرم، منحهيل ۽ غير مطمئن آهي.

انهن حالتن مان آخر ڇا ڦٽي نڪرندو؟ يا ڪهڙي صورتحال پيدا ٿيڻ جا امڪان آهن؟؟ انهن حالتن ۾ آخر ڪنهن کي اهو نظرياتي ”خال“ ڀرڻ گهرجي؟؟ متبادل طور تي آخر عوام ڪنهن کي قبول ڪري؟؟ اهو ڪم عوام جو هجي يا نه هجي پر صحيح معنيٰ ۾ اهو فرض انهن سڀني عوام دوست قوتن جو آهي جيڪي نظرياتي ۽ انقلابي هجڻ جي به دعويٰ ڪن ٿا ته عوام ۽ نوجوانن جي حقيقي معاشي، سماجي ۽ اقتصادي مسئلن کي حل ڪرڻ جي لاءِ متبادل متحرڪ نظام قائم ڪرڻ جي دعويٰ به ڪن ٿا.

سڄي ڳالهه اها آهي ته ڪجهه قوم پرست ۽ ترقي پسند هجڻ جي دعويٰ ڪندڙ جماعتون ۽ ”وچولي شهري طبقي“ جي نمائندگي جي دعويٰ ڪندڙ تنظيمون به متبادل معاشي ۽ سياسي نظام جي ”شڪل“ يا ”منشور“ يا پروگرام پيش ڪرڻ جي بدران ٺلهي ۽ مبهم نعري بازي واري سياست ڪري، اڄ ساڳيو ڏوهه ڪري رهيون آهن. جيڪو مذهبي ۽ تنگ نظر گروهه ڪري رهيو آهي.

معاشي جي مختلف حصن کي صرف ۽ صرف سندن ئي اهم، ٻرندڙ ۽ بنيادي مسئلن جي بنياد تي تحريڪ هلائڻ جي حڪمت عملي اختيار ڪرڻ سان ئي پنهنجين منن ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو.

هڪ نڪاتي پروگرام يا هڪ ٽڪيءَ وارو نسخو پيل سٺو ۽ سولو محسوس ٿيندو هجي پر نوجوانن ۽ عوام کي صرف ۽ صرف سندن مسئلن ۽ مفادن جي بنيادن تي ئي متحرڪ ڪرڻ لاءِ آماده ڪري سگهجي ٿو.

اسان ۽ اسانجي ڪيترن ئي دوستن ۽ اتحادين گذريل 60 سالن جي دوران ڏاڍيون قربانيون به ڏنيون آهن. تڪليفون به برداشت ڪيون آهن ته ”وچوڙا“ به سٺا

آهن. پران جي باوجود اڃا تائين اسان هن ڌرتيءَ جي نوجوانن ۽ اڪثريتي عوام کي پنهنجو ”ٻانهن ٻيلي“ بنائڻ ۾ آخر ڪامياب ڇو نه ٿي سگهيا آهيون؟؟ ان سوال جو ايمانداري، سچائي ۽ بي ڊپائي سان جواب ڳولڻ گهرجي.

سنڌ جي سطح تي يا رياستي ليول تي يا ”گلوبل“ سطح تي انقلابي تبديلي جي خواهش رکندڙ ۽ ڪوشش ڪندڙ قيادت کي سوچڻ گهرجي ته ”جيڪڏهن واقعي صحتمند تبديلي جي لاءِ هلندڙ جدوجهد ۾ مزدورن ۽ هارين، ڳوٺاڻن توڙي شهرين جو اهم ڪردار آهي ته پوءِ انهن انهن اتحادي قوتن کي هڪ ٻئي جي ويجهو ڪيترو آندو آهي؟؟ ڇا انقلابي جماعت مزدورن ۽ هارين جي گڏيل اتحاد ۽ گڏيل جدوجهد ۾ يقين رکي ٿي؟ جيڪڏهن ها ته پوءِ ڪٿي ائين ته نه آهي ته اسان پاڻ انهن اهم ۽ بنيادي انقلابي ۽ اتحادي قوتن کي لساني ۽ نسلي بنيادن تي ورهائي ۽ ويڙهائي رهيا آهيون؟؟ وڏن ۽ اهم شهرن جي مزدورن ۽ ڳوٺن ۾ رهندڙ هارين کي هڪ ٻئي جي ڪيترو ويجهو آڻي سگهيا آهيون؟؟

مزدور طبقي ۾ نظرياتي ۽ تنظيمي ڪم ڪنهن ڪيترو ڪيو آهي؟؟ اهڙي طرح هارين يا نئين پيدا ٿيل ”ڪيت مزدورن“ کي اسان ڪيترو پنهنجو ”هم آواز“ ۽ ساٿي بنائي سگهيا آهيون؟؟ هارين، مزدورن، شاگردن، عورتن، ملازمن، ڳوٺاڻن ۽ غريب شهرين کي سندن گڏيل مسئلن تي ڪهڙي جماعت ڪيترو متحد ۽ منظم ڪري سگهي آهي؟؟ ڇا، انهن جي شرڪت کانسواءِ بهتر تبديلي آڻڻ ممڪن ٿيندو؟؟

ها، اهو درست آهي ته ملڪي سطح تي يا بين الاقوامي سطح تي معاون ۽ مددگار قوتون ۽ حالتون ڪنهن مرحلي تي اسان جي لاءِ اهڙو ماحول ۽ موقعو فراهم ڪرڻ جو باعث بنجي وڃن، پر پوءِ به پنهنجي صوبي يا پنهنجي عوام ۽ نوجوانن جي شرڪت ۽ عملي مدد کانسواءِ اسان ڪهڙا نتيجا حاصل ڪري سگهنداسين؟؟ لساني، نسلي ۽ مسلڪي وفادارين ۽ پنڌڻن کان آڇو ۽ مٿانهون ٿي جيستائين نه سوچينداسين ۽ گڏيل اجتماعي مسئلن جي بنياد تي جيستائين نظرياتي تنظيم قائم ڪري معاشري جي سڀني حصن کي متحرڪ ڪرڻ جو فرض ادا نه ڪنداسين تيستائين ڪابه صحتمند تبديلي آڻڻ ناممڪن ٿيندي.

جذباتي بيان بازي، ڪوڪلي نعري بازي ۽ مڙهي ”مهم جوئي“ ”بيڪ فائر“ ڪري فائدي جي بدران نقصان جو باعث بڻجي رهي آهي.

ڏکيون جان نه مڙن تان تان پنڻ نا ٿئي

ايوبي آبيشاهي جي خلاف هلندڙ جدوجهد جي دوران مختلف ”معتبر“ ۽ سرگرم سياسي اڳواڻن ۽ ڪارڪنن کي ويجهو کان ڏسڻ جو موقعي مليو. نواب شاھ م مرحوم سائين قاضي فيض محمد صاحب، سنڌ هاري ڪميٽي جي باني اڳواڻن م شامل به هون نيشنل عوامي پارٽي ۽ آخر م عوامي ليگ جو مرڪزي سينيئر نائب صدر پرڏ رهيو. صوفي منش، انسان دوست، سادو ۽ انتهائڻ حساس انسان هو. 1970ع وارين چونڊن م نواب شاھ جي قومي اسيمبلي جي هڪ سيٽ تي پارٽي جي طرفان اميدوار طور چونڊن م حصو ورتائين. ان وقت مرحوم سائين امداد محمد شاھ پرڏ عوامي ليگ م هو. مرحوم قاضي صاحب جي مقابلي م پيپلز پارٽي جو اميدوار حاڪم علي زرداري هو جڏهن ته سائين شبير احمد شاھ مسلم ليگ جي طرفان مقابلي م بيٺل هو.

آءُ تازو تازو جڏهن جيل مان آزاد ٿي آيس ته مرحوم قاضي صاحب، چونڊ مهم م مون کي به پاڻ سان گڏ هلڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو. قاضي صاحب اڪيلو اهڙو اميدوار هو جيڪو جهر جهنگ ۽ گوڙن م پاڻ هلي ويندو ۽ اسان ساڻن گڏ هوندا هئاسين. اسان پنهنجي پَر م ڏاڍي محنت ڪئي. سائين جي ورڪ جي سلسلي م سنڌ جي مختلف شهرن مان قومي ڪارڪنن ۽ عاربن پڻ حضور ورتو جن م عبدالقادر اندڙ، غلام حسين سومرو، شاھ محمد دراني، محمد رمضان شيخ، بهادر ڪلوي ۽ محمد صالح بلو شامل هئا. ان دور م پيپلز پارٽي جي مقبوليت هڪ طوفان وانگر سڄي سياسي واپو منڊل تي ڇانيل هئي ته ته وطن دوستي، عوام دوستي، ايمانداري، خودداري، قابليت ۽ قرباني جي جذبي کي سامهون رکي ڀيٽ ڪبي ته ڪٿي محترم قاضي فيض محمد صاحب ته ڪٿي حاڪم علي زرداري يا شبير احمد شاھ...!!

ان وقت محدود حلقن م اهي ڳالهون بدن م آيون هيون ته پ پ ۽ حاڪم علي زرداري قاضي صاحب کي اها پيشڪش ڪئي هئي ته ”جيڪڏهن شبير احمد شاھ سندس حق م هٿ ڪٽڻ لاءِ راضي هجي ته پوءِ حاڪم علي به سندس حمايت م هٿ ڪٽڻ لاءِ تيار آهي.“

ظاهر آهي ته اها هڪ ”سياسي“ پيشڪش هئي. ڇاڪاڻ جو شبير احمد شاھ کي هٿ ڪٽڻ لاءِ آخر ڪير چونڊو؟ سائين جي ايم سيد يا سائين امداد محمد شاھ جي ”آر“ يا ”وس“ وٽان اهو امڪان ئي نه هو سڄي ڳالهه اها به آهي ته ان سلسلي م جيڪڏهن اهڙي ڪ پيشڪش هئي تڏهن به سنجيدگي ۽ سچائي سان ڪنهن به ”حلقن“ جي طرفان ڪوشش نه ڪئي وئي. چونڊن جي نتيجن م حاڪم علي زرداري ٻين سڀني اميدوارن کان وڌيڪ ووٽ حاصل ڪري ڪاميابي حاصل ڪئي. حاڪم علي زرداريءَ جي سياسي اميدان م اها پهرين ۽ ڪامياب ”آندري“ هئي جنهن م کيس غلام مصطفيٰ خان جتوئي جي ”سرپرستي“ حاصل هئي. پهر حال مرحوم قاضي فيض محمد صاحب، با اصول ۽ با ڪردار عملي انسان هو جنهن

جي ساڳي وقت شهيد ذوالفقار علي ڀٽو به عزت ڪندو هو ته شيخ مجيب الرحمان پڻ سندس احترام ڪندو هو. مرحوم قاضي فيض محمد صاحب، ڪلاسيڪل راڳ جو شوقين، ڄاڻو ۽ قدردان هو. شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري ۽ مختلف سر قاضي فيض محمد مرحوم جي شخصيت جو حصو هئا. جڏهن ته پاڻ سنو جهونگاريندا ته هئا، حساس ايڏا جو اکين جا بند سندس ڳوڙها نه روڪي سگهندا هئا. قاضي صاحب، سٺا اديب، ليکڪ ۽ دور اندیش پڙهڻا هئا. وطن دوستي عوام ۽ اصولن خاطر جيل به ڪاٽيائين ته سختيون ۽ سور به سنائين ته مالي نقصان پڻ برداشت ڪيائين. ذوالفقار علي ڀٽو ايوب خان کي الوداع چئي عوام جي قيادت ڪرڻ لاءِ جڏهن اڳتي وڌيو ۽ ان سلسلي ۾ جڏهن نواب شاھ آيو ته قاضي فيض محمد کيس جيءَ ۾ جاءِ ڏني. نواب شاھ ۾ وڪيلن ۽ شهرين کي خطاب ڪرڻ لاءِ انتظام ڪرايائين ۽ اهڙي طرح سندس همت افزائي ڪيائين. ذوالفقار علي ڀٽو جڏهن به نواب شاھ ايندو هو ته مرحوم قاضي فيض محمد صاحب وٽ ”پيرو پڇڻ“ پنهنجو اخلاقي فرض سمجهندو هو. پر ڪڏهن به نه ته پٽي مرحوم، قاضي صاحب کي پيپلز پارٽي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ زور ڀريو ته نه ئي قاضي صاحب، آخري وقت تائين عوامي ليگ کان عليحدگي اختيار ڪئي.

نوابشاھ جي هڪ ٻئي قد آور، معتبر ۽ قابل احترام شخصيت سائين امداد محمد شاھ صاحب جي هئي. سائين امداد محمد شاھ، انهن ڏينهن ۾ قاضي فيض محمد مرحوم سان گڏ وڪالت ڪندو هو. خوبصورت پروقار، رعبدار، سدائين مرڪنڊڙ ۽ ٻهڪندڙ چهرو، ٿڌي مزاج ۽ ”نرم گفتار“ جو مالڪ سائين امداد محمد شاھ ان وقت سڪرنڊ روڊ تي رهندو هو. هر روز شام جو سندس رهائشگاهه تي مختلف جماعتن ۽ شاگردن تنظيمن جا عهديدار ۽ سرگرم ڪارڪن ايندا هئا، ڪجهه ٿيندي هئي ۽ ڇانهه جو درو هلندو هو. شاھ محمد شاھ ان وقت سائين امداد محمد شاھ وٽ رهندو هو ۽ گورنمينٽ ڪاليج ۾ پڙهندو هو. ان وقت نواب شاھ ۾ نواب شاھ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان شاگردن جي جماعت هئي. جنهن ۾ اسان ٻئي گڏ هئاسين. سائين امداد محمد شاھ مون کي ڏاڍو پياريندو هو مون کي ياد آهي ته هڪ به دفعا سائين شاھ محمد شاھ کي اهو به چيو هو ته ”احمد خان کان سک“. دراصل مون ۾ ڪو به Complex نه هو ۽ نه ئي ”ليڊري“ جو شوق هو. آءٌ بنيادي طور تي ورڪر هوس ۽ ”تنظيم“ ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺندو هوس. جڏهن ته تقريرن ڪرڻ لاءِ ٻين کي تيار ڪندو هوس يا متعارف ڪرائيندو هوس. هتي اهو عرض ڪرڻ بي جا نه ٿيندو ته منهنجي ان رويي يا طريقي تي تنقيد ڪندي منير احمد ”ماٿڪ“ سمجهايو هو ته ”تون به تقرير ضرور ڪندو ڪر نه ته جيڪڏهن ڪنهن مرحلي تي هي همراھ جيل هليا ويا يا پاڻ کان جدا ٿي ويا ته پوءِ ”قيادت جو خال“ پيدا ٿي پوندو“ ان کان سواءِ جڏهن تون هيڏي ساري محنت ڪرين ٿو ته پوءِ اڳواڻ به تو کي ٿيڻ گهرجي.

ٻهر حال سائين امداد محمد شاھ وٽ ان وقت به ڪيترائي هاري ۽ ڳوٺاڻا ڪنهن ڪم جي سانگي يا ڪنهن فيصلي ڪرڻ جي سلسلي ۾ ايندا هئا تڏهن به سائين کين پاڪر پائي ملندو هو. هيٺو بهڻ جي بدران ڪرسي تي ويهاريندو هو ۽

سندس هر طرح دلجوئي ڪندو هو انتهائي با ڪردار، ايماندار، با اصول ۽ عوام دوست انسان هو. ضياءُ الحق جي ”شورائي نظام“ ۾ حصو وٺڻ يا نه وٺڻ جي سلسلي ۾ سائين امداد محمد شاھ جي فيصلي سان اختلاف ڪرڻ جو هر ڪنهن کي حق آهي پر سچي ڳالهه اها آهي ته صوبائي اسيمبلي جي ميمبر جي حيثيت سان تڪ جي عوام لاءِ جيترا ڪم سائين امداد شاھ ڪرايا، پئي ڪنهن به نه ڪرايا. ڳوٺن ۾ پاڻي جون سهولتون، روڊ، رستا، اسڪول، هيلٿ سينٽر ۽ ٻيون سهولتون فراهم ڪرائڻ ۾ سائين امداد شاھ ذاتي ذميداري ۽ دلچسپي کان ڪم ورتو. مرحوم سائين عزيز ڀنگوار ۽ شعيب حميدي سميت ڪيترن ئي قومي ڪارڪنن جي هر طرح مدد ۽ واهر ڪئي.

هڪ ڀيرو حيدرآباد ۾ هڪ شادي جي تقريب ۾ جڏهن سائين سان ملڻ لاءِ وڌيس ته اهو چئي پاڪ پاتائين ته ”تو سان ملڻ ته نه گهرجي“ پوءِ ميار ڏٺائين ته ”تون مون سان ملڻ ڇو نه ايندو آهين؟“ ان سلسلي ۾ سچ پچ ته آءُ ڏاڍو ڏوهاري ۽ شرمسار آهيان، ڇاڪاڻ جو اهڙي شخص جي اهڙي پنهنجاپ ڪنهن اعزاز کان گهٽ نه آهي. هڪ عيد جي موقعي تي آءُ نواب شاھ ۾ سوسائٽي واري سندس بنگلي تي محترم مير محمد عثمان ٽالپر سان گڏجي ويس. عيد جو موقعي هو سندس طبيعت ۾ مزو ڪونه هو ان ڪري مجيد ڪيري ڳوٺ مان ساڻس عيد ملڻ ڪيترائي ڳوٺاڻا آيل هئا. ڳوٺاڻا ملڻ به پيا ته سائين کي ڪونه ڪو ڪم به ضرور ڇوڻ پيا. سائين سندن ڪمن جي لاءِ ڪنهن کي فون پئي ڪئي ته ڪنهن کي خط لکي پئي ڏنو. سندس طبيعت ۾ مزو نه هو پر پوءِ به سڀني سان مرڪندي مليو ۽ هر هڪ جي دلجوئي ڪندو رهيو.

حيدر منزل تي پڻ هڪ ڀيرو جڏهن سندس ”باءِ پاس“ تي هئي ته ملڻ ويو هوس. سائين ”ته اچڻ“ جي ميار پاڻ ته نه ڏني پر سچ پچ منهنجو ضمير مون کي ”کائي“ رهيو هو ڇاڪاڻ جو ڪافي عرصو آءُ سائين وٽ نه وڃي سگهيو هوس. آءُ اهو تسليم ڪريان ٿو ته زندگي ۾ جن چند شخصيتن مون کي گهڻو متاثر ڪيو. مرحوم سائين امداد محمد شاھ انهن مان هڪ آهي. قاضي محمد بخش ڌاراهه ۽ عبدالفتاح ميمڻ صاحب ۽ احمد نواز اعوان ڀيپلز پارٽي جا نواب شاھ ۾ سرگرم اڳواڻ هئا. محمد بخش ڌاراهه وڌيڪ وطن دوست ۽ عوام دوست هئا. جنهن نواب شاھ ۾ ڀيپلز پارٽي جو بنياد رکيو ۽ پتو مرحوم جو شروعات کان هر طرح ساٿ ڏنو. ايوب خان جي خلاف هلايل تحريڪ جي دوران سائين امداد محمد شاھ، سائين رشيد شاھ، شاهنواز قريشي، قاضي محمد بخش ڌاراهه ۽ عبدالفتاح ميمڻ جون رهائش گاهون گڏجاڻين ۽ ڪچهرين جو مرڪز هيون. سائين سيد رشيد احمد، بنيادي طور تي اردو ڳالهائيندڙ هئا ۽ انهن ڪامريڊن سان گڏ هئا جيڪي انڊر گرائونڊ رهندي ”نعپ“ جي پليٽ فارم تان سرگرم سياست ڪندا هئا. سيد رشيد احمد، ايماندار، با اصول ۽ با ڪردار انسان هو ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جيئن ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جيڪا اردو ڳالهائيندڙ آبادي نوابشاھ ۾ آئي، سيد رشيد احمد انهن جي هر طرح مدد ڪئي. ان ڪري ڪجهه سنڌي دوست سيد رشيد احمد جي باري ۾ ”منجهيل“ رهيا پر ان ۾ پڻ ڪوشڪ نه آهي ته سيد رشيد احمد، هارين، شاگردن،

ڳوٺاڻن، مزدورن ۽ شاگردن جي هڪ سٺي وڪيل جي حيثيت سان وڪالت به ڪندا هئا ته ضلعي انتظاميا ۽ عدالتن سان به منهن ڏيندا رهيا ته وڻ يونٽ جي خلاف پڻ آواز بلند ڪندا رهيا ته ان سان گڏوگڏ ترقي پسند سياست ۾ پڻ حصو ورتندا رهيا. ان کان سواءِ جيڪڏهن ڪڏهن به سنڌي ۽ اردو جي بنيادن تي شاگردن ۽ شهرين ۾ ڪا ناخوشگوار صورتحال پيدا ٿيندي هئي ته سيد رشيد احمد ان صورتحال کي نارمل بڻائڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪندا هئا. مجموعي طور تي سيد رشيد احمد جو ڪردار مثبت انسان دوست ۽ ترقي پسند رهيو. شهيد خان بنگوار ۽ قاضي عبدالخالق ان دور ۾ نواب شاهه ۾ نڪت ۽ هاري ڪميٽي جا اصل ”روح روان“ هئا. شيعب حميدي جو تعلق اصل ۾ ڪراچي سان هو. هو ڪراچي جي شروعاتي شاگرد تحريڪ ۾ علي، مختيار رضوي وارن جو ساٿي رهيو هو. شيعب حميدي جي نواب شاهه جي پسگردائي ۾ انهن موري واري پاسي رهي هئي. شيعب حميدي نواب شاهه ۾ ۷۰ امي ليگ جي آفيس کولي هئي. آفيس جي ٻاهرين ديوار تي هڪ پاسي شيخ مجيب الرحمان جا چهر نڪتا لکرايا ٿين پر انهن جي مٿان ”قائد اعظم ني فرمايا“ لکائي ڇڏيائين. ڏاڍو خوش طبع، پوڄائي ۽ زنده دل ماڻهو هو ترقي پسند سوچ وارو شخص هو. انهن ڏينهن ۾ سندس سائيڪل ساڻس گڏ هوندي هئي. جنهن تي شهر ۾ گهٽ ڇڙهندو هو ڳالهين يا ڪچهري ڪندي اوچتو اٿي هلڻ لڳندو هو. پيڇيو هوس ته چوندو هو ”آئي آيا“ پر ملندو وري ٻئي ڏينهن هو هن سٺي انسان کي زمين جي تڪرار تان قتل ڪيو ويو جنهن جي سڀني انسان دوست حلقن سخت مذمت ڪئي ۽ هن واقعي تي رنج ۽ افسوس جو اظهار ڪيو. شيخ غلام نبي وڪيل مرحوم ڪجهه وقت لاءِ نڪت ۾ شامل رهيو پر بنيادي طور ڪنهن به سياسي جماعت ۾ شامل ٿيڻ کان لهرائيندو هو شريف ۽ خوش مزاج شخص هو. سٺو وڪيل هو. حقيقت اها آي ته ان دور ۾ نه صرف نواب شاهه ۾ پر سنڌ جي تقريبن هر هڪ اهم شهر يا ضلعي هيڊ ڪوارٽر ۾ جيڪي چڱا، نالي وارا وڪيل هئا اهي نيشنل عوامي پارٽي، پيپلز پارٽي يا عوامي ليگ سان واسطو رکندڙ سرگرم سياسي اڳواڻ هئا. جڏهن ته اسيمبلي ۾ رهندڙ روايتي وڏا وڏا جاگيردار ڪنهن به مزاحمتي تحريڪ ۾ حصو وٺڻ کان ”وٽون“ ويندا هئا. پر عوام شاگردن ۽ مزاحمتي قوتن جي دٻاءُ ۾ مجبور ٿي اهي روايتي ”حضرات“ به آڱر وڌائي شهيدن جي صفن ۾ شامل ٿيندا. وجهه تازيندا هئا.

هڪ ڀيري سائين امداد محمد شاهه جي بنگلي ۾ جلبي جو انتظام رهيا هئا سڀن جنهن ۾ حبيب جالب، اصغر خان، اوڀر پاڪستان جي مولوي فريد غلام مصطفيٰ ڪر، ممتاز ڀٽو ۽ ٻيا اڳواڻ شرڪت ڪرڻ وارا هئا ته نواب شاهه صوبائي اسيمبلي يا قومي اسيمبلي لاءِ بيهندڙ اميدوار سائين نظر شاهه يا ٽانگي تي چڙهي آيو ۽ منهنجو نالو پڇائي پاڻ هڪ سئو روپيا ڇنڊو ڌڻي اسان سان پنهنجا ٿاڻا جو اظهار ڪيو ويو هو. ان ساڳي جلبي ۾ مرحوم قاضي فيض محمد پير سان به هڃي حيدر بخش جتوئي مرحوم جي عدالت جي طرفان آزاديءَ جي خوش خبر ٻڌائي هئي جڏهن ته ذوالفقار علي ڀٽو ۽ ولي خان کي ايوب خان جيل ۾ قيد ڪري رکيو هو.

هر بيوقوف نڪتچيني، مذمت ۽ شڪايت ڪرڻ جو اهل آهي

قديمي هندوستانی ڪتاب ارٿ شاستر ۾ ديوتائن جي طرفان چٽيءَ طرح اعلان ڪيل آهي ته ”عورت، ٻاراڻي عمر ۾ پنهنجي پيءُ جي اطاعت گذار هوندي آهي، جوان ٿيڻ تي پنهنجي مڙس جي ۽ جڏهن هن جو مڙس مري ٿو وڃي ته پنهنجن پٽن جي. هن کي ڪڏهن به آزاديءَ جو مزو نه وٺڻ گهرجي.“

”مرد، عورت کان سواءِ به پنهنجي باري ۾ سوچي سگهي ٿو، پر اهو عورت لاءِ ممڪن نه آهي. عورت اهوئي ڪجهه آهي جنهن جي فتويٰ يا فيصلو مرد ڪري، ان ڪري ان کي ”جنس“ چيو وڃي ٿو. مرد جي لاءِ هوءَ هڪ ”جنس“ آهي، ”جنسي وجود“.

”عورت جو نهايت غير اهم هجڻ جو سبب اهو آهي ته مرد جي گهمندڻن کي هڪ ”تڪرار“ بڻائي ڇڏيو آهي ۽ تڪرار يا جهڳڙي ۾ مصروف شخص سٺي دليل بازي نه ٿو ڪري سگهي.“

”قانون بنائيندڙ ۽ مرتب ڪندڙ مردن پنهنجي جنس جي طرفداري ڪئي ۽ ايوانن انهن قانونن کي اصولن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.“

”ٻارن کي تعليمي نصاب ۾ پڙهائي ۽ ايندڙ تاريخ ماضيءَ جي مردن ٿي بڻائي آهي.“

”ڪجهه ماڻهن جي خيال ۾ ”حما“ جي تخليق ”آدم“ کان پوءِ هجڻ جي ڪري عورت جي هستي به ”ثانوي“ بڻجي وئي.“

”قديم دور ۾ مادري نسب کي پدري نسب سان تبديل ڪندڙ نظرياتي انقلاب کان وڌيڪ اهم انقلاب ٻيو ڪوبه نه هو.“

”چرچ جاسمورا“ قادر ”آج به ان دعويٰ تي بضد آهن ته عورت ٿي ”آدم“ کي گناهه ڏانهن مائل ڪيو هو.“

”يهودي مرد آج به صبح جي نماز ۾ چوندا آهن، ”خدا برڪتون وٺڻ وارو آهي“ شڪر آهي جو ان مون کي عورت نه بڻايو.“

”عورت جي ڪڪ مان پيدا ٿيندڙ ٻار جو نسب يا تعلق مڙس جي خاندان سان منسوب ڪيو ويندو آهي.“

”والدين آج به پنهنجين نياڻين کي صرف شادي ڪرائڻ جي لاءِ نپائيندا آهن ۽ نه ئي انهن جي شخصيت نڪارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ.“

”عورت هڪ گجهارت آهي، جيڪا گجهارتون پڇائيندي آهي.“

”هڪ جنگجو کي ”خطرو“ ۽ راند وڻندي آهي، ان ڪري اهو عورت سان محبت ڪري ٿو. جيڪو سڀني کان خطرناڪ ڪيل آهي.“

”مرد جو جسم، ماءُ جي جسم اندر پيدا ٿئي ٿو ۽ محبت ۾ عورت جو ڇهڻ هن کي ٻيهر تخليق ڪري ٿو، ان ڪري عورت فطرت سان جڙيل آهي، اها هن کي مجسم بڻائي ٿي.“

”موت عورت آهي ۽ مُردن تي ماتر ڪرڻ عورت جو ڪم آهي.“
 ”آه ان جي ئي خواهش ڪرڻ جنهن کي اوهان حقير سمجهون ٿا، ڇا ته
 الميو آهي....!“

”آءُ خداوند جي خادم آهيان“ انساني تاريخ ۾ ماءُ پهريون دفعو پنهنجي
 پٽ جي سامهون جهڪي.“

”نجي ملڪيت جي شروع ٿيڻ سان عورت تنزل جو شڪار ٿي وئي ۽
 صدين کان هن جو مقدر نجي ملڪيت سان ٻڌل آهي.“
 جڏهن به ڪنهن فرد يا گروهه کي مسلسل ڪمڙي جي حالت ۽ احساس
 ۾ رکيو وڃي ته ان جي ڪمڙي حقيقت بڻجي وڃي ٿي.
 ”اسان جي معاشري جي عورت ته پنهنجي حوالي سان سوچڻ ٿي ترڪ
 ڪري ڇڏيو آهي.“

”شادي شده عورت هڪ غلام آهي جنهن کي تخت تي ويهڻ جي لائق
 بڻائڻ گهرجي.“

مٿي لکيل مختلف جملا، مختلف وقتن ۽ موقعن تي مختلف دانشورن
 جا چيل آهن.

هتي اهي جملا يا ”تاثرات“ ان حقيقت کي نظر ۾ رکي ڏنا ويا آهن ته جنهن
 ”هستي“ کي محض ”جنس“ يا ”شيءَ“ سمجهيو وڃي ان سان تعلق رکندڙ نياڻيون ۽
 عورتون جڏهن اسان جي معاشري ۾ ڪوبه صحتمند، سنو ۽ سرگرم ڪردار ڪرڻ
 چاهين ته انهن کي ڪهڙين ”ڪيفيتن“ مان گذرڻو پوي ٿو.

پرانهن حالتن ۾ انهن والدين ۽ خاص ڪري پيءُ کي اهو ڪريڊٽ ڇو نه
 ڏنو وڃي جو هوسپيني ”فتوائن“ امڪانن ۽ خدشن جي پرواهه نه ڪندي پنهنجين
 نياڻين کي تعليم جو حق به ڏين ٿا ته سندن ذهني نڪار ۽ سنوار لاءِ انهن کي اهڙا
 موقعا ۽ سهولتون پڻ فراهم ڪن ٿا. صنعتي شهري ماحول يا پيڻ وڌڻ يا وڇولي
 درجي جي شهرن ۾ رهندڙ والدين ته نياڻين جي تعليم ۽ سرگرمين ۾ حصو وٺڻ کي
 اڄ جي دور ۾ ڪٿي عيب يا حرج نه سمجهندا هجن پر ڳوٺن، واهڻن يا ننڍن ننڍن
 شهرن ۾ ۽ اهو به اڄ کان 30 يا 40 سال اڳي نياڻين کي ”پٽن“ جي برابر درجو ۽ حق
 ڏيڻ ايترو آسان نه هو جيترو اڄ آهي.

مرحوم پور جهڙي شهر ۾ مرحوم محمد هاشم گهاناگهري نه صرف پاڻ
 سنڌ هاري ڪميٽي جي سرگرمين ۾ حصو ورتو پر اڄ کان تقريبن 30 سال پهريائين
 پنهنجين نياڻين يعني محترم حميده گهاناگهرو ۽ محترم زبيده گهاناگهرو کي
 تعليم پرائڻ جو بنيادي حق به ڏنو ته جڏهن انهن پيڻن ان وقت سنڌ جي هلندڙ
 شاگردن جي تحريڪ ۾ حصو وٺڻ جو اظهار ڪيو ته سندن والد کين خوشيءَ سان
 اجازت ڏني.

اهو درست آهي ته انساني تاريخ جي مختلف دورن ۾ توڙي ننڍي کنڊ جي
 تاريخ ۾ ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ وقت بوقت ايڪڙ ٻيڪڙ اهڙيون عورتون اهڙين رسمي
 پابندين يا سختين کان بي پرواه ٿي موقعي جي نسبت سان صحتمند ۽ جرئتمندانو

ڪردار ادا ڪنديون رهيون آهن. شهيد مائي بختاور به سنڌ جي مزاحمتي تحريڪ جو هڪ اهڙو ”ڪردار“ رهي آهي.

اهڙي طرح اختر بلوچ، رياض ميمڻ ۽ ٻيون نياڻيون ۽ عورتون وقت بوقت پنهنجو پاڻ مڃائينديون رهيون آهن. جڏهن ته شهيد محترم بينظير ڀٽي جو ته ڪو مقابلو ئي نه آهي. اهڙي طرح محترم نصرت ڀٽو جي همت ۽ قربانيءَ کان به ڪير انڪار ڪندو؟

پر هڪ انتهائي پوئتي پيل ننڍي شهر ۽ واهڻ ۾ رهندڙ غريب والدين ۽ خاص ڪري پيءُ کي اهو ڪريڊٽ نه ڏيڻ ناانصافي ٿيندي. مرحوم محمد هاشم گهانيگهري جي گهر جا تقريباً سمورا ڀاتي تحريڪن ۾ حصو وٺندا رهيا آهن، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته مرحوم ڪيڏو نه عملي سچو ۽ بهادر انسان هو.

فيض گهانيگهرو، محمد هاشم جو فرزند آهي جيڪو مزدور جدوجهد خاص ڪري روهڙي سيمينٽ فيڪٽري جي پورهيتن ۽ ملازمن جي لاءِ رهنمائي وارو ڪردار ادا ڪندو رهيو. ٻي طرف سنڌ جي شاگردن جا مسئلا هجن يا سنڌ جي هارين ۽ مزدورن جا مطالبا هجن يا سنڌ جي اهم قومي مسئلن جي لاءِ هلندڙ تحريڪ ۾ حصي وٺڻ جو موقعو هجي، سچ پچ ته گهانيگهرو پيئرن خاص ڪري حميده انتهائي جانبدار ڪردار ادا ڪيو.

ٻيو ته ٺهيو پر جڏهن بلوچستان جي پٽ فيدر علائقي ۾ هارين سان ٿيندڙ قهر ۽ ناانصافي جا واقعا پيش آيا ۽ اتان جي بزرگ ڪميٽي جڏهن سنڌ جي حمايتي قوتن ڏانهن سهڪار لاءِ وڃايو ته ان وقت به حميده گهانيگهرو، آصف رضوي، غلام اڪبر ۽ عبدالخالق سميت ڪيترن ئي نياڻين ۽ نوجوانن انهن جي حق ۾ مظاهرا به ڪيا ته بڪ هڙتالون پڻ ڪيائون، قيد به ڪاٽيا ته سختيون به سنڀاليون.

حميده گهانيگهرو جڏهن نذير عباسي سان شادي ڪري رهي هئي تڏهن به يقينن کيس احساس هوندو ته هوءُ جنهن نوجوان کي پنهنجي زندگي جو ساٿي بڻائي رهي آهي، ان جي پنهنجي زندگي ڪيتري ”مختصر“ ٿي سگهي ٿي....!!

نذير عباسي جي لائيٽ اسٽائيل ڪهڙي هئي؟ روپوشي جي زندگي!! هڪ آدرشي نوجوان جو انقلاب سان رومانس!! ۽ ان کان پوءِ جڏهن نذير عباسي جي شهادت جي خبر!! ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته اهڙي قسم جا واقعا انسانن ۽ قومن جي تاريخ ۾ وقت بوقت ٿيندا رهيا آهن پر سنڌ ۾ اهڙا واقعا نه هجڻ جي برابر آهن. زندگي حقيقت ته آهي پر تلخ به نه آهي. ان ڪري ان سلسلي ۾ ڪنهن کي به وساري ڇڏڻ ناانصافي ٿيندي.

ڪهڙو انسان آهي جيڪو هن مدي خارج ۽ سڙيل سماج ۾ ڪچاين يا ڪمزورين کان پاڪ هجڻ جي دعويٰ ڪري؟؟ اهو به سچ آهي ته ”وقت وڏو معالج آهي“.

اسان جو الميو اهو به آهي جو اسان ڪنهن جي قربانين ۽ ڪردار کي مڃڻ ۾ هميشه ”ڪنجوس پائي“ کان ڪم وٺندا آهيون پر ڪنڪيڻي ۽ عيب جوئي ڪرڻ ۾ ”سڄاوت“ جو مظاهرو ڪندا آهيون. ڪنهن کي به معاف ڪرڻ جڻ اسان جي مزاج

مرئي نه هجي. ان جا اثر ۽ نتيجا اهي نڪرن ٿا جو معاشري ۾ مختلف سرگرم ڌريون به هڪ ٻئي کان ”شڪي“ رهنديون آهن هڪ ٻئي کي پنهنجو مخالف يا دشمن سمجهنديون آهن ۽ ڪنهن اهم مرحلي تي به گڏجي پريور ڪردار ادا ڪرڻ کان ڪيڀائينديون آهن. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جو ڪافي سمجهدار سياسي ڪيڊر هن وقت به غير سرگرم تماشاڻي آهي. سنڌ ۾ هن وقت محترم رسول بخش پليجي جي عوامي تحريڪ ۾ هزارين نه ته سوين اهڙيون نياڻيون آهن جيڪي هر مزاحمتي تحريڪ ۾ رياستي ادارن جي اهلڪارن سان هٿو هٿ مقابلو ڪنديون رهيون آهن. اهڙي طرح ترقي پسند پارٽي، جستم، جيئي سنڌ محاذ ۽ ٻين تنظيمن ۾ پڻ نياڻين ۽ عورتن جو قابل ذڪر تعداد سرگرميءَ سان حصو وٺي رهيو آهي. جڏهن ته پيپلز پارٽي پڻ ان سلسلي ۾ هميشه اڳڀرو ڪردار ادا ڪندي رهي آهي. اهي اهڙا ته سٺا، مثبت ۽ صحتمند اهڃاڻ آهن جيڪي سڀني ڊيس واسين کي مايوسي ۽ نا اميدي مان ڪڍي سگهن ٿا.

ٿورو تصور ڪيو ته جيڪڏهن ان سلسلي ۾ سموريون جماعتون گڏجي پون ته ان جا ڪيڏانهن سٺا نتيجا نڪري سگهن ٿا!!

ان ڪري ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هڪ ٻئي تي تنقيد ڪرڻ کان پاسو ڪيو وڃي. مختلف جماعتن جي ڪارڪنن کي تعلقي ۽ ضلعي سطح تي هڪ ٻئي سان سهڪاري ۽ معاون رويو اختيار ڪرڻ گهرجي، گڏيل اتحاد يا تنظيم جي گنجائش جي امڪانن جو جائزو وٺڻ گهرجي، هر سطح تي متبادل قيادت هجڻ گهرجي.

ڪراچي به اسان سڀني جو شهر آهي. ڪراچيءَ شهر ۾ پڻ تنظيم ڏانهن توجه ڏيڻ ۽ پنهنجا هر خيال ۽ ساٿي ٺاهڻ جي سخت ضرورت آهي. اسان ڪراچي جي باري ۾ جذباتي دعوائون ته ڪندا رهون ٿا پر عملي طور تي هن پنهنجي سڀني کي وڏي ۽ اهم شهر کي مختلف سببن جي ڪري نظر انداز ڪندا رهون ته پوءِ ان جا نتيجا اسان جي حق ۾ ڪيئن نڪرندا؟؟

آباديءَ جي ڪنهن به حصي کي چيٽائيندڙ بيان بازي مان ڪهڙو فائدو؟ ڪاٿي کي به ڪاٿو نه چئبو آهي. هضم نه ٿيندڙ تلخ ۽ سڄي ڳالهه ڪرڻ مان آخر ڪهڙو فائدو؟ تحريڪن ۾ حڪمت عمليءَ جو بنيادي ڪردار هوندو آهي، هر جملو هر لفظ ڳالهائڻ کان پهريائين ان جي اثرن ۽ نتيجن کي نظر ۾ رکڻ گهرجي ۽ پنهنجو پاڻ کان اهو سوال ڪجي ته ڇا اهڙي ڳالهه ڪرڻ سنڌ يا سنڌ جي قومي تحريڪ يا عوام ۽ نوجوانن جي مزاحمتي تحريڪ جي فائدي وٺان آهي؟

ڪنهن کي به مشتعل ڪرڻ يا ستل ڪي اشارو ڀلا ضروري ته نه آهي. ڪڏهن ڪڏهن سچ چوڻ کان خاموش رهڻ بهتر هوندو آهي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته مختلف لساني برادرين، خاص ڪري جيڪي هاڻي هتان جا مستقل رهائشي ۽ شهري بڻجي چڪا آهن ۽ جن جا معاشي، اقتصادي ۽ سماجي مسئلا مشترڪ ۽ ساڳيا آهن انهن برادرين سان وابسته نوجوانن، دانشورن، اديبن، ليکڪن ۽ عام شهرين کي پنهنجين صنفن ۾ شامل ڪرڻ

جي لاءِ ترجيحي بنيادن تي مثبت حڪمت عملي ترتيب ڏيڻ ۽ ان تي فورن عمل ڪرڻ جي جيتري ضرورت هن وقت آهي شايد اول ڪڏهن به نه هئي.

بيو ڪير ڇا ٿو چوي، ڪهڙي دعويٰ ٿو ڪري يا ڪهڙي عمل يا رد عمل جو مظاهرو ٿو ڪري ان جي پرواهه ڪرڻ ۽ منفي يا ڌڪار واري رد عمل جو اظهار ڪرڻ جي بدران برداشت ۽ بردباري جو ثبوت ڏئي مسئلن ۽ پروگرام جي بنيادن تي هر ڪنهن کي پنهنجو ڪرڻ جي حڪمت عملي اختيار ڪرڻ اسان جي پنهنجي حق ۽ فائدي ۾ آهي. ڌمڪين ۽ ڌڪار، جبر يا ڏاڍ، زور ۽ زبردستي يا هيسائڻ تي مشتمل بيان بازي ڪرڻ ڪنهن به طرح درست نه آهي.

اهڙو ڪوبه فلسفو نه آهي جيڪو سماج جي ڪنهن نه ڪنهن خاص طبقي جي مفادن جو بچاءُ نه ڪندو هجي

ننڍي کنڊ ۾ ڪميونسٽ تحريڪ ۽ ڪميونسٽ پارٽي جي تاريخ ڪافي پراڻي به آهي ته پراسرار ۽ لڪل به آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته هن وقت سنڌ ۾ ڪامريڊ سوپوگيانچنداڻي ئي هڪ اهڙو معتبر شخص آهي جنهن کي جيڪڏهن سندس يادداشت ساٿ ڏيندي هجي يا وٽس لکت ۾ تسلسل سان مواد موجود هجي ته صرف اهوئي ننڍي کنڊ يا گهٽ ۾ گهٽ پاڪستان يا سنڌ جي ”ڪامريڊن“ جي باري ۾ سٺي ۽ اعتبار جوڳي معلومات ڏيئي سگهي ٿو. آءٌ جيئن ته ڪڏهن به نه ڪميونسٽ پارٽي ۾ شامل ٿي سگهيس ته نه ئي پارٽيءَ جي ڪيترن ئي اهم دماغن سان گهڻيون ملاقاتون ڪري سگهيس ته نه ئي نظرياتي تعليم ان سطح تائين حاصل ڪري سگهيس، ان ڪري ان سلسلي ۾ منهنجي معلومات انهن شخصيتن تائين محدود آهي، جن کي ويجهو کان ملن. ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جو موقعو ملي سگهيو.

آءٌ سمجهان ٿو ته ان سلسلي ۾ جيڪي ٻيا دوست مون کان وڌيڪ تفصيلي ۽ درست ڄاڻ ڏئي سگهن ٿا انهن ۾ پروفيسر جمال نقوي، ڪامريڊ ڄام ساقي، معراج محمد خان، هدايت حسيني، مير ٿيڀو، ڊاڪٽر رشيد حسن خان، فتحياپ علي خان، امير حيدر ڪاظمي، صوفي عبدالخالق، باچا خان، لطيف آفريدي ۽ افراسياب خٽڪ قابل ذڪر آهن. ايوب آمرت جي خلاف هلايل تحريڪ جي دوران ۽ ان کان پوءِ جيڪي سياسي اڳواڻ، شاگرد رهنما، مزدور ليڊر يا هاري اڳواڻ ڪميونسٽ پارٽي ۾ رهيا يا ڪجهه وقت پوءِ جدا ٿي ويا يا سندن سڃاڻپ هڪ ڪميونسٽ جي حوالي سان ٿيندي رهي يا اهي باقاعدي ڪميونسٽ پارٽيءَ جا ميمبر ته نه هئا پر سندن همدرديون ڪميونسٽ پارٽيءَ سان هيون يا جيڪي ٻين جي پيٽ ۾ هن پارٽيءَ کي بهتر سمجهندا هئا، انهن ۾ ڪامريڊ سوپوگيانچنداڻي، حسن ناصر شهيد، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، ڪامريڊ غلام محمد لغاري، ڪامريڊ نذير حسين جتوئي، جمال الدين بخاري، سائين عزيز الله، عزيز سلام بخاري، امام علي نازش، انيس هاشمي، پروفيسر جمال نقوي، شيخ اياز، ڊاڪٽر اعجاز نذير، سيد رشيد احمد، رڪن الدين قاسمي، فتح الله عثمان، وسيم عثمان، علي مظاهر جعفري، مانڊل شر، علي اسلم جعفري، حسن حميدي، شمير واسطي، فتحياپ علي خان، ظنيل عباس، معراج محمد خان، ڊاڪٽر رشيد حسن خان، امير حيدر ڪاظمي، ڪامريڊ ڄام ساقي، مير ٿيڀو، منير احمد ماڻڪ، مهر حسين شاهه، نبي بخش کوسو، هدايت حسين، مولابخش خاصخيلي، عنايت ڪاشميري، نديم اختر، قاضي سليم اڪبر، سهيل سانگي، امداد چانڊيو، تاج مري، غلام رسول سهتو، غلام حسين شر، نذير عباسي شهيد، شبير شر، جمال وارثي، ڪمال وارثي، جاويد شڪور، محبوب علي، ڊاڪٽر جبار خٽڪ، امداد علي اوڍو، آصفه رضوي،

غلام اڪبر، عبدالخالق زدران، عبدالخالق آزاد، محمد رمضان شيخ، لال شاه محمد دراني، عبدالقادر انڙ، غلام حسين سومرو، محسن زبدي، ڪنيز فاطمه، شب براعظمي، ڪامريد مظاهر، لال بخش رند، محمد صالح بلو، ايوب لغاري، تاج رند، محمد خان سولنگي، شير محمد مگريو، ڊاڪٽر خير محمد جوڻو، ڊاڪٽر اميرالدين قريشي، ڊاڪٽر قاسم بروهي، علي اڪبر بروهي، صفت علي رند، امام بخش پيرزادو، انعام رند، آفتاب ميمڻ، ارشاد پارس، حميده گهاناگهرو، فيض گهاناگهرو، ساغر سميجو، مظهر عباس، منهاج برنا، ڊيمر _ حسان، مير منور تالپر، ڊاڪٽر منظور، ڊاڪٽر بخش علي، ڊاڪٽر جعفر، ڊاڪٽر مرلي، گهنشام پرڪاش، امر لعل، نرنجن ڪمار، سرفراز ميمڻ، شاهد ڀٽو، حنيف گهاناچي، زبيده گهاناگهرو، مسرور چانڊيو، استاد الله بخش ڀنڀرو، منظور حسين قريشي، پروفيسر شميم، جاويد ڀٽو، ڊاڪٽر مظهر حيدر، منصور سعيد، حسن ناصر، تاج بلوچ، انور پيرزادو، نورالله ملڪ، هلال پاشا، عارف پاشا، رشيد ابراهيم، رحيم بخش جعفري، رفيق کوسو، خورشيد دومڪي، قلندر بخش مهر، رمضان ميمڻ شامل آهن.

ان عرصي دوران بلوچستان مان جيڪي سياسي ۽ شاگرد اڳواڻ ڪميونسٽ پارٽي کي ويجهو رهيا، انهن ۾ مرحوم غوث بخش بزنجو، گل خان نصير، ڊاڪٽر عبدالحي بلوچ، صوفي عبدالخالق، ڊاڪٽر مالڪ، منظور گجڪي، رازق بگٽي، ثناءالله بلوچ ۽ حاصل بزنجو شامل آهن. اهڙي طرح ان عرصي جي دوران پختون خواه صوبي ۾ جيڪي اڳواڻ ان حوالي سان سامهون آيا انهن ۾ اجمل خٽڪ، باچا خان، لطيف آفريدي، افراسياب خٽڪ، شير محمد ۽ نثار سنواري جا نالا هن وقت ياد آهن. پنجاب مان، دادا امير حيدر، فيروز الدين منصور، عبدالله ملڪ، فيض احمد فيض، حبيب جالب، جنرل اڪبر، ميجر اسحاق، مظهر علي خان، طاهره مظهر علي، امتياز عالم، قصور گردبزي، ڊاڪٽر مبشر حسن خان، شيخ رشيد احمد، طارق علي خان، شيخ رفيق، سبط حسن ۽ ڊاڪٽر مبارڪ جا نالا هن وقت ياد اچي سگهيا آهن. جڏهن ته ڪامريد موني سنگهه ۽ پروفيسر مظهر احمد اوڀر پاڪستان ۾ ڪميونسٽ پارٽي جا اڳواڻ هئا، هتي ٻيهر وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته سنڌ، پنجاب، بلوچستان ۽ سرحد مان جيڪي نالا نوت ڪيا ويا آهن، انهن مان ڪيترائي پوءِ ڪنهن نه ڪنهن مرحلي تي هڪ نه ته ٻئي سبب جي ڪري ڪميونسٽ پارٽي کان "پاسيرو" ٿي ويا هئا _ آهن. هن وقت ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان جي نالي سان جيڪي اڳواڻ سياست ڪري رهيا آهن، انهن ۾ هڪ گروپ جا اڳواڻ محترم امداد قاضي ۽ چاچا مولابخش خاصخيلي آهن ته ٻئي گروپ ۾ خادم تهيم ۽ سندس ساٿي شامل آهن.

چاچا مولابخش پراڻو ۽ تجربڪار ڪامريد آهي جيڪو مستقبل مزاحي سان مسلسل جدوجهد ۾ مصروف آهي. جڏهن ته امداد قاضي ۾ اهي سڀ صلاحيتون موجود آهن جيڪي هڪ نظرياتي پارٽيءَ جي اڳواڻيءَ لاءِ ضروري آهن، _ اجمل مسئلو نوجوانن ۽ عوام جو اعتماد حاصل ڪرڻ آهي. محترم خادم حسين تهيم سان منهنجي ملاقات نه ٿي آهي پر پارٽيءَ جي طرفان ڇپرايل ڪئلينڊر تي ارسس ۽ اينڪس سان گڏ سندس تصوير به ڇپيل ڏسي مايوسي ٿي. ممڪن آهي

ته منهنجي ذهن ۾ غلط تاثير پيدا ٿيو هجي ۽ منهنجي خواهش به اها آهي پر سندس باري ۾ مون کي وڌيڪ ڄاڻ نه آهي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته سڄي ملڪ ۾ ۽ خاص طور تي سنڌ ۾ روشن خيال ۽ ترقي پسند ڪيڊر وڏي تعداد ۾ موجود آهي پر ”نظرياتي تعليم“ ۽ ”نظرياتي تربيت“ جي کوٽ جي نتيجي ۾ اهو سمورو ڪيڊر ائين ڪوبه ڪارائتو ۽ اثرائتو ڪردار ادا نه ڪري رهيو آهي. ڪاش! امداد قاضي ۽ خادم ٽهيم گڏجي وڃن!! هتي آءُ انهن بزرگ اڳواڻن جي ان تنقيد جي سلسلي ۾ پنهنجي مشاهدي ۽ تجربي جي روشني ۾ اهو عرض ڪيان ته جهڙي ”بي رحمي“ سان محترم رسول بخش پليجو يا مرحوم حفيظ قريشي، يو-پي ۽ سي-پي جا حوالا ڏيئي اردو ڳالهائيندڙ ڪامريڊن تي تنقيد ڪندا رهيا آهن، اها ڪافي حد تائين ”نامناسب“ آهي. ڪنهن کي ”ڪارڙا“ ۽ ”ڊينڊڙا“ سڏي ڪنهن جي عزت نفس کي سرعام مجروح ڪرڻ آخر ڪيئن درست آهي؟؟ ها، انهن ڪامريڊن جي غلط پاليسين ۽ غلط فيصلن جي نشاندهي ڪري ۽ انهن جي غلطي جي تصديق ڪري پوءِ تعميري ۽ اڪيڊمڪ تنقيد ڪرڻ ۽ ان سلسلي ۾ پنهنجو موقف بيان ڪرڻ جو طريقو اختيار ڪرڻ ۾ ڪوبه حرج نه آهي. سنڌ ۾ يا ٻين صوبن ۾ ڪميونسٽ پارٽي جي سياسي سرگرمين ۽ نظرياتي تعليم و تربيت جي نتيجي ۾ جيڪو به روشن خيال ۽ ترقي پسند ماحول پيدا ٿيو آهي يا جيڪي به اثر سامهون آيا آهن انهن کي نظرانداز ڪيئن ٿو ڪري سگهجي.

نعپ، عوامي ليگ، هاري ڪميٽي مزدور تنظيم، شاگرد جماعتن ۽ ادبي سنگتن جي اهم ڪردار کان ڪيئن انڪار ڪجي؟ ۽ انهن تنظيمن کي فعال رکڻ ۾ انهن ڪامريڊن جي ڪوششن کان منهن ڪيئن موڙجي؟؟

سنڌ ۽ ٻين صوبن ۾ اتان جي ڌرتي ڌڻين مان نئين ڪميونسٽ قيادت ”ڪيڊر“ پيدا ڪرڻ جو ڪريڊٽ آخر ڪنهن کي ڏجي؟؟

ڄام ساقي، نذير عباسي، امداد چانڊيو ۽ ٻيا اهڙا سوين نظرياتي، روشن خيال اڳواڻ ۽ ڪارڪن آخر ڪنهن جي تربيت ۽ نظرياتي تعليم جو نتيجو آهن؟؟ ڇا انهن اڳواڻن ۽ سوين ڪارڪنن پنهنجي عمل، ڪردار ۽ سرگرميءَ سان سنڌ جي لکين نوجوانن ۽ عوام کي متاثر نه ڪيو آهي؟؟

ڇا نعپ، سنڌ هاري ڪميٽي، سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن، پاڪستان ورڪرس فيڊريشن، بلوچ اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن، پختون اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ ادبي تنظيمن ماضيءَ ۾ ڪوبه ڪردار ادا نه ڪيو آهي؟؟ هر ڪنهن انسان کي ڪنهن به شخص يا تنظيم جي فيصلن ۽ پاليسين سان اختلاف ڪرڻ جو حق حاصل آهي. پر انهن اختلافن کي نسلي، لساني يا علائقائي رنگ ڏيڻ يا ڪنهن جي نيت تي شڪ ڪرڻ يا ڪنهن جي انا کي مجروح ڪرڻ مناسب نه آهي.

پلاهاڻي جڏهن ته انهن ”ڪارڙن ۽ ڊينڊڙن“ مان جڳا موچارا ڪامريڊ الله کي پيارا ٿي چڪا آهن ته ڇا اسان ڪڏهن اهو سوچيو آهي ته مرڻ گهڙيءَ تائين هنن کي ڇا مليو؟ يا هنن ڇا گڏ ڪيو؟ امام علي نازش کي نه پنهنجو گهر هو نه نه ئي

ڪا ملڪيت هئي. دفن، ڪفن لاءِ به پنهنجي ڪابه موڙي ڇڏيل نه هئس. سائين عزيزالله ڪسمپرسجي جي حالت ۾ انتقال ڪيو. نه ته وٽس ملڪيت هئي ته نه ئي سندس گهر ڀاتين جي مالي حيثيت اهڙي هئي جو سندس علاج ڪنهن چڱي اسپتال يا سٺي ڊاڪٽر کان ڪرائي سگهيا. ها، حسن ناصر شهيد جو تعلق واقعي هڪ خوشحال گهراڻي سان هو. پر کيس اڏيتون ڏيئي شهيد ڪيو ويو. آخر هن جو ڪهڙو ڏوهو هو؟

ڊاڪٽر اعزاز نذير وٽ ملڪيت هجي ها ته سندس اولاد ائين دريدر نه رلي ها. جيڪي ڪامريڊ اڃا جيئرا آهن. انهن جي مالي حيثيت ۽ حالت پڻ سڀني جي اڳيان حاضر آهي. ان ڪري غير ضروري ۽ بي جا تنقيد ڪرڻ سان فائدي جي بدران التون نقصان ٿيندو آهي ۽ هڪ ٻئي جي لاءِ بداعتمادي اڃا به وڌندي آهي. ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته محترم رسول بخش پليجي مسلسل جدوجهد به ڪئي آهي ته پنهنجي انفرادي حيثيت ۽ اهميت پڻ برقرار رکي آهي. ان ۾ پڻ ڪو شڪ نه آهي ته محترم پليجو صاحب پڙهيل، لکيل، ڄاڻو ۽ دانشور آهي. ان ڪري جيڪڏهن اهو پنهنجي مشاهدن ۽ تجربن جي روشني ۾ سڄي ڪميونسٽ تحريڪ جو تنقيدي اڪيڊمڪ جائزو تحرير ڪري ته ان جو وڌيڪ فائدو ٿيندو. يو. پي. سي. پي جي ڪامريڊن کي ڇڏيو، پلانسي دهشت گرد، جي ڏهڪاءُ ۽ خوف جي ماحول ۾ جيڪو اردو ڳالهائيندڙ ثابت قدمي سان همت ڪندو رهي ۽ پنهنجي سياسي وفاداري به پيپلز پارٽي يا ڪنهن ٻيءَ جماعت سان برقرار رکندو اچي ته ان ڏانهن اسانجو رويو ڪهڙو هئڻ گهرجي؟

ڇا ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ايترا هزارين خاندان نه آهن جيڪي دهشت، دٻاءُ ۽ خوف جي باوجود پيپلز پارٽي يا ڪنهن ٻيءَ سياسي جماعت سان وفاداري نڀائي رهيا آهن. ڇا انهن جي اهڙي عمل کي چڱو نه چئجي؟

هڪ طرف اسان پاڻ اها ڏانهن ڪندا رهون ٿا ته ”ڪراچي جي اردو ڳالهائيندڙ آبادي کي هٿيارن ۽ دهشت جي زور تي يرغمال بنايو ويو آهي“ پر ٻئي طرف وري اسان پاڻ ان يرغمال بنايل برادريءَ ۾ پنهنجا ”هر خيال“ ۽ ساٿي پيدا ڪرڻ جي اهميت کي نظرانداز به ڪري رهيا آهيون ته جيڪي ڪنهن نه ڪنهن حد تائين ”هر خيال ڪامريڊ“ آهن. انهن کي به پاڻ کان ڌڪي ڌار ڪري رهيا آهيون.

مٿي عرض ڪيل راءِ سان اختلاف ڪرڻ جو هر ڪنهن کي حق آهي پر جيئن ته سنڌ، ملڪ هن ريجن ۽ گلوبل سطح تي وڏيون تبديليون اچيون آهن، ان ڪري اسان کي گهرجي ته ٿورو ترسي يا ساهه کڻي سوچيون ته اسان جي ڪهڙي حڪمت عملي اسان لاءِ فائدي واري ٿيندي؟؟ ڊگهي عرصي کان مسلسل ساڳي پاليسي يا ”مهر جوئي“ هڪ ٻئي سان محاذ آرائي جا نتيجا هن وقت تائين ڪهڙا نڪتا آهن؟

ڇا اهو بهتر نه ٿيندو ته هر حال ۾ هڪ ٻئي کان پري ڀڄندڙ رويو هاڻي بدلائي ڇڏجي ۽ سٺو، مثبت، عوام دوست ۽ سنڌ دوست رويو اختيار ڪندڙ سڀني قوتن کي متحد ڪري، وسيع بنيادن تي فعال ۽ محسوس ”محاذ“ ٺاهي، عوام ۽ نوجوانن کي پاڻ ڏانهن مائل ڪجي؟؟

هڪ دانش مند ۽ نيڪ شخص لاءِ سموري دنيا هن جي مادر وطن آهي

مرحوم ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سائين جي ايمر سيد، قاضي فيض محمد، ڪامريڊ غلام محمد لغاري، ڪامريڊ مير محمد تالپر، رسول بخش پليجو ۽ حفيظ قريشي سنڌ جا اهڙا سگهارا سياسي ڪردار آهن جن کي ”سنڌ“ سان عشق هو/ آهي.

انهن سڀني جي شخصيت جي باري ۾ لکڻ يا تبصرو ڪرڻ منهنجي ”حيثيت“ کان مٿانهون ڪم آهي. هونئن به انهن انسانن جي زندگي هڪ ”ڪليل ڪتاب“ وانگر آهي. اهڙي طرح محترم ”شيخ اياز“، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ۽ خاص ڪري محترم ڪامريڊ سويي گيانچند آڻي جي شخصيتن جي باري ۾ منهنجي معلومات ناقص ۽ اڻپوري آهي. جڏهن ته انهن قداور شخصيتن جي باري ۾ سطحي معلومات تي مبني رسمي لکڻين جي ڪا به اهميت نه ٿيندي.

اڌان ڪري صرف انهن اهم شخصيتن جي باري ۾ ڪجهه نه ڪجهه لکڻ جي حجت ڪري رهيو آهيان، جن کي مون ان دور ۾ ويجهو کان ڏٺو. منهنجا اهي تاثر پڻ انهن جي ان ماضيءَ جي مشاهدي جو ”وچور“ چئي سگهجن ٿا.

مرحوم منير احمد ”ماڻڪ“، اهو پهريون شخص هو جنهن جي روبرو ڪچهرين ۽ لکڻين مون کي متاثر ڪيو. انتهائي حساس، سنجيده ۽ بردبار شخص، جنهن سنڌ جي نوحوان نسل خاص ڪري شاگردن کي وڻ يونٽ جي خلاف ۽ سنڌي ٻولي کي قومي ٻولي جو درجو ڏيارڻ جي لاءِ ايوبِي آمريت جي دور ۾ پمفليت ۽ ڪتابچا لکيا ۽ ورهايا. ”جيئي سنڌ“ جو سلام، نوابشاھ ۾ اسان تائين هن شخص پهچايو ۽ ”ايوبِي آمريت“ جي ڏاڍ ۽ تسلط جي خلاف پهريون ڪتابچو به هن شخص جي هٿان مليو جيڪو سندس جوئي لکيل هو.

1967ع يا 1968ع جو شروعاتي دور هو، ڄام ساقي ۽ مير ٿيبي جي خلاف گرفتاري جا وارنٽ جاري ڪيل هئا. ايوبِي آمريت جو ڏهڪاءُ ڇانيل هو، مير ٿييو روپوشي اختيار ڪري نوابشاھ ۾ اچي اسان وٽ محمد يعقوب مرحوم جي جاءِ تي ترسيو هو. مير جي پاءُ شهزادي کي شايد مير جي بدران گرفتار ڪيو هئائون.

انهن ڏينهن ۾ مير انتهائي خاموش طبيعت وارو نوحوان هو. مير ٿيبي جي انهن ڏينهن ۾ منير احمد ميمڻ يعني ”ماڻڪ“ سان گهڻي ويجهڙاڻپ هئي. مير ٿييو ان وقت ۾ به سياسي، نظرياتي لٽريچر پڙهڻ جو شوقين هوندو هو.

ڊاڪٽر افغان جي گرفتاريءَ جي خلاف هلايل تحريڪ ۾ گرفتار ڪري اسان ٻنهي کي جڏهن ڪراچي سينٽرل جيل ۾ موڪليو ويو ته اتي به اءِ ۽ مير ٿييو گڏ ساڳي ڪوليءَ ۾ رهندا هئاسين. مير کي ننڊ نه ايندي هئي ته رات جو به ڪتاب

پڙهندو هو.

ڏينهن جو مير ٿيبي جا سياسي ۽ نظرياتي بحث ڊاڪٽر ارباب کهاوڙ سان به ٿيندا هئا ته ڪڏهن ڪڏهن نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪراچي جي اڳواڻ ڊاڪٽر رشيد حسن خان سان تڪراري بحث به ٿيندا هئا.

انهن ڏينهن ۾ شهيد نذير عباسي به ساڳي تحريڪ ۾ گرفتار ٿي ڪراچي جيل پهتو هو. جتي مير ٿيبي جي ڪچهرين ۽ صحبت کان متاثر ٿي S.N.S.F ۾ شامل ٿي ويو هو.

مير ٿيبي سان بعد ۾ به ويجهڙائي سان تعلق رهندو آيو پر مون محسوس ڪيو ته هو پنهنجي زندگيءَ مان به خوش نه هو ته نه ئي "خانداني" ماحول مان مطمئن هو ته نه ئي وري "تحريڪن" يا "ڪاميڊن" سان سٺو سيڪڙو متفق هو.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي وجود ۾ اچڻ سان ڄام ساقی سان تمام گهڻي ويجهڙاڻپ رهي. سچ پچ ته ڄام ساقی ان دور ۾ ٻين سڀني شاگرد اڳواڻن کان "ترالو" هو. قربائتو، سادو، ايماندار، مخلص، آڏو ۽ محنتي ورڪر به هو ته عملي اڳواڻ پڻ هو.

پنهنجي مقصد سان سڄو ۽ پنهنجي جماعت سان ايماندار ڄام ساقی ان دور ۾ واقعي هڪ اتساه ڏيندڙ انقلابي نوجوان اڳواڻ هو. ڪنهن کان به "خائف" نه هوندو هو ته ساڻس اختلاف رکندڙ ان وقت جي شاگردن يا سياسي اڳواڻن کي به "پنهنجو" سمجهندو هو. شاگرد تحريڪ ۾ نئون شامل ٿيندڙ نوجوان، هڪ دفعو ڄام سان ملڻ کان پوءِ هميشه لاءِ سندس ساٿي بنجي ويندو هو.

ڄام ساقی مسلسل جدوجهد جو "علامتي" ڪردار رهيو. قربانيون به ڏنائين. روپوشيءَ جي زندگي به گذاريائين ته صدمو به سنائين.

سندس گهرواري مرحوم ادي "سڪان" کي ممڪن آهي ته سڀني وساري ڇڏيو هجي. پر مرحوم هڪ گهرواريءَ جي حيثيت سان جنهن "هڪلائي" کي منهن ڏيندي ۽ غربت جي زندگي جو گاڏو گهليندي رهي، ان کي ان لحاظ کان خراج پيش نه ڪرڻ يا نظر انداز ڪرڻ ناانصافي ٿيندي.

مرحوم "سڪان" آخرڪار اڪيلائي کان بيزار ٿي ڪوهه ۾ ٽپو ڏنو ۽ پنهنجو انت آندو. ڄام ساقی جوان سلسلي ۾ ڏوهه هجي يا نه هجي، يا سندس ڪوتاهي هجي يا نه هجي پر هڪ انسان جي حيثيت سان "سڪان" جي ياد قبر ٿيڻ ضرور سندس پيڇو ڪندي رهندي.

ڄام هڪ عجيب انسان هو. سندس هڪ ڏيثر صفا بالڪڻي جي عمر ۾ بيمار رهن ۽ بروقت مناسب علاج نه ٿيڻ جي ڪري گذاري ويئي هئي. ڄام انهن ڏينهن ۾ روپوش هوندو هو پر ڪڏهن نه ڪڏهن، ڪنهن نه ڪنهن غير سياسي يا غير سرگرم دوست جي گهر پنهنجي گهر واري ۽ ٻارن سان ملندو هو. ڄام پنهنجي گهرواري ۽ ٻارڙن کي وقتي طور تي صحيح پر ڪئين الوداع چئي وري پارٽيءَ جي هدايتن مطابق سياسي ڪم ڪار ۾ جنبي ويندو هو. سچ پچ ته اهو صرف وڏيءَ دل وارو انسان ئي ڪري سگهي ٿو.

بيجي¹ خان جي ٽيم جڏهن بنگلاديش ۾ فوجي ڪارروائي شروع ڪئي ته ڄام ساقي اهو پهريون شخص هو جنهن ان آپريشن جي مذمت ۽ مخالفت ڪئي. جڏهن BBC سندس بيان نشر ڪيو ته هڪ طرف سندس ساراهه ٿيڻ لڳي ته ٻئي طرف سندس زندگيءَ جي باري ۾ خدشا به پيدا ٿيا. ڄام ساقي پارٽيءَ جي هدايتن تي عمل ڪندي روپوشي ته اختيار ڪئي پر هر هنڌ ڪجهه نه ڪجهه ”رابطا“ برقرار رکيا ۽ روپوش رهندي سياسي سرگرميون جاري رکيون.

مرحوم ڀٽي جي حڪومت ۾ کيس ڪجهه وقت لاءِ جيل ۾ رهڻو پيو پر پوءِ کيس آزاد ڪيو ويو. پر وري جڏهن پ پ ۽ ن ع پ، جميعت علماء اسلام جا اختلاف وڌي ويا ته ٻيهر کيس روپوش ٿيڻو پيو. ضياءَ الحق جي دور ۾ شايد 1978ع ۾ وري کيس گرفتار ڪيو ويو ۽ مٿس ڪيس هلندا رهيا.

سوويت يونين ۾ گورباچوف جي حڪومتي دور ۾ جيڪي نظرياتي اختلاف سامهون آيا ۽ مختلف بحث چڙيا، ان دور ۾ ڄام ساقي کي ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو. ان کان اڳ ”ڄام“ يورپ جي ڪجهه ملڪن جو دورو پڻ ڪيو هو. جنهن دوري دوران ٻين دوستن کان سواءِ سرفراز ميمڻ ساڻس گڏ رهيو.

سوويت يونين ۾ حڪومت ۽ ڪميونسٽ پارٽي ۾ پيدا ٿيل نئين رجحان، ماحول ۽ بحران جي نتيجي جا اثر سڄي دنيا جي ڪميونسٽ پارٽين وانگر پاڪستان جي پارٽيءَ تي پڻ پيا ۽ جڏهن سوويت يونين، نئي ويوت پاڪستان جي پارٽي پڻ پنهنجو وجود برقرار نه رکي سگهي.

ڄام ساقي کي جڏهن پارٽيءَ جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو هو ته ڄام ساقي انتهائي خوش بلڪ ”پرجوش“ هو، شايد کيس ان موقعي جو گهڻي وقت کان انتظار هو ته ”ڪڏهن توهن ڌرتي جو جائو اهڙي مقام تي پهچي“!!!!... پرافسوس جو جنهن وقت ڪميونسٽ پارٽيءَ تي ڌرتي ڌڻي حاوي ٿيڻ لڳا ان وقت اها پارٽي پنهنجو پاڻ سنڀالي نه سگهي.

”ڄام ساقي“ مختصر عرصي لاءِ ”صوفي ازم“ ۾ ”پناهه“ وٺڻ جا جتن ڪندو رهيو پر سندس ”احساس“ ۽ ”ذهني پيڙا“ مطمئن نه ٿي رهي هئي. ڄام ساقي وٽ حيدرآباد ۾ جڏهن محترم بينظير سندس والد يا والده جي تعزيت ڪرڻ لاءِ وڃي رهي هئي ته مون کيس ان وقت پيپلز پارٽيءَ ۾ شموليت اختيار ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي. پر ڄام ٻين دوستن سان صلاح ڪرڻ جو سوچي اهو اهم موقعو وڃائي ڇڏيو ۽ ان کان پوءِ جڏهن پيپلز پارٽي ۾ شموليت اختيار ڪيائين ته کيس عبدالله شاه صاحب جي ڪابيني ۾ صلاحڪار ڪري ڪنيو ويو هو.

ڄام ساقي، هن وقت به پيپلز پارٽي ۾ شامل آهي پر هاڻي به سوشلسٽ نظام ۽ نظريي جي حق ۾ ڳالهائيندو ۽ لکندو رهندو آهي. اهڙي طرح پنهنجو پاڻ کي سياسي لحاظ کان جيئرو نه رکي رهيو آهي پر هاڻي ڄام اهو ڄام ساقي نه رهيو

آهي جنهن کان نوجوان اتساهه حاصل ڪندا هئا، يعني Inspire ٿيندا. بهرحال ڄام ساقي پنهنجي ”قوه جواني“ جنهن انداز سان گذاري ان کي خراج تحسین پيش نه ڪرڻ ناانصافي ٿيندي.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڄام ساقي وڏي همت ۽ مضبوط اعصابن جو مالڪ آهي جنهن کي ان وقت جا حڪمران نه جهڪائي سگهيا.

ڄام ساقي جي ٻيءَ گهرواري مرحوم رڪن الدين قاسمي جي نياڻي آهي، جنهن مان پڻ کيس اولاد آهي.

”مرحوم شڪان“ مان ڄام ساقي کي هڪ فرزند ۽ هڪ نياڻي جو اولاد آهي. سندس پٽ سجاد ظهير، هن وقت ڪراچي اليڪٽرڪ سپلائي ڪمپني ۾ انجنيئر آهي ۽ شايد رمضان ميمڻ جو نياڻو آهي. جڏهن ته سندس ڌيءَ ڊاڪٽر بختاور، حيدرآباد جي مشهور صحافي ۽ اڳوڻي شاگرد اڳواڻ اقبال ملاح جي ٻيءَ گهرواري آهي.

ڪامريڊ ڄام ساقي کان جڏهن به صحت جي باري ۾ پڇيو آهي ته جواب ڏيندو آهي ته ”دوستن جي دعائن ۽ ڊاڪٽرن جي دوائن جي ڪري مڙئي پيا جيئون“....!!!

قديم روم ۾ بالادست امير طريقي جا ماڻهو چوندا هئا ته ”عام خلق لاءِ ماني ۽ سرڪس (تماشا) موجود رکڻ ضروري آهن ته جيئن هنن کي ملائم ۽ پاڻ کي انهن جي شور ۽ شر کان سلامت رکي سگهجي“.

اها پڻ حقيقت آهي ته مظلوم هڪ تابعدار ماڻهو آهي، هو جيڪو چاهي ٿو، اهو چئي نٿو سگهي....!!!

سچ پچ ته تاريخ ۾ ڪڏهن به مظلومن وٽان ڏاڍي جي شروعات نه ٿي آهي. ماضي قریب جي تواريخ ۾ توپ جي منهن ۾ بيهاري ماريل هڪ عظيم فيلسوف ”سرتامس مور“ جو چوڻ آهي ته ”اسانجي لاءِ ڪنهن به پُر امن ۽ سگهاري سماج جي حاصلات تيستائين ناممڪن آهي جيستائين ماڻهوءَ جي هٿان ماڻهوءَ جي غلامي کي مڪمل طور تي ختم ڪندي، ان ڪشمڪش جو خاتمو نٿو آندو وڃي. انهيءَ سان گڏوگڏ دنيا ۾ رهندڙ هر شخص تي پنهنجن هٿن ۽ ذهن سان، سندس حصي جو ڪم ڪرڻ لازمي قرار ڏيندي. ڪنهن به ٻئي شخص تي پنهنجي ڪم اڇلائڻ واري ڏاڍائي جو انت نٿو آڻجي“.

”اسان بار بار انهيءَ سچائي ۾ يقين رکون ٿا ته سڀ ماڻهو هڪ حيثيت سان پيدا ڪيا ويا آهن.

محل ۾ رهندڙ ماڻهو ۽ جهوپڙي ۽ ۾ رهندڙ ماڻهو هڪ ٻئي کان مختلف سوچي ٿو

جڏهن انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾ نوابشاهه شهر ۾ رهندا هئاسين ۽ انهن ڏينهن ۾ جڏهن ڳوٺ ويندا هئاسين ته وڏڙا چوندا هئا ته ”مٿوا آگاهڙو ڪري نه گهمو“ يا گهٽ ۾ گهٽ گهر ۾ عورتن ۽ نياڻين جي اڳيان نه وجو“ ان ڪري گهڻو ڪري باقاعدي سان اها ٽوپي پائيندا هئاسين جنهن کي روايتي طور ”سنڌي ٽوپي“ به سڏبو آهي. پوري جيڪڏهن اها ساڳي سنڌي ٽوپي پائي شهر ۾ ايندا هئاسين ته پنهنجيائي ”هر ڪلاسي“ ۽ دوست پيا چرڪندا هئا. ٽوپي پاڻ جي ڪري ”جٽ“ بلڪه ”جهيڙاڪ“ يا قڏائي يا ”غير مهذب“ سمجهندا هئا. ڳوٺاڻي ماحول ۽ شهري ماحول جي ان مختلف سوچ جو سبب ان وقت سمجهه ۾ نه ايندو هو. ڳوٺن ۽ شهرن جي رهڻي ڪهڻي ۾ ڪجهه فرق هجڻ جي ڪري، خيالن ۽ سوچ ۾ پڻ فرق هوندو هو.

تهذيب، ريتون رسمون ۽ رواج وقت سان گڏ جيئن جيئن معاشره اڳتي وڌندو ۽ تبديل ٿيندو رهي ٿو تيئن تيئن اهي به تبديل ٿينديون رهن ٿيون. ٻيو ته ٺهيو پر معاشري ۽ ماحول جي تبديل ٿيڻ ۽ اڳتي وڌڻ جي نتيجي ۾ آهستي آهستي مروج سڀني زبانن ۾ پڻ ڪيترا نوان لفظ شامل ٿين ٿا ته ڪيترائي وري آهستي آهستي ”ٻولي“ مان غائب ٿي وڃن ٿا.

اسانجي پنهنجي سان ۾ جڏهن ”ڪرڙ“ جا وڻ جام هوندا هئا ۽ جڏهن انهن ۾ پُسيون ۽ پڪا ٿيندا هئا ته انهن ڪرڙن ۾ ”وهيا“ جي نالي سان حلال پڪي وڏي تعداد ۾ نظر ايندا هئا. ”وهيا“ ڪپر جيترا پر ٿورو مختلف يعني انهن جا ڪنڌ گهڻو ڪري اڇا هوندا هئا.

هاڻي، سمر، ڪلر ۽ مختلف ماحولياتي تبديلين جي ڪري جڏهن ”ڪرڙ“ ٿي نه رهيا آهن ته ”وهيا“ پڻ يا ته صفا غائب ٿي ويا آهن يا وري نظر ايندا هوندا. اهڙيءَ طرح پڪين جا ٻيا قسم پڻ وڻن جي غائب ٿيڻ يا ماحول جي تبديل ٿيڻ سان گم ٿي رهيا آهن.

جڏهن ”صنوبر“ جا وڻ ختم ٿي ويا ته ان سان لاڳاپيل پڪي پڻ غائب ٿي ويا.

”هر جانور ۽ پڪي-پڪڻ پنهنجي ”ننڍڙي دنيا“ سان منسلڪ آهي.“
”جيئن جيئن دنيا تبديل ٿيندي رهي آهي تيئن تيئن ان تبديل ٿيل دنيا ۾ پنهنجو وجود برقرار رکڻ لاءِ انسان کي به پڻ لازمي طور بدلتجو هو.
اهو درست آهي ته تمام اڳوڻي يا قديمي دور ۾ تبديلي جو اهو عمل ڏاڍو سُست هو پر اها به حقيقت آهي ته سڀني جاندارن ۾ صرف ماڻهو ۽ ٿي تيزيءَ سان تبديل ٿيڻ جي صلاحيت هئي.

ممڪن آهي ته اها تحقيق ۽ دعويٰ به سڄي هجي ته ”باه ۽ شڪار اهڙيون به شين هيون جن ”برفاني حملن“ کان تاريخ جي زماني کان اڳ واري انسان کي بچائي ڇڏيو هجي“ ۽ ٿي سگهي ٿو ته اها ڳالهه پڻ صحيح هجي ته شڪار جي ڳولا ۾ تاريخ کان اڳ واري ماڻهوءَ ”جهنگ“ جي زندگي کي ڇڏي ڏنو هجي. پر حقيقت اها آهي ته ماڻهو صرف ان وقت سڄي معنيٰ ۾ انسان بڻيو جڏهن پنهنجي لاءِ ”اوزار“ بنائڻ شروع ڪيائين.

جيڪڏهن ائين چئجي ته ”انساني محنت“ ۽ خاص ڪري اڳين پنهنجي پيرن جي آزادي ۽ انهن پنهنجي پيرن کي ”هٿ“ طور استعمال ڪرڻ ۽ پنهنجي پوين پيرن تي بيهڻ کان پوءِ ئي اوائلي جانور، صحيح معنيٰ ۾ انسان بڻيو ته ان ۾ ڪوبه وڌاءِ نه ٿيندو يعني ”انساني محنت“ ئي اصل ۾ موجوده انسان جي خالق ۽ معمار آهي. ان محنت جي عيوض ئي اوائلي جانور ۾ آهستي آهستي جيڪي جسماني تبديليون آيون، ”دماغ“ به ان جو ئي نتيجو آهي.

”دماغ“ جي حرڪت، سوچ ۽ شعور جو وري پنهنجو ”اعصابي نظام“ آهي جيڪو اسانجي جسم ۾ ئي موجود آهي.

محنت ۽ گڏيل معاشري جي ضرورت وري ”زبان“ جي ايجاد جو سبب بڻي ۽ ائين ڊگهي عرصي جي ارتقائي عمل کان پوءِ اڄ اسان موجوده حالتن ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ٻين سڀني ”مخلوقن“ تي حاوي به آهيون ته پنهنجي ڀلائي ۽ برائي لاءِ به پاڻ ئي ذميدار آهيون.

سنڌ جي ڳوٺن ۾ هن دور ۾ به اهو رواج آهي ته ننڍڙن، نون ڄاول ٻارن جا ”مٿا ويهارڻ“ يا ”خوبصورت“ بنائڻ جي لاءِ مائرون پنهنجن انهن ”ابهمر“ ٻارن کي زور-زور سان ”آڏينديون“ آهن. معصوم ٻارڙن کي لپٽائي سندن پيشاني کي ايڏو ته طاقت سان دٻائينديون يا آڏينديون آهن جواهو ابهمر ٻار رڻندي رڻندي ”غش“ ٿي ويندو آهي پر اهي مائرون ٻارڙن جي ان ”ڪيهن“ ۽ روئڻ کان بي نياز ۽ بي پرواهه پنهنجي ڏن ۾ مڱن هونديون آهن. مائرن جي پيار جواهو ”انداز“ ۽ رويو، ٻاهرين دنيا ۾ ٻارن تي ”سنگين تشدد“ جي زمري ۾ گڻيو وڃي ٿو ۽ ٻاهرين دنيا ۾ جيڪڏهن به ڪا ماءُ يا عورت ابهمر ٻار سان اهڙو لقاء ڪري ته سچ پچ جيڪر ”نيپ“ ۾ هجي.

ان کانسواءِ ٻار کي ايڏ کان پوءِ وري ”تنجڻ“ ۾ جنهن بيدرديءَ سان سندس ٻانهون ۽ پير ”سڌا ڪرڻ“ جي نيت سان چڪي ڀڙا ويندا آهن، اهو پڻ هڪ انتهائي ”اذيتناڪ“ قدم آهي.

ٻار کي آرام سان آهستي آهستي هلڪي هلڪي مالش ڪرڻ واقعي فائدي وارو سمجهي سگهجي ٿو. جيڪو ٻار جي لاءِ ”قابل برداشت“ هجي ۽ هن جي ”سهب“ مطابق هجي. پر هتي ته هڪ ڏينهن ۾ ئي هن جي نازڪ پيشاني يا مٿي يا هٿن-پيرن ۽ هڏن سان جيڪا حالت ڪئي وڃي ٿي ته سچ پچ انسان سوچ ۾ پئجي وڃي ٿو ته ”اهڙين زور آزمائي کان پوءِ به اسان ڪيئن ”جيئرا“ بچي سگهون ٿا؟؟؟

ان حقيقت ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته پاڻ سڀ انهن حالتن مان گذري چڪا آهيون. پر هاڻي پنهنجو اهو فرض آهي ته اهڙين ”غير انساني“ رواجن جي مخالفت

ڪريون.

ان کانسواءِ اوهان ڏٺو هوندو ته هاڻوڪي دور ۾ ڳوٺن ۾ جانورن کي مچرن کان بچائڻ جي لاءِ پيشن جو ڏونهو ٻاريو ويندو آهي ته جيئن مچر پڇي وڃن. ڏونهي تي مچر واقعي پڇي ويندا هوندا پر پيشن يا پاڻ ۽ ڪائين جي پارڻ سان جيڪو ڏونهو پيدا ڪيو وڃي ٿو، اهو انسانن ۽ جاندارن جي لاءِ ڪيڏو خطرناڪ ۽ هاجيڪار آهي، ان تي ڪڏهين غور ڪيو ويو آهي؟

ڳوٺن ۾ ته ساڳي لوڙهي يا ساڳي چار ديواري ۾ ننڊا، وڏا سمورا گهر پاتي به سمهندا ۽ ساهه کڻندا آهن ته پاليل دور ۽ جانور به اتي ئي ڪنهن هڪ پاسي هوندا آهن. سچ پچ ته اهڙا ڏونهو ڏکائي اسان نه صرف صاف ۽ قدرتي آڪسيجن واري هوا کي پنهنجي لاءِ ”زهريلو“ بنائيندا آهيون پر گگدام جانورن سان به ظلم ڪندا آهيون ته اوڙي... پاڙي وارن جي لاءِ پڻ خطرناڪ فضائي آلودگي ۽ غلاظت پکيڙيندا آهيون.

ممڪن آهي ته ڪي دوست مٿي عرض ڪيل ڳالهين کي معمولي سمجهن ۽ اهميت نه ڏين پر سچ پچ ته اهي عمل معمولي نه آهن.

چوندا آهن ته ”زبان جو هر هڪ لفظ، ڪم جي هر هڪ ”حرڪت“ ۽ سائنس جو هر هڪ نظريو، ماضيءَ جي سڀني انساني نسلن جو جمع ڪيل تجربو آهي.“

اهو پڻ چيو وڃي ٿو ته ”شڪاري انسان کي جانور پاليندڙ انسان جي مرحلي تائين پهچڻ ۾ ٻه صدين جو وقت لڳو هو.“

اهڙي طرح قديم زماني جا هاري، زمين، آسمان، سج ۽ بارش کي سٺو فصل ڏيڻ جي لاءِ التجا ڪندا هئا.

جڏهن اسين قديم قومن جي مذهبن جو مطالعو ڪيون ٿا ته اسان سڃاڻي سگهون ٿا ته بابل جو تاموز، مصر جو اوسيرس ۽ يونان جو اڊونيس دراصل ساڳيو ئي ديوتا آهي.

چون ٿا ته قديم زماني جا ماڻهو ان ڪري مذهبي عبادتون ڪندا هئا ته جيئن سج پهر اڀري ۽ آسمان مان بلند نظراچي. مصر ۾ فرعون جنهن کي زمين تي سج جو اوتار سمجهيو ويندو هو، اهو پڻ هر روز مندر جي چوڌاري هڪ چڪر لڳائيندو هو ته جيئن سج به پنهنجو ڦيرو پورو ڪري.

”دنيا ۾ هر جاندار جو وجود ان جاءِ جي مناسبت سان آهي، جڏهن چئني پاسي حالتون بدلجن ٿيون ته اهي به بدلجن ٿا.“ پر جاندار پنهنجي مرضيءَ مطابق ائين نٿا بدلجن. اهي ان ڪري بدلجن ٿا ڇاڪاڻ جو اهي بدليل حالتن مطابق نين حالتن ۾ رهڻ ۽ نيون مختلف غذاون کائڻ لاءِ مجبور ٿين ٿا.“

اهي جاندار جيڪي پنهنجو پاڻ کي نين حالتن جو عادي نه بڻائي سگهيا،

تباهه ٿي ويا.

”وڻن کان زمين تي ۽ جهنگلن کان دريائي وادين تائين، اهڙي طرح تاريخ کان اول وارا ماڻهو سفر ڪرڻ لڳا.“ هزارها سالن جي ان سفر انسان کي بلڪل بدلائي ڇڏيو پر سڀ کان وڌيڪ هن جي ”هٿن“ ۽ ”مٿي“ ۾ تبديلي آئي ڇاڪاڻ جو ان جا هٿ ڪم ڪندا هئا ته دماغ هٿن کي هدايتون ڏيندو هو.

ماڻهن ”سالن“ جو شمار ان وقت ڪرڻ شروع ڪيو جڏهن انهن سمجهيو ته سيارو ۽ اونهارو اتفاقيءَ نٿا اچن. مصر جي رهواسين ”نيل“ درياءَ ۾ هر سال ايندڙ سيلاب جو مشاهدو ڪيو ۽ هڪ سيلاب کان ٻئي سيلاب تائين حساب ڪري ان کي سال جو نالو ڏنو.

پراڻا مصري باسندا، هر روز شام جو مندر جي ڇت تي چڙهي تارن پري آسمان کي غور سان ڏسندا هئا. اهوئي تارن پريو آسمان هنن جو ”ڪئلينڊر“ هو. مندرن جون چٽيون اوائلي فلڪياتي رصدگاهون هيون. ڪنپارن ۽ لوهارن جا دوڪان پهريان تجربي گاه هئا.

ماڻهن مشاهدو ڪرڻ، حساب لڳائڻ ۽ نتيجا اخذ ڪرڻ سکي ورتو هو. اهو پڻ چيو ويندو آهي ته ”جانورن تي سندن ماحول غالب رهندو آهي جڏهن ته انسان ماحول کي پنهنجي ضرورت مطابق بدلائي ڇڏي ٿو.“ اهڙي طرح زبان، انساني سرگرميءَ کي گڏيل يا ”مشترڪ“ بنائڻ جي عمل جي شروعات کي ظاهر ڪري ٿي. قدرت جو هيءُ اٽل قانون آهي ته هر شئي لاءِ تبديلي لازمي آهي. اهو پڻ درست آهي ته ”تجربا ۽ غلطيون ئي انسان جي تربيت ڪنديون رهنديون آهن.“

انسان واقعي سڄي عمر سڪڻ ۾ ئي گذاري ڇڏي ٿو. ذهن ۾ بار بار اهو سوال اٿندو آهي ته اڄوڪي نئين نسل يا ٻارن کي سنڌي زبان جي ڪجهه لفظن، اسمن يا نالن جي ڄاڻ نه آهي ته ڇا ان لاءِ اهي ڏوهاري آهن؟ يا اسانجي زندگي مان اهي لفظ ۽ نالا وقت گذرڻ سان استعمال جي قابل رهيا ئي نه آهن؟ تلھڙ، لاٻارو ڪرڻ، گاه گاهڻ، بٽي ڪرڻ، پيانگ، واهولو، تيانگ، چنو، چير، چير، ساهمي، وٽ، اُڪري، گهورڙيو، مگنهار، هيڙهو، ڪڙو، هر، پاڇاري، ڪاٺي، اُنهيڙ، اُٺڙي، ڪوڏڙ، ڏانئو، چهار، پيهو، ونگار، ”ڪانيانڻي“ ڳوڙهو، ويڙهو يا ونجڙو، چنگ، بوڙيندو، سنهور، چير، گهور، ونواھ، ٻُڪي، ڪنڊي، ڪپڙ، ڪرڙ، ڪپ، لاڻو، لکر، مليرڙو، لوڻڪ، بُصري، تاهري، پال، ڇنڊ، تغاري، اڪ، مڪڙ، توه، ٻلهڙو، ونجه وٽي، ڪُنڊري، ڪستو، پخال، پخالي، چڙو، گڏ، نٿ، هَس، وچ، گابو، پاڏو، توڏو، چيلي، چيلو، ڌنار، ڏونرو، پُڪا، وچ، پروڻ، مهي، گگهي، ڍل، گهاگهر، يڪتارو، مڇي، پيهون، گندي، تڏو، پُٺ، سُنڊ، نال، تيزو، ڪٽي، مڇ، مڇ، پهاج، پڇ، جهڪ، ڪوڙ، مانارو، گججه، سِرڻ، لامارو، چاڪي، سنگهر، پٽن، پُونو، پُٺارڪ، سَٿري، پُري، اولڙو، اُپارو، لهوارو، پيراندي، سيراندي، سَمڪ، ڏائي، پڪريس، پُون، ڪياڙي، لونڊڙي، چونري، پُڪ، ڇاڙي، جُلُهه، اڳياڙي، لوھ، لَپ، لانگ، بيلھ، تيلھ، گونج، ڦوٽھڙو، ڦلو، تڏ، گوڏ، موڙ، پڳ، پونگڙو، گلر ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا لفظ آهن جيڪي هن دور جي ننڍڙن سنڌي ٻارڙن جي يا ته علم ۾ نه آهن يا ايڪڙ ٻيڪڙ ٻارن کانسواءِ ۽ خاص ڪري شهري ٻارن جي استعمال ۾ نه رهيا آهن پر ڇا ان جي لاءِ انهن سنڌي ٻارن کي ”ميار“ ڏيڻ درست آهي؟ جيئن جيئن زندگي ۽ سماج ۾ استعمال ٿيندڙ اوزار ۽ ذريعا تبديل ٿي رهيا آهن تيئن تيئن ڪجهه لفظ ٻولي مان غائب به ٿي رهيا آهن ته ڪجهه نوان لفظ ٻولي ۾ شامل به ٿي رهيا آهن.

پنڻ ۽ خيرات سان ڪڏهن به غربت ۽ ذلت کي ختم نٿو ڪري سگهجي

مرحوم آيت الله خميني جي ايراني انقلاب کان اڳ واري دور ۾ ايران جو شهنشاهه احمد رضا شاه پهلوي هن خطي ۾ آمريڪي مفادن جي لاءِ ”چوڪيدار“ جو ڪم ڪري رهيو هو. ان دور ۾ اهو پڻ ٻڌڻ ۾ آيو هو ته بلوچستان ۾ نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت العلماء اسلام جي گڏيل حڪومت کي برطرف ڪرڻ جي لاءِ مرحوم پُٽي تي شاه ايران جي معرفت آمريڪي دٻاءُ هو. ان کانسواءِ اها ڳالهه پڻ محدود حلقن ۾ هلندڙ هئي ته شهيد پُٽي کي پاڪستان ۾ وقت کان ڪجهه اڳي چونڊن ڪرائڻ جي صلاح پڻ شهنشاه ايران ڏني هئي. جيڪڏهن واقعي اها ڳالهه درست آهي ته پوءِ شهنشاهه جي ان صلاح ۾ ”نيڪ نيتي“ سواليه نشان بنيل آهي. مرحوم ذوالفقار علي پُٽي جي حڪومتي دور ۾ سردار دائود، افغانستان جو حڪمران هو، جيڪو افغانستان جي بادشاهه ظاهر شاهه کي اقتدار تان هٽائي پاڻ تخت تي چڙهي ويٺو.

ان وقت آمريڪي صدر جيمي ڪارٽر هڪ بيان ۾ بنا رک رکاءِ جي چيو هو ته ”آءٌ دنيا جي ٽن ”ڀاڱن“ حڪمرانن سان ڪڏهن به نه ملندس.“ اهي ٽي چريا حڪمران ذوالفقار علي پُٽو، ڪرنل قذافي ۽ ايڊي امين هئا. ان کانسواءِ آمريڪي پرڏيهي وزير ڊاڪٽر هينري ڪينسجر جي شهيد پُٽي کي ڏنل ڌمڪي ته هاڻي هر ڪنهن جي علم ۾ آهي.

هڪ طرف افغانستان ۾ اتان جي ڪميونسٽ پارٽي جا ٻئي ڌڙا يعني ”پرچم“ ۽ ”خلق“ پنهنجا اختلاف وساري گڏجي رهيا هئا ته ٻئي طرف ايران ۾، ايران جي ڪميونسٽ پارٽي ”توده“ جا اڳواڻ ۽ ڪارڪن، ايراني شهنشاهه جي گجهي ايجنسي ”ساواڪ“ جي هٿان قتل ٿي رهيا هئا يا قيد ڪيا پئي ويا، جڏهن ته آيت الله خميني پرڏيهه ۾ (فرانس) جلاوطني جا ڏينهن گذاري ڪنهن مناسب موقعي جو انتظار ڪري رهيو هو. عوام ۽ نوجوانن جي گڏيل جدوجهد جي نتيجي ۾ جڏهن آيت الله هڪ فاتح جي حيثيت سان ايران جي ڌرتي تي قدم رکيو ته سڄو سياسي ماحول هڪ فرقي جي مذهبي يا مسلڪي طوفان جو ڏيک ڏيڻ لڳو.

شهنشاهه ايران کي آمريڪا سميت ڪوبه ملڪ قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هو آخرڪار آمريڪي سرڪار جي سفارش تي مصري حڪومت رضا شاهه پهلوي کي ڪٽنب سميت مهمان طور ترسائڻ لاءِ راضي ٿيو.

انهن ڏينهن ۾ ضياءُ الحق، مرحوم پُٽي کي اقتدار تان هٽائي جيل ۾ موڪلي چڪو هو.

ٻئي طرف جڏهن افغانستان ۾ ”پرچم“ ۽ ”خلق“ جا ڌڙا، افغان فوج جي مدد سان سردار دائود کي هٽائي استاد نور محمد ترڪي ۽ جي قيادت ۾ انقلاب آڻڻ

مر کامياب ٿيا ته هن خطي جي ملڪن ۾ ”ڪامريڊن“ جا حوصلا پڻ وڌيا. افغان انقلاب ۾ فوج ۽ استادن اهم ڪردار ادا ڪيو هو. عبدالقادر ڊگروال، بيسرڪ ڪارمل، ڊاڪٽر نجيب الله، ان انقلاب ۾ پيش پيش رهيا.

افغانستان ۾ جيئن ئي انقلاب آيو تيئن ئي ”رد انقلاب“ جون قوتون پڻ متحرڪ ڪيون ويون. افغان انقلابي قيادت، معاشري جي مختلف سرگرم ۽ بااثر قوتن کي اعتماد ۾ وٺي پنهنجو ساٿي ۽ معاون بنائڻ جي لاءِ وسيع بنيادن تي ”مادر وطن“ جي نالي سان هڪ محاذ تشڪيل ڏنو ته جيئن ممڪن رد انقلاب جي قوتن جي سازش کي منهن ڏيئي سگهجي. پر جيئن ته هڪ طرف ٻيهر پارٽيءَ جا پرچم ۽ خلق ڌڙا اختلافن جو شڪار ٿيندا رهيا ته ٻئي طرف رد انقلاب جي قوتن کي مذهبي رنگ ۽ ٻاهرين مدد ملڻ شروع ٿي وئي، ان ڪري سوويت يونين جي مدد جي باوجود مقامي قيادت ۽ مقامي ڪيڊر انقلاب کي بچائڻ ۾ سوڀارا نه ٿي سگهيا. جڏهن آمريڪا، پاڪستان ۽ دنيا جي ”جهادي“ قوتن گڏجي سوويت فوج کي افغانستان مان نڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ته اتي نه صرف مختلف مذهبي اڳواڻن جي قيادت ۾ حڪومتون قائم ٿينديون رهيون پر سموري انقلابي قيادت ۽ ڪيڊر جي لاءِ ڌرتي تنگ ڪئي ويئي.

پاڪستان جي مختلف صوبن مان پڻ ڪيترائي ڪامريڊ ۽ نوجوان انقلابي افغان حڪومت جي ”مدد“ لاءِ اتي ويا هئا، پر ان سلسلي ۾ هنن ڪوبه قابل ذڪر ڪردار ادا نه ڪيو.

ذوالفقار علي ڀٽي کي جڏهن ضياءُ الحق جي تيمر گرفتار ڪيو ۽ جڏهن اهي خدشا وڌيڪ مضبوط ٿيڻ لڳا ته ”ڀٽي ۽ سندس خاندان“ کي ”تواريخ جو سبق“ بنائڻ جي آمريڪي خواهش تي فوجي سرڪار عمل ڪرڻ کان نه ڪيڀائيندي ته ان خطرناڪ خطري کي ذهن ۾ رکي مير مرتضيٰ ڀٽي ۽ مير شاهنواز ڀٽي کي في الحال ملڪ ڇڏي وڃڻ جي هدايت ڪئي وئي. مير برادران مجبورون ”ڪابل“ ۾ ترسڻ ۽ حالتن جو جائزو وٺڻ لڳا.

جڏهن ٻئي پائراڻي هئا ته ڪراچيءَ جي ٽن نوجوانن ٽيپو، ناصر جمال ۽ وحيد PIA جو جهاز اغوا ڪيو ۽ ڪابل کان ٿيندي وڃي شام پهتا. هنن نوجوانن سياسي قيدين کي آزاد ڪري کين شام پهچائڻ جو مطالبو ڪيو. جن سياسي ڪارڪنن اهڙي طريقي سان شام پهچي آزاد ٿيڻ قبول ڪيو. انهن کي ته حڪومت شام موڪلڻ جا انتظام ڪيا پر ڄام ساقي سميت جن اڳواڻن اهڙي طرح آزاد ٿيڻ کان انڪار ڪيو هو. انهن کي زبردستي شام يا ڪابل نه موڪليو ويو.

بدقسمتيءَ سان ذوالفقار علي ڀٽي جهڙي اڳواڻ کي جڏهن ”عدالتي قتل“ جو نشانو بڻايو ويو ته ”مير برادران لاءِ اهو ڏينهن ۽ اهو مرحلو انتهائي ”اڏيتاڪ“ هو.

ٻئي پائر روئندا به رهيا ته پلاٽڊ وٺڻ جو وڃڻ به ورجائيندا رهيا.

جڏهن مير برادران اڃا ڪابل ۾ هئا ته سندن واسطا هڪ اهڙي خاندان سان ”گنڊجي“ ويا جيڪو هڪ افغان سابق سفارتڪار جو خاندان هو. اهو پڻ ٻڌڻ ۾ آيو ته ان خاندان جا لاڳاپا وري آمريڪن سي آءِ اي سان هئا.

پٽو خاندان جا هيءَ به شهزادا، ان خاندان جي ”ور“ چڙهي ويا. هڪ طرف هيءَ به پائڻ ته ٻئي طرف به پيڻون هيون. شادي ۽ ڌيءَ جي هڪ هڪ اولاد کان پوءِ هي ٻئي پائڻ هنن ٻنهي پيڻن کان بيزار ٿي پيا. ان سلسلي ۾ حقيقت ڪهڙي آهي يا قصور وار ڪير آهي، صداقت سان ته ڪجهه به نٿو چئي سگهجي پر جن پائڻن جي عظيم پيءُ کي ائين قتل ڪيو ويو هجي، جن جي امڙ کي قذافي اسٽيڊيم لاهور ۾ ڏنڊا هنيا ويا هجن ۽ جن جي پيڻ کي قيد ڪيو ويو هجي، انهن پائڻن جي ذهني ڪنيت جو اندازو سولائي سان ڪري سگهجي ٿو. جڏهن ته ظاهر آهي ته انهن ٻنهي افغان پيڻن کي ”انهن مسئلن“ يا اهڙي قسم جي زندگي اختيار ڪرڻ سان ڪهڙي دلچسپي ٿي سگهي ٿي؟

مير مرتضيٰ پٽو جي وفاداري، صلاحيت ۽ قابليت کان انڪار نه آهي پر مير بدران ۽ پٽي خاندان جي ويجهن حلقن جي اها راءِ آهي ته شاهنواز پٽي جي شخصيت، سندس والد سان وڌيڪ ملندڙ هئي، هو ”چي گوپرا“ سميت انقلابي اڳواڻن ۽ تحريڪن بابت پڙهندو ۽ ڄاڻ حاصل ڪندو رهندو هو. ان ڪري اهو نظرياتي لحاظ کان وڌيڪ پختو هو ۽ مستقبل ۾ ڪنهن به موقعي تي ذوالفقار علي پٽي جون سيڪون لاهڻ جي لائق هو.

هن کي قتل ڪيو ويو يا هن پاڻ ڪنهن سبب جي ڪري ڪا اهڙي زهريلي دوا يا شئي واپرائي جو سندس زندگي جو ۽ سندس خاندان جي اميدن جو ڏيئو هميشه لاءِ وسامي ويو.

سندس گهر واري تي اهو الزام هو ته ”هن سندس حياتي بچائڻ جي سلسلي ۾ ڪابه ڪوشش نه ڪئي“!!!

فرانس جي هڪ شهر جي هڪ ”فليت“ ۾ گجھارتي انداز ۾ ٿيل هيءَ قتل اڃا تائين گجھارت بنيل آهي.

جنهن دور ۾ شاهنواز مير مان مڻجي ”مرحوم“ ڪيو ويو. ان دور ۾ پاڪستان جا سمورا رياستي ادارا، آمريڪي فوج ۽ رياستي ادارن سان گڏجي افغانستان ۾ ”جهاد“ ڪري رهيا هئا. ان ڪري ان امڪان کي رد نٿو ڪري سگهجي ته مير شاهنواز کي باقاعدي هڪ منظم منصوبي تحت قتل ڪيو ويو هجي يا هن جي لاءِ اهڙيون ”حالتون“ پيدا ڪيون ويون هجن....!!!

اهو نه وسارڻ گهرجي ته آمريڪي توڙي پاڪستاني ايجنسين جا هٿ ڏاڍا ڊگها هوندا هئا/ آهن، انهن جي لاءِ اهڙي قسم جي ڪابه واردات ڪرڻ ڏکيو نه آهي.

مير مرتضيٰ پٽي پڻ ”پڇي جان بچائي“ ۽ جڏهن اچي شام ۽ لبنان ۾ مقيم ٿيو ته ”فاطمه“ پٽو کي تيوشن ڏيارڻ جي سلسلي ۾ سندس واقفيت ”غنوي“ سان ٿي ۽ اهڙي طرح غنوي، مير مرتضيٰ جي زندگيءَ ۾ داخل ٿي، جنهن جي ڪڪ مان ذوالفقار علي جو نبيئر پيدا ٿيو.

غنوي ۾ سياسي قابليت ۽ اهليت ڪيتري آهي، ان سلسلي ۾ ڪجهه به نٿو چئي سگهجي پر مير مرتضيٰ جي شهادت کان پوءِ ترڪڙ ۾ فاروق لغاري جي طرفان سندس مدد ڪرڻ جون جيڪي ڳالهيون محدود حلقن ۾ گشت ڪرڻ لڳيون،

ان جي نتيجي ۾ غنويٰ جي حيثيت تڪراري ٿي پئي آهي. مير مرتضيٰ کي ائين بيدردِي سان قتل ڪرڻ ۾ ڪير ملوث آهي؟ ڀُٽو فيملي کي سياسي لحاظ کان برداشت نه ڪرڻ وارا ڪير آهن؟؟ اهي سڀ سوال آهن جيڪي بظاهر ته واقعي گجھارت بنيل آهن پر هر باشعور ۽ حقيقت پسند انسان جي لاءِ اها گجھارت ڪڏهن به گجھارت نه رهي آهي....!!!

گورباچوف جي حڪومتي دور ۾ سوويت معاشرتي ۾ ”اظهارِ راءِ“ جي نه صرف آزادي ڏني ويئي پر حڪومت پاڻ پنهنجي پارٽي جي غلطي ۽ خامين تان پردو هٽائڻ جو جيڪو سلسلو شروع ڪيو ان سان سوويت يونين ۾ شامل رياستن ۾ پڻ الڳ ٿيڻ جو رجحان اڀرڻ لڳو ته سوويت سسٽم پڻ ٽٽڻ ۽ پارٽيءَ جي هٿن مان نڪرڻ لڳو. اندرين ۽ ٻاهرين قوتن گڏجي جڏهن سوويت يونين کي ٽوڙيو ۽ ”مارڪيٽ اڪنامي“ جي نالي ۾ حالتن کي جنهن رخ ۾ موڙيو ويو، ان جا ”تلخ“ ۽ ”اڳرا“ نتيجا اڄ نه صرف يونين ۾ شامل رياستن جو عام عوام پوڳي رهيو آهي پر دنيا جي مختلف ملڪن جا نظرياتي نوجوان ۽ ڪامريڊ پڻ پنهنجو پاڻ کي نه سنڀالي سگهيا.

سنڌ ۾ پراڻن ڪامريڊن سان گڏوگڏ جن نوجوان شاگردن پنهنجو پاڻ کي مڃائڻ ۽ ٻين نوجوانن، شاگردن ۽ سياسي ڪارڪنن ۽ عوام کي ”متاثر“ ڪرڻ شروع ڪيو هو، انهن ۾ نذير عباسي، ڊاڪٽر حبار خٽڪ، امداد چانڊيو، نرنجن ڪمار، گهنشام پرڪاش، ساغر سميجو، محمد خان سولنگي، شير محمد مگريو، اقبال ملاح، مهيش امام بخش عرف ”زلف“ پيرزادو، مرتضيٰ سولنگي، سرفراز ميمڻ، صنت رند، انعام رند، علي حسن چانڊيو، حنيف لاشاري، جاويد ڀٽو، شاهد ڀٽو، مسرور چانڊيو، آصف رضوي، غلام اڪبر، ڊاڪٽر بخش علي، محسن زبدي، غلام نبي چانڊيو ۽ عبدالخالق زدران، شير بيدار ڀٽو شامل هئا، جيڪي اڀرندڙ دانشور به هئا ته پر جوش، جان قربان ڪرڻ ۽ خطرن سان ڪيڏڻ لاءِ به تيار رهندا هئا. پر سوويت يونين جي ٽٽڻ ۽ ان جي نتيجي ۾ هتي پيدا ٿيندڙ بحران جي نتيجي پارٽي ٽٽڻ ۽ غير فعال ٿيڻ جي ڪري اهي نوجوان پڻ ٽڙي پڪڙجي ويا.

سڄي ڳالهه اها ته اسان هڪ بهترين نئين ٽيم کان محروم ٿي وياسين. مٿي ڄاڻايل انهن فعال ۽ سرگرم نوجوان مان ڪن جي خلاف ڄاڻي وائي ”ڪرمنل ڪيس“ ٺاهيا ويا يا کين هروڀرو خطرناڪ ڪيسن ۾ ملوث ڪيو ويو، ان ڪري انهن مان ڪجهه جوان ملڪ ڇڏي پرڏيهه هليا ويا ۽ اڃا تائين اتي آباد آهن. پر پنهنجي ڌرتيءَ تي موٽڻ لاءِ بيتاب آهن.

حڪومت کي گهرجي ته اهي سمورا ڪيس فوراً ختم ڪيا وڃن ۽ پرڏيهه رهندڙ سڀني نوجوانن ۽ شهرين کي پنهنجي ڏيهه اچڻ جي اجازت ڏني وڃي. چاهي انهن جو تعلق ڪنهن به جماعت يا نظريي سان ڇو نه هجي.

رچرڊ بڪمنسٽرفلر، هڪ دفعي چيو هو ته ”مان ڄاڻان ٿو ته مان هڪ عنوان، هڪ مليل تحليل مخصوصيت نه آهيان، مان هڪ شئي، هڪ اسر نه آهيان، مون کي لڳي ٿو ته مان هڪ فعل آهيان، هڪ ارتقائي عمل آهيان، ڪائنات جو هڪ

اتوت عمل آهيان ۽ اهڙو تون به آهين".
 اها پڻ هڪ چوڻي آهي ته "بين ماڻهن کي پنهنجي مرضي سان هلاڻ جي
 ڪوشش بي اعتمادي پيدا ڪندي آهي".
 هڪ اهم حقيقت هيءَ به آهي ته "رڳو آزاد ماڻهوئي حقيقت ۾ ذميواري تي
 سگهي ٿو ۽ رڳو ذميواري ماڻهوئي سچ پچ آزاد ٿي سگهي ٿو. اصلي ذميداري زندگي
 ۽ بين ڏانهن فرد جي رشتي تي بيٺل هڪ ذاتي چونڊ هوندي آهي. اها پنهنجي
 حساب ۾ هڪ لاڙو ۽ هڪ عمل هوندي آهي.
 "انساني دماغ جدا جدا جزن معرفت نتو سگهي، نه ياد ڪري ٿو ۽ نه سوچي
 ٿو. اهو لاڳاپن ۽ باهمي عملن جي صورت ۾ سگهي ٿو، ياد رکي ٿو ۽ سوچي ٿو."
 "انفرادي ترقي بين ماڻهن، دنيا ۽ ڪائنات سان اسانجي لاڳاپن جو نتيجو
 آهي".

"جيئن جيئن ڄاڻ وڌي ٿي تيئن تيئن نقطئ نظر به تبديل ٿئي ٿو."
 "اسان هڪ ٻئي جا ڀاتي آهيون. اسان بين کي تشڪيل ڪريون ٿا ۽ ٻيا
 اسان کي تشڪيل ڪن ٿا ۽ اهو سڀ ڪجهه هڪ سماج جي دائري اندر ٿئي ٿو
 جيڪو خود به ماڻهن، واقعن ۽ گڏ ٿيندڙ علم جي اثر هيٺ ارتقا پذير آهي."
 اسان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته "بين جون خوشيون نظرانداز ڪري اسان
 پاڻ به خوش نٿا رهي سگهون".

تقدير اهڙي عدالت آهي جنهن جي خلاف ڪابه اپيل نه ٿي ڪري سگهجي

اهو درست آهي ته ضياء الحق جي حڪومتي دور ۾ هزارين سياسي اڳواڻن، قومي ڪارڪنن ۽ سياسي ورڪرن توڙي صحافين، مزدورن، ملازمن ۽ هارين جي وڏي انگ کي تشدد ۽ غير انساني سلوڪ جو نشانو بنايو ويو ته مجموعي طور تي بنيادي انساني حقن جي پڻ بيدرديءَ سان لتاڙ ٿيندي رهي. ان کان سواءِ وفاق ۾ شامل قوميتن جي قومي ۽ بنيادي حقن سان پڻ مسلسل هٿ چراند ٿيندي رهي ۽ اها پڻ حقيقت آهي ته متحده پاڪستان کان اوڀر پاڪستان جي اڪثريت علائقي جي علحدگي يحيٰ خان ۽ سندس ساٿين جي فيصلن ۽ پاليسين جو نتيجو هئي پر انهن سڀني حقيقتن جي باوجود پاڪستاني وفاق ۾ شامل قوميتن جي ”قومي سڃاڻپ“، ”قومي وحدت“ ۽ ”قومي حيثيت“ کي جيڪو ڪاپاري ڌڪ، ايوب خان جي ”مارشلائي“ دور ۽ آبيشاهي جو دوران پهچايو ويو ان جو ”زالو“ ۽ ”تدارڪ“ نه ته اڃا تائين ٿي سگهيو آهي ته نه ئي ويجهي مستقبل ۾ ان جو ڪو امڪان ئي نظر اچي رهيو آهي.

جاگرافيائي قومي وحدتن کي ختم ڪري ”ون يونٽ“ مڙهڻ جو مقصد ئي اهو هو ته هتان جي ڌرتي ڌڻين، اصل رهواسين ۽ عام ديس واسين جي شرڪت ۽ عملي ڪردار کي ملڪي معاملن ۾ ”محدود“ ڪري سگهجي ته ان مان گڏوگڏ حڪومتي يا رياستي جبر ۽ ڏاڍ جي زور تي هتان جي قوميتن جي ”مضبوط قومي احساس“ ۽ جاندار حيثيت کي ڇڻي انهن جي مقابلي ۾ اهڙين قوتن کي مضبوط بنائجي جيڪي مستقل بنيادن تي مستقل مفاد قوتن ۽ حڪمرانن جا ٻانهن بيلي بنجن جي لاءِ مجبور يا راضي هجن.

سنڌ جي اهم شهرن، خاص ڪري ڪراچي مان سنڌي زبان ۾ تعليم ڏيندڙ ادارن کي ختم ڪيو ويو، سنڌي زبان جي سرڪاري حيثيت کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو، سنڌ جون لکين ايڪڙ زمينون انعام ۽ نيلام جي نالي ۾ ٻين صوبن جي فوجي ۽ غير فوجي آفيسرن، عملدارن ۽ اهلڪارن جي حوالي ڪيون ويون. بلوچستان جي قدرتي وسيلن تي قبضو ڪرڻ جي لاءِ اتان جي ”قومي قيادت“ ۽ مزاحمتي قومي تحريڪ جي خلاف مسلح آپريشن شروع ڪيو ويو اهڙي طرح بنگال ۽ پختون خواه صوبن ۾ پڻ اتان جي ڌرتي ڌڻين سان ناانصافي ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏي وئي.

سانگهڙ، ٿرپارڪر، نوابشاهه، ڏهرڪي، گهوٽڪي ۽ ٻين ضلعن جي لکين ايڪڙ زمين اتان جي مقامي بي زمين هارين کي ڏيڻ جي بدران اهڙن رياستي ادارن جي عملدارن ۽ اهلڪارن جي حوالي ڪئي وئي جيڪي اها لکين ايڪڙ زمين آباد ڪرڻ لاءِ ”عام هاري“ به پنهنجي اباڻي صوبي يا علائقي مان وٺي آيا.

حڪومت اهڙن نون آبادڪارن کي آهي زمينون آباد ڪرڻ لاءِ ترجيحي بنيادن تي سهولتون فراهم ڪيون ۽ اهڙي طرح سنڌ جي شهري توڙي ڳوٺاڻي آباديءَ جي "توازن" ۽ "تشخص" يا "سڃاڻپ" ۽ حيثيت کي بگاڙيو ۽ تباهه ڪيو ويو. سنڌ جي ڳوٺاڻن علائقن ۾ نوان "چڪ" قائم ڪيا ويا، جن جي سرپرستي ۽ حفاظت ڪرڻ لاءِ پڻ انتظام ڪيا ويا.

اهڙي طرح ڪراچي ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ "صنعتون" ۽ ڪاروباري ادارا قائم ڪري ٻين علائقن مان "افرادِي قوت" ۽ "مزدور" گهراڻي، انهن اهم شهرن جي نه صرف مقامي ۽ اصلي آبادي کي اقليت ۾ تبديل ڪيو ويو پر ڌرتي ڌڻين کي اهم علائقن مان آهستي آهستي نيڪالي ڏئي زمين جي لکين ايڪڙ ايراضيءَ تي قبضا جمائي هاڻوسنگ سوسائٽيون به ٺاهيون ويون ته "ڪڇين آبادين" جو ڪينسر پڻ متعارف ڪرايو ويو. اهڙي طرح سنڌ جي "قومي وحدت"، "سڃاڻپ" ۽ سياسي توڙي ممڪن "مزاحمت" کي بروقت منهن ڏيڻ لاءِ بندوبست ڪيا ويا. سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آباديءَ جي "توازن" کي تبديل ڪرڻ ۾ جيڪو "هاجيڪار" ۽ بنيادي ڪردار ايوبي آمريت ادا ڪيو اسان اڄ تائين ان "جار" ۾ اهڙا ته ڦاٿل آهيون جو ان جي بد ۽ منفي اثرن کان چوڌڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ ڪابه "متحرڪ" حڪمت عملي اختيار نه ڪري سگهيا آهيون جڏهن ته چڱو موچارو وقت گذرڻ کان پوءِ پنهنجي "قومي گرفت" کي ان حد تائين سگهارو نه بنائي سگهيا آهيون جنهن جي "بل" تي انعام ۽ نيلا ۾ ڏنل زمينن جي "معرفت" لڏي آيل لکين خاندانن اسان کان "چرڪندا" هجن يا پاڻ هتان ڇڏي وڃڻ جو رستو اختيار ڪرڻ بهتر سمجهن.

اسان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته انهن لڏي آيل لکين خاندانن جا گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٽي نسل هتي ئي جاوا، "پليا" ۽ جوان ٿيا آهن. ان ڪري انهن ڏانهن اسانجو رويو ڪهڙو هجڻ گهرجي؟؟ انهن جو پنهنجو روعمل يا موقف يا ممڪن ڪردار ڪهڙو ۽ ڪيستائين موثر ٿي سگهي ٿو ته ان سان گڏوگڏ حڪومت ۽ رياستي ادارن جي روين ۽ ڪردار کي پڻ نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. ان ڪري ان اهم قومي سوال تي اسانجو گڏيل اهو موقف ته "انعام ۽ نيلا ۾ ڏنل سڀئي زمينون واپس وٺي بي زمين سنڌي هارين کي ڏنيون وڃن" درست هجڻ جي باوجود ان اختيار ڪيل موقف جي "عملي نفاذ" سان ڳنڍيل ٻين مسئلن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ پڻ ضروري آهي.

انعام ۽ نيلا ۾ زمين حاصل ڪندڙ عملدارن ۽ اهلڪارن ان کان پوءِ جيڪي ٻيون زمينون مقامي زميندارن کان خريد ڪيون آهن، انهن جي باري ۾ ڪهڙو موقف اختيار ڪجي؟؟ يا ماضي ۾ لڏي آيل مرحوم "ابن-ڏاڏن" جي نئين نسل ڏانهن اسانجو رويو ڪهڙو هئڻ گهرجي؟؟ انهن سوالن جي اهميت ان ڪري آهي ڇاڪاڻ جو اهڙا خاندان ايڪڙ-ٻيڪڙ يا سَوَن جي تعداد ۾ نه پر لکن جي تعداد ۾ آهن ۽ انهن خاندانن کي هن وقت به طاقتور رياستي ادارن جي سرپرستي حاصل آهي.

اسانجي پنهنجي قومي تحريڪ ڪيتري مضبوط آهي؟؟ يا مستقبل ۾ ڪيتري مضبوط ٿي سگهي ٿي؟؟ اسانجي بدقسمتي اها آهي جو ماضيءَ جي

60-62 سالن جي دوران سنڌ جي آباديءَ جي توازن کي جنهن پيماني تي تبديل ڪيو ويو آهي اسانجي قومي تحريڪ به ان "تناسب" سان ئي ڪمزور رهي آهي. ان کانسواءِ هارين، مزدورن، ڳوٺاڻن، ملازمن ۽ غريب شهرين جي پريور شرڪت ۽ هڪ ٻئي سان تعاون کانسواءِ شنگهاري قومي تحريڪ ڪيئن هلائي سگهجي؟ سنڌ ۾ "هاري" ڪير آهن، انهن جا ممڪن اتحادي "مزدور" ۽ ملازم ڪير آهن؟ انهن سگهارين ڌرين ۾ "اتحادي قوتن" کي ڪهڙن بنيادن تي ويجهو آئي سگهجي ٿو؟ ان طرف ڪنهن جماعت ڪيترو سنجيدگي سان ڌيان ڏنو آهي؟ زميني حقيقتون هن وقت ڪهڙيون آهن؟

اهي اهڙا بنيادي مسئلا آهن، جن جي "چنڊچاڻ" ڪرڻ ۽ اهڙو متفق سگهارو موقف اختيار ڪرڻ جي ضرورت آهي جيڪو "قابل عمل" هجي. افسوس اهو آهي جو جنهن وقت سانگهڙ ۾ مڪي ڍنڍ/پيلي جون زمينون توڙي ڏهرڪي گهوٽڪي ۽ ٻين ضلعن جون اهم زمينون انعام ۽ نيلا ۾ ڏنيون پئي ويون، ان وقت ان ظلم ۽ ويساهه گهاتي جي خلاف حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري، قاضي فيض محمد، جي ايم سيد، مير محمد ٽالپر، رسول بخش پليجي ۽ چند ساٿين کان سواءِ ڪنهن به مخالفت ۽ مزاحمت نه ڪئي. سنڌ جا سمورا روايتي جاگيردار، وڏيرا ۽ "سياسي بازيگر" ان وقت خاموش تماشاڪي رهيا. حيدر بخش جتوئي ۽ ساٿين بروقت مخالفت ۽ مزاحمت ڪئي ۽ کين

جیل موڪليو ويو.

ان وقت رياستي ادارن جي نظر ۾ جيترا ڏوهاري حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري، قاضي فيض محمد، شيخ اياز ۽ سنڌ هاري ڪميٽي وارا هئا ٻيو ڪير به نه هو. ڇاڪاڻ جو رياستي ادارن کي سندن "اهم منصوبن جي اهميت" جو به احساس هو ته سنڌ جا اصلي مزاحمتي اڳواڻ پڻ سندن اکين ۾ چُپي رهيا هئا. اهو ئي سبب آهي جو حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري ۽ ڪامريڊ مير محمد ٽالپر، ايوبی آپشاهي جي دور ۾ گهڻو وقت جيل ۾ قيد رکيا ويا.

اهو درست آهي ته سنڌ جون زمينون غيرن جي حوالي ڪرڻ جي خلاف مزاحمت جي عيوض مانڊل شر، الهه بجائي مرٿاس، رسول بخش پليجي، حفيظ قريشي، فاضل راهو پڻ جيل ڪاٽيا ۽ تشدد برداشت ڪيو پر ان ڏس ۾ بروقت جن اڳواڻن مزاحمت ڪئي، انهن کي خراج تحسین پيش نه ڪرڻ ناانصافي ٿيندي. ڇاڪاڻ جو ايوبی مارشلا جي سختي هن ملڪ جي تاريخ جو "سياهه ترين" باب آهي. مارشلا جي ان سخت ترين دور ۾ رياستي ادارن کي چيلينج ڪرڻ ۽ حڪمرانن جي مزاحمت ڪرڻ "ٻارن جي راند" نه هئي.

حيدر بخش جتوئي ته واقعي پنهنجو موت پاڻ هو پر کاڌي جا ڪپڙا پائيندڙ "نانگو" ڪامريڊ غلام محمد لغاري ۽ ڪامريڊ مير محمد پڻ پنهنجو مثال پاڻ هئا. اهو درست آهي ته مارشلا ٿيڻ پوءِ به لڳيون، ظلم پوءِ به ٿيا ته ڪيترائي مزاحمت ڪندڙ اڳواڻ پڻ حالتن جو بهادريءَ سان مقابلو ڪندا رهيا. پر ايوبی آمریت جي 11 سالن جي دوران قوميتن، خاص ڪري سنڌ، بلوچستان ۽ بنگال سان

جيڪي ويساه گهاٽيون ڪيون ويون ۽ جهڙي جبر ۽ ڏاڍ سان ”قومي وحدت“، قومي سڃاڻپ ۽ قومي حيثيت کي ڪمزور ڪيو ويو. ان جو ازالو، علاج ۽ تدارڪ ڪرڻ ايترو سولون آهي جيتري ان باري ۾ ”نعري بازي“ ڪرڻ آسان آهي.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي 21 مئي 1970ع تي انتقال ڪيو. ان سال 5 مئي تي ڪامريڊ پنهنجن ويجهن ساٿين کي سندس حيدر چوڪ حيدرآباد واري رهائش تي گهرايو هو. ڪامريڊ ته ڏاڍو ڪمزور ۽ بيمار هو. ڪامريڊ سڀو گيانچنداڻي انهن ڏينهن ۾ ڪامريڊ جتوئي کان ”آخري انٽرويو“ وٺي رهيو هو. جڏهن ته مرحوم جو وڏو فرزند ”ڏادن جتوئي“ پنهنجي قابل فخر والد جي پرگهور ۽ مدد ڪرڻ ۾ مصروف هو.

مون کي پڻ ان آخري گڏجاڻي ۾ شريڪ ٿيڻ جو شرف حاصل آهي ۽ ان کان پوءِ جڏهن 21 مئي تي مرحوم جي جنازي جي جلوس ۾ شريڪ هئاسين ته سچ پچ مسلسل جدوجهد جي هن علامتي ڪردار سڀني جي جيءُ کي جهوري ڇڏيو هو.

مون کي ياد آهي ته غلام شاهه ڪلهوڙي واري قبرستان ۾ جڏهن بلوچستان جا قومي اڳواڻ خير بخش مري ۽ شير محمد مري (جنرل شيروف) آيا هئا ته ڪيڏانهن ڏکول ۽ اداس هئا....!!!

ڪامريڊ غلام محمد لغاري، ميرپورخاص ۾ پنهنجي گهر جي هڪ ڪمري ۾ مارڪس ۽ اينگلس جون وڏيون باريش تصويرون فريم ڪرائي لڳايون هيون. ڪامريڊ کان جڏهن پنهنجا ويجهن عزيز يا ورڪر ساٿي اهو پڇندا هئا ته ”هيءُ ڪنهن جون تصويرون آهن؟“ ته لغاري صاحب کين چوندو هو ته ”پنهنجا اصلي وڏا آهي ئي آهن“....!!!

جڏهن آءٌ انجنيئرنگ ڪاليج ڄامشوري ۾ پڙهندو هوس ۽ هڪ ڀيري جڏهن ڪنهن جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ علي اڪبر بروهي، مير ٿيپي ۽ احمد خان ملڪاڻي سان گڏ ميرپورخاص ويا هئاسين ۽ جڏهن جلسي کان فارغ ٿي، ڪامريڊ لغاريءَ جي اوطاق واري ڪمري ۾ ماني کائي، آرام ڪرڻ جو وقت آيو ته علي اڪبر بروهي جيڪو جلسي ۾ ”ڀينٽ“ پاڻي شريڪ ٿيو هو، ان پنهنجي لاءِ ”شلوار“ جي تقاضا ڪئي. علي اڪبر بروهي ڏاڍو دلچسپ ماڻهو آهي. پر ننڍڙي قد جو آهي. سندس قد اهر شلوار هاڻي رات جو

ڪٿان اچي؟؟ مون کيس جڏهن وهائي جي چَوَ لاهي پائڻ لاءِ ڏني ته سڀ دوست کل نه روڪي سگهيا. همراھ ايترو ناراض ٿيو جو هڪ مهيني تائين مون سان نه ڳالهائين. ڏاڍو دلبر ماڻهو آهي. نوڪري مان رٽائر ڪرڻ کان پوءِ اڄڪلهه حيدرآباد ۾ وڪالت ڪري رهيو آهي.

محترم يوسف لغاري سنڌ جو جاتل سڃاتل ڪردار آهي. جڏهن ته ايوب لغاري پڻ ڪامريڊ لغاري جي خاندان جو فرد آهي. S.N.S.F جو جنرل سيڪريٽري به رهيو. تمام سنو ورڪر رهيو آهي. اسلم لغاري، تاج رند، ديدار بلوچ، ابوبڪر رند، عزيز مھراڻوي، ساغر سميجو پڻ ان دور ۾ سٺا شاگرد اڳواڻ رهيا هنن جو ميرپورخاص

سان تعلق هو.

تاج رند. قد جوائترو "مختصر" آهي جو ڪيترائي ڀيرا کيس پوليس "ٻار" سمجهي گرفتار نه ڪندي هئي. انتهائي ذهين سڏجڻو ۽ باڪردار نوجوان هو. يونيورسٽي مان انگلش ۾ M.A پاس ڪيائين. ميرپورخاص ۽ اڄڪلهه حيدرآباد ۾ سرڪاري نوڪري ڪري رهيو آهي. انتهائي "مٺو" ماڻهو آهي سگا ۾ پڻ سرگرمي سان حصو وٺي رهيو آهي.

ضياءُ الحق واري ڪاري دؤر ۾ جڏهن سياسي سرگرمين ۽ اخبارن تي پابندي هئي ته ان دور ۾ به ڪامريڊ ڄام ساقي روپوش رهندو هو. پر روپوشي جي دوران "هڏلڄل" جي نالي سان "ماهوار" يا 15 روزه اخبار سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پهچندي هئي. ان سڄي اخبار جو مواد ۽ ڇپائي جو انتظام ۽ هر هنڌ پهچائڻ جي نگراني ڪرڻ ڪامريڊ ڄام جي حوالي ٿيل هئي. جڏهن ته ان گڏ ٿيل مواد کي "اخباري شڪل" ڏيڻ جو ڪم مرحوم انور پيرزادو ۽ آءٌ گڏجي ڪندا هئاسين. ان دوران ڪڏهن ڪڏهن اسان ٻنهي جي ملاقات ڪامريڊ امام علي نازش سان به ٿيندي هئي. ڪامريڊ ڄام جڏهن پوري ۾ يا ڪنهن "بي سري" بيبگ ۾ ڇپيل اخبار گهليندو ايندو هو ته سچ پچ ڪامريڊ تي ڏاڍو رحم ايندو هو.

ڪامريڊ نازش. چانهه بنا کير واري صرف پتي واري پيئندو هو. کيس دم ۽ سيني جي بيماري به هئي. ڪم جي باري ۾ ڏاڍو ذميدار ۽ حساس هوندو هو. جڏهن ڪامريڊ ڄام کي حيدرآباد مان اقبال ميمڻ جي جاءِ تان گرفتار ڪيو ويو هو ته ڪامريڊ نازش سخت پريشان هو. بار بار اها ڳالهه ورجائي رهيو هو ته "مون ڪامريڊ ڄام کي ڏاڍي تاڪيد ڪئي هئي ته توکي ڪنهن به حالت ۾ گرفتار نه ٿيڻو آهي. پر پوءِ به هو اقبال ميمڻ جهڙي سندس ويجهي ۽ مشهور دوست وٽ گهر آخر ڇو ويو؟"

ڪامريڊ امام علي. سان آءٌ به ٽي دفعا، ڪراچيءَ واري "اوجها سينيٽوريم" ۾ پڻ ملڻ ويو هوس. جتي هڪ ٻه ڀيرا امداد قاضي صاحب سان پڻ ملاقات ٿي هئي. ڪامريڊ نازش سان سياسي ۽ نظرياتي اختلاف ڪنهن کي به ٽي سگهن ٿا پر سچ پچ ته هيءُ هڪ مخلص، ايماندار ۽ پنهنجي نظريي سان سچو رهندڙ "عملي" انسان هو.

انور پيرزادو. لکيل پڙهيل ۽ ذهين دانشور هو. پر عملي سياست ۾ سرگرم نه هو ۽ نه ئي مستقل مزاجيءَ سان شاعري، نشر نويسي ۽ ادب ڏانهن گهڻو وقت ڏنائين ته سچ پچ هيءُ شخص "ذهني لحاظ" کان ان سلسلي ۾ سگهارو ڪردار ادا ڪرڻ جي قابل هو. ممڪن آهي ته سندس مجموعي حالتن ان ميدان ۾ کيس "مهلت" نه ڏني هجي. بهرحال "ٿورو لکڻ" جي باوجود انور جيڪو ڪجهه لکيو آهي. اهو سنڌ جي ادب ۽ تاريخ لاءِ انتهائي اهم ۽ انفرادي تخليقي نقطه نظر آهي.

تحفظ، بچاء ۽ نجات فقط ٻين سان گڏ حاصل ٿي سگهي ٿي

گذريل ٽيهن چاليهن سالن جي دور تي نظر ڊوڙائي ٿو ته اهو محسوس ٿيندو ته سنڌي زبان ۾ ڪامياب ۽ سٺي شاعري ڪندڙ اڪثر شاعرن جو تعلق ”استاد“ برادريءَ سان آهي. هن وقت به جيڪي برک سنڌي شاعر آهن، انهن ۾ چڱو تعداد ”استادن“ جو ئي آهي.

”شاعري“ جون پنهنجون ”ضرورتون“ آهن. شاعري پنهنجي جاءِ تي شعوري ۽ تخليقي عمل آهي پر ان لاءِ به ڪجهه ضابطا، پابنديون ۽ حدبنديون آهن. جن کان گهڻو ڪري ”استاد“ وڌيڪ واقف آهن.

اهو درست آهي ته معاشي ۽ سماجي مسئلن جي ڪري سمورو معاشرو زوال، پيڇ ڊاهه ۽ منفي روين جي ور چڙهيل آهي پر ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ”پڙهڻ“ ۽ ”ڪڙهڻ“ کان ڪنهن به ڪنهن کي روڪيو نه آهي. ان ڪري اها شاعري جنهن جو بنياد ”معاشري“ جا ”مسئلا“، ”مونجهارا“ ۽ ”ڪيفيت“ هجي، اها شاعري نوجوانن ۽ عوام ۾ مقبوليت ماڻي ٿي.

محترم سائين استاد احمد شاه بخاري، نوابشاه گورنمينٽ ڪاليج ۾ ”سنڌي“ سبجيڪٽ جو استاد هو. انتهائي دلچسپ طبيعت جو مالڪ هو. ڪاليج ۾ هڪ دفعي، اسان سڀني شاگردن کي چيائين ته ”پنهنجي زندگيءَ جي يادگير ڏينهن تي مضمون لکي اچو.“ پري انجنيئرنگ ۽ پري ميڊيڪل جي سڀني سنڌي شاگردن جڏهن پنهنجا پنهنجا مضمون لکي سائينءَ جي حوالي ڪيا ۽ جڏهن ٻئي ڏينهن تي سڀني کان سٺو مضمون لکندڙ شاگردن جي نالي جوهر ڪنهن کي انتظار هو ته سائين ڪلاس ۾ منهنجون نالو پڪاري اُٿي بيٺڻ لاءِ چيو. منهنجو مضمون سائين کي ڏاڍو پسند آيو. ان کانپوءِ ڪڏهن ڪڏهن سائين مون وٽ پاڻ منهنجي ڪمري تي اچڻ جو قرب به ڪندا هئا. آءٌ عيد گاهه جي هڪ پاسي ۾ ٺهيل ٻن ڪمرن واري رهائشگاهه ۾ رهندو هوس.

سائين انتهائي پنهنجائپ وارو، مخلص ۽ سنئون سڌو انسان هو. انهن ڏينهن ۾ هڪ طرف قومپرست ۽ ترقي پسند اديبن شاعرن ۽ ليکڪن جو گروپ هوندو هو ته ٻئي طرف رجعت پرست ۽ مذهبي اديبن ۽ شاعرن جو هڪ ”مختصر“ گروپ پڻ هو. جنهن جي اڳواڻي مهراڻ اخبار جو ايڊيٽر مرحوم سردار علي شاهه ڪري رهيو هو. جڏهن ته قومپرست ۽ ترقي پسند گروپ جي ”سجائپ“ شيخ اياز، رشيد پٽي، نياز همايوني، ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ ”روح رهاڻ“ وارو ”حلقو“ ڪري رهيو هو.

سائين استاد احمد شاه بخاري چوندو هو ته ”منهنجو ڪنهن به گروپ سان تعلق نه آهي. آءٌ مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ سان گڏ آهيان. يعني ”لبرل“.

مرحوم استاد بخاري جي شاعري اڄ ”جهر جهنگ“ ۾ ڳائجي ۽ جهونگار جي رهي آهي. گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه ۾ اردو سبجيڪٽ جي استاد هڪ ڏينهن اسان کي پڙهائيندي چيو ته ”اوهان کي ڪو به سوال ڪرڻو هجي يا اردو زبان جي باري ۾ ڪجهه به پڇڻو هجي ته بنا رک رکاءِ ۽ هٻڪ جي پڇندا ڪيو.“ سٺو ۽ محنتي استاد هو. مون کائس سوال ڪيو ته ”سائين ”ڊبڪي“ کي اردوءَ ۾ ڇا چوندا آهن؟؟“ منهنجي سوال جي جواب ۾ سائين وضاحت گهري ته ”اهاس ڊبڪي ڇا ٿيندي آهي؟“ مون کيس ”ڊبڪي“ جو استعمال ٻڌايو ته محترم سائين اردو زبان ۾ ان جو ڪو به ”قابل اطمينان“ لفظ نه ٻڌائي سگهيو. ”ڊبڪي“ کانسواءِ ممڪن آهي ته ٻيا به ڪيترائي اهڙا لفظ هجن، جن جا سٺو سيڪڙو اطمينان بخش لفظ اردو زبان ۾ نه هجن. اهڙي طرح ممڪن آهي ته اردو زبان ۾ ڪي اهڙا لفظ هجن جن جي لاءِ اطمينان بخش لفظ ”سنڌي“ زبان ۾ نه هجن، ان کي ڪنهن به زبان جي ڪمزوري، گهٽتائي يا عيب نه سمجهڻ گهرجي.

”هر هڪ زبان جو هر هڪ لفظ ۽ هر هڪ جملو ماضيءَ جي سڀني انساني نسلن جو گڏ ٿيل تجربو آهي.“

”زبان جي مدد سان ٻار انساني ثقافت جي دولت ۾ شامل ٿي ويندو آهي.“
 ”زبان معاشرتي زندگي جي پيداوار آهي. انسان جي معاشرتي سرگرميءَ جو تصور زبان کانسواءِ ناقابل تصور آهي.“

”زبان، انساني سرگرمي کي اشتراڪي يعني گڏيل يا اجتماعي رخ ڏيڻ جي عمل جي شروعات کي ظاهر ڪري ٿي.“

”ٻولي يا زبان ”اظهار راءِ“ جو هڪ ذريعو آهن.“

”محنت ۽ زبان ماڻهوءَ کي انسان بنايو آهي.“

”سڀئي زبانون سنيون، مٺيون ۽ شاندار آهن ۽ سڄي انساني برادريءَ جو گڏيل سرمايو آهن.“

مشهور شاعر ۽ ليکڪ مرحوم قمر شهباز جو تعلق به نوابشاهه سان هو. سندس هڪ ڀائيڄو يا ويجهو عزيز نوحوان بشير پگهيو جيڪو پڻ استاد هو. سنڌي زبان ۾ سٺي شاعري ڪندو هو.

نوابشاهه ۾ سائين عبدالڪبير ارشد، موري ۾ سائين راشد مورائي، سکرند ۾ مير محمد پيرزادو، استاد رحيم بخش ”قمر“ ۽ سائين محمد رمضان لاشاري يعني ”بردي سنڌي“ جو تعلق به نوابشاهه سان هو/آهي، پر نور محمد عباسي جيڪو ”نور عباسي“ جي نالي سان ڪنهن زماني ۾ ”وات ويندي“ ڪالم لکندو هو، نوابشاهه جي يادگار ۽ دلچسپ شخصيتن مان هڪ هو.

مرحوم نور عباسي ۽ عبدالخالق آزاد ڪنهن زماني ۾ ڪميونسٽ تحريڪ جا سرگرم ڪارڪن هوندا هئا، جيڪي بعد ۾ ان تحريڪ ۾ سرگرم نه رهيا پر پوءِ به ”جيئن ڪاڻ جيڏيون مون وڌاوس ڪيا“ مطابق ڪچهرين جا ڪوڏيا هئا.

نور عباسي هڪ ڪتاب/ناول چمڙي جا واپاري، لکيو، مزاحيه شاعري به

ڪيائين ته سبق آموز ڪالم به لکيائين.

ايوب خان جي دور ۾ جڏهن چار آنا ڪنڊ مهانگي ٿي هئي ته ان موقعي تي نور عباسي لکيو هو ته ”قدرت جو پنهنجو قانون آهي، ڪنهن کي ته ڪنڊ ڪاٺڻ لاءِ نٿي ملي ته ڪنهن کي وري پيشاب مان پئي نڪري...!“

سچ پچ ته دنيا وانگر، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ انيڪ ذهين، ٻار، شاگرد، نوجوان، ڳوٺاڻا توڙي شهري گمنام زندگي صرف ان ڪري گذاري رهيا آهن جو هنن کي پنهنجين صلاحيتن کي ”نڪارڻ“، نروار ڪرڻ، سگهارو ۽ پختو ڪرڻ، اظهار ڪرڻ ۽ ڪتب آڻڻ جا موقعا ميسر نه ٿي رهيا آهن. اها ڪيڏي نه زيادتي آهي جو هزارين، لکين اهڙا ”ذهن“ ايئن برباد ٿيندا رهيا آهن.

انسان جي سمجھ يا شعور، هن جي سوچن، احساسن، جذبن، تصورن، خيالن ۽ ارادن جي مجموعي جو نالو آهي.

شعور يا سمجھ اعليٰ پيماني تي منظم ٿيل انساني دماغ (مادي) جي پيداوار آهي، جنهن جو جوهر خارجي حقيقتن (حالتن، ماحول) جي اولڙي يا عڪس ڪڍڻ ۾ سمايل ٿئي ٿو.

انسان مختلف ۽ الڳ الڳ مادي شين ۽ لقائن جي اولڙن يا عڪسن کي پاڻ ۾ ملائي ۽ ڳنڍي به هڪ نئين شئي، هڪ نئون خيال پيدا ڪري سگهي ٿو. مطلب ته شعور انسان جي ماحول سان اتوت رشتي ۾ ٻڌل ٿئي ٿو. اهو ماحول کان اثر وٺڻ کانسواءِ پيدا ٿي نٿو سگهي.

”انساني سموري ذهني ۽ روحاني دنيا، انسان جي دماغ جي دمر سان آباد آهي. اها دماغ اندر ٿيندڙ حياتياتي عملن تي بيٺل آهي. جديد سائنس به ان ڳالهه جي تصديق ڪئي آهي ته هن ڌرتي تي انساني دماغ کانسواءِ ٻيو ڪو به سوچيندڙ عضو نه آهي. سموري ذهني سرگرمي، ڪن خاص مادي عملن تي بيٺل ٿئي ٿي، جيڪي دماغ ۾ اندر ٿين ٿا. انهن عملن کي حياتياتي عمل Physiological Processes چيو وڃي ٿو انهن دماغي عملن ۾ ڪنهن به قسم جي رنڊڪ، ڪنهن بيماري وڳهي دماغي نقص، دماغ جو زخم وغيره انسان جي سوچڻ جي صلاحيت کي مڏو ڪري ڇڏيندا آهن. دماغ ۽ ان ۾ اندر ٿيندڙ حياتياتي عمل ئي انساني شعور يا سمجھ جو بنياد آهن.“

”هڪ انسان جي خودشناسي سماجي زندگيءَ جي اثر هيٺ ئي ٺهي ٿي جيڪا هڪ انسان کان اها گهر ڪري ٿي ته هو پنهنجي ورتاءِ تي ضابطو رکي ۽ پنهنجن ڪمن ڪاربن لاءِ ”ذميداري“ محسوس ڪري.“

”انسان جو سماجي عمل ئي سچ جي سچائيءَ جو معيار هوندو آهي.“

”انساني ذهن جي پروڙڻ وارين صلاحيتن جو ڪو چيه ئي ڪونهي.“

”انسان جا خيال اردگرد ماحول ۾ موجود شين جي عمل ۽ ردعمل جي اثر هيٺ پيدا ٿين ٿا.“

”تخليقي عمل جي دوران انسان جي خود پنهنجي نئين سر تشڪيل به ٿئي ٿي ته سندس صلاحيتن جي ارتقا پڻ ٿئي ٿي.“

”انساني سماج مجموعي طور تي مرڪب آهي. اقتصادي زندگي ۽ سياسي زندگيءَ جو.“ يعني ”سياسي زندگي، اقتصادي زندگيءَ جي هڪ پيداوار آهي.“

”ماڻهو هڪ فعال ۽ بي آرام عنصر آهي جيڪو دنيا ۾ تبديليون آڻي سگهي ٿو.“ ”ماحول کي ماڻهو پيدا ڪري ٿو، ان ڪري مهذب ماڻهو پنهنجي پيداوار پاڻ آهي. جتي ماڻهوءَ تي ماحول جو اثر پوي ٿو، اتي ماڻهو ماحول کي، سماجي نظام کي بدلائي به سگهي ٿو ۽ نتيجي طور ماڻهو خود پاڻ کي به بدلائي سگهي ٿو.“ ”جيڪڏهن سماج بدلجي ٿو ته ماڻهو به ضرور بدلجن ٿو.“

”اسان جاهت ۽ آڱريون اسانجي ڪم جا اوزار آهن، اهڙي طرح سوچ به اسان جي ڪم جو اوزار آهي. جيڪڏهن اسان جون آڱريون هميشه نازڪ ڪم ڪرڻ جي لائق نه آهن ته ساڳي حالت اسان جي مغز جي به آهي.“ ”خيال جي ترقي به ساڳيءَ طرح ايئن ٿئي ٿي جهڙي طرح هٿ جي ڪم جي ٿئي ٿي.“ ”انقلابي دور نه ته پنهنجو پاڻ ايندا آهن ته نه ئي سولائيءَ سان ايندا آهن. ترقيءَ جي قيمت ”جدوجهد“ آهي.“

اسان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته ”قانون حڪمران طبقي جي مرضيءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي، جنهن کي دستور جي شڪل ۾ ”تبرڪ“ طور محفوظ ڪيو ويندو آهي.“ جڏهن ته ”طبقاتي معاشري ۾ جمهوريت ڪنهن نه ڪنهن طبقي جي آمريت هوندي آهي.“

”هر معاشرو اخلاق پيدا ڪندو آهي ۽ ان جو بچاءُ به ڪندو آهي.“ ”هر طبقاتي معاشري ۾ اخلاق جو ڪردار به طبقاتي هوندو آهي ۽ حڪمران طبقي جو اخلاق غالب هوندو آهي.“

انهن سڀني حقيقتن کي نظر ۾ رکن ٿا اها حقيقت قبول ڪرڻي پوندي ته جيڪڏهن اسان واقعي هن معاشري کي صحتمند، عوام دوست، ۽ ڦرلٽ کان آزاد معاشري ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ سنجيده اهڃيون ته پوءِ اسان کي ”سياست“ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪرڻو پوندو. هڪ نظرياتي انقلابي جماعت جي قيادت هيٺ جدوجهد ڪرڻي پوندي ته جيئن انساني سماج کي صحتمند بنيادن تي منظم ڪرڻ سگهجي.“

”معاشري کي عقلي منصوبابندي جي بنيادن تي ترتيب ڏئي، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي کي ذاتي منافعي ڪمائن لاءِ استعمال ڪرڻ جي بدران انساني برادريءَ جي گهرجن ۽ ضرورتن سان ٺهڪندڙ انتظام ڪري اسان سموري انسانيت ۽ پنهنجو پاڻ لاءِ معاون تبديلي آڻي سگهون ٿا.“

قومي حق ۽ بنيادي انساني حق، هاڻي حد بندين جا محتاج نه رهيا آهن، ڇاڪاڻ جو سڄي دنيا ۾ سموري انساني برادري تمام تيزيءَ سان هڪ ساڳي ”ٺره“ يا ساڳي ”هار“ يا ساڳي ”گلدستي“ ۾ هڪٻئي سان جڙي هڪٻئي جو حصو بڻجي رهي آهي. مني پاڻيءَ جا ذخيرا جتي ڪٿي گهٽجي رهيا آهن فضائي، آبي ۽ ماحولياتي گڏيل هن ڌرتيءَ جي ماحول کي ”چوڌاري“ ”جاندار دشمن“ رخ ۾ ڌڪي

رهي آهي. انساني آبادي تمام تيزيءَ سان وڌي رهي آهي، سموندين جي سطح بلند ٿي رهي آهي، موسمن ۾ تبديلي اچي رهي آهي. زلزلا ۽ سامونڊي طوفان وڌي رهيا آهن.

انسان ڪٿي طوفاني بارش، ٻوڏ ۽ قدرتي آفتن جو شڪار ٿي رهيا آهن ته ڪٿي پاڻيءَ جي ان هوند يا ڏڪار کان هزارين حياتيون وڃائي رهيا آهن. مجموعي طور تي جيڪڏهن ائين چئجي ته ”ڌرتيءَ تي رهندڙ سڀني جاندارن ۽ انسانن جي وجود کي خطرو وڪوڙي رهيا آهن ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو!!“

انهن حالتن ۾ اسان ڪٿي بيٺا آهيون؟؟ حالتن جي تقاضا ڪهڙي آهي؟ اسان جا اتحادِي ڪير ٿيڻ گهرجن؟؟ ان سلسلي ۾ اسان ان طرف ڪيترو ڌيان ڏنو آهي يا ڪهڙين ۽ ڪيترين موثر قوتن کي پنهنجو پاڻ ڏانهن قائل ڪري سگهيا آهيون؟؟ اهڙا بنيادي سوال آهن، جن کي نظر ۾ رکي فيصلو به ڪرڻ گهرجن ته عمل به ڪرڻ گهرجي ته ساڳي وقت حڪمت عملي به جوڙڻ گهرجي.

موجوده حالتن ۾ پنهنجو پاڻ کي دنيا کان جدا يا الڳ رکڻ ناممڪن آهي. گلوبل سطح تي ٿيندڙ ”گھڻ رڳو“ تبديلين کي نظرانداز ڪرڻ ”خودڪشي“ ڪرڻ جي برابر آهي. ”سنڌ“ دنيا جي لاءِ نئون نالو نه آهي ۽ نه ئي سنڌ ۽ سنڌوءَ جي اهميت کان ڪير ناواقف ۽ ”اتڄاڻ“ آهي. ان ڪري اسان کي به ان اهميت ۽ ان احساس سان گلوبل سطح تي پنهنجا اتحادِي گولھڻ ۽ انهن سان گڏجي قدم قدم سان ملاهي اڳتي وڌڻ گهرجي.

”ماحولياتي تبديلين“ ۾ صنعتي ملڪن، هٿيارن جو ڪاروبار ڪندڙ منافع خورن ۽ ملٽي نيشنل ڪمپنين جي محافظ ۽ چوڪيدار حڪمرانن جو وڏو هٿ آهي. جيڪي سڀني انسانن ۽ جاندار حيات کي تيزيءَ سان تباهي ڏانهن ڌڪي رهيا آهن. ”انسان ڪش“ ماحولياتي تبديلين کي معمولي نه سمجهڻ گهرجي ۽ نه ئي انهن سان لاتعلقي جو رويو اختيار ڪرڻ درست ٿيندو.

سامونڊي پاڻي کي وڏي پئماني تي ”منو“ بنائڻ آسان نه آهي. ان لاءِ گهريل ”توانائي“ وري هڪ ٻيو مسئلو آهي. اهڙي طرح هڪ مسئلو ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان وري ڪنهن نه ڪنهن ٻئي اهم مسئلي سان ڳنڍيل آهي. ان ڪري ان سڄي صورتحال کي ”نظرانداز ڪرڻ“ جو رويو اختيار ڪرڻ يا انهن اهم بنيادي مسئلن کي ”پنهنجو مسئلو نه سمجهڻ“ ڪنهن به طرح سنڌ دوستي ۽ عوام دوستي وارو رويو قرار نٿو ڏئي سگهجي.

سڄي ڳالهه اها آهي ته سرمائيداري ۽ سامراجي بلاڪ جي حڪمرانن ۽ محافظن اسان کي مذهبي، لساني ۽ علائقائي بنيادن تي نفرون پيدا ڪري اهڙين ”بدعتن“ ۾ ڦاسائي ”مفلوج“ ڪري ڇڏيو آهي جو اسان کي نه ته پنهنجي ڌرتيءَ پنهنجي وطن ۾ قومي ۽ انساني حق ملي رهيا آهن ته نه ئي ملڪي سطح تي ۽ گلوبل سطح تي ئي اسان ڪو موثر ڪردار ادا ڪرڻ ڏانهن ڌيان ڏئي رهيا آهيون.

ان ساڳي انسان ڪش بلاڪ، دنيا جي مختلف حصن ۾ مختلف قسمن جا ”بنيادپرست“ پاڻ پيدا ڪيا آهن ته ”جيئن انسانن جي اجتماعي شعور، گڏيل

مزاحمت ۽ متبادل انسان دوست سماجي، اقتصادي ۽ معاشي نظام جي لاءِ ٿيندڙ جدوجهد کي ڪمزور رکي سگهجي ۽ پنهنجي ڦرلٽ کي جاري رکي سگهجي.“

اهو درست آهي ته ”ميديا“ به ان سلسلي ۾ ”يرغمال“ ٿيل آهي پر اها به حقيقت آهي ته انٽرنيٽ جي دنيا ۾ انسان دوست قوتن سان رابطا ڪرڻ ناممڪن نه آهي. ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ سان ڳنڍيل ٽيڪنالاجي جي مدد سان انسان موثر ڪردار ادا ڪرڻ جي قابل بڻجي سگهون ٿا ۽ پنهنجن اتحادي ۽ معاون قوتن کان سهڪار پڻ حاصل ڪري سگهون ٿا ته هنن جا ٻانهن پيلي پڻ بڻجي سگهون ٿا.

اهو هاڻي هتان جي سڀني قوم پرست، ترقي پسند ۽ انسان دوست قوتن تي ڇڏيل آهي ته ان سلسلي ۾ اهو ڪهڙو رستو ۽ رويو اختيار ڪرڻ کي ترجيح ڏين ٿا.

ڪوبه فعل تيستائين غير اخلاقي نه آهي جيستائين هو ٻين ماڻهن لاءِ اذيت جو باعث نه ٿو بڻجي

”ون يونٽ“ واري دور ۾ سنڌي زبان جي لاءِ نه صرف سرڪاري ادارن، نيم سرڪاري ادارن، نجی ادارن ۽ تعليمي ادارن جا دروازا بند ڪيا ويا پر ون يونٽ کان اڳ واري حيثيت پڻ ختم ڪئي وئي. يعني جن ادارن ۾ ون يونٽ کان اول سنڌي زبان رائج هئي، انهن ادارن مان پڻ ”سنڌي زبان“ کي خارج ڪيو ويو.

سنڌ، پنجاب، بلوچستان ۽ پختونخواه صوبن جي جاگرافيائي حيثيت کي ختم ڪري ”مغربي پاڪستان“ جو نالو ڏنو ويو، جتي اردو زبان کي سرڪاري زبان جي حيثيت سان ”مڙهيو ويو. جڏهن ته اوڀر پاڪستان جي شاگردن ۽ عوام جي احتجاج ۽ مزاحمت جي نتيجي ۾ ”بنگالي“ زبان کي اتي جي سرڪاري زبان تسليم ڪيو ويو.

يحيٰ خان جي حڪومتي دور ۾ سنڌ جي شاگردن ۽ وطن دوست قوتن، جڏهن گڏجي ون يونٽ ختم ڪرڻ ۽ سنڌي زبان کي قومي ٻولي تسليم ڪري سنڌ جي سڀني سرڪاري، غير سرڪاري ادارن ۽ تعليمي ادارن ۾ رائج ڪرڻ ۽ مادري زبانن کي تعليم جو ذريعو بنائڻ لاءِ احتجاج تيز ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي قيادت پڻ سڄي سنڌ ۾ برانچن کي اها هدايت ڪئي ته اهي سنڌ جي سڀني ريلوي اسٽيشنن تي پاڻ انهن شهرن جا نالا سنڌي زبان ۾ به لکن.

اسان نوابشاهه جا دوست گڏجي جڏهن ريلوي اسٽيشن تي سنڌي ۾ نالا لکڻ جي لاءِ پهتاسين ته ان وقت نوابشاهه ۾ پوليس جو مشهور ڊي ايس پي ”پجل“ جوڻيجو جيڪو پوءِ لاڙڪاڻي ۾ مرحوم پٽي صاحب جي دور ۾ ايس پي پڻ ٿيو هو، اهو ۽ جان محمد ناريجو ايس ايج او جنهن جو تعلق پڻ لاڙڪاڻي سان هو، اهي پنهنجي ”پوليس نفري“ سان گڏ اچي اتي پهتا. هنن جي نيت شايد، اسان کي گرفتار ڪرڻ جي هئي يا کين اهو ڊپ هو ته متان ٻي ڪا ڌر اسان جي ان عمل جي خلاف ردعمل جو مظاهرو ڪري ۽ متان اسٽيشن تي ڪاوڙ وڌندڙ واقعو نه ٿي پوي، پر اسان کين جڏهن هر طرح سان مطمئن ڪيو ۽ کين آخر ۾ اهو احساس به ڏياريو ته ”ون يونٽ تنهن سان اسان کان وڌيڪ ”فورن فائڊو“ هنن کي ٿي ملندو“ ۽ سنڌي زبان جي قومي، سرڪاري ۽ مادري حيثيت بحال ٿيڻ سان به هنن جو پنهنجو مفاد به جڙيل آهي ته اهي ٻئي آفيسر ”کلندا، خوش ٿيندا“ واپس موٽي ويا.

منظور حسين پٽي سپيرير سول سروس جو امتحان پاس ڪرڻ کانپوءِ هن وقت ڪنهن اداري ۾ وڏي عهدي تي سڻي ساک وارو آفيسر آهي. شاگرديءَ جي زماني ۾ هن جا ”هٿ اکر“ به سٺا هوندا هئا ته ڊرائنگ ۾ پڻ هوشيار هوندو هو. اسان رنگ ۽ برش خريد ڪري، سائين منظور حسين کي ڏاکڻ تي بيهاري اسٽيشن جي

سڀني حصن ۾ سنڌي زبان ۾ ”نوابشاھ اسٽيشن“ به لکرايو ته جيڪو ڪجهه اردو زبان ۾ لکيل هو، ان جو ترجمو ڪري سنڌي زبان ۾ به اهوئي لکرايو. اهڙي طرح سنڌ جي وڏن توڙي ننڍن شهرن ۾ اها مهم ڪاميابيءَ سان مڪمل ڪئي وئي.

سنڌ ۽ بلوچستان جي هڪ اڳوڻي چيف سيڪريٽري محترم قلبي بخش رند جو تعلق به نوابشاھ ضلعي جي سڪرنڊ تعلقي سان آهي. ”ڪي بي رند“ محنتي، هوشيار ۽ ”ڪامياب“ آفيسر رهيو آهي. سندس والد مرحوم غلام نبي رند پاڻ به نه صرف ترڙ جو چڱو، موچارو زميندار هو پر قلبي بخش، گل محمد ۽ خاندان جي ويجهن نوجوانن کي تعليم پرائڻ جي سلسلي ۾ ذاتي دلچسپي وٺندو هو.

نوابشاھ سان واسطو رکندڙ سول سروسز ۾ هن وقت جيڪي ٻيا تجربيڪار ۽ سٺي ساک وارا آفيسر آهن انهن ۾ نذير حسين مهر، عبدالرزاق قربشي، محمد نصير خان جمالي، اشرف علي پٽي ۽ منظور حسين پٽي شامل آهن، جن جي پنهنجي ذاتي محنت ۽ همت به لائق تحسين آهي ته سندن والدين پڻ ان سلسلي ۾ قابل فخر آهن، جن مالي مشڪلاتن جي باوجود هنن جي هر طرح مدد ۽ همت افزائي ڪئي.

سنڌ ۾ اهڙا ڪيترائي آفيسر آهن جن جي والدين کي جنس هجي جو انهن تنگ دستي جي باوجود پنهنجي اولاد کي اهم عهدن تائين پهچائڻ کي هر حالت ۾ ترجيح ڏني. اهڙا والدين قابل احترام ۽ قابل فخر هجڻ گهرجن.

چوندا آهن ته ”انسان هڪ ٻيچين مخلوق آهي“. اسان جڏهن ڪنوارا هوندا آهيون ته زندگي مان بيزار هوندا آهيون، وري جڏهن شادي ڪندا آهيون ته به خوش نه هوندا آهيون ۽ جيڪڏهن اڪيلا هوندا آهيون ته اڪيلائي کائڻ لڳندي آهي. اڪثر چيو ويندو آهي ته ”آرزو“ جو پيٽ ڪڏهن به نه پرچندو آهي، تمنائڻ کي ڪڏهن به تسڪين نه ٿيندي آهي، دنيا جي زندگي ۾ انسان جي شڪست ان تر آهي.“ انهن ڳالهين يا چوڻين ۾ صداقت هجي يا نه هجي پراڻا بهرحال حقيقت آهي ته ”سرمائيداري“ سماج ۾ انسان ماڻهن جي ”ميڙ“ يا ”هجوم“ ۾ به اڪيلائي محسوس ڪرڻ لاءِ مجبور هوندو آهي.

اڄ جي دور ۾ سڀني کي خبر آهي ته ”جنگ هڪ موتمار ۽ مهلڪ جرم آهي. ان جي باوجود جيڪو حڪمران يا طبو يا شخص جيڪو پاڻ اهو جرم ڪندڙ آهي، اهو به ”انصاف“ جي آرڙ ضرور وٺندو آهي.“

چوندا آهن ته ”خوشامد انهن ماڻهن کي وڻندي آهي جيڪي ”غرور نفس“ ۾ مبتلا هوندا آهن، جڏهن ته ڪنهن کان به نفرت ڪرڻ جو مطلب پاڻ پنهنجي جهالت ۽ خوف جو اعتراف ڪرڻ آهي.“

اڄ جي دور ۾ نوجوان جلدي ڏوڪو کائي ويندا آهن، ڇاڪاڻ جو اهي پراميد به جلدي ٿي ويندا آهن.“

ڏاهن جو چوڻ آهي ته بغاوت کان بچڻ جو بهترين طريقو اهو آهي ته ان جا سبب پيدا نه ڪيا وڃن. جيڪڏهن دونهن ڏکندو رهندو ته ڪڏهن به ڪٿان به ڪا

چنگ ان کي پڙڪائڻ ۾ دير نه ڪندي.

"پنهنجي دوست سان اهڙي محبت ڪيو ڄڻ ته هو دشمن ٿيڻ وارو ئي آهي ۽ دشمن سان اهڙو سلوڪ ڪريو ڄڻ اهو دوست بڻجڻ لاءِ آماده آهي."
 "هر شخص وٽ ڪانه ڪا اهڙي ڄاڻ ضرور آهي جيڪا ان کان سگهڻ ٿو."

"اسان جي دل گهرندي آهي ته جيڪا شئي اٿل آهي، ان کي خنده پيشاني سان منهن ڏيون ۽ ويجهو ايندڙ موت تي مسڪرائڻ سکون."
 "وڏي ٿيڻ جي عمل ۾ انسان هڪ اهڙي اهم شئي وڃائي ويهي ٿو جيڪا پيهر ڪڏهن به نٿي ملي ۽ اها آهي "معصوميت" جو خاتمو."

اسڪاٽلينڊ جي هڪ شاعر رابرٽ برنس جوشعر آهي ته "به ڇاپڙڻو، ڇا اهي ئي توهان جون من مستيون آهن ته انسانن کي قتل ڪري خدا جو شڪر ادا ڪيو؟ شرم ڪريو، باز اچو، خدا قتل جي لاءِ اوهان جا شڪرانا ڪڏهن به قبول نه ڪندو."

"ڪنهن به ماڻهوءَ جو موت مون کي ڪمزور ڪندو آهي ڇاڪاڻ جو آءٌ انسانيت سان منسوب آهيان. ان ڪري ڪڏهن به ڪنهن کي اهو معلوم ڪرڻ لاءِ "گرچا گهر" نه موڪليندا ڪريو ته موت جون گهڻيون ڪنهن جي لاءِ وڃي رهيون آهن. اهي توهان جي لاءِ وڃي رهيون آهن."

"جڏهن اسين فطرت تي سوچيون ٿا، يا انسان ذات جي تاريخ تي يا اسان جي پنهنجي ڪارڪردگيءَ تي ته پهرين تصوير جيڪا اسان جي آڏو اچي ٿي اها لاڳاپن ۽ لاڳاپن جي لاڳاپن جي آهي. جنهن ۾ ڪا به شئي جيئن اها هئي، جتي هئي ۽ جيڪي ڪجهه هئي. اها ائين نٿي رهي پر هر شئي ڇري ٿي. بدلجي ٿي، وجود ۾ اچي ٿي ۽ وجود مان نڪري وڃي ٿي."

"اسان جا جذبا ۽ اڌما بدلجن ٿا ۽ اسين ان جو ڪو به نوٽيس نٿا وٺون. اسان ڏسندا آهيون ته جيڪا ٺلهي همدرد هئي سا بلڊجي محبت ٿي وڃي ٿي ۽ اها محبت پوءِ ڪڏهن بگڙي نفرت بڻجي وڃي ٿي."

"نظريات غلطيءَ جو تدارڪ نه ڪرڻ علمي بدديانتي جي مترادف آهي."
 "اها به شايد حقيقت هجي ته جتي هزارين مذهب، مسلڪ ۽ مذهبي عقيدا هڪٻئي سان برسر پيڪار هجن، اتي انسان جي ذهن ۾ سڀني جي لاءِ شڪ پيدا ٿيندا هجن!!!"

اها پڻ حقيقت آهي ته "اسان ڪنهندا آهيون ته اسان کي خارش ٿيندي آهي ۽ خارش ٿيندي آهي ته ڪنهندا آهيون."

"حق جو سوال اتي پيدا ٿيندو آهي جتي ڌريون برابر هجن. هتي طاقتور جي دل ۾ جيڪي اچي ٿو، اهو ڪري ٿو ۽ ڪمزور کي برداشت ڪرڻو پوي ٿو."

"انساني ابتدائي تاريخ جو مطالعو ڪبو ته خبر پوندي ته جهالت ۽ خوف پهريائين "ديوتا" پيدا ڪيا.

"انسان اڄ جيڪو ڪجهه به آهي، ان جي قيمت هن جا ابا ڏاڏا گهڻو وقت

اڳي ادا ڪري چڪا آهن."

سقراط هڪ دائي جو، والٽيئر هڪ وڪيل جو ۽ شيڪسپيئر هڪ ڪاسائي جو پٽ هو.

"پنهنجي زماني جي اخلاقي نظام سان ٽڪر کائڻ هميشه خوفناڪ رهيو آهي." "جيئن جيئن دانش ۽ بصيرت وڌي ٿي، تيئن تيئن ساڳي نسبت سان تلخي به گهٽجي ٿي.

زندہ رهڻ لاءِ ضروري آهي ته ماڻهو موت کان وڌيڪ زندگيءَ کي ياد رکي."

"جيترو اسان وڌيڪ سکون ٿا اوترو ئي اسان کي پنهنجي ڪم علمي جو وڌيڪ احساس ٿئي ٿو."

"فڪر، عمل جو امڪان آهي. ڌيان هڪ تلاءُ آهي. نفرت هڪ گريز آهي. بڪ هڪ جستجو آهي. جذبو هڪ حرڪت آهي. خيال، عمل جي پهرين منزل آهي." "ٻارڙا، والدين جي لاءِ جيئرا نه رهندا آهن پر والدين ٻارڙن لاءِ زندہ رهندا آهن ۽ ٻارڙن جي بيوسي ۽ لاچارِي ئي "خاندان" جي ملڪيت ۽ اهميت آهي."

"خاندان پهرين اجتماعي ايڪائي آهي، ٻار جنهن جي اطاعت ڪري ٿو."

"خاندان اجتماعي ادارن ۾ سڀني کان وڌيڪ فطري ادارو آهي."

"اخلاق جي ڪسوٽي يا پرک اجتماعي فلاح ۽ بهبود آهي."

"اسانجا ٻار نصيحتن سان نه پر اسان جي مثال کان متاثر ٿيندا آهن."

"حڪومت جڏهن چند "احمتن" کي قابو نٿي ڪري سگهي ته پوءِ سڀني کي احمق بنائڻ گهري ٿي."

"قانون، جائيداد ۽ ملڪيت رکندڙن جي حقن ۾ مفيد آهي پر بي زر ۽ مفلس ماڻهن لاءِ نقصانڪار آهي."

"رياست دعويٰ ڪري ٿي ته "آءٌ عوام آهيان" جيڪو سراسر ڪوڙ آهي."

مٿي ۽ هيٺ عرض ڪيل سمورا ٽڪرا، مختلف ڪتابن سان نوٽ ڪيل

آهن جن تي غور ڪرڻ جي ضرورت آهي.

"حڪومت صاحب جائيداد ماڻهن جو هڪ اجتماعي ادارو آهي جيڪو جائيداد کي تحفظ ڏيڻ لاءِ وجود ۾ آندو ويو آهي."

هڪ چيني چوڻي آهي ته "جڏهن به ڪا قوم گهڻا قانون ٺاهڻ شروع ڪري ته پڪ سمجهندا ته ان جو "پوڙهاپو" يا "بڏاپو" اچي رهيو آهي." هڪ آمريڪي، جو چوڻ آهي ته ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته آمريڪا جا اٺين سائو هزار سالن کان "سورنهن" هزار قانون ٺاهين ٿا، جيڪڏهن اهو سچ آهي ته پوءِ اسان هڪ چورن جي قوم آهيون جنهن کي قانون جي نه پر علم جي ضرورت آهي."

مسيحيت جو سڀ کان وڏو معجزو اهو آهي ته "ان مفلسن کي اميرن جي قتل کان باز رکيو."

"زندگيءَ جو الميو آهي ته زندگي اسان کي حڪمت ان وقت عطا ڪري ٿي جڏهن اها اسان کي "شباب" چئي وٺي ٿي."

"چاليهن سالن جي عمر کانپوءِ اسان اهو چاهيندا آهيون ته دنيا هڪ هنڌ بيهي رهي ۽ زندگيءَ جو وهڪرو به رُڪجي وڃي". پر "ڪا به شئي جامد ۽ ساڪن نه آهي، هر شئي حرڪت ۾ روان دوان آهي. ساڳي نهر ۾ ڪوبه به پيرا ڪڏهن نٿو وهجي، ڇاڪاڻ ته اها به لاڳيتيون گهڙيون، اها ساڳي نه ٿي رهي، هڪ گهڙي کان ٻيءَ گهڙيءَ تائين اها بدليجي ٿي، اها ٻي ٿي وڃي ٿي". اهائي زندگيءَ جي اصل حقيقت آهي جيڪا اسان جي پسند يا ناپسند جي محتاج نه آهي.

مٿي عرض ڪيل مختلف ٽڪرا، مختلف ڏاهن جا چيل آهن جيڪي زندگي کي سمجهڻ ۾ مددگار ثابت ٿي سگهن ٿا.

دنيا جي حقيقت کي سمجهڻ جي جستجو ڪندڙ سائنسدانن، عالمن ۽ محققن جي اها به دعويٰ آهي ته اڄ کان تقريبن چار ارب سال پوءِ "هيليئم" جي مرڪزي حصي جي سُسڻ سان اسان جي سج جو دائرو وڌڻ شروع ڪري ڇڏيندو ۽ سج جي ويجهو وارن سيارن کي ناقابل تصور گرمي جو منهن ڏسڻو پوندو. زميني، هوائي ماحول ۽ سمنڊن جي تهڪڻ سان زمين تي زندگي ناممڪن بڻجي ويندي پر تڏهن به ڪائنات جي هن ننڍڙي حصي ۾ زندگي جي ختم ٿيڻ سان باقي ڪائنات جي زندگي جي ڪهاڻي ختم نه ٿيندي. جڏهن سج مري رهيو هوندو ته ٻيا ستارا جنم وٺي رهيا هوندا. ڪائنات جي مشاهدن مطابق اربين ڪهڪشائن ۾ اهڙا بيشمار سج ۽ سياره موجود آهن جن تي زندگيءَ لاءِ گهربل حالتون به حاضر آهن. "انڪري ڪائنات جي هن معمولي دنيا يا حصي تي چار ارب سالن کانپوءِ جيڪو ناسازگار ماحول پيدا ٿيندو، ان لاءِ هن وقت پريشان ٿيڻ جو ڪوبه سبب نه آهي".

ننڍپڻ ۾ ۽ اڃا تائين اسڪولن ۽ تعليمي ادارن ۾ جيڪي ڪورس اسان جي ٻارن کي پڙهايا وڃن ٿا، اهي ڪورس، ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ تي ڏيندڙ ڄاڻ سان ڪيتري هڪجهڙائي ۽ هم آهنگي رکن ٿا؟ ان اهم سوال کي نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ جو ساڳي دنيا، ڪائنات يا سيارن ۽ ستارن جي باري ۾ هڪٻئي جي ابتڙ ملندڙ ڄاڻ ٻارن کي مونجهاري ۽ بداعتمادي ۽ بي اطمينانيءَ ۾ ڦاسائيندي رهندي ۽ کين سمجهه ۾ نه ايندو ته "حقيقت ڇا آهي؟" ان ڪري سائنسي تحقيقات ۽ سائنسي علم جي روشنيءَ ۾ تعليمي ادارن جا ڪورس ترتيب ڏنا وڃن. ڪنهن به هڪ نظريي يا هڪ رُخ تي زور ڏيڻ جي بدران سائنس، ٽيڪنالاجي ۽ فلسفي جي ڪورسن کي به نصاب ۾ شامل ڪرڻ گهرجي ته اهو پڻ پرکڻ گهرجي ته عمل ۾ ڪهڙو نظريو اسان سان وڌيڪ لاڳاپيل به آهي ته فائديمند به آهي.

اڪيلائي جي زندگي بسر ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته انسان يا ته ديوتا هجي يا حيوان

نوحوان محمد پناهه جڏهن ننڍي کنڊ جي برڪ عالم دين مرحوم ابو
الڪلام آزاد جو شاگرد بنيو ته مولانا آزاد پنهنجي هن سنڌي نوحوان شاگرد جو نالو
محمد پناهه مان ڦيرائي محمد معاذ رکيو. ”معاذ“ ۽ ”پناهه“ جي معنيٰ ساڳي آهي.
محمد معاذ، تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ مولوي به بنيو ته طب جو ڪورس ڪرڻ کان
پوءِ سنڌيافنه حڪيم پڻ بنيو.

حڪيم مولوي محمد معاذ پيرزادي جو تعلق نوابشاهه ضلعي جي
سڪرنڊ تعلقي سان هو. سندن ڳوٺ جو نالو چئن شاهه آهي.
حڪيم محمد معاذ پهريائين ڪراچي ۾ ”دواخانو“ کوليو، پر پوءِ پنهنجي
ابائي ضلعي يعني نوابشاهه شهر ۾ مستقل رهائش به اختيار ڪئي ته 1917ع ۾
معاذ دواخانو پڻ قائم ڪيائين.

ننڍي کنڊ جي آزاديءَ واري تحريڪ جي دوران مرحوم محمد معاذ،
جميعت العلماء هند سان نه صرف واسطو رهيو پر ان ۾ سرگرميءَ سان حصو وٺندو
رهيو. ان کان سواءِ سندس همدرديون سنڌ هاري ڪميٽي سان پڻ هيون، جنهن جي
ناهن ۾ پڻ دلچسپي سان حصو ورتائين.

هند-سنڌ، بلوچستان، پختونخواهه توڙي پنجاب جا چوٽيءَ جا سياستدان
۽ ديني عالم اڪثر مرحوم حڪيم محمد معاذ وٽ ايندا رهندا هئا. حڪيم محمد
معاذ، نوابشاهه لوڪل بورڊ جو چيئرمين، صدر، ميمبر پڻ چونڊجندو رهيو ته انگريز
سرڪار ۽ انهن جي ثقيل سرڪار ۽ انتظام جي انتقام جو نشانو پڻ بڻجندو رهيو.
ان راهه ۾ ڪيترا ڀيرا جيل پڻ ڪاٽيائين.

مرحوم محمد معاذ، ڪراچي جي ڪلاڪوٽ پاڙي ۾ رهڻ دوران، اتان جي
هڪ بلوچ خاندان مان شادي ڪئي. جنهن مان حڪيم صاحب کي چار پٽ ۽ هڪ
نياڻي آهي. سندس ان پهرين گهر واريءَ جي انتقال کان پوءِ حڪيم صاحب وري به
ساڳي خاندان مان يعني پهرئين مرحوم گهر واريءَ جي ننڍي پيڻ سان ٻي شادي
ڪئي. جنهن مان حڪيم صاحب کي پنج پٽ ۽ ٽي نياڻيون آهن.

حڪيم محمد معاذ 15 مئي 1970ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪيو.
مرحوم محمد معاذ جو ڇهون نمبر فرزند مسعود احمد انجنيئرنگ ڪاليج ۾ تعليم
حاصل ڪرڻ دوران شاگرد تحريڪ ۾ سرگرميءَ سان حصو وٺي رهيو آهي. تنظيمي
لحاظ کان هو ايس اين ايس جو عهديدار به هو پر ڪاليج جي سڀني شاگردن ۾
مقبول هو.

اهو، اهوئي دور هو جڏهن آءٌ به نوابشاهه ۾ شاگرد جدوجهد ۾ سرگرميءَ
سان حصو وٺي رهيو هوس. ساڳي شهر ۽ ساڳي تنظيم ۾ گڏ هجڻ جي ڪري هڪ

ٻئي سان برادرانه ۽ دوستانه تعلق قائم ٿيا.

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ حفيظ پيرزادي صاحب ۽ رعنا لياقت علي خان مرحوم سان ٿيل ناخوشگوار واقعي جي سلسلي ۾ جڏهن آءٌ ٻين دوستن سان گڏ گرفتار ڪيو ويس ۽ جڏهن اسان سڀني ملزمن کي اسپيشل ٽربيونل ۾ ”پيشيءَ“ لاءِ حيدرآباد مان ڪراچي وٺي ويندا هئا ته ان حاضريءَ واري ڏينهن تي مسعود صاحب، اسان سڀني ”قيدين“ جي لاءِ گهران ماني ٺهرائي ڪڍي ايندو هو. مسعود احمد کي انهن ڏينهن ۾ ڪي اي ايس سي ۾ نوڪري ملي چڪي هئي.

مسعود صاحب، ان دور ۾ انتهائي فعال، زنده دل، خوش مزاج، بهادر ۽ دلبر شخصيت جو مالڪ هو.

هتي اهو ٻڌائڻ ضروري ٿيندو ته ان کان ڪجهه سال پوءِ مسعود صاحب سان ”هڪ روڊ حادثو“ به پيش آيو ته ڪجهه سال بعد ۾ وري کيس ”برين هيمرهيج“ جو حملو پڻ ٿيو. پاڻ انهن ٻنهي خطرناڪ حملن ۾ حادثن کان صحتياب ته ٿي ويا پر دماغي ڌڪن جي ڪري سندس طبيعت ۾ پهريون وارو ”مزو“ برقرار نه رهي سگهيو. مسعود احمد صاحب پڻ ڪي اي ايس سي مان 5-6 سال اڳ پاڻ رٽائرمينٽ ورتي آهي ۽ اڄڪلهه پنهنجي گهر ۽ ٻارڙن سان خوش آهي.

مرحوم حڪيم محمد معاذ جيئن ته نوابشاهه جي معزز ۽ ڄاتل سڃاتل شخصيت به هو ته دواخاني جي حوالي سان پڻ شهر ۽ پسگردائي جي ڳوٺاڻن سان سندس واسطا هئا، جڏهن ته لوڪل بورڊ جي صدر هجڻ جي حيثيت سان ڪيترن ڳوٺن ۾ اسڪول پڻ قائم ڪرايا هئا. ان ڪري به اسان جي وڏڙن جو پڻ دواخاني اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. ان ڪري مرحوم حڪيم صاحب جا ٻيا فرزند پڻ منهنجي والد محترم، ڀائرن ۽ مون کي سڃاڻيندا هئا.

انجنيئرنگ جي ڊگري وٺڻ ۽ بيروزگار ٿيڻ کان پوءِ جڏهن منهنجي شادي جو مرحلو آيو ته ٻنهي خاندانن جي ”ڪامن“ دوستن جي معرفت منهنجي شادي مرحوم حڪيم محمد معاذ جي سڀني کان ننڍي نياڻي سان طئي ڪئي وئي.

جڏهن آءٌ اوچي ڏي سي ۾ هوس ته منهنجو مڱڻو ٿيو ۽ وري 1979ع ۾ جڏهن شادي ٿي ته ان وقت آءٌ ڪي اي ايس سي ۾ هوس.

مون کي چار نياڻيون آهن، جن مان ٽن جي شادي ڪرائڻ جو فرض ادا ڪري چڪو آهيان. سڀني نياڻين ڪراچي جي مشهور گرلز اسڪول ”ماما پارسي“ مان تعليم حاصل ڪئي آهي.

منهنجي وڏي نياڻيءَ جي شادي، سندس ماساٽ يعني محترم فيض محمد پيرزادي جي محنتي، ذهين ۽ بااخلاق پٽ سان ٿي آهي، جيڪو آمريڪا جي نيوجرسي رياست ۾ مقیم آهي.

منهنجي ٻي نمبر جي نياڻي جي شادي ڊاڪٽر خلیق الزمان پيرزادي جي ننڍي فرزند ابراهيم سان يعني سندس ماروٽ سان ٿيل آهي، جيڪو برطانيا جي پيٽربرو شهر ۾ مقیم آهي.

منهنجي ٽين نياڻي جي شادي محترم گلزار احمد جي ننڍي فرزند امان

گل سان ٿيل آهي، جنهن کي سلڪ بينڪ ۾ ملازمت آهي. سڀني کان ننڍي نياڻي ائين ڪلاس ۾ تعليم حاصل ڪري رهي آهي. ٻار هر هڪ ماءُ پيءُ کي وڻندا آهن. پر ٻارن، خاص ڪري نياڻين ۽ اهو به اسان جي معاشري ۾ ڪيئن تربيت ڪجي، ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. ٻار انتهائي "نازڪ"، ۽ "حساس" ٿيندا آهن. انهن سان سندن عمر جي لحاظ کان ڪيئن پيش اچجي، هنن جي ذهني اوسر ڪهڙي ماحول ۾ ڪرڻ گهرجي، اهي انتهائي اهم ۽ ڏکيا ۽ صبر آزما مرحلا هوندا آهن. چوندا آهن ته ظالم والدين جا ٻار هميشه ڪوڙ ڳالهائيندا آهن.

"اهو پڻ چيو ويندو آهي ته ٻارن جي طرفان هر پڇيل سوال دراصل "دنيا کي سمجهڻ جي خواهش جو اظهار هوندو آهي". ان ڪري ٻارڙن کي ٽوڪڻ، هر ڳالهه تي روڪڻ، يا پڇيل سوالن جا جواب نه ڏيڻ، ٻارڙن جي هڪ ٻئي سان "پيٽ" ڪرڻ، اڪيلائي ۾ توڙي ٻين جي موجودگي ۾ ٻارڙن تي تنقيد ڪرڻ سان سندس اڳيان ڪنهن جي عيب جو ٿي ڪرڻ انتهائي خطرناڪ آهي.

"پيار ڳالهه ٻولهه جو بنياد آهي ته ساڳي وقت خود ڳالهه ٻولهه به آهي." هڪ ساڳي ٻار سان ماءُ جو رويو ۽ سلوڪ هڪڙو ته پيءُ جو وري ٻيو" يا هڪ ٻار سان سلوڪ ۽ رويو هڪڙو ته ٻئي ٻار کي مختلف نفسياتي مونجهارن جي ور چاڙهڻ جو سبب بڻجي سگهي ٿو. ان کان سواءِ ماءُ پيءُ جو هڪ ٻئي سان "ناروا سلوڪ" تلخي يا "بدمزگي" پڻ ٻارن جي لاءِ انتهائي خراب اثر پيدا ڪرڻ جو باعث بڻجي سگهي ٿو. چوندا آهن ته "جنهن موقعي تي اوهان پنهنجي جيون ساٿي تي توجهه ڏيئي سگهو، ضرور ڏيندا ڪريو." "ڪڏهن به پنهنجي ساٿي تي حاوي ٿيڻ يا چانهنجي وڃڻ جي ڪوشش نه ڪريو."

"هر شخص جي تعريف ڪندا ڪريو ته جيئن اوهان تعريف تي پورو لهڻ جي ڪوشش ڪري."

"ڪنهن به ٻئي شخص کي شرمساريءَ کان بچايو." "بني نوع انسان جي عالمگير خواهش "همدردي آهي." "نفرت، نفرت سان ختم نه ٿيندي آهي پر محبت سان متحدي آهي." "هر نادان ماڻهو پنهنجي غلطي تي پردو وجهڻ جي ڪوشش ڪندو آهي." اوهان کان غلطي ٿي وڃي ته فورن تسليم ڪيو. "جيڪڏهن اوهان هر روز عيد ۽ هر رات شب برات ملهائڻ چاهيو ٿا ته پنهنجي گهر واريءَ جي گهرداري جي سليقي کي نه نڪريو."

"اسان انهن ماڻهن کي پسند ڪندا آهيون، جيڪي اسان کي پسند ڪندا آهن." "اظهار خودي انساني فطرت جي پهرين ضرورت آهي." جڏهن ماڻهو خود پنهنجي نفس سان جنگ ڪري ٿو ته ان وقت هن جي قدر و قيمت وڌي وڃي ٿي."

”جيڪا مسڪراھت، دل جي گھراين مان اڀرندي آھي، اھا ھر ڪنھن جي دل کان خراج وصول ڪندي آھي.“

”ٻين سان اھڙو سلوڪ ڪريو، جھڙي سلوڪ جي اوهان انھن کان توقع ڪيو ٿا“ يا جيڪو سلوڪ اوهان کي پاڻ کي سٺو محسوس ٿئي.“

”جيڪڏھن اوهان پنھنجي حرمت/عزت چاھيو ٿا ته پوءِ ٻين جي حرمت ڪريو.“

”عورت کي پنھنجو نسل ڪنھن به فرد کان وڌيڪ پيارو ھوندو آھي.“

”ماءُ جو پيار انساني ايجاد نه آھي، اھو حيواني ورثو آھي، اھو جبلن کان به جھونو آھي.“

”ڪو به شخص جيستائين پنھنجو پاڻ سان ذهني طور تي مخلص نه آھي، خوش نه ٿورھي سگھي ۽ نه ئي فطرت جي تقاضائن مطابق زندگي بسر ڪري سگھي ٿو. فطرت جي تقاضائن مطابق زندگي گذارڻ جو نالو ئي ”جنت“ آھي.“

”جيڪڏھن توهان جو ڪو به ٻار ڪا غلطي ڪري ته ان کي ترت سيني سان لڳايو ته جيئن هو اوهان جي دل جي ڌڙڪن ٻڌي سگھي ۽ محسوس ڪري ته اوهان کيس ڪيترو پيار ڪريو ٿا“.....!!!!

”مرد شاھ بلوط وانگر پروقار، عورت ول جيان محبت ۽ ٻار گلن وانگر سدا سگند ڏيندڙ ٿي سگھن ٿا.“

”سچ پچ ته ٻارڙن/نيائين کي نپاڻ جي دوران ڪڏھن ڪڏھن سخت يا ”خو“ رويو اختيار ڪرڻ سان ٻارڙن جي ڪچي ذهن ۾ اوهان جي لاءِ ڊپ ۽ نفرت جا جيڪي مليل جليل احساس پيدا ٿين ٿا، اھي وڏين ڪوششن جي باوجود ٻارن جي ذهنن مان نه ٿا ڪڍي سگھجن. يعني اوهان ٻارڙن جو سٺو سيڪڙو اعتماد ۽ سٺو سيڪڙو پيار ڪڏھن به حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگھندا. ان ڪري ٻارڙن سان ڏاڍي ذميداري ۽ احتياط سان هلڻ ضروري آھي.“

ٻار جيڪڏھن ماءُ کان يا پيءُ کان ڊڄي ته پوءِ آخر ڪيڏانهن وڃي؟؟

ڪنھن وٽ پناهه وٺي؟ ڇا والدين جي لاءِ ان کان وڏي ٻي ڪا بدقسمتي ٿي سگھي ٿي ته سندس جگر جا ٽڪر کانئس ڊڄندا رھن؟ کانئس نفرت ڪندا رھن؟ يا ٻارن کي پيءُ جو ڊپ ڏيکاري ڊيچارڻ، سٺي ڳالھ آھي؟؟

ٻارن کي صحتمند، سٺو، انسان دوست، ماحول ۽ پيار ڏيڻ اسان جو فرض آھي.

ٻي صورت ۾ والدين پاڻ پنھنجن ئي ٻارڙن جي رد عمل جو ذميدار ھوندا ۽ اھو رد عمل کين زندگي ۾ بيچين ڪندو رھندو.

خواهشون تيستائين ناممڪن آهن جيستائين خواهشون ڪرڻ وارو ”جاندار“ موجود نه هجي

گورنمينٽ ڪاليج نواب شاھ ۾ جڏهن داخلا ورتو ته اتي بشير احمد ميمڻ سان پڻ ويجهڙائپ ۽ دوستي ٿي. بشير احمد، اصل ۾ ”نئين جتوئي“ جو رهواسي آهي. ڏاڍو محنتي، ذهين ۽ صابرين آهي. شاگرديءَ جي زماني ۾ لکڻ پڙهڻ سان دلچسپي هجڻ جي ڪري ”سنڌو پارس پبليڪيشن جي نالي سان ڪجهه ڪتاب ۽ ڪجهه رسالا پڻ شايع ڪرايائين. سندس معرفت اسلم آزاد ۽ گل محمد مستوئي سان پڻ ملاقات ٿي، جيڪي ان زماني ۾ عبرت اخبار ۾ ”ٻارن جو صحفو“ جا انچارج هوندا هئا. اسلم آزاد پوءِ به مختلف اخبارن ۽ ميڊيا جي ٻين ذريعن ۾ نه صرف ڪم ڪيو پر شهرت پڻ حاصل ڪئي. ”پرڪ“ پروگرام سندن سڃاڻپ بڻجي ويو هو. هن وقت سندس صحت، سندس ساٿ نه ڏيئي رهي آهي پر پوءِ به اسلم هڪ زنده دل انسان آهي. جڏهن ته انجنيئرنگ جي ڊگري حاصل ڪرڻ کان پوءِ مختلف عهدن تي مختلف شهرن ۾ ملازمت ڪندي ڪندي، هن وقت بشير احمد ايگزيڪيوٽو ڊسٽرڪٽ آفيسر جي عهدي تي فائز آهي. غريب پرور، هوشيار ۽ ”جلالي“ آهي.

جيئن ته هر دور ۾ ”سماجي مسئلن جو سبب ان وقت جون سماجي حالتون ئي هونديون آهن.“ ان ڪري هر هڪ انسان کي پنهنجي پنهنجي دور جي سماجي حالتن ۽ سماجي مسئلن کي سمجهڻ ۽ انهن جو ”حل“ ڪرڻ گهرجي ۽ ظاهر آهي ته اها اجتماعي ذميواري، انفرادي حيثيت سان محسوس ڪرڻ ۽ ادا ڪرڻ جي باوجود به چڱا نتيجا صرف ان وقت ڏيئي سگهجي ٿي جڏهن اهي سمورا طبعا ۽ سماج جا اهي سڀ حصا گڏجي ان ڏس ۾ اجتماعي جدوجهد ڪن ۽ ان احتجاجي جدوجهد جي لاءِ هڪ گڏيل جماعت تشڪيل ڏين. هڪ طرف اسان مسئلن کان بيزار ۽ تنگ به آهيون پر ٻئي طرف ”سياسي جدوجهد“ يا سياست يا سائنسي نظريي يا سياسي جماعت ۾ شامل ٿيڻ کان ”چرڪي“ رهيا آهيون ته پوءِ ڇا مسئلا حل ڪيئن ٿيندا؟ بهتر تبديلي ڪير آڻيندو ۽ ڪيئن آڻيندو؟ ”سياست“ تي به جيڪڏهن هڪڙي گروهه يا هڪڙي طبقي کي ”هڪ هٿي“ برقرار رکڻ جي اجازت ڏني ته پوءِ اهو طبقي پنهنجن طبقاتي مفادن جي خلاف فيصلا ڪيئن ڪندو؟ ”سياست“ لفظ کان ڄاڻي وائي ڇو ڏيارڻ يا نفرت ڪرائڻ جو ماحول به انهن بالادست قوتن جي حرڪت ۽ حڪمت عملي سمجهڻ گهرجي جيڪي شاگردن، نوجوانن، هارين، مزدورن، ملازمن، ڳوٺاڻن، بيروزگارن، غريب شهرين، عورتن ۽ سماج جي پيڙيل طبقن کي سياست کان يا سياسي جدوجهد کان پري رکڻ گهرن ٿيون.

اسان کي ڪڏهن به اهو نه وسارڻ گهرجي ته ”انساني سماج، مجموعي طور تي مرڪب آهي. اقتصادي زندگي ۽ سياسي زندگيءَ جو.“ يعني ”سياسي زندگي، اقتصادي زندگيءَ جي ئي هڪ پيداوار آهي.“ ان ڪري جيڪڏهن اسان پنهنجي زندگي سان لاڳاپيل معاشي، اقتصادي ۽ سماجي مسئلن کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ چاهيون ٿا ته پوءِ اسان کي نظرياتي سياست ڪرڻ جي درست واٽ وٺڻي پوندي ۽ سياست يا سياسي جدوجهد کي

پنهنجي زندگيءَ جي سرگرميءَ جو حصو سمجهڻو پوندو ۽ ان ۾ متحرڪ ڪردار ادا ڪرڻ کي "اڻ ٿر" سمجهڻو پوندو.

اسان جو ڪوبه رويو دراصل "غير سياسي" نه هوندو آهي.

اسان جو بظاهر خاموش رهڻ يا سياسي لحاظ کان لاتعلق يا غير سياسي رهڻ پڻ "سياست" جوئي هڪ رخ يا "روپ" آهي....!!!! ڇاڪاڻ جو اسان جو اهو "روپ" به اسانجي مخالف قوتن جي سياست، سياسي بالادستي ۽ حڪمت عملي کي ئي هتي ڏيڻ جو باعث بڻجي رهيو آهي.

اهو درست آهي ته اسانجي انساني سماج ۽ رياستي ادارن ۾ ڪيترائي اهڙا انفرادي انسان آهن، جيڪي پنهنجي طور تي پنهنجي پنهنجي اداري يا "فيلڊ" ۾ نسبتاً بهتر يا عوام دوست ڪردار ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن ۽ ان سلسلي ۾ سندن ساڪ پڻ ساراهڻ جوڳي رهي آهي. پر ان جي باوجود سماج ۾ مجموعي طور تي يا انهن سٺي ساڪ وارن انسانن جي متعلق ادارن ۾ مستقل بنيادن تي ڪهڙي بهتري اچي سگهي آهي؟؟

"پرائمري تعليم، اسان جو بنياد آهي". ان بنياد جو ڪهڙو حشر ڪيو ويو آهي؟؟ ڇا ان جواهر ۽ بنيادي سبب معاشي بدحالي ۽ سماجي حالتون نه آهن؟؟ ملڪ جو ڪهڙو ادارو آهي جنهن جون حالتون زوال پذير نه آهن؟؟ ڇا "سياست" ۽ "معيشت" پاڻ ۾ جڙيل يا ڳنڍيل نظر نه اچي رهيون آهن؟؟

جن طبقن يا جن گروهن، اهي حالتون پيدا ڪيون آهن يا انهن حالتن جي تسلسل لاءِ زميندار آهن ڇا انهن کان ئي بهتري يا انقلابي سڌاري جي اميد رکڻ درست آهي؟؟ اسان جو عزيز محترم پروفيسر غلام علي خان جمالي اڪثر سوال ڪندو آهي ته "اسان جڏهن تعليمي ادارن ۾ پڙهندا هئاسين تڏهن ان وقت جا استاد اسان کي ننڍي کنڊ جي ڪيترن ئي قد آور سياسي، سماجي ۽ علمي شخصيتن جو مثال ڏيندا هئا، جيڪي واقعي اتساهه ڏيندڙ انساني ڪردار هئا. پراچ اسان ڪهڙين شخصيتن کي اتساهه حاصل ڪرڻ لاءِ شاگردن جي آڏو مثال طور پيش ڪيون؟؟ آخر ڪهڙو سبب آهي جو اهڙيون شخصيتون "ناپيد" آهن يا ايڪڙ، ٻيڪڙ آهن؟؟ واقعي غلام علي خان جو سوال انتهائي اهم ۽ ڌيان طلب آهي.

چوندا آهن ته "ڪوبه سماجي نظام جڏهن زوال پذير هوندو آهي ته ان جو اظهار ثقافتي زوال جي شڪل ۾ نظر ايندو آهي".

اهو به چيو ويندو آهي ته "اخلاق سماجي ارتقا جي پيداوار هوندا آهن". دراصل دولت پرستي جي "مذهب" خودپرستي ۽ لالچ کي هڪ "اصل" جي درجي تي پهچائي ڇڏيو آهي. جيترو به ڪمائي سگهو ٿا، ڪمايو ۽ جيئن به ڪمائي سگهو ٿا، ڪمايو. اهو آهي هن سماجي دور جو "عرق".

اهو پڻ چيو ويندو آهي ته "ڪنهن به معاشري ۾ سٺي ۽ خراب جو تصور ڪنهن به مخصوص طبقي جي مفادن ۽ صورتحال جي مناسبت سان اڪثر تبديل ٿيندو رهي ٿو". اهڙي طرح "وحشيائيتن حالتن مان رويا به وحشيائيتن جي جنم وٺندا آهن".

ان ڪري جهڙو سماج ۽ سياسي ماحول هوندو، ڪردار به اهڙائي پيدا ٿيندا. پر اسان کي ڪڏهن به نااميد نه ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو مجموعي "سماجي حالتون" ڪڏهن به "جامد" يا هڪ جاءِ تي بيٺل نه هونديون آهن. "تبديلي" هر شئي جو لازمي عمل ۽ حصو

آهي. ان ڪري جهڙو سماجي ۽ سياسي ماحول هوندو. ڪردار به اهڙائي پيدا ٿيندا. جيڪي وقت سان گڏ، عوام جي سرگرميءَ جي نتيجي ۾ بهتر يا انقلابي تبديلي جو باعث بڻجندا. انسان جي سڄي تاريخ به ته اهڙائي آهي.

غلام علي خان، انتهائي حساس علم دوست ۽ مهل جو مڙس ماڻهو پروفيسر آهي. جنهن تازو نه صرف نواب شاھ ۾ بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ اينڊ سيڪنڊري ايجوڪيشن قائم ڪرڻ جي رٿ ڏني پر ان سلسلي ۾ باقاعدي ورڪنگ پيپر پڻ ٺاهي پيش ڪيو. غلام علي خان جو والد بزرگوار محترم قاضي الله رکيو جمالي پڻ پنهنجي دور ۾ نه صرف هڪ مثالي استاد رهيو آهي پر پنهنجي ترجو ٿريو ۽ قابل احترام شخص پڻ رهيو آهي.

فطرت جي باري ۾ اهو خيال ته ”اها آفاقي قانونن تحت ڪم ڪري ٿي“. بلڪل درست آهي.

اها پڻ حقيقت آهي ته صنعتي لحاظ کان ترقي يافتہ ملڪن ۾ سرڪاري مذهب پنهنجي موت پاڻ مري رهيا آهن. گرجا خالي ٿي رهيا آهن پر مذهبي فرقا هڪ ”وبائي طاعون“ وانگر پکڙجي رهيا آهن. چون ٿا ته فرانس ۾ 30 هزار کان وڌيڪ اهڙا پادري آهن جيڪي باقاعده حڪومت کي ٽيڪس ڏيندا آهن. اهڙي طرح 40 هزار کن نجومی به آهن. جيڪي صنعتي لحاظ کان ترقي يافتہ فرانس جي غير مطمئن نوجوانن ۽ عوام کي ”ٽگي“ رهيا آهن.

اسان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته ”فرد جي زندگي صرف ۽ صرف هڪ ئي رخ ۾ سفر ڪري ٿي. يعني ”پينگهي کان قبر ڏانهن“. اهڙي طرح وقت به هڪ ئي رخ ۾ سفر ڪري ٿو. يعني ماضيءَ کان مستقبل ڏانهن“. اسان واپس ماضيءَ ڏانهن نٿا وڃي سگهون. ”سڄي ڪائنات ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته تبديلي جو هر هڪ عمل هر سطح تي ناقابلِ احتما ۾ آهي. ڪائنات جا وڏا وڏا خطا يا حصا، ممڪن آهي ته پڪڙجندا هجن. جڏهن ته بيا ٿي سگهي ٿو ته سسندا هجن. ظاهري توازن جا ڊگها عرصا زبردست ڌماڪي سان ختم ٿيندا هجن جيئن Super Nova (پچڙ تارا) جيڪي نيري ڪهڪشائن جي لاءِ ”ڪچو مال“ يا مواد فراهم ڪندا آهن ۽ اهو عمل هر وقت مسلسل جاري ۽ ساري آهي. مادو Matter نه ته پيدا ٿي رهيو آهي نه ئي ختم ٿي رهيو آهي پر لڳاتار بيچيني سان هڪ حالت مان ٻي حالت ۾ تبديل ٿي رهيو آهي“.

ساڳيءَ طرح ”خلا“ درحقيقت خالي نه آهي. فطرت ۾ Vacuum جو ڪوبه وجود نه آهي. خلا هڪ دقيق گئس سان ڀريل آهي جنهن کي ”Interstellar gas“ سڏيندا آهن. اهو پڻ چيو وڃي ٿو ته زندگي يا حيات جي لاءِ گهربل بنياد ”آزرا“ يا تيزاب يا پاڻي (Amino Acids) بذاتِ خود خلا ۾ موجود آهن.

يورپ جي سرمايدار ملڪن ۽ آمريڪا ۾ ”هارين ۽ زميندارن کي ان غرض سان پئسا ڏنا ويندا آهن ته اهي ”آناج“ نه اڀائين. اهي حڪمران فطرت جي قانونن جا نه پر ”مارڪيٽ“ جي قانونن جو شڪار آهن. اڳهه اوچا رکڻ سندن ضرورت آهي.

انساني تاريخ ۾ معاشي تبديلين سان گڏوگڏ اخلاقي قدرون پڻ بدلجندڙيون رهيون آهن. شڪار جي زماني ۾ چوري، ڏاڙا ۽ قتل سٺا تصور ڪيا ويندا هئا ۽ انهن کي ”جوان مرد“ سمجهيو ويندو هو. پر زرعي انقلاب کان پوءِ انهن کي سنگين ڏوه قرار ڏيئي.

انهن جي سزا موت مقرر ڪئي ويئي. ”انسان جي زندگي، دنيا جي مسلسل دريافت ۽ ان جي اسرارن جو انڪشاف آهي.“ جيئن جيئن انسان جي زندگي جون حالتون بدلجنديون رهيون آهن تيئن تيئن سندس طرزِ فڪر ۾ پڻ تبديلي ايندي رهي آهي. هڪ هندو گروءَ جو چوڻ آهي ته ”مغرب جا نوجوان اسان وٽ هڪ جواب لاءِ اچن ٿا ۽ اسانجا نوجوان آمريڪا هڪ جواب لاءِ وڃن ٿا ۽ اڪثر ڪري ٻنهي مان ڪوبه اهو نٿو لهي سگهي ته هو ڪهڙي شئي کي ڳولي رهيو آهي.“ حقيقت ۾ اها غير اطميناني ۽ بيچيني سڄي دنيا جي انسانن جو مسئلو آهي. نوجوانن ۾ خودڪشي ۽ منشيائت جي واهپي ۾ ڏکونيندڙ اضافو ان ڳالهه جو پڪو ثبوت آهي ته هنن کي زندگيءَ جي اهميت جو احساس يا ڪابه مطمئن ڪندڙ معنيٰ ڏيڻ ۾ هي معاشرو ناڪام ثابت ٿيو آهي. اهو درست آهي ته ”يسوع گڏهه تي سواري ڪئي پر هاڻي گڏهه هن تي سواري ڪري رهيا آهن.“ جيڪڏهن ڪنهن انسان کي سوچڻ جو حق نه آهي ته پوءِ هيءَ دماغ ڇاچي لاءِ آهي؟ جيڪڏهن هڪ شخص کي سوچڻ جو حق نه آهي ته پوءِ ٻين، چئن ماڻهن يا ڪنهن به جماعت کي ڪنهن سمجهوتي ذريعي عمارت تعمير ڪري، مٿان جهنڊو کوڙي گهنڊ وجهائي فتويٰ ڏيڻ يا سوچڻ جو اختيار ڇو آهي؟

سڄي ڳالهه اها آهي ته ”شيون پنهنجو پاڻ ۾ ”نفي“ رکن ٿيون، انهيءَ ڪري اهي پاڻ کي تبديل ڪن ٿيون.“ هڪ يوناني چوڻي آهي ته ”اوهان جيڪڏهن غلطيون نٿا ڪرڻ چاهيو ته اوهان لاءِ ضروري آهي ته اوهان ڪجهه به نه چئو ۽ ڪجهه به نه ڪيو.“ اول اول اڻ ڄاڻائي جو راڄ هو ۽ پوءِ سائنس ميدان ۾ آئي يعني ”اڻ ڄاڻائي“ بدلجي پنهنجي ابتڙ صورت بڻجي وئي. ڪابه اڻ ڄاڻائي، ڄاڻ کان سواءِ ۽ ڪابه جهالت علم کانسواءِ نه ٿيندي آهي. سٽوسيڪڙو جهالت جو ڪو وجود ئي نه آهي. ”علم جي ڄاڻ“ اڻ ڪٽ“ آهي، يعني ڪانه ڪا ڳالهه ڄاڻڻ لاءِ ۽ سمجهڻ لاءِ باقي آهي. سڄي ڄاڻ مطلق علم ڪٿي به نه آهي.“

اهڙي طرح جيئن جيئن ”وقت“ اڳتي سفر ڪندو رهندو تيئن تيئن انساني سماج پڻ تبديل ٿيندو ۽ اڳتي وڌندو هلندو ۽ اهڙي طرح علم ۽ انساني شعور جو پڻ ڪو ڇيهه نه آهي ته نه ئي هن ڪائنات جو ڪوانٽ آهي.

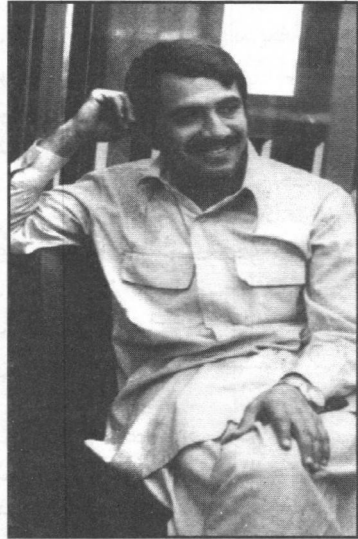
سڄي انساني برادري، پنهنجين ضرورتن ۽ ان لاءِ گهربل پيداوار جا ذريعا ”هر آهنڪي“ سان استعمال ڪري، معاون، مددگار ۽ منظم معاشي ۽ سماجي نظام ترتيب ڏيئي، دنيا کي ڏکڻ ۽ ڏوجهرن کان بچائي سگهي ٿو. اسان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته هن وقت ”بي لغام“ ۽ ”بي مهار“ ترقي يافتہ صنعتي ملڪن ۽ ملتي نيشنل ڪمپنين جي مالڪن ۽ محافظن جي طرفان ”سرمائي ميٽڙ“ جي جيڪا حوص ۽ ڊوڙ هلندڙ آهي، ان سڄي دنيا ۾ انسانن ۽ سڀني جاندارن جي وجود لاءِ خطرناڪ ۽ پيانڪ خطرا پيدا ڪري ڇڏيا آهن.

فضائي، آبي، هوائي ۽ ماحولياتي آلودگي ”اهڙا ته گهڻ نظريه“ خطرا پيدا ڪيا آهن ۽ انهن جو گلوبل سطح تي گڏجي جيڪڏهن تڙ تدارڪ نه ڪيو ويو ته پوءِ انساني ۽ جاندار جيوت ڪٿي ٻوڏن ۽ طوفانن جو ڪاڇ بڻجندي ته ڪٿي اڃ، رُج ۽ سُڄ جي ور چڙهي ويندي.

وساریان نہ وسرن

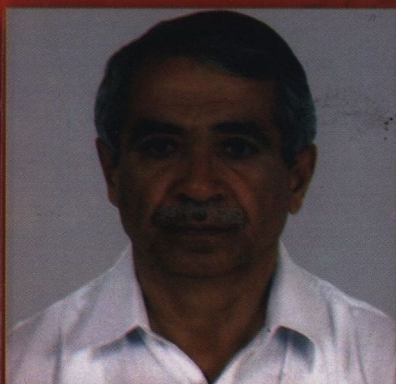
منیر احمد مائک سان گڈ

احمد خان جمالی

ڈاکٹر جبار خٹک سان گڈ

احمد خان جمالي

ڊسمبر 1948ع ۾ نواب شاھ جي ڀرسان گھنڊ تڙ نالي ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. پرائمري تعليم ڳوٺ ۾ ئي حاصل ڪيائين. ان کانپوءِ ڊي سي هاءِ اسڪول نواب شاھ مان مئٽرڪ سائنس ۾ امتيازي حيثيت سان پاس ڪيائين. انٽر سائنس (پري انجنيئرنگ) گورنمينٽ ڪاليج نواب شاھ مان پاس ڪيائين.

1970ع ۾ سنڌ يونيورسٽي انجنيئرنگ ڪاليج ڄام شورو ۾ داخلا ورتائين ۽ 1973ع ۾ آخري سال جو امتحان پاس ڪيائين.

سنڌ يونيورسٽي انجنيئرنگ ڪاليج ڄام شوري ۾ اليڪٽريڪل ڊپارٽمينٽ ۾ N. D. V. P اسڪيم تحت 9 - مهينن تائين ليڪچرار طور پڙهائين.

1974ع جي آخر ۾ انڊس گئس ڪمپني حيدرآباد ۾ ٽن مهينن تائين نوڪري ڪيائين. مارچ 1975ع ۾ O.G.D.C ۾ انجنيئر جي حيثيت سان ملازمت شروع ڪيائين جتان 1978ع ۾ جاب چڏي؛ KESC ۾ اسسٽنٽ اليڪٽريڪل انجنيئر جي ملازمت اختيار ڪيائين جتان ڊسمبر 2008ع ۾ جنرل مئنيجر جي عهدي تان رٽائرمينٽ حاصل ڪيائين ۽ اڄڪلهه ڪراچي جي هڪ نجی اداري ۾ پراجيڪٽ مئنيجر جي حيثيت ۾ خدمتون انجام ڏئي رهيو آهي.

انجنيئرنگ ڪاليج ۾ تعليم دوران ڪاليج يونين جو نائب صدر ۽ سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو مرڪزي صدر پڻ رهيو.

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”ٿُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

آنتي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرنڊڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ سُڻل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙيءَ جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ آياز علم، جاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تَشْبِيه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به چڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڻ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به چڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنُ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رُڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنُ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوڏ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)